

ג'ני לבל

נאות
ושבר

ג'ני לָפֶל

גאות ושבר

פרקים בתולדות יהודי מקדוניה הווארדאריית

בהוצאת

מורשת

ועד עדת הספרדים ועדות המזרח בירושלים
והמרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח
במשרד החינוך והתרבות
ירושלים, תשרי תשמ"ז — אוקטובר 1986

כל הזכויות שמורות
נדפס בישראל
ברפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים
מִצְבּוֹ בְּנוֹ מִשֶׁה ז"ל

לזכר אמי ובני עמי

קול אחינו זועק מן האדמה:
ארץ, אל תכסי דמינו!
וזאת תקותי ומי ישורנה,
כי לא ישא גוי אל גוי חרב,
ולא ילמדו עוד מלחמה!

מ ב ו א

בעוד פחות מעשור נציין 500 שנה לגירוש ספרד. בשנת 1492, בתקופה הנחשבת כנאורה באירופה, ונקראת תקופת התחיה (רנסאנס), לא נרשם בשום כרוניקה מאורע כה חשוב, מסעיר ומביש. אנשי הרוח לא השמיעו קול מחאה, מדינאים חרדו. אולי אין תימה בכך. הרי כמעט בכל ארצות אירופה עונו יהודים ונרצחו גם קודם לכן. יוצא איפוא, שבני מזל היו אלה שניתנה להם אפשרות לעזוב את בתיהם ובחוסר כל לגלות מארץ מושבם.

גולי ספרד ופורטוגל מצאו מקלט בשטחי האימפריה העות'מאנית, שקיבלה אותם אל חיקה. יהודים שהתגוררו בתחומה משכבר פתחו את בתיהם ולבבם וקלטו את אחיהם, שהביאו עמם את הדבר היחידי שנותר להם: מסורת אבות. אך המסורת, שכללה לשון והילכות חיים, הפריעה לעיתים קרובות להיקלטותם בסביבה החדשה. ואולם הזמן עשה את שלו. פליטי החרב היכו שורש באימפריה רבת הלאומים, המנהגים והלשונות.

ברורנו, יותר מאלפיים שנה מאז ראשית הגירתם של יהודים למקדוניה וכ־450 שנה מאז בואם של פליטי חרב מספרד ומפורטוגל, ניתק פתיל קיומה של יהדות מקדוניה ביום אחד, הוא ה־11 במאָרס 1943, כשנה קודם לכן הושמדו קהילות סרביה, קרואטיה ובוסניה. כמו בתקופת האינוויזיה, כך גם בימי הנאציזם, החריש העולם וקול מתאה לא נשמע.

מחקר זה נכתב 40 שנה לאחר שואת יהודי מקדוניה. רבים מתוך קומץ ניצולי השואה כבר הלכו לעולם. תעודות, שאולי עוד היו בנמצא בסקופיה עד 1963, שנת רעידת האדמה הקטלנית, אבדו תחת הריסות העיר. גורמים אלה ואחרים היו מגבלות למחקרי. אם הצלחתי ולו במקצת לשמש פה לאלפי יהודים שניספו בטרבלינקה ובסיפור קורותיהם לשמר את זכרם — יהי זה שכרי.

רבים מחוקרי תולדות העם היהודי מדברים על יהדות יוגוסלביה כאילו היה זה מושג מובן מאליו. לאמיתו של דבר, לא היה המושג יהדות יוגוסלביה קיים לפני מלחמת העולם הראשונה. מרכיביה השונים של "יהדות יוגוסלביה" נברלו זה מזה בשפתם, בתרבותם, בארצות מוצאם, במבנה החברתי, בהווי ועוד.

הגיטו והפרעות מכאן, האמנציפציה וההתבוללות מכאן, היו תופעות אופייניות ושכיחות בעולם הנוצרי. יהדות מקדוניה, לעומת זאת, עוצבה תוך מגע ממושך עם האיסלם כדת שלטת. גם כאן ידעו היהודים השפלה ורדיפות מצד השלטונות והעם, אך עם זאת התגבשו גם תנאים לחיים יהודיים מלאים ושלמים במסגרת הקהילה.

מחקר זה דן בעיקר בתקופה, שראשיתה השתלטות העות'מאנים על ארצות הבלקאן. כ־500 שנה ידע האזור מלחמות וכיבושים שגרמו לירידה תרבותית, כלכלית וחברתית לא רק

בקהילה היהודית. הקהילה לא יכלה להינתק מן הפיגור של הסביבה המוסלמית, ומהחברה הנוצרית, שהשתלטה על הארצות האלה אחר-כך.

בחיבור זה ייבדקו כמה היבטים מן המכלול המסובך של תולדות יהודי מקדוניה מראשיתם ועד הדור האחרון. במקדוניה קמו ונפלו ממלכות, לסרוגין השתלטו דתות שלחמו זו בזו, חיי החברה לבשו ופשטו צורה. על אף כל התהפוכות הללו נותרו היהודים במקדוניה, אם כי החליפו לעתים את מקומות מגוריהם, עברו מעיר לעיר וממחוז למחוז. כל זאת — עד לדור האחרון, עד ל"פתרונה הסופי של השאלה היהודית", שהפך את מקדוניה לארץ שאין בה יהודים.

חובה נעימה היא לי להודות לאנשים שסייעו לי בעבודתי. בראשית צעדי עודדני ד"ר צבי דותם ז"ל. בגביית עדויות ובצבירת תעודות ותמונות נעזרתי על-ידי אישים ומוסדות בישראל וביוגוסלביה. אצייץ במיוחד את יחס הטוב של האחראים על הארכיון והמוזיאון היהודי ההיסטורי בבלגראד ושל צוות עובדי ארכיון הרפובליקה המקדונית בסקופיה, עם טודור טאלבסקי בראשם, ובנימין סאמוקובליה, יו"ד הקהילה היהודית בסקופיה. בירושלים סייע לי צבי לוקר מ"יד ושם". בתל-אביב היו לי לעזר רב הרב ראובן אליצור, מנהל ספרית רמב"ם ויוחנן ארנון, מנהל ספרית אחד העם. משה ישי, יליד ביטולה, קשר ביני לבין בני קהילתו שיכלו למסור עדותם. יקיר אבנטוב העמיד לרשותי את ארכיון התאחדות עולי יוגוסלביה בחיפה. כן נעזרתי בשירותן של ספריות רבות, בעיקר באוניברסיטאות ירושלים ותל-אביב. תודה מיוחדת נתונה לד"ר מאיר בלוך, שקרא את כתב-היד והעיר לי הערות חשובות, ולד"ר אליעזר בשן, שליווה את עבודתי, לא חסך מאמץ, השקיע עבודה בקריאה ביקורתית של כתב-היד והציע הערות מועילות. ולדינה קטן — בן ציון, עורכת הספר, על עבודתה המסורה.

תודתי נתונה למר גרשון אפפל על תרומתו החשובה בעיצובה של עטיפת הספר ועל כך ששירטט את המפות הכללות בו.

עידוד רב ביותר קיבלתי ממר דוד סיטון, שיזם את החיבור, עודד אותי ונטל על עצמו את משימת הוצאתו לאור, ביסוע המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח במשרד החינוך והתרבות בירושלים עם מר נסים יושע בראשו — ועל כך תודתי המיוחדת.

ג'ני לבל

ה ק ד מ ה

תולדות יהודי מקדוניה ותרבותם עודם בבחינת ספר חתום לרוב החוקים בתולדות ישראל, למורים ולאנשי הספר בישראל.

מאז מיפעלו המונומנטאלי של שלמה רוזאניס, ההיסטוריון של קהילות ישראל בתורגמה, כלומר באימפריה העות'מאנית, מאז גירוש יהודי ספרד ופורטוגל ועד לתחילת המאה העשרים, לא קמו ממשיכים בתחום זה, ופרט לעבודות מחקר חשובות, אך בודדות, ולפרסומים אחדים במסגרת המכון לחקר יהדות שאלוניקי שליד אוניברסיטת תל-אביב, העוסקים ביהודי מקדוניה, וכן לספרו של העיתונאי אורי אורן על קהילת מונאסטיר, ביזמתו של המנוח לואי רוטו מניו-יורק, לא נתברכנו במחקרים ובפרסומים על יהודי מקדוניה ותראקיה, בשר מבשרה של קהילת שאלוניקי ובמובן מסוים היו סמוכים על שולחנה בחומר וברוח, ובמובן אחר היו המרחב התרבותי לקהילת שאלוניקי.

גם זו וגם כל הקהילות שבמקדוניה שתו את כוס התרעלה בשואה שפקדה את העם היהודי במלחמת העולם השנייה. רובם של יהודי שאלוניקי הושמדו באושוויץ, וכמעט כל יהודי מקדוניה ותראקיה הושמדו בטרבלינקה, חובה עלינו לא דק לדעת את מורשתן של קהילות אלה, אלא גם להציב להן יד ושם ולהאיר את עברן. קהילות אלה של מגורשי ספרד ופורטוגל קמו על הנדבך הקודם, שאף הוא טרם נחקר ועדיין לא הואר דיו, של יהודי "רומניה", לאמר של יהודי האימפריה הביזנטית, אשר מסורתיהם ויצירתם הרוחנית כמעט שנשכחו. בכוח מיזוג תרבותי וקהילתי מופלא, שלא נעדרו ממנו סממנים של מחלוקות ושל מגמות להתבדלות, הצליחו שני נדבכים אלה להשתלב זה בזה, להפרות זה את זה ביצירתם להשפיע זה על זה ולבסוף לגבש קהילות מאוחדות. תרומתן לעליות לארץ ישראל במהלך הדורות, מאז המאה הט"ז הושמה, למרבית הצער, בקרן זוית. יהודים אלה שבאו טיפין טיפין לארץ ישראל אך בזרם בלתי פוסק קיננה בהם רוח של גאולה מתמדת והם אלה שאיכלסו את חצרותיה של העיר העתיקה בירושלים, כפי שעולה ממפקדי משה מונטיפיורי, את בתיהם של שכונות יהודיות בערים אחרות בארץ ישראל, ולבסוף את השכונות החדשות בירושלים שמחוץ לחומות, תרומתם לרצף הישוב היהודי בארץ עדיין לא זכתה להארה ולהערכה.

מפעלה של המחברת ג'ני לבל הוא, איפוא, לכל הדיעות, מפעל חלוצי במלוא מובן המילה. בעבודה שקדנית, לבמסירות ראויה למופת ובכשרון ראוי לציון, היא הצליחה לכנס אלפי עובדות, מסמכים, תמונות, ספרים והתייחסויות לנושא זה ולגבש אותם לכלל מערכת כוללת ושלימה. לעבודתה זו יהיה בוודאי המשך, ותקווה כולנו היא שיבואו בעקבותיה חוקרים ותלמידים אשר יפתחו וירחיבו את אשר החלה בו. ככל עבודה חלוצית יהיו בוודאי סוגיות ופרקים אשר אינם מלאים.

זה אופיה של עבודה מעין זו וזה שכרה, כי יש בה משום עידוד לבאים בעקבותיה. ועד העדה הספרדית בירושלים, שנטל על עצמו את המשימה להוציא לאור ספר ראשון בסוג זה, ראוי לברכה מיוחדת.

נסים יושע

מנהל המרכז לשילוב מורשת

יהדות המזרח,

משרד החנוך והתרבות

תוכן העניינים

פרק ראשון: מקורות, גבולות, אוכלוסיה
עמ' 1-12
ספרות השאלות ותשובות (שו"ת)***לשון היהודים *** תעודות תורכיות ***
גיאוגרפיה ודמוגרפיה *** הרפובליקה העממית של מקדוניה *** מיפקדי האוכלוסין
*** התפצלות האוכלוסיה ללאומים *** לוח מרחקים *** דרכים, הרים, נהרות ***
צירי תנועה *** טבלאות: יהודי מקדוניה בין השנים 1970-512 *** סקירה
היסטורית.

פרק שני: ערים וקהילות
עמ' 13-43
סטובי *** אוכריד *** דוייראן *** סטרומיצה *** קראטובו *** שטיפ ***
מונסטיר היא ביטולה *** סקופיה.

פרק שלישי: פגעי טבע ואדם
עמ' 44-50
רעידות אדמה *** שריפות *** עלילות *** שטפונות *** מגיפות *** איסורים.

פרק רביעי: כלכלה ומלאכה
עמ' 51-79
בורסקאות *** מרעה וצאן *** תעשיית אריגים *** בריחת האומנים מסלוניקי
*** ייצור ושיווק אריגי משי *** שיטת "קאמביור" ו"אחריות-ים" *** זכות שחיטה
כשרה תמורת אספקת בשר *** ערבות נכבדי הקהילה לשוחטים *** מוצרי חלב ***
ייצור יין *** "ענף המלונאות" *** ניצול אוצרות-טבע *** צורפות *** רופאים
ורוקחים *** שיטות המסחר: ידידים *** תקנת סוחרי מונסטיר ובלגראד נגד חילול
שבת ומועד *** טבח היהודים בדולייא *** שותפות בעסקים *** שינוי ערך המטבע
*** צעדים להבראת המשק *** הנפקת מטבע כסף תקיל *** נגד מפקיעי שערים
*** רשימת מחרים בשנות ה-30 של המאה ה-17 *** סחר בינלאומי: *** קונסולים
ופאטורים יהודים *** ראגוזה ויהודיה *** דיאקוס פירוס *** ישעיה פרניק
מסקופיה — קונסול באנקונה *** אחים אירגאס *** קונסול חיים לינדו *** רבני
ראגוזה — קונסולים של יהודי לבאנט *** פעילות יהודי מקדוניה בראגוזה ***
מסים והיטלים למלכות *** מיפקדי אוכלוסין *** יהודים גובי מס *** הכרעת
התורכים *** חלוקת נטל המסים *** בריחת הכפריים ובקשתם למנות גובה-מס
יהודי *** בנקאים בזעיר אנפין *** רצח יהודים *** אירגון ה"שומרים" *** הקלות
בצו הממשל במאה ה-19 *** יום השוק *** דחיית תשלום חובות *** הטלים
פנימיים: דרגות המס *** מקורות מימון אחרים *** מסים של זרים *** פטור
ממסים.

91-80 עמ' 80-91

פרק חמישי: חיי משפחה וענייניהם

יבום וחליצה *** טקסי קידושין *** קידושין בערמה *** קידושי קטינה *** בעיית הידועה בציבור לשעבר מקרב האנוסים *** אשה מורדת *** אשה שתומה או בעלה אינו יורה כחץ? *** עגונות *** שפחות *** עבדים *** המרת דת *** בתי-עלמין: סקופיה *** מונסטיר *** שטיפ *** סטרומיצה *** מנהגי קבורה.

98-92 עמ' 92-98

פרק שישי: הדי השבתאות ועליה לא"י

בואו של נתן העוזי לסקופיה *** "הקבר הקדוש" *** אגדת הקבר הקדוש במונסטיר *** צמיחת האגדות *** הקבלה בערי מקדוניה *** עליה לא"י ובעיות הקשורות בה *** סיבות לכיטול עליה *** תרומות יהודי מקדוניה לשוב בא"י *** עזבונות יוצאי מונסטיר בא"י לטובת הנשארים בעירם *** שלוחי א"י בערי מקדוניה.

105-99 עמ' 99-105

פרק שביעי: הכיבוש האוסטרי בשנת 1689

סקופיה 1689: כיבוש, רצח וביזה *** שביית יהודי סקופיה *** שלוחי פדיון שבויים *** איגרת השבויים *** נסיגת האוסטרים *** עדויות החוזרים על המאורעות.

127-106 עמ' 106-127

פרק שמיני: רבנים, דינים ונכבדים בערי מקדוניה; מוסדות חינוך

סקופיה *** מונסטיר *** תלמוד תורה *** בתי-ספר של חברת "כל ישראל חברים" *** התנגדות לכ"ח *** גננות עבריות ומורים מארץ-ישראל *** חינוך יסודי ותיכון בין שתי מלחמות העולם.

137-128 עמ' 128-137

פרק תשיעי: מראשית המאה ה-20 עד מלחמת העולם הראשונה

רפאל קמחי — מראשי המהפכנים במקדוניה *** התמוטטות מעצמות העל *** הסתגלות היהודים *** גיוס חובה ואוכל טרף *** דו"ח שליחי "ברית החברות הישראליות" *** היהודי שטיפ ב-1913 *** התנכלות ליהודי סטרומיצה *** רכוש קהילת סטרומיצה *** דויראן *** ג'בג'לה *** הגירה לסקופיה *** קליטת הסלוניקאים *** מינוים של נאמני המשטר החדש *** הלם שינוי המשטר (דיווחו של הרב שלאנג) *** ניתוק מסלוניקי *** פנייה ליהודים ליישב את מקדוניה *** יוחנן מאנדיל — מייסד עתון סרבי ראשון במקדוניה *** שמואל א. אלקלעי *** מנהיגי יהדות בלגראד בשירות התעמולה הסרבית ב-1913.

139-138 עמ' 138-139

פרק עשירי: מלחמת העולם הראשונה

קהילות ישראל במלחמה *** פינוי הערים בקו החזית *** איל קאל די לוס מונסטירליס בסלוניקי *** מדינת הסרבים, הקרואטים והסלובנים.

161-140 עמ' 140-161

פרק אחד-עשר: בין שתי מלחמות העולם

נסיונות אפלייה *** יריבויות בצמרת ועד הקהילה בסקופיה *** תקנות הקהילה בסקופיה *** "איל קאל די אבאשו" ו"איל קאל די אריבה" בביטולה *** ירידה תולה בחיי הדת *** עריקתו של הרב אלטאראץ *** תשובת "אחינו מבלגראד" *** מועדות יהודי סקופיה *** מוסדות קהילת סקופיה *** מיפקד היהודים בסקופיה ב-1938 *** מגוון המקצועות של יהודי סקופיה ב-1940 *** מוסדות קהילת ביטולה *** תקציב הקהילה *** הרכב הקהילה *** עזרה לנזקקים: עוזר דלים *** מלביש

עדומים *** מתנות לאביונים *** הקרן האמדיקאית *** יתר המוסדות *** נסיונות התנכלות ליהודים *** תיווכו של ד"ר משה ג'ראסי *** הדו"ח המזעזע *** "הצפוניים" יורדים לביטולה: הייתכן הדבר? *** תמונת המצב *** ריבוי טבעי והגירה *** אופן ההגירה ויעדיה *** משפחה מורחבת תחת קורת גג אחת *** מילגות לימודים *** סיווג משלמי מסי הקהילה *** טבלת ענפי תעסוקתם של יהודי ביטולה *** נסיונות שיקומה של קהילת שטיפ *** משלוח יד של יהודי שטיפ *** "בשטיפ נזכרים כשרוצים לגבות כסף" *** הקהילה ומוסדותיה *** בצלאל עשהאל *** חאגי' דוד ציון *** 40 משפחות ציון בשטיפ.

פרק שנים-עשר: ציונות :

ניצני הציונות בסקופיה — שלמה קרמון *** נסיונות התארגנות *** ספורט והחוג הדראמטי *** המקהלה היהודית — גאוות יהודי סקופיה *** יוסף בכר *** חברת נשים יהודיות — גרעין של ויצ"ו *** אולגה ביטי *** ליאון קמחי — נושא דגל הציונות בביטולה *** התחיה *** עליה וכשלונה *** ליאון קמחי מצדד בעליה חלוצית *** הכשרה לקראת העליה *** בעיית הסרטיפיקאטים *** אשרות תיירים וסרטיפיקאטים "קאפיטאליסטיים" *** חגיגות העליה *** חוב חיים לליאון קמחי *** ד"ר משה ג'ראסי *** כשלון התיישבות בבית-שעדים *** אירגון יוצאי מונסטיר בירושלים *** יוצאי ביטולה בין מייסדי התאחדות עולי יוגוסלביה *** קודבנות הפרעות בארץ-ישראל *** הדי הפרעות *** הזדהות עם יהודי גרמניה בעלות היטלר לשלטון *** עצרות זיכרון לגדולי האומה *** השקל הציוני *** ועידת הנוער הציוני מערי דרום סרביה *** עיתון "התחיה היהודית בסקופיה" *** אגודות הנוער הציוני בערי מקדוניה: השומר הצעיר *** סתם חלוצים / תכלת-לבן *** בית"ר *** שנות הרגיעה וההסתגלות *** מהלומת חוקים אנטישמיים *** כד פורה לתעמולה קומוניסטית.

פרק שלושה-עשר: מלחמת העולם השנייה

בולגריה והשאלה המקדונית *** מבוכה במקדוניה: שיחרור או כיבוש? *** מבוכתן של תנועות נוער ציוניות-סוציאליסטיות: ברית בין סטאלין להיטלר *** שלילת האזרחות *** הגבלת תחום מגורים *** התארגנות דאשונית *** פליטי בלגראד מוחזרים לגרמנים וגורלם נחרץ *** רישום לקראת חיסולם הכלכלי של היהודים *** החרמת רכושם של המהגרים *** 609 אביונים בסקופיה *** אלכסנדר בלב משתלם בגרמניה *** תכנון קפדני לקראת ההשמדה *** בולגרים וגרמנים משתפיץ פעולה *** כרוז נגד "מפיצי שמעות כוזבות" *** הנער היהודי מתנקש בסוכן הנאצי בסקופיה *** יהודים פעילי המחתרת והקשר שלא נוצר *** בקשה להצטרפות ליחידות לוחמות ותשובה: "יש זמן!" *** תרומת יהודי ביטולה לתנועת הפרטיזאנים *** מעצרים והגליית המנהיגים *** הבטחה והפרתה *** החזרת הגולים וצירופם למסע המוות *** יהודי שטיפ בדרך להשמדה *** כך תוכננה ה"אקציה" *** ביצוע מדויק לפי התכנון *** מחנה "מונופול" *** דין וחשבון של הקונסוליה הגרמנית

בסקופיה *** אנשי הצמרת הבולגרים והגרמנים מגיעים לסקופיה *** רשימות
מוכנות מראש *** מספר המגורשים — לפי העדים *** גורלם של יהודי פירוט ***
הבולגרים מוסרים את הקורבנות לגרמנים *** פרטים על המשלוחים *** סוף הדרך:
מחנה טרבלינקה *** תוכניות ביזת הרכוש וביצוען *** חיסול המטלטלין *** מטמון
בכדי-חרסנה *** דיווחים על חיסול הרכוש בערי השדה *** לוחמים יהודים בשורות
הפרטיזאנים *** הצנחן נסים טסטה-ארזי.

פרק ארבעה-עשר: ההצלה

יחס אדיש של האוכלוסיה *** אמצעי התקשורת אינם מדווחים *** יציל נפשו מי
שיוכל *** חסידי אומות העולם *** ספרד ותרומתה להצלה *** זעם הגרמנים נגד
הקונסול האיטלקי *** ההגמון ד"ר סמיל'אן צ'קאדה *** קבוצת ד"ר קוסטוב ***
שבויים בגרמניה *** צל"ש לאלבנים: עם חסיד היה *** סוף המלחמה: מצפים
לבואם של המגורשים *** עליה ארצה ב-1948 *** רעידת אדמה בסקופיה ב-1963
*** עזרת מדינת ישראל *** ניתוק היחסים הדיפלומטיים *** חידוש הקהילה:
ג'ורג'ה בלייר ובנימין סאמוקובליה.

עמ' 243-276	נספחים
עמ' 277-293	הערות
עמ' 294-296	הפניות ביבליוגרפיות ולוח קיצורים
עמ' 297-310	מפתחות

פרק ראשון

מקורות, גבולות, אוכלוסים

ספרות השאלות ותשובות (שו"ת)

כמקורות לספר זה שימשו כתבי־יד, רשמי מסע, תעודות ופרסומים, שהבולטת ביניהם היא חטיבת ספרות השאלות ותשובות (להלן שו"ת). השאלות השונות שנשאלו הרבנים משקפות בנאמנות את כל שטחי החיים היהודיים. בידינו עדויות על יחסים תוך־קהילתיים ובין־קהילתיים, וראיות לקשרים שקיימו היהודים עם הסביבה הנוכרית, המוסלמית והנוצרית גם יחד. אפשר ללמוד מהן על גזירות, עלילות וגידושים, על עליות לארץ־ישראל ועל קשרים עם יהודים בארצות אחרות.

לעיתים קרובות מופיע בתעודות הרכבו המדוייק של בית־הדין. הדיינים והעדים חותמים על המסמך, הנושא תאריך וציון מקום העדות. מופיעים גם שמותיהם של מתדיינים, אף כי לעתים קרובות מוחלף שם המתדיין בשם סחמי, אם כדי להסוות זהות ואם לשם הכללה, שיטה מקובלת מאוד בספרות השו"ת. השמות הקבועים הם לרוב ראובן ושמעון, לוי ויהודה, לאה ושמחה.

שלטונות האימפריה העות'מאנית העניקו לקהילות סמכות שיפוט בחייהן הפנימיים. מאחר שרוב חכמי סקופיה, פִּיטוּלָה וְשִׁטִּיפ מוצאם או בית־מדרשם בסלוניקי, טבעי הדבר שראו ברבני סלוניקי פוסקים בכל השאלות שלא מצאו להן פיתרון בכוחות עצמם. השאלות והתשובות נוגעות בכל בעיות המשפט העברי. למרות שמטבע הדברים הן כתובות בשפה האדכאית וצריך לעיתים לדעת לקרוא גם בין השיטין, הרי אילו כונסו כל הפרטים הנמצאים שם, היה לפנינו מקור לא אכזב של מידע על תולדות יהודי מקדוניה, ששום מקור אחר לא מסוגל להתחרות בו. השו"ת נותרו כעדות היחידה, מאחר שמסמכים וממצאים אחרים נשמדו בידי אדם או שאבדו בפגעי טבע. מובן שהתמונה המתקבלת בדרך זו אינה שלמה. לעיתים הם מזמנים לנו רק היבטים צדדיים, מאורעות יוצאי דופן ולא דווקא את החיים הכוללים של הקהילה, שרוב חבריה לא נזקקו לבתי־הדין.

לשון היהודים

שפת השו"ת היא לרוב עברית (=לשון הקודש), זאת למרות העובדה, שעברית לא היתה שפה מדוברת, וכשפה היא חיה את חייה בכתובים בלבד. הלשון המדוברת בפי יהודי

מקדוניה — ספרדים, פורטוגלים ואפילו אשכנזים — שהעדויות אשף במסמכים השונים כתובות בה, היתה "לשון עם זר" (לע"ז), היא ספרדית-יהודית, שנקראה בפי העם בשם ספאניוולית, ג'ודיזמו ולעתים גם לאדינו. משתקפים בה ההווי והחוויות של היהודים במשך דורות. ספרות השו"ת תרמה תרומה נכבדה ללשון זו. לעיתים היא מתובלת במונחים תורכיים,²²² וכוללת גם מילים עבריות, צרפתיות, איטלקיות וסלאביות. בין שתי מלחמות העולם חדרה אל הספאניוולית גם השפעה סרבית. ילדים החדירו גם מלים ספרדיות ופורטוגליות אל השפה הסרבית, ומאחר שסרבית נכתבה באותיות קיריליות, כתבו במקדוניה גם ספרדית-יהודית באותיות אלה.

תעודות תורכיות

התעודות התורכיות הן מקור נוסף, המכיל שפע של ידיעות על יהודים. במקדוניה שוקדים כמעט מאז סיום מלחמת-העולם השניה על כתיבת היסטוריה של העמים הסלביים מעת בואם לחצי האי הבלקאני. כל פרט העשוי לסייע נבדק היטב. מאחר שהאזור היה נתון לזעזועים מכל הסוגים, באות רוב התעודות לא-ודווקא ממקדוניה. התעודות הגיעו ליוגוסלביה מארכיוני איטליה, צרפת, אוסטריה ועוד, אך בעיקר מהגנזכים התורכיים. כמו לכל אומה צעירה-עתיקה, קמו גם למקדונים לא מעט חוקרים שראו אתגר בחשיפת עברם.

המכון לחקר תולדות העם המקדוני בסקופיה הוציא לאור בין השנים 1951–1958 חמישה כרכים של תעודות תורכיות, המתייחסות לאזור המקדוני בין השנים 1800–1839. החומר תורגם למקדונית ונערך על-ידי פ. ג'אמבאזובסקי, בליווי הסברים ופקסימיליות. כעבור חמש שנים יצא לאור כרך נוסף, שהוכן על-ידי קבוצה של חוקרים. הוועדה לפרסומים, שלידי הארכיון הלאומי של מקדוניה, פירסמה מאז ארבעה כרכים של "תעודות תורכיות להיסטוריה של העם המקדוני", המתייחסים לתקופה של 35 שנים — מ-1607 עד 1642. את התעודות הללו אפשר לסווג לשלוש קבוצות עיקריות:

- א. תעודות שנשלחו מארמון הסולטאן אחמד הראשון (1603–1617), עוסמאן השני (1618–1622), מוראט הרביעי (1623–1640) ואיברהים הראשון (1640–1648).
- ב. תעודות שנחקלו מאישים שונים, בהם קאדי-עסכרים (שופטים עליונים).
- ג. תעודות מבתי-המשפט המקומיים והמחוזיים.

התעודות המתורגמות סודרו באופן כרונולוגי, בלי שים לב לסיגיל המסויים שממנו לוקחו (Sicil = פריטיכל של בית-משפט מוסלמי).

מספר לא מבוטל של תעודות, במיוחד מהקבוצה השלישית, אינו נושא תאריך. המתרגמים שיחזרו את התאריך המשוער לפי תעודה קודמת וזאת שבאה אחריה. המתרגמים היו מ. סוקולובסקי, ע. סטרובקה, פ. איסקאק וד"ר ו. באשקוב, אשר התאים את תאריכי ההגירה ללוח הנוכחי, הגריגוריאני. (Hegira era = A.D. 622 = יציאת מוחמד ממכה למדינה

בשנת 622 לסה"נ, וראשית למנין השנים האיסלאמי). הם השתדלו להביא מספר מירבי של תעודות, אך לא הצליחו לשחזר ולתרגם כמה וכמה תעודות, שניזוקו בשיני הזמן. ייתכן שהיו ביניהן תעודות בעלות משמעות דבה.

יהודים נזכרים בכ-7% מן התעודות. מהעיון בהן ניתן להסיק, שלא היו מסוגדים בשכונותיהם, אלא קיימו קשר הדוק עם החברה הסובבת אותם. הם טיפחו אפיקי שותפות עם העמים שבקרבם חיו, ובמיוחד בעניינים כלכליים. השמות היהודיים בתעודות אלה משובשים לעיתים קרובות או שהם מותאמים לתורכית: משה הוא מוסא, אברהם הוא איברהימ, דוד הוא דאוד וכדומה, אבל תמיד בתוספת הציון "יהודי" (כדרך שבספרות השו"ת מכונים המוסלמים "ישמעאלים", והנוצרים — "ערלים"); לעיתים מופיע במקום "יהודי" הכינוי "צי'פוט", שהוא שם-גנאי תורכי ליהודים, ושהודאתו, בין השאר, גם שפל, קמצן או רשע.

בתעודות אלה אין זכר לאישים יהודיים: דמויות מרכזיות כגון רב, ראש קהילה וכדומה אינן נזכרות כלל. ייתכן אפוא כי במרבית המקרים מדובר בפשוטי עם. כך או אחרת, חשיבותן של התעודות רבה, כאחד המקורות להכרת חיי היהודים מכלי ראשון.

גיאוגרפיה ודימוגרפיה

המושג מקדוניה, או מוקדון, מקורו בתקופת הקיסרים פיליפ השני, שמלך מ-359 עד 336 לפה"ס ובנו אלכסנדר הגדול (336–323 לפה"ס).

שטחה המקורי של מקדוניה היה בעמק סלוניקי של ימינו, מערבה מהנהר וארדאר (Vardar) שנקרא בזמנו אקסיוס (Axios). עיר בירתה הייתה פלי (Peli), ששכנה לא הרחק מהעיר וודנה (Vodena).

בתקופת הקיסרות הרומאית הייתה מקדוניה אחת הפרובינציות בחצי האי הבלקאני. באימפריה חלו שינויים פוליטיים ומינהליים, ובהתאם לכך השתנו הגבולות.

בתחילה נתמשכו גבולותיה של מקדוניה מהרי הפינדים (Oros Pindos) והאולימפוס (Olympos) בדרום, עד ההר שאר (Sar-Dag או Šar Planina) שבצפון. הגבול המזרחי עבר על פני הנהר מסטה (Mesta), והגיע במערב עד לרכסי הרי אלבניה. בגבולות אלה, או בדומים להם, אנו מוצאים את מקדוניה במפתו של פטולומי מהמאה ה-2, בטאבולה פויטינגריאנה (Tabula Peutingeriana), היא מפת הדרכים מהמאה ה-4, במפת בֵיאטוס מהמאה ה-8, במפת הגיאוגרף הערבי אֵידֵרִיסי מהמאה ה-12, שבה מופיעה העיר אוסקובי (Ūškŭbi), ובמפות רבות אחרות, מימי הביניים ועד לזמן החדש.

הרפובליקה הסוציאליסטית מקדוניה (Socijalistička Republika Makedonija) "הרפובליקה הסוציאליסטית מקדוניה" במסגרת "הרפובליקה הסוציאליסטית הפדרטיבית יוגוסלביה" (Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija), היא רק חלק ממקדוניה, שחולקה בין בעלות הברית לאחר מלחמת עמי הבלקאן נגד התורכים בשנת

1912. חילקוה ביניהן שלוש המנצחות: סרביה, יוון ובלגריה. שטחה עתה 25,347 קמ"ר, כעשירית משטח יוגוסלביה כולה.

עד לסוף שלטונה של האימפריה העות'מאנית לא נערך במקדוניה מיפקד אוכלוסין. השלטונות העות'מאניים רשמו, אם רשמו בכלל, רק את הבנים הזכרים. היו גם זיופים לא מעטים. רבים לא נרשמו כלל, כיוון שרצו להשתמט מתשלום מסים או ממילוי חובות אחדות. על-כן אי-אפשר לסמוך על הרשימות האלה. סטטיסטיקה אמינה יותר על אוכלוסיית מקדוניה נערכה לראשונה בשנת 1900, על-ידי ו. קנצי'וב, אך גם היא לוקה בחסר.

כפי שנראה בטבלה להלן, חלה בשני העשורים הראשונים של המאה ה-20 ירידה במספר התושבים, עקב המרידות הרבות בתחילת המאה, מלחמות הבלקאן ומלחמת העולם הראשונה. כל אלה גרמו למצב כלכלי קשה ולהגירה המונית ממקדוניה.

התפצלות האוכלוסיה ללאומים
*לפי נתוני האנציקלופדיה היוגוסלבית.

לאום:	בשנת 1900:	%	בשנת 1953:	%
מקדונים	534.000	59%	864.000	66.26%
תורכים	175.000	19%	200.000	15.33%
שיפטארים	88.000	9%	164.000	12.57%
טורבשים	52.000	6%	—	—
ולאכים	30.000	4%	9.000	0.69%
צוענים	20.000	2%	20.000	1.53%
יהודים	8.000	1%	—	—
סרבים	—	—	33.000	2.53%

שנת המיפקד:	מספר התושבים:	שינוי בין המיפקדים:	באחוזים:
1900	908.904		
1921	797.841	- 111.063	- 12,2%
1931	937.643	+ 139.802	+ 17,5%
1948	1,152.986	+ 215.343	+ 23%

לוח מרחקים

מרחקים בק"מ מביטולה (מונסטיר):	מרחקים בק"מ מסקופיה:
אוכריד 74	ולס 55
סטרובה 88	שטיפ 100
ולס 105	ביטולה 160
שטיפ 150	סטרומיצה 160
סלוניקי 179	אוכריד 181
סטרומיצה 186	סטרובה 195
טיראנה 209	טיראנה 243
סופיה 370	סלוניקי 263
בלגראד 596	בלגראד 436
דוברובניק 690	דוברובניק 530
איסטמבול 792	איסטמבול 795

דרכים, הרים ונהרות

בין שתי מלחמות העולם נכללו במונח סרביה הדרומית כל חלקי מקדוניה וסאנג'אק, קוסובו ומטוֹכֵיָה, אשר נספחו אחרי מלחמות הבלקאן לממלכת הסרבים, הקדואטים והסלובנים (מ-1929 נקראה הממלכה בשם יוגוסלביה, ארץ הסלבים הדרומיים). גדול השטחים המסופחים הסתכם בכ-74,700 קמ"ר.

מקדוניה היוגוסלבית נמצאת בלב חצי האי הבלקאני. היא ארץ ים-תיכונית באופיה, ועובדה זו באה לידי ביטוי במיוחד באקלימה ובצמחייתה.

מבחינה גיאוגרפית תופסת מקדוניה מקום אסטרטגי ממדרגה ראשונה: היא נמצאת על דרך המלך בין אירופה התיכונה לדרום מערב אסיה וצפון אפריקה.

מקדוניה סגורה ממערב ומזרח על-ידי רכסי ההרים הגבוהים משרשרת הרי הרודופ, המגיעים במערב עד לעמק הנהר דְרִים. בין ההרים משתרעים עמקים רבים. הגדול שבהם הוא עמק הנהר וארדאר, מרכיב מורפולוגי חשוב, החוצה את מקאדוניה בין מזרח למערב. פסגות ההרים מתנשאות למרומים. למשל, פסגות ההר נִיָּה: קאימאקצ'אלאן, מגיע ל-2,525 מטר, ופְרִיֶסְטֶר — ל-2,530 מטר מעל פני הים.

הנהרות במקדוניה ובסרביה הדרומית זורמים באופן כללי בשלושה כיוונים:

א. כיוון הזרימה העיקרי — דרומה, לעבר הים האגאי. הנהר הגדול מכולם הוא הווארדאר, שאורכו 370 ק"מ. מוצאו בכפר נְרוֹטוֹק, והוא עובר דרך עמק הפרולוג ודרך מְעֶבֶד דְרֶבֶן, מגיע לעמק סקופֵיה ומשם דרומה, אל הים במפרץ סלוניקי. משערים כי בעמקים הללו עברה הדרך אשר בה הגיע הענבר מחוף הים הבאלטי ליוון עוד בתקופה הטרום-היסטורית.

ב. כיוון הזרימה השני בגודלו — מזרחה, לעבר הים השחור, ביובלי הדאנובה.

ג. כיוון הזרימה הקטן מכולם — מערבה, אל הים האדריאטי, כולל את הנחלים דְרִים הלבן ודרים השחור.

במקדוניה יש עמקים רחבי-ידיים ועתידי מים וכן אגמים רבים. ליוגוסלביה שייכים חלקים נרחבים מתוך שלושת האגמים הגדולים: אגם אוֹכְרִיד, ששטחו 270 קמ"ר, אגם פְרֶסְפָה ואגם דוֹיֶדָן.

צירי התנועה

דרך עמק הווארדאר עובר ציר האורך העיקרי, המחבר את פאנוניה העשירה והפורה עם חופי הים האגאי, שעוד הרומאים הכירו בחשיבותו. סלוניקי שבדרום, וניָה, פוֹדָה וקְלֶגְרָד על הנהר דְאֶנוֹבָה, היוו את קצותיה או תחנות היעד של דרך מסחר קדומה זאת. בערים לאורך הציר חיו קהילות יהודיות רבות, אשר התרחבו עם הזמן לשני הכיוונים, צפונה ודרומה. צירי הרוחב העיקריים הם: דרך נִיָּה, שאורכה כ-130 ק"מ (בין שקוֹדֶר לפְרִיֶדָן) ו"ניאה אַנְגֵיָה" (Via Egnatia) — עורק התנועה המסחרי המפורסם, אשר נסלל על-ידי הרומאים.

מקורות, גבולות, אוכלוסיה

יהודי מקדוניה בין השנים 1512-1970

מספר יהודים:	כלל האוכלוסיה:	שנה:
סקופיה		
60	4,210	1520-
32 משפחות ו-6 רווקים	,	1546
3,000 (400 משפחות)	60,000	1689
1,063	,	1765
1,000	20,000	1853
800	20,800	1858
1,200	30,000	1896
2,000	60,000	1913
1,868	40,666	1921
2,635	68,334	1931
328		1947
54	165,529	1961
ביטולה		
170	4,225	1535-1520
200 משפחות	1,500 משפחות	1590
	15,000	1790
	45,000	1859
5,500	31,257	1889
6,500	60,000	1894
8,200	80,000	1903
7,000	50,000	1910
6,000	60,000	1913
2,640	28,420	1921
3,751	33,000	1931
3,246		1940
57	33,000	1947
0	כ-50,000	1970
שטיפ		
38 משפחות		1512
28 משפחות + 11 רווקים		1573
30 בתי יהודים	3,000 בתים	1859
350		1890
750 (רק בשטיפ)	25,000 (כל המחוז)	1913
491	11,173	1921
626	19,892	1931
588		1940
551		1943
0	25,000	1970

תחילתו היתה בדורס שבאלבניה, הוא עבר דרך עמק הנחל שקומֶּה, ירד לאוכריד, דרך עמק הפרֶסֶה, בקרבת העיר רִיֶסָאן, הגיע למוֹנְסְטִיר (בֵּיטוּלָה), פנה משם לסלוניקי והתמשך עד לקושטא. גם לאורכה של הדרך הזאת חיו קהילות רבות. מסלוניקי עד ביטולה (היא מונסטיר) אפשר היה להגיע ברכבת. מביטולה לאוקריד הולך כביש ססגוני ביותר. איכריה ודייגיה של אוכריד השתמשו בו להעברת תוצרתם. בדרכם פגשו בקבוצות סוחרים־נוסעים ממזרח וממערב, בראשי שבטים מאלבניה ובעוברי אורח אחרים. רבים שהו בדרכם ליד מעיינות־המרפא השופעים שבסביבה. מסקופיה היה קשה למדי להגיע לביטולה. מתחנת הרכבת יצאה מסילת ברזל ברוחב 60 ס"מ, שנבנתה בחיפזון בימי מלחמת העולם הראשונה.

סקירה היסטורית

בברית החדשה (מעשה השליחים, טז 11 — יז 12) אנו למדים, כי השליח פאולוס, הוא שאול התרסי, אחד המיסיונרים הראשונים של הנצרות, הגיע לערי מקדוניה כדי לנצר את תושביה. היה זה במאה הראשונה לספירה. הוא ניצב אז מול קהילות יהודיות מאורגנות, דוברות יוונית, והיו לו ויכוחים קשים אתן כאשר ביקש להפיץ בקרב האוכלוסיה היהודית בערי מקדוניה את תורת ישו.

באותו מקור נמסר, כי בשנות החמישים, לפני חורבן הבית השני, גירש הקיסר קלאודיוס את כל יהודי רומא. רבים מהם הגיעו למקדוניה.

תקנות תיאודוסיוס הראשון והשני

העיר העתיקה סקופי ושכנתה סטובי אירחו קיסרים, שאחדים מהם חוקקו בערים אלה חוקי כפיה ואי־סובלנות במישור הממלכתי כלפי היהודים ויתר "בני כופרים". הקיסר הרומי פלביוס תיאודוסיוס הראשון (שלט מ־379 עד מותו ב־395) פירסם בסטובי, בשנת 388, שתי תקנות, אשר אסרו על כל הנמנים עם כיתות דת "אחרות ובוגדניות" להתאסף, להתווכח ולנהל פגישות סדיות.

לאחר מות תיאודוסיוס חילקו בניו את הקיסרות לרומי המערבית ולרומי המזרחית, שאותה כינו ביוניטיון, על שם העיר היוונית הקדומה ביוזטיה שעל שפת הבוספורוס, שנבנתה על ידי קונסטנטיין הגדול (מלך מ־306 עד 337), אשר קבע בה בירתו החדשה, וכינה אותה קונסטנטינופול (במקודותינו: קושטא או קונשטנטינה).

רוב קיסרי ביוזטיון התייחסו ליהודים באיבה, חקקו נגדם חוקים וגזרו עליהם גזרות בתחומי הדת והזכויות האזרחיות.

בשנת 438 פורסמו חוקי תיאודוסיוס השני (408–450). על פי החוקים האלה (Codex Theodosianus) הופלו היהודים במימשל ביוזטיון לרעה ונפסלו למשרות מכובדות. נאסר

עליהם לבנות בתי-כנסת חדשים או להרחיב את הקיימים. קרוב לוודאי שהוא זה שנתן פקודה לבנות את הבאסיליקה בסטובי על גבי בית הכנסת הקיים והתקין לחלוטין⁵. הקיסרים שבאו אחריו היו כולם קנאים ומחמירים ברוח החדשה שפיעמה את הכנסייה הנוצרית, אשר הפכה עם הזמן לדת המדינה. הם הקפידו על ביצוע התקנות והחוקים של קודמיהם, ונהגו בעניין זה בכל חומרת הדין.

ביוזנטיון — מבצר הנצרות

עם נפילת רומי המערבית בשנת 476, ראתה ביוזנטיון את עצמה כיורשתה וכמבצר הנצרות. הקיסר יוסטיניאנוס (527–565) הרחיב את גבולות ביוזנטיון למן ספרד הדרומית ועד למפרץ הפרסי. בשנת 518 מחק רעש אדיר את העיר סקופי מעל פני האדמה. יוסטיניאנוס בנה אותה מחדש, ושוב היתה סקופי לעיר-פנינה בכתר המלוכה. גם קיסר זה שלל מיהודים זכויות אזרח והטיל עליהם היטלים כבדים לטובת אוצר המדינה. הוצאתם לפועל של החוקים האנטי-יהודיים נמסרה לשלטונות הכנסייה.

התגבשותה של סרביה

אחרי מות יוסטיניאנוס באה תקופה של נדודי העמים. גורל העמים בכלל, והיהודים בפרט, לוט בערפל בתקופות אלה של הסתערות שבטי ההונים, האַבְּרִים והסלְבִים ופלישותיהם, כמו גם בראשית הכיבוש העות'מאני. מעטים המקורות העשויים לשפוך אור על מה שהתרחש בתקופה זאת. הישובים היהודיים, מכל מקום, החזיקו מעמד במאות השנים הללו, שהצטיינו בחילופי שלטון, בגורות, במלחמות, בכיבושים, באסונות טבע ובשאר פורענויות. הסלבים, שהחלו להגיע לבלקאן במאה ה-7, ביססו את מעמדם עד המאה ה-9, כשהם דוחקים את רגלי הביזנטים.

בשנת 976 התמרדו הסלבים משבט הַבְּרִיָקִים, שהתיישבו באזור שבין סלוניקי לעיר נְלֶס. בראש המרד עמדו האחים רוד, משה, אהרן ושמואל (סְמוּאֵילו), בניו של נִיקוֹלָא, נסיך וראש השבט. לאחר שהצליחו באופן יוצא מן הכלל בלחימתם נגד השלטון המרכזי, יסדו קיסרות מקדונית, שבראשה עמד הקיסר סמואילו (976–1014). לאחר תבוסתה של המדינה הבולגרית השכנה, הרחיב סמואילו במידה ניכרת את גבולות ארצו, וקבע את בירתו באוֹכְרִיד, שם אפשר לראות עד היום את חורבות מבצרו. הביזנטים הביסו אותו אך בקושי בשנת 1014. בשנת 1018 חזרו הביזנטים והשתלטו על עמק הנוארֶדָר. סקופי שבה להיות מרכז צבאי ומינהלי, אך לא חזרה למעמדה הקודם.

במאה ה-12 החלה מדינת הסרבים, היא רֶאָשְקָה, מתגבשת ומתפשטת מדוכסי הֶרָאס. תחת שלטונו של סְטֵיפָאן נְמָאניַה (Stefan Nemanja), מייסד השושלת (שלט מ-1168 עד 1196), נכבשה סקופִיָה (היא סקופי העתיקה).

בשעת גסיסתה של ביוזנטיון, בתקופת שלטונם של הקיסרים ממשפחת הפאליאולוגים

(1259–1453), התנהלו מלחמות ממושכות נגד המתמרים בבלקאן, בערב, נגד הסלג'וקים והתורכים, שהיו מפוצלים במאה ה-13 לאמידויות ועידות באסיה הקטנה וערכו פשיטות פגע וברח. גם מסעי הצלב החלישו מאוד את ביוזנטיון. עם נפילת קושטא ביד הסולטאן מחמד השני, באה הקץ על אימפריה שהתקיימה יותר מאלף שנים, מ-395 עד 1453.

הקמת הקיסרות הסרבית

110 שנים היתה מקדוניה בשליטת הסרבים. בתקופת צאצאיו של נמאנייה, ובמיוחד בימי הקיסר סטיפאן דושאן (1331–1355) הגיעה מדינת הסרבים לשיא התפתחותה. שנות שלטונו עמדו בסימן מלחמות וכיבושים. הוא הרחיב מאוד את גבולות ארצו וקבע את סקופיה לבירתו. תוך כמחצית היובל כבש את אלבניה, אפירוס, תסאליה וכל מקדוניה חוץ מסלוניקי, ושאר ליסד קיסרות שתבוא במקומה של ביוזנטיון.

המדינה הפיאודלית של דושאן הגיעה לשיאה מבחינה כלכלית, צבאית, מדינית ותרבותית. בעקבות כיבושיו הרבים הכיר דושאן מדינות שמערכות המשפט שלהן מפותחות. מאחר ששאף להציג את עצמו כיוורשם של קיסרי ביוזנטיון, החליט לחבר ספר חוקים למדינתו. החלק הראשון פורסם בסקופיה בשנת 1349, והתוספות — ב-1354. מטרת החוקים היתה בראש ובראשונה לבסס את מעמדו ולהעניק הטבות לאצולה ולכנסייה, כדוגמת חוקי ביוזנטיון. עוד קודם לכן, ב-16 באפריל 1346, בחג הפסחא, הוכרו על כינון קיסרות סרביה והארכי־אפיסקופ הסרבי מונה פאטריארך. הטקס נערך בסקופיה.

בחוקת דושאן לא נזכרו מיעוטים, ובכללם היהודים, אך בשנת 1337, באיגרת שבה העניק את אחוזתו למינור טרסקאבאץ שלייד העיר פך־לפ, מציין דושאן שאחוזתו זו משתרעת "מעמק היהודים עד לפרשת המים היהודית".

בנו של דושאן, הקיסר סטיפאן אורוש (1355–1371) משבח באיגרתו משנת 1361 את ניירי המנזר שבכפר סטרן־ישקה, המתפללים לגאולת נשמתו של אביו בימי הזיכרון, ומוסר למנזר את תרומתו, הכוללת את אחוזתו וכרמיו, שנוספת להם מתנה מועילה: היהודים היושבים על האדמות האלה וההכנסות מהמסים שהם משלמים.

בשנת 1389, בקרב בשדה קוסובו, הובסו הסרבים, אך גם העות'מאנים סבלו אבידות קשות. שליטי שני המחנות הידיבים נהרגו בקרב זה: הסולטאן מוראד הראשון (1359–1389) והנסיך לאזאר הסרבי. האזור כולו נפל בידי התורכים, שנשארו בו עד ראשית המאה ה-20.

חלק גדול מקורבנות מסעי הצלב, ומגורשי ארצות אירופה במאות ה-12 עד ה-15, הצטרפו לקהילותיה עתיקות־הימים של מקדוניה, קהילות ה"תושבים" (הם הרומניוטים**).

מאוחר יותר מצאו מקלט בערי מקדוניה גם פליטי הפוגרומים הרבים מארצות סלביה.

**רומניוטים או "אנשים מבני רומאניא" — כינוי ליהודים שחיו בשטחה של האימפריה העות'מאנית עד מן התקופה הביזנטית, היא הקיסרות הרומית המזרחית, ומכאן שמם. המהגרים החדשים כינו אותם גם "גריגוס" (=היוונים).

התושבים הוותיקים כינו את החדשים לפי ארצות או אזורים מגוריהם הקודמים: דומאנו, פראנקו, פראנסס, צרפתי, אשכנזי, תאג'ר, רוטו, פולאק וכדומה.

הכיבוש העות'מאני והגירת היהודים

לאחר תקופת השלטון הביזנטי, שבה ידעו השפלה ודיכוי, קיבלו היהודים את הכיבוש העות'מאני כמעט כשחרור. מינהגים רבים היו משותפים לשני העמים (מילה, איסור אכילת חזיר וכדומה).

אין ראיות לכך, שריכוזים יהודיים סבלו יתר על המידה בעת הכיבוש העות'מאני, בהשוואה למציאות החברתית שבה היו שרויים יהודי אירופה. ידוע אמנם כי מקהילות אחדות, ובהן אוקריד ושיטפ, הועברו יהודים עם תושבים אחרים לקושטא, כדי לאכלסה לאחר שנכבשה. בשטיפ נשארו יהודים גם לאחר מכן, ויש להניח כי גם ביתר הקהילות נמשכו החיים באין מפריע, אך על אוקריד אין בידינו תעוד בעניין זה.

ראש רבני הקהילות (תכס"ב-אשי) בתקופת הכיבוש היה ר' משה קפשאל (1410–1497). מעמדו האישי והרשמי בקושטא התחזק לאחר הכיבוש, והסולטאן מוחמד השני אף מינה אותו לחבר ה"דיןאן", מועצת המדינה העות'מאנית.

בכל המחקרים שיצאו לאור עד כה, וכך גם במחקר זה, חסרות חוליות מקשרות רבות, אפילו מהתקופה החדשה יחסית, תקופת גירוש ספרד ופורטוגל בסוף המאה ה-15, שבה החל תהליך הצטרפות הגולים לקהילות הממלכה העות'מאנית. ידוע שרבים ממגורשי ספרד ניספו ביבשה ובים. רבים מהפליטים נפלו בשבי שודדיים ונמכרו לעבדים.

על ר' משה קפשאל, אז כבן 82, מסופר כי סבב בקהילות ישראל וקיבץ כספים לפדיון השבויים: "היה הולך סביב הקהילות והיה כופה אותם לתת איש ואיש חוקו הראוי לו והיה כופה על הצדקה ובידו הורמא דמלכותא הן לענוש נכסין ולאסורין"¹.

יש להניח שוותיקי הישוב, הרומניוטים, קיבלו את אחיהם שהגיעו מחוסרי-כל בסבר פנים יפות, כיאה להכנסת האורחים המקובלת בקהילות יהודיות בכלאן.

הפליטים שבאו מחצי האי הפיריניאי היו בעלי מודעות גבוהה לשייכותם אל התרבות המפוארת שהיו חלק ממנה בארצות מוצאם. במקומות החדשים הם חיו כקבוצה נבדלת שנים רבות לאחר שגורשו, ולא בנקל התנערו מזכרונות העבר הרחוק. הם המשיכו לקיים את מינהגיהם ואורח החיים שניהלו, הם או אבותיהם, במולדתם הקודמת, והמשיכו לדבר ולכתוב ספרדית.

ותיקי הישוב התלוננו על התנשואתם של הספרדים, על הלעג, הבוז והגידופים כלפי ה"גריגוס" (=היוונים), שנחשבו בעיני הספרדים לנחותים ו"עמי הארץ". חומר בנושא מצוי ביחס לקהילת סלוניקי, אך יש לשער שגם בערי מקדוניה האחרות היה המצב דומה.²

"נוסח ספרד" בערי מקדוניה

בסוף המאה ה-15 ובתחילת המאה ה-16 שטף את ערי מקדוניה גל של מגורשי ספרד

ופורטוגל ופליטי האינקוויזיציה. המגורשים בלטו לא רק במספרם, אלא בעיקר ברמתם התרבותית, ובמקום שאלה אשר זה־מקרוב באו יתמזגו עם יושבי הארץ הוותיקים, הטביעו הספרדים את חותמם בכמה וכמה תחומים.

נוסח התפילות הספרדי, למשל, גבר על נוסחים אחרים, כפי שמעיד ר' שמואל די מדינה הוא מהרשר"ם (בערך 1506–1589):

"קהל אחד שסדר תפלתם כפי מנהג אבותיהם היה על דרך אחד ולאורך הזמן וטלטול הגלויות באו במלכות הלזו ומלכות תוגרמה יר"ה (=תורכיה ירום הודה) ונתבלבלו המנהגים וכמעט נתהפך כל העולם לסדר תפלת ספרד יען כי הם הרבים במלכות זה ותפלתם צחה ומתוקה וכלם או רובם הניחו מנהגם ונמשכו אחר מנהג ספרד, ולא נשאר כמעט כי אם הק"ק אשכנז שלא שינו מנהגם".³

המצב ששרר בערי מקדוניה במאה ה־16 מתואר בדברי ר' יוסף בן לב (בערך 1500–1580) על יהדות סלוניקי. יש להניח שמצב דומה היה בסקופיה ובמונסטיר. וכך כותב מהריב"ל:

"בשאלוניקי דכל איש ואיש מדבר כלשון עמו וכשבאו מן הגירושין כל לשון ולשון וקבעו קהל בפני עצמו, ואין יוצא ואין בא מקהל לקהל, וכל קהל וקהל מפרנסים עניי לשונם וכל קהל וקהל נכתבו בפנקס המלך לבדו, דהוא נראה כל קהל כעיר בפני עצמה...".⁴

את חוט השדרה של הקהילות במקדוניה היו מאז יוצאי ספרד־פורטוגל, שהצליחו להטמיע בקרבם את בני שאר הקהלים "ולא נודע כי באו אל קרבם". במקדוניה הווארדאריית לא מוזכרים יוצאי צרפת, אשכנז ואיטליה בנפרד בשום מקור. נראה שמספרם שם לא היה גדול ושנתמזגו יפה עם קהילות ספרד־פורטוגל (בניגוד לאשכנזים ו"איטליאנים" למיניהם בקהילות סופיה וסלוניקי). הם סיגלו לעצמם את שפת דיבורם וכתבי הקורזיב הספרדי, השתמשו בראשי התיבות בכ"ר (בן כבוד רב) שבדרך־כלל הספרדים־פורטוגלים היו רגילים בהם, וחתמו את שמותיהם בתוספת ס"ט, שלא פירשו כראשי התיבות ל"ספרדי טהור", אלא "סימנא טבא" (=סימן טוב), "סופא טבא" (=סוף טוב) אך בעיקר בלשון ענווה והשפלה "סיאן טין" (=רפש וטיט).⁴

פרק שני

ערים וקהילות

א. סטובי (STOBI)

את סקירת הערים והקהילות במקדוניה נפתח בסטובי, העתיקה בערי מקדוניה, אשר הוכח ללא כל ספק כי שימשה מקום למגורי קבע של היהודים. העיר סטובי שוכנת על רכס שתחתיו נפגשים שני הנהרות הארוכים ביותר באזור, וארדאר (Vardar) וצרנה רקה (= Crna reka = הנהר השחור, ובתקופת הביזנטים Erigon), בצומת דרכים ראשית, כ־75 ק"מ דרומית-מזרחית מסקופיה (160 ק"מ צפונית מסלוניקי). אף כי העיר נתגלתה עוד באמצע המאה ה־19, לא נערכו שם חפירות ארכיאולוגיות, שהחלו במקום רק בתקופת מלחמת העולם הראשונה, על־ידי גרמנים. החפירות השיטתיות הראשונות התנהלו מ־1924 עד 1934 על־ידי אנשי המוזיאון הלאומי של בלגראד. נודע שסטובי היתה עיר חשובה בפיאנוניה עוד במאה ה־6 לפני הספירה, והובעו השערות שעוד קודם לכן התקיים בה ישוב. משנת 69 עד 222 לספירה, מתקופת הקיסר פלאביאן ועד לימי שלטונו של אלאגאבאלוס, טבעו בה מטבעות. בטובי שיגשגה בתקופה זו. נתגלו בה חלקי ארמונות ומרחצאות, ונחשפה באסיליקה מהמאה הרביעית או החמישית וחלק מרחוב, שהיה מרוצף ומוקף בעמודים.

עמוד פוליכארמוס

בעונת החפירות בשנת 1931 נתגלה עמוד ועליו חקוקה כתובת ביוונית, נאמר בה: "אני טיבריוס פוליכארמוס המכונה אחיריס, אבי בית־הכנסת (Synagoga), התנדבתי למלא את כל התפקידים הדתיים ברוח תורתנו הקדושה שלא על־מנת לקבל פרס. בניתי באמצעים משלי את היכל בית־הכנסת מבלי לגעת באוצר הקהילה, והקמתי סביבו אכסדרה על ארבעה עמודים. משום כך יש לי, טיבריוס פוליכארמוס, וכן ליורשי, חזקה על בניין זה. ואם יבוא אדם וישנה את הבניין או חלקים ממנו, ישלם לראש הקהל (Patriarch) מאתיים וחמישים אלף דינר. את הרעפים לציפוי הגג, שלאחזקתו נדאג, נספק אני ויורשי".

היסטוריונים רבים סברו כי העמוד הובא כחומר־בניין מאתר אחר בסביבה, משום שלא היה ידוע על הישוב היהודי במקום. ואם הניחו כי היה ישוב, לא ידעו כיצד ומתי בא הקץ על הקהילה.

“עמוד פוליכארמוס”

העמוד המקורי שמור במוזיאון הלאומי בבלגראד, והעתקו המדוייק נמצא במוזיאון היהודי שם.

בימי מלחמת העולם השנייה, ושנים מספר אחריה, לא נערכו במקום שום חפירות. מאז 1955 בוצעו מזמן לזמן חפירות קצרות בתחום החפירות הקודמות. העבודה נערכה מטעם המוסד לשימור עתיקות ברפובליקה המקרונית.

באסיליקה במקום בית-הכנסת

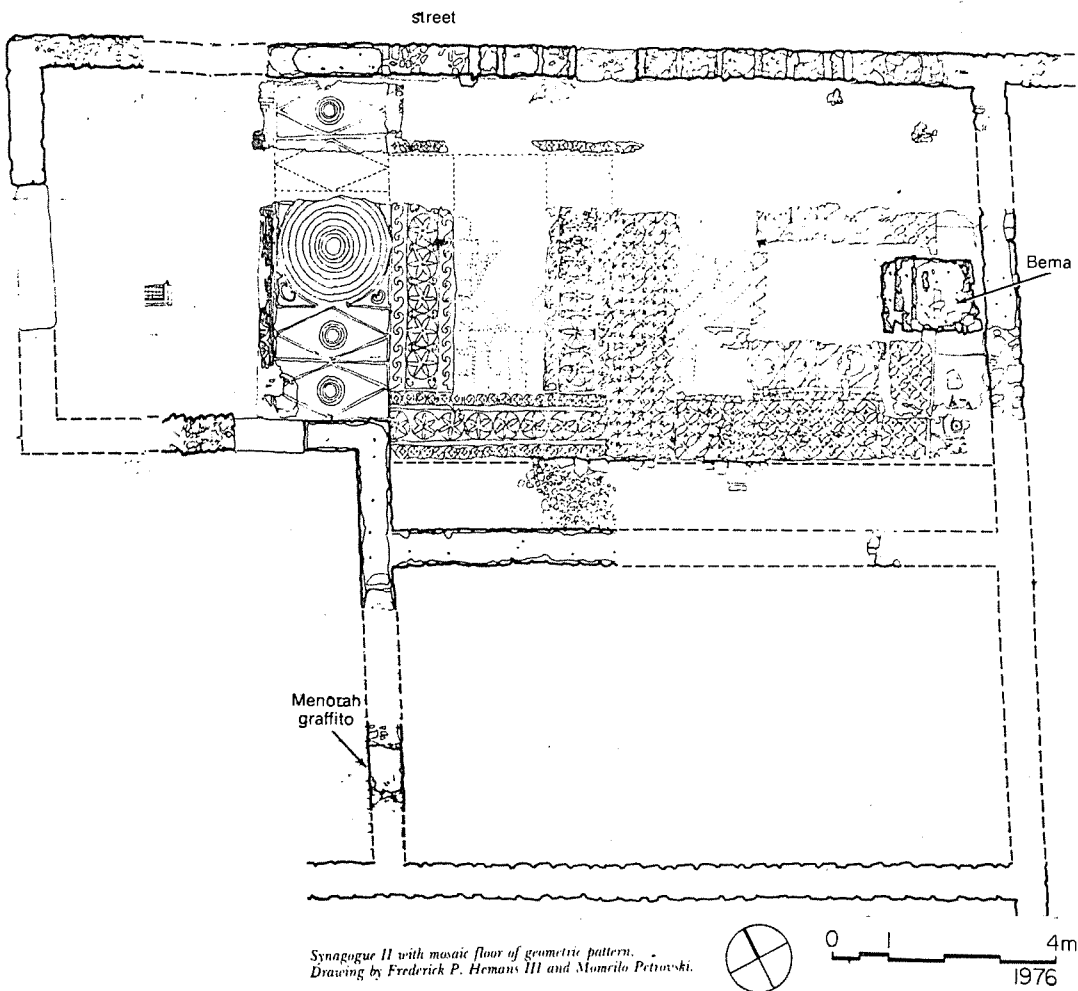
משנת 1970 החלו בסטובי חפירות נרחבות במסגרת פרויקט יוגוסלבי-אמריקאי משותף, בראשותם של ג'יימס וייזמן מאוניברסיטת בוסטון, וג'ורג' מאנוזיסי מאוניברסיטת בלגראד.⁵ בסיכומה של עונת החפירות 1975 היה ברור שהבאסיליקה נבנתה על-גבי אולם של בית-הכנסת, למרות שבעת בניית הבאסיליקה היה עדיין בית-הכנסת בשימוש וכמצב תקין.

בחפירות נוספות הוברר, כי בית-הכנסת שמעליו נבנתה הבאסיליקה לא היה המיבנה הראשון במקום. במיבנה הראשוני, שעל יסודותיו ההרוסים ניבנה בית-הכנסת, נתגלו מטבעות ומימצאי קדרות עם שירטוטים שנשאו את שמו של פוליכארמוס, ונרשמו הנדרים ששילם לבית-הכנסת. הדבר שימש הוכחה נחרצת לכך, שהעמוד הנוקף לאי-הציבור היהודי פוליכארמוס, עם הכתובת החקוקה עליו, אכן שייך לאזור והוא מהמאה השנייה או השלישית לספירה.

לעומת היסודות ההרוסים של בית-הכנסת הראשון, התחתון, נשתמר היטב האולם העליון זה של בית-הכנסת השני, המאוחר. האולם הראשי נחשף כמעט במלואו. שלוש דלתות נימצאו בו. במקביל לכותל הדרומי נימצאו יסודות לספסלים. הכותל נחשף באופן חלקי. הבמה הקטנה ושלוש מדרגותיה, שממול כותל המזרח, זוהו כבסיסו של ארון הקודש, שניצב בצורה אופיינית אצל הקיר הפונה לירושלים. היו שם קטעים רבים בצבעים ססגוניים של פרסקות וצורות גיאומטריות שונות, ושטח נרחב של רצפות-פסיפס עם שרטוטים ללא דמות אדם.

ברור כי בסטובי נחשפה ראייה לסילוקו המחושב היטב של בית-הכנסת, שהיה פעיל עד לזמן ההוא, עובדה המעידה על אנטישמיות עתיקת ימים. תופעה מקבילה לזאת היא הכנסיה שנבנתה מעל לבית-הכנסת, ואשר נמצאה בשנת 1930 בעיר הרומאית ג'רדאש, כיום בירדן. בסטובי ובג'רדאש קשורה התופעה באי-סובלנות במישור הממלכתי הגבוה ביותר, ואשר מוכרת לחוקרים זמן רב מהמקורות הספרותיים.

בסטובי, בשנת 388, לא היה הדבר מקרי: תקנות הקיסר פלביוס תיאודוסיוס עלולות היו להביא לתוצאות המתוארות לגבי היהודים ויתר הקבוצות הלא-נוצריות שם. אין לדעת אם תקנות אלה דווקא היו הסיבה הישירה לבניית הבאסיליקה במקום בית-הכנסת, אך נראה שהיא נבנתה בערך באותו זמן, בסוף המאה ה-4 או בתחילת המאה ה-5 לספירה.

Synagogue II with mosaic floor of geometric pattern.
 Drawing by Frederick P. Hemans III and Monrilo Petrovski.

חרשים המבנה העתיק עם רצפת פסיפס
 של בית הכנסת העליון בסטובי
 (מתוך ARCHAEOLOGY 30/1977)

ב. אוכריד (OHRID)

במקום העיר ליכנידוס העתיקה, שהיתה בעבד תחנה חשובה על "ויאה אגנאציה", שוכנת העיירה אוכריד (נקראת גם אוריד, אכרידא Ochrid, Orid, Orida). היא נבנתה בצורת אמפיתיאטרון, בצידו הצפוני של אגם הנושא אותו השם. הבתים בנויים על צלע של הר, כך שאין בית אחד מסתיר את הנוף לשכנו וכל בית צופה לנוף משלו. בתקופה הביזנטית התגוררו באוכריד יהודים רבים למדי, וידוע על חכמים שכיחנו בה. נראה שקהילות אוכריד וקאסטוריה השכנה היו מורכבות ברובן מרומניוטים, שאליהם הצטרפו אשכנזים. בתקופת הצלבנים מצאו מקלט בערי מקדוניה בכלל ובאוכריד בפרט רבים מיהודי גרמניה ושאר הארצות, שדרךן עברו מסעי הצלב. בתקופה זו קמו תנועות משיחיות, שאליהן הצטרפו רבים מאלה שנואשו מהרדיפות, אך גם תנועות אלה לא נתנו תשובות לבעיות קיומיות של היהודים. האכזבה שבאה בעקבות הציפיות המשיחיות דחפה אחדים לזרועות הנצרות, שהיתה דת המדינה בביזנטיון. אחד מאלה היה ליאו מונג, מתלמידי המבריקים של ר' טוביה בן אליעזר (בן יצחק הזקן מהעיר מאגנצה), שהיה רב בסלוניקי משנת 1096 עד מותו ב-1108. לאחר שהמיר דתו, שימש מונג אחד הכמרים באוכריד בשנת 1108, שם הצטיין ונשלח על-ידי הפאטיארך מקושטא להטיף לנצרות בערי אוקראינה הדרומית. בתום שליחותו חזר למקדוניה ונתמנה בשנת 1120 לארכיהגמון של הכנסייה הבולגרית באוכריד ופרימאט של בולגריה, כיוורשו של הארכיהגמון תיאופילקטוס מאוכריד. בקטלוג של די קאנג' מהמאה ה-17, בו הוזכרו כל הארכיהגמונים של אוכריד, מצויין במפורש שמונג היה ממוצא יהודי. ליאו מונג נקרא גם "מורה נבוכים" ו"ליאו הפילוסוף".

יהודה-ליאון מוסקוני

לעומת ליאו מונג, היו מתלמידיו של ר' טוביה שכיחנו כרבנים. אחד מהם, ר' מאיר מקאסטוריה, היה בשנת 1107 רבה של אוכריד. ר' מאיר כתב פירוש לתורה, שניקרא "מאיר עיניים". במאות ה-14–15 היו באוכריד מלומדים יהודים רבים, ביניהם ר' יוחנן בן ראובן, שכתב "פירוש על שאילתות לרבי אחאי גאון", ר' מנחם בן דוד, ר' מנחם תמר (1466–1500) ואחרים. הידוע בבני אוכריד היה ר' יהודה-ליאון בן משה מוסקוני (מושקוני), שנולד בעיר הזאת בשנת 1328. אבותיו הגיעו לשם מהעיר האיטלקית מוסקונה. ר' יהודה-ליאון מוסקוני נחשב אחד המלומדים היתודים הנודעים בימי הביניים. לאחר שעזב את עיר הולדתו, כתב: "נודדתי מארצי מאכרידה המדינה ממלכות בולגריא"ה מאדנות שרויא"ה (=סֶרְפֶּזְה) ממשלת דת מלכות היונים הרשעה...".⁶

באי אגריפין (=נגרופונטי) למד אצל ר' שמריה בן אליה מכרתים, משם עבר למצרים. ב-1352 שהה בעיר פרפיניאן שבצרפת, ביקר במארוקו, אך רוב שנותיו חי במאירוקה ושם גם נפטר. השאיר אחריו ספריה גדולה ורבי-גונית. עיקר כתב-הידי שלו: אבן העזר (חיבר ב-1362; כ"י נמצא בקולג' היהודי בלונדון); עין גדי; ריח ניחות; טעמי המצווה. את עולמו קנה בקבעו את הנוסח של "יוסיפון", שנדפס בשנת 1510 בקושטא.

הגירה לקושטא

במאות 14–15 עזבו רבים מיהודי אוכריד את עירם. לא נודע מה היה "מעשה הרשע", שבגללו נאלצו לעזוב את בתיהם. הם התפזרו ורבים מהם הגיעו לקושטא. בעיר הביזנטית הזאת היו בני אוכריד כה רבים, עד שבנו לעצמם שלושה בתי-כנסת.

ידוע שבמאה ה-17 לא התירו העות'מאנים בניית בתי-כנסת חדשים ושיפוץ הקיימים. אף על פי כן, ביקש הקהל של אוכריד בקושטא אישור מהסולטאן לשפץ שלושה בתי-כנסת, שהיו שייכים לקהל אוכריד עוד לפני כיבושה של קושטא בידי העות'מאנים, ונשרפו באחת הדליקות. בבקשה צויין מיקומם המדויק של בתי-הכנסת הללו, והסולטאן אישר את שיפוצם.⁷

קהל אוכריד בקושטא המשיך לשמור על מסורת קהילתם העתיקה, וכאשר לא היה כבר זכר ליהודים באוכריד עצמה, החל לקלוט גולים ופליטים חדשים, במיוחד מספרד ומפורטוגל. כיוון שדיני הרומניוטים היו שונים מאלה של הספרדים. התעוררו בעיות הלכתיות שונות. לדוגמא:

"ראובן שמתה לאה אשתו בחייו והניחה שתי בנות קטנות... וראובן הוא מיחידי ק"ק אכרידא יע"א... ויש לו עליו כתובת אשתו בנכסי צ"ב (=צאן ברזל) וגם נכסי מלוג שבאו לאשתו. והנה עתה תובעים קרובי האשה שכיון שראובן הוא יחיד הנו' אפשר שהוא מבני רומאניאה (=רומניוט) שתקנתם הוא שיחלוקו הבעל עם הבנות בנכסים..."⁸.

ג. דוֹיֶרְאן (DOJRAN)

העיר דוֹיֶרְאן שוכנת כ-80 ק"מ צפונית מסלוניקי, בחופו הדרום-מערבי של האגם הנושא אותו שם. שטח האגם כ-43 קמ"ר. מחציתו שייכת ליוגוסלביה ומחציתו ליוון. במאה ה-5 לפה"ס הזכיר הֵידוֹוֹטוֹס את הישוב הפֵּיאֹנִי, שרוב תושביו היו דייגים והתגוררו לשפת האגם פֵּרְאֹנִיָּס. דייגי האגם פֵּרְאֹנִיָּס נהגו לדוג בשיטה שבאותם ימים לא היתה ידועה בארצות אירופה: הם השתמשו בלהקות ציפורים מאולפות שהפחידו את הדגים וגירשו אותם לכיוון הרצוי לדייגים. גם בימינו, לאחר כ-2500 שנה, לא חל שם שינוי רב בשיטת הדייג.

העיר העתיקה שכנה צפונית במקצת ממקומה הנוכחי, על גדות הנחל טוֹפֵּלְיָן. בחפירות הארכיאולוגיות נימצאו במקום חורבות העיר וההיכל היווני.

בשם דויראן (או דויראן) מופיעה העיירה רק לאחר הכיבוש העות'מאני. האוכלוסיה הנוצרית מכנה אותה פּוֹלְנִין או פּוֹלִין, שם שדבק בה מהתקופה היוונית. עקב האפשרויות הטובות לפרנסה ואקלימה הנוח, העתיקו רבים מתושבי הערים השכנות את מקום מגוריהם לדויראן. נפתחו שם בתי-מלאכה, התפתח המסחר, והתושבים עסקו גם בגידול עצי התות ותולעי המשי, כאשר הדייגים סרגו רשתותיהם ממשי נקי. דויראן שימשה גם מקום מקלט לנימלטים מפני מגיפות, עלילות ושריפות, וגם למתחמקים מתשלום מיסים, בעיקר מהערים סלוניקי ומונסטיר.

דויראן מופיעה במקורותינו רק מראשית המאה ה-18. הקהילה היהודית מתוארת כגוף מאורגן היטב, עם מוסדות ובית-הדין, דבר המעיד על ותק ושרשים. ב-1711 נפטר בדויראן "היקר וחשוב יעקב ברזילי", כפי שספד לו אחד מחשובי רבניה של סלוניקי.⁹

בשנת 1725 ברחו לדויראן רבים מתלמידי-חכמים בסלוניקי "מפני חמת המציקים גבירי הומן, שהטילו מסים וארנונות על תלמידי חכמים בשנת התפ"ה".¹⁰ כבואם מסלוניקי מצאו "עיר קטנה ואנשים בה מעט דויראן יע"א (יגן עליה אלהים)".¹¹ אנשי סלוניקי, שהיו רגילים לשמור בקפדנות על חוקי ההלכה בערים, נתקלו בדויראן בפגמים ובסטיות בעניינים רבים. הם שיגרו אגרות לרבני סלוניקי, שמהן אפשר ללמוד פרטים על מנהגי העיר דויראן:

"ראה ראיתי ושמעוה שמעתי שכל יחידי הק"ק הוא מטילים מים לתוך היין עשרה כדים למאה בתוך החביות ל' יום לבצירת היין או מ'. אחד הסיר, אחד יתיר ורע היה עלי המעשה, כי שמעתי שמאותו יין היו לשין מצות בחג המצות... אסרתי להם ליחידי ק"ק הנ"ל ללוש מצות ביין זה שמערבין בו מים שלא בשעת הבציר... שמעתי מאחורי הפרגוד... שמערבים בו מים באומרם שכך נהגו מימי עולם ולפנים ישבו בה אנשים חכמים וידועים גדולים ועצומים ממני ולא אמרו על זה דבר".¹²

נעלם ממקורותינו מי היו אותם "אנשים חכמים וידועים" בדויראן, ויתכן שדווקא בכך טמון סוד העדר פרטים על קהילה זו בכתיבתו, משום שלא היה צורך, ככל הנראה, להפנות שאלות לרבנים מחוץ לעירם. מכל מקום, תלמידי חכמים שמצאו מקלט בדויראן היו מלאים טענות על פגמים מכל הסוגים שמצאו בעיר קטנה זאת, ועל המנהגים שהיו זרים להם. הם לא העזו למחות ו"שמו יד לפה", כלשונם, אך דיווחו על כך לרבני סלוניקי. כך נהגו בעניין חיטה מתולעת¹³ וכך גם ביחס להתנהגותם של יהודי דויראן במה שהיה מכונה הכרמלית, והיא כעין מדשאה ששימשה כטיילת ציבורית.

"כבואי פה העיר דויראן יע"א בשנת התפ"ה ראיתי העם בלתי נזהרים... מותר לצאת במטפחת שמקנחים בו האף אם מחובר לכסות... שמת יד לפה ולא מקתי בהם, כי ידעתי נאמנה שלא יקבלו עליהם את הדין, כי צורך גדול הוא להם בקיץ להעביר הזיעה מעל פניהם ובחורף כדי להעביר מי האף מאפיהם, מה גם דהרחובות והשווקים

הללו אין להם דין רשות הרבים, שהרי אין בהם רוחב... כל אלו הרחובות דינם בכרמלית והוצאה מרשות הרבים לכרמלית אינה אלא מדרבנן כמשורש שם".¹⁴

בשנת 1728 ארע בדויראן מקרה שכמעט וגרם לפילוג בקרב רבני סלוניקי, בסוגיה הקשורה בתשלום קנס כתוצאה מהסכסוך קידושין שהופר, כאשר חלק מן הרבנים נוטים לפטור את האיש מן הקנס ואחרים דורשים לחייבו במיצוי הדין. טיעוניהם מעניינים אף הם: מעוגנים בחוק, אך גם בגורמים הנסיבתיים, כגון מצב נכסיו של בעל הדין: הצעיר דון אשר אבראבנאל (1712–1764) היה בן 16, כשבעירו סלוניקי השתוללה מגיפת דבר. הוא ברח ומצא מקלט בדויראן, שם קידש לאשה את סול בת הגביר יעקב ביבאש, בת שמונה, בתנאים הבאים: החתן יקבל 2000 גרוש נדוניה ושפחה אחת במתנה. אם לא יתנו לו שפחה, יוסיף לו אבי הכלה 200 גרוש. טקס הנישואים יערך תוך שלוש שנים בסלוניקי. אם יבוטלו הקידושין, ישלם המבטל 2000 גרוש קנס. כשחזר הבחור לסלוניקי ובפיו בשורה, התקוממה אמו נגד הקידושין ואמרה: "חרפה היא לנו לקחת את זאת שאינה לפי כבודנו". החתן שמע בעצת אמו ופנה אל רבני עירו שיבטלו הקידושין וישחררו אותו מתשלום הקנס. לא פחות משישה רבנים טיפלו בעניין. ר' משה אמראיליו, ר' יוסף דוד ור' שמואל פלורנטיץ נטו לפטור את דון אשר מתשלום. ר' שמואל צדוק, ר' אברהם גאטיניו ובנו ר' בנבנישתי פסקו אחרת. זה האחרון חקר במקום, בדויראן, שם נתברר לו שאבי הכלה ביקש מהחתן שיקח רשות מאמו בטרם יקדש את בתו, אך הוא זילזל בדעת אמו באומרו: "אין לה יותר מכתובתה." ר' אברהם הוסיף, שדון אשר חייב בתשלום קנס, ובפרט שהניח לו אביו דון משה "כסף וזהב ובתים מלאים כל טוב... עושר ונכסים הרבה מאד". גם בית הדין בדויראן התערב וכתב לרבני סלוניקי, שההסכם נעשה בלא שום תכסיסי ערמה.¹⁵ אעפ"כ נראה, שמשקל דעתם של שלושת המזכים הוא שהכריע, ודון אשר נשא בשנת 1729 אשה אחרת.¹⁶

באמצע המאה ה-18 הגיעה מדויראן לסלוניקי שאלה ובה הפרטים הבאים: מרדכי פרץ ואחיו, תושבי דויראן, ירשו מאביהם חזקה על בתים שהיו גרים בהם. לאחר מות אחיו של מרדכי, ירשה את מחצית הנכסים בתו, שנישאה לאברהם לוי מהעיר שטיפ. בני הזוג לוי החליטו למכור את חלקם לדוד אאיליון, שקנה את החזקה בכסף מלא ובשטר מכירה, כנהוג באותם ימים. לעיסקה זאת התנגד מרדכי פרץ בטענה שהוא קודם בנזות לקנות החזקה.¹⁷ מדובר בבני משפחת אאיליון, אחד מענפי משפחה מסועפת, שהצמיחה מקרבה רבנים ואנשי־עט ברחבי אירופה. המפורסם בהם היה ר' שלמה אאיליון, חכם הקהילה הספרדית בלונדון ובאמשטרדם בתקופת פולמוס נחמיה חייא חיון.¹⁸ בשנת 1971 פורסם תצלום מצבת־קבר שנמצא בקרבת דויראן.¹⁹ על המצבה אפשר לקרוא שודות אלה:

ישי עמהן^א

האבן הזאת שמת

מצבה על הנבון והמעולה

רודף צדקה וחסד

כה"ר:^ב מיוחס אאיליון

נ"ע נפ' לב' ע' ביום כא
 לחדש ניסן שנת התקכ"ו
 ת' נ' צ' ב' ה"ד

בהסבר המלווה את התצלום שיעד המחבר, כי מדובר במצבה שלא היתה שייכת לעיר דויראן, אלא הובאה לשם, אך אין ספק שהרב מיוחס, בעל המצבה, הוא בן משפחתו של דוד אאיליון הנוכח בשו"ת "צרור הכסף".

בשנת 1815 הגיע לדויראן צעיר ממשפחה יוונית-נוצרית וביקש שימולו אותו, באשר בכוונתו להתגייר. היה זה אברהם גר-צדק, שעתיד היה לכהן כרבה הראשי של העיר מונסטיר.²⁰

משנת 1832 נשארה תעודה, שצויין בה כי בעיר דויראן חיים 800 מוסלמים ונוצרים ו-80 יהודים — דהיינו, למעלה מ-9% מכלל האוכלוסייה.²¹ לפי מרשם התושבים, היו בדויראן בשנת 1890 225 יהודים מתוך כלל האוכלוסייה המקומית, שמנתה כ-5900 נפש — דהיינו, 3,81%. ניראה אפוא שהאוכלוסייה היהודית במקום קטנה והולכת.

ד. סטרומיצה (STRUMICA)

סטרומיצה היא אחד המרכזים המסחריים החשובים בדרום-מזרחה של מקדוניה. העיר שוכנת בעמק פורה, לא הרחק ממשולש הגבולות יוגוסלביה-יוון-בולגריה. שליטים בימי קדם ידעו להעריך את חשיבותה, במיוחד בגלל מיקומה האסטרטגי. לפני הספירה נקראה העיר בשם אסטריאום. במאה ה-1 לספירה שינתה את שמה לטיבריופוליס, לכבוד הקיסר שגם העיר טכריה נושאת את שמו. העיר שיגשגה עד לפלישת שבטי הסלבים במאה ה-7. הפולשים שרדו והרסו אותה. הקיסר סמואילו, שהכיר בחשיבות העיר, הביא לשיקומה. מאז החליפה סטרומיצה את אדוניה לעתים תכופות. ישבו בה לסידוגין ביזאנטים, בולגרים, סרבים ועות'מאנים. בתקופה העות'מאנית נערכו בסטרומיצה פעמיים בשנה ירידים בעלי מוניטין בינלאומי, שנמשכו 15 יום. קשריה עם סלוניקי היו חזקים. שיירות רבות הובילו סחורות דרך העיר הזאת.

הבולגרים נכנסו לסטרומיצה ב-1913. לאחר מלחמת העולם הראשונה סופחה העיר לממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים. העיר נחרבה כמעט בשריפה ענקית שפרצה בה ב-1922.

במקורותינו נזכרת העיר סטרומיצה לעתים קרובות למדי. היא שוכנת בקרבת הכפר

א יבא שלום ינוח על משכבו הולך נכחו

ב כבוד הרב רבי מיוחס אאיליון

ג נשמתו עזן נפטר לבית עולמו ביום 21 לחודש ניסן שנת התקכ"ו (1766)

ד תהי נשמתו צרורה בצרור החיים

דולייאה, שגם בו נערכו ידירים שמשכו אליהם סוחרים מרחבי האימפריה העות'מאנית, וביניהם לא מעט יהודים. שודדים ניצלו הזרמנות זו כדי להתנפל על הסוחרים, לגזול את סחורתם וכספם. לעתים קרובות נרצחו הנשדדים. אנשי סטרומיצה נקראו להעיד בקשר להיעדרם של יהודים, כדי לאפשר התרת נשים מחבלי העיגון.

אין בדינו שמותיהם של רבני סטרומיצה ונכבדיה, או פרטי מעשיהם, אך העיר ניזכרת במקורותינו כבר מהמאה ה-16. בסוף אותה מאה העיר פנחס בכ"ד שבתאי, תושב סטרומיצה, על רצח מנחם עשהאל ויעקב מנשה.²²

במאה ה-17 עסקו יהודי סטרומיצה בעשיית גבינה ומכירתה, אך לא תמיד הקפידו על החותמת שיכלה להעיד על כשרותה, דבר שמנע מרבים לקנות את תוצרתם:

"...הנה בהיותי באישטרומשה יע"א דאה דאיתי שערודיה. אנשים מבני ישראל מסתחרים בגבינה ושולחים אותה ביד גוי בלי חותם כלל... דאיתי אותם שותים שכר של גויים הנעשה מתותים ולדעתי אין היתרו ברור.²³

לקראת סוף המאה ה-17 דן בית הדין בעניין כתובתה של אשה:

"ראובן תושב אישטרומשה קידש אלמנה בשאלוניקי ובירכו ז' ברכות ולא נתיחד עמה אחר השבעה ברכות, והיתה חולה, ואחר כך הוליכה עמו לביתו שבעיר אישטרומשה וגם אחי האלמנה היה הולך עמהם ובהיותם בדרך עברו בדרך עיר פלונין²⁴ ובעוברם שם מתה שם באותו חולי."²⁵

מכאן אנו למדים, שרבים מיהודי סטרומיצה נסעו לסלוניקי כדי להתחתן שם.²⁶ שאלות מסטרומיצה עוסקות בידינו אישות מכל הסוגים. ונראה שלא היה בעיד חכם או דיין כדי לפטור את הבעיות שעלו על הפרק. במאות ה-17–19 מוצאים בספרות השו"ת פניות מסטרומיצה או בקשר ליהודי סטרומיצה בעיקר אצל רבני סלוניקי אברהם בן יהודה די בוטון, בעל ספר "מחזה אברהם" (שאלוניקי 1795), אברהם בן בנבנישטי גאטיניו, בעל ספר "צל הכסף" בשני חלקים (שאלוניקי 1872, 1881), ואצל רפאל אשר בן יעקב קובו (1874–1797) ב"מזכרת שס"ט הגיטין", שם נזכרים, בין היתר, משה בן יוסף אלמושניו מסטרומיצה שנתן גט לאשתו, שמואל בן גדליה שגידש את ארוסתו רחל בת אהרן יקר המכונה בכור מסטרומיצה, ועוד.

ה. קראטובו (KRATOVO)

כ-60 ק"מ מזרחית מסקופיה שוכנת העיירה קראטובו — קטנה ושקטה, אך בעלת עבר עשיר ומפואר. בימי הרומאים נקראה העיר קרטיסקרה. מתקופה זו נתגלו בחפירות ארכיאולוגיות בתים, קברים ומטבעות. הביזאנטים קראו לעיר קורטוס או קורטוס. במאות ה-13 וה-14, לפני הכיבוש העות'מאני וגם לאחריו, פעלו בקראטובו כורים מקומיים ומומחים מסקסוניה. יש היסטוריונים הרואים ב"כורים מסקסוניה" — בתקופות שבהן שררה עוינות בין האימפריה העות'מאנית לבין הארצות הנוצריות — פליטי חרב יהודים. בקראטובו היו גם בתי-מלאכה להטבעת מטבעות — "זאך-ב-אנה" — ונימצאו מטבעות

עם דיוקנם של הסולטאנים סולימאן השני וסלים השני. ק. זנו, שעבר דרך קראטובו בשנת 1550, כתב ביומן המסע שלו כי בעיר ישנם מכרות עשירים של זהב וכסף, וכי יוצקים שם מטבעות, וכל המלאכה הזאת מכניסה לקופת הסולטאן 70,000 דוקאטים לשנה. אנשי ראגוזה פעלו גם הם בקראטובו כסוחרים. סובלנות התורכים כלפי הנוצרים התבטאה במתן היתר לבנות מגורים וכנסיות, וב-1466 אף נערך שם כנס הכנסיות הפּרְבוֹסְלָבִית. ²⁷ בעיר תוססת זו לא הוזכרו היהודים: לא הזכירו אותם גם רושמי המסעות תאג'י-פאלפה ואוּלְיָה צ'לְבִי. ⁶⁰ זה האחרון כתב כי בשנת 1660 היו בעיר 800 בתי אבן בני קומה או קומותיים, כולם מכוסים בגגות-רעפים אדומים, כ-350 חנויות, 20 מסגדים וכן בתי-ספר. העיר שיגשגה עד 1689, כאשר נחרבה בידי האוסטרים. בניגוד לסקופיה, שקמה מאפרה, קראטובו לא התאוששה עוד.

בספרות השו"ת מופיעה הקהילה היהודית בקראטובו החל מהמאה ה-16. מדובר, כרגיל, במקרים יוצאי-דופן, בעלי אופי שלילי בעיקר, מסוג המקרים המגיעים לבתי-דין, אך גם מהם ניתן ללמוד משהו על הקהילה, כגון קיום התקשרויות נישואין בין יהודי קראטובו לקהילות השכנות וכן מעבר אנשים מקהילה אחת אל השנייה.

באמצע המאה ה-16, למשל, שידך תושב סקופיה את גיסתו, האלמנה תושבת סופיה, ליהודי מקראטובו ותיאר אותו כ"אדם נכבד ואמיד בנכסים, ויתומים יקח עמה, כי יזון ויפרנס אותם... ושאינ רצונו באשה בעלת ממון, רק בבחורה בת טובים", אך התברר שהיה זה "איש זקן תושב קראטובו בעל מומים, נכה מן הרגל גם מן היד, ועני מאד, ולו גם ב' בנים" — כלשון הטענה. ²⁸

ב-1647 עברו מסקופיה לקראטובו אשה ובנה, משום שבקראטובו היו להם קרובים וידידים. ²⁹

מקור נוסף, אף הוא ממחצית המאה ה-17, מוסר לנו פרטים רבים יותר, אך ללא ציון שמות. נראה שבקראטובו היו יהודים שמילאו תפקידים נכבדים, קרוב לוודאי בעלי משמעות בכירה כלשהי, פוליטית או כלכלית. אחד מהם, דיין הקהילה, אלמן שהיו לו בנים ובנות נשואים, נשא לאשה אלמנה עשירה מסקופיה. וכך מתואר החכם הנ"ל:

"תושב קראטובא יע"א שהוא חכם ודיין במקום ההוא וכל האישים הדרים שם על פיו יעשו... וגם הוא יוצא בפתחי שרי אומות העולם והכל יראים ממנו למרות פיו ולכל אשר יאמר". ³⁰

אלה רק שלושה מקורות מני רבים שוודאי נימצאים בספרות השו"ת, אך עדיין לא נבדקו. מכל מקום, ניתן להסיק בוודאות, שבקראטובו היתה קהילה יהודית גדולה יחסית, שחללה מלהתקיים בשנת 1689. ³¹

ו. שְׁטִיפ (ŠTIP)

שטיפ שוכנת במקדוניה המזרחית, על חוף הנהר אוּטְיָה, הנשפך לברְגַלְנִיָצָה. רובעי העיר מטפסים על גבעות השחם של טאשְלִי-בְּאִיר (=מורד טרשי) והר תִּיסָאר (=משגב,

מעוז), שעל פסגתו מתנשא מגדל עתיק (בפי יהודי המקום "איל קאסטייו"). למרגלותיו, ליד שפך האוטינה, הולכת העיר ומתרחבת.

בשל מיקומה האסטרטגי הטוב, היתה שטיפ נקודה חשובה מאז ימי קדם. במאה הראשונה לספירה היא מוזכרת בשם אסטיבו או אסטיבוס, ישוב חשוב בחבל פיאונגה. כ-15 ק"מ צפונית-מזרחית משטיפ היתה בתקופה הביזנטית, במאה ה-4, עיר בשם פארגאקן, מבוצרת כדוגמת סטובי, אשר נחרבה עם פלישת שבטי הסלבים במאות ה-6 וה-7.

בתחילת המאה ה-9 היתה שטיפ בתחום מדינתו של הקיסר סמואילו. בשנת 1330 (לאחר קרב ליד קיוסטנילי), כבש אותה סטפאן דצ'אנסקי, מלך הסרבים.

העות'מאנים השחלטו על שטיפ עוד לפני הקרב בשדה קוסובו, שבו נהרגו הסולטאן מוראד והנסיך הסרבי לאזאר. העיר, ועמה והאזור כולו, נשארו במסגרת האימפריה העות'מאנית מ-1382 עד 10 באוקטובר 1689, יום שבו נכבשה על-ידי הצבא האוסטרי, והחיילים ערכו טבח באוכלוסייה המוסלמית. האוסטרים החזיקו בעיר עד 1690, ואז חזרו אליה התורכים, ששלטו בה עד שנת 1912.

תחת שלטון התורכים היתה שטיפ לישוב עירוני חשוב: בסוף המאה ה-18 ישבו בה כ-4,000 נפש. בשנת 1836, לפי דיווחו של הצרפתי אמי בואה, היו בשטיפ 15,000–20,000 תושבים, רובם תורכים. צמיחה מהירה זו התאפשרה הודות לקשרי מסחר מפותחים עם מרכזים שונים. הדרך שעברה בשטיפ קישרה אותה עם הערים בעמק הנהר מוראבה בצפון, עם שפת הים האגאי בדרום ועם ערי בולגריה במזרח. היווני ניקולאידי כותב כי ב-1859 היו בשטיפ כ-3,000 בתי-אב, מהם 1,200 בתי נוצרים, 200 בתי צוענים, 30 בתי יהודים והיתר בתי תורכים.³²

בשנת 1873, עם בניית מסילת הברזל, איבדה שטיפ מחשיבותה, ומאז הכרזת עצמאותן של סרביה ובולגריה בשנת 1878 נפסקו כל הקשרים המסחריים בינן לבין שטיפ, שנשארה במסגרת האימפריה העות'מאנית. לעומת זאת, התפתחו מאוד קשרי המסחר שלה עם סלוניקי.

לפי מרשם האוכלוסין משנת 1890, שבו נרשמו פרטים על אוכלוסי הפלכים של סלוניקי, מונסטיר וקוסובו, התגודרו בשטיפ בעת ההיא 350 יהודים.³³

אחרי המלחמה הבלקנית הראשונה, ב-1912, נאלצה מרבית האוכלוסייה התורכית לעזוב את שטיפ ואת מקדוניה בכלל, ומי שלא עזב אז, עזב את החבל בעל כורחו בתום מלחמת העולם הראשונה. (—)

מלחמות רבות שפרצו באזור גרמו הרס רב לתושבי שטיפ. מ-1912 עד 1914 היתה העיר מסופחת לסרביה, אחר-כך כבשה הבולגרים, ובשנת 1918, לאחר מלחמת העולם הראשונה, סופחה העיר לממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים, קרי יוגוסלביה (מ-1929). עד אפריל 1941. באותה השנה כבשו אותה הגרמנים ומסדרה לבולגרים, שהחזיקו בה עד 8 בנובמבר 1944. מאז היא שייכת לרפובליקה מקדוניה שביוגוסלביה.

התושבים עסקו בעיקר במסחר ובמלאכה, במיוחד בעיבוד עורות שועלים וארנבות. ליד

הנהר ברגאלניצה משתרע שטח נרחב של ביצות, שבו מגדלים אורז. תושבי שטיפ והסביבה עסקו גם בגידול טבק, שאיכותו טובה מאוד, ובגידולי כותנה ופרג. הפרג מהאזור הזה הוא בעל איכות מעולה. הפיקו ממנו אופיום, המכיל כ-15% מורפין, שהיה למוצר יצוא לרבות מארצות אירופה.

בשנות ה-30 התגוררו בשטיפ כ-10,000 נפש, ובשנות ה-70 גדלה האוכלוסיה לכרבע מיליון. שטיפ היא כיום אחת הערים הגדולות במקדוניה. יש בה תעשייה ומסחר ובתי-ספר מכל הסוגים, מהיסודיים ועד לגבוהים, מכללות, תיאטרון, מוזיאונים, תחנת שידור מקומית, ספריות, ארכיון היסטורי ועוד, אך יהודים אין בה עוד.

יהודי שטיפ הרומניוטים מועברים לקושטא

כ-50 ק"מ דרומית-מערבית לשטיפ נמצאת העיר העתיקה סטופי ומשערים שגם בשטיפ קיים היה ישוב יהודי עוד מאז ימות הספירה הנוצרית, אך לא נשתמרו עדויות על כך. לאחר שהסולטן מחמד כבש את קושטא וקבע בה את בירתו בשנת 1453, החל לאכלסה. האוכלוסיה החדשה הובאה לשם, מי ברצון ומי בכפייה, ואלה האחרונים נקראו סורגונים (= Sürgün – דהיינו, גולים, מגורשים).

בין המועברים היו גם היהודים. הם מצאו בקושטא קהילות של רומניוטים. בראש רבני קושטא ניצב ה"חכם באשי" ר' משה קפשאלי, שזכה לכבוד רב מצד השלטונות. חלק גדול מתושביה הרומניוטים של שטיפ הועבר לקושטא. בין הנשארים בשטיפ היה רבי אליה בן שמואל פרנס, אחד מגדולי הפייטנים ומפרשי התורה במאה ה-15.³⁴ בשיריו מצויים כמה פרטים ביוגרפיים. מוצאו היה משטיפ ואף נהג לחתום ליד שמו "השטיפיוני". משיריו ניכר שהיה מקובל. כתיבת "ספר הזכרון" של ר' אליה החלה ב-10 בטבת שנת הרכ"ט (סוף 1468). הספר נישלם בשנת הר"ל (1470), אשר נזכרת בשיריו "אלי ספרי בבוא משכיל".³⁵ נכדו של המחבר, יקותיאל, שבידו נימצא הספר, הוסיף עליו הגהות והערות. בהקדמה הקצרה נאמר בין היתר:

"...על כן באתי אנכי הקטן לכלול הכל למען ימצא הקורא רצון נפשו לא ייגע אנה

ואנה. גם כל אלה המפרשים שהזכרתי (רש"י, רז"ל) לא הזכיר אחד מהם מדרך

הקבלה על חיבורו, אולי ידעו והסתירו או לא קבלו".

חלק משיריו נכתב לחכמי הזמן ולקרוביו. לשון השירים קלה ופשוטה ואיננה משופעת

בעצמת ביטוי. אחד משיריו שלח ר' אליה לר' משה קפשאלי, החכם-באשי בקושטא.³⁶

עם מותו של ר' משה קפשאלי, בשנת 1495, נתמנה לחכם-באשי ר' אליה מזרחי (רא"ם),

רומניוט אף הוא,³⁷ שהיה מורה תורה וכיהן כראש ישיבה בקושטא במשך 35 שנים. בספר

שו"ת דא"ם הוא מתאר את "בני רומניא" משטיפ כ"קהלה נכבדת ומפארת כזו קהל שטיפו

בקושטא".³⁸

בני קהילת שטיפ שנשארו בעירם אחרי העברת ה"סורגונים", זכו לתגבורת גדולה

בתחילת המאה ה-16, עם בואם של מגורשי ספרד ופורטוגל. אשר למספרם של יחדי שטיפ

במאה ה־16, מתוך התעודות התורכיות אפשר לראות שבשנת 1512 היו בשטיפ 38 משפחות יהודיות, וב־1573 28 משפחות ו־11 רווקים.³⁹ גם מהרשד"ם מזכיר את הקהילה הנ"ל.⁴⁰ שטיפ שימשה עיר מקלט בתקופת מגיפות הדבר, ויהודי העיר קיבלו את אחיהם מסלוניקי ומן הערים האחרות בסבר פנים יפות וטיפלו בהם במסירות. במחצית השניה של המאה ה־16 כותב על כך ר' שמואל די מדינה:

"בא אלי לפעמים יום א' אחר שחזרו העם מאימת הדבר לעיר, בא אלי ר' אברהם בלאנקו וכאשר ראיתי אותו אמרתי לו מאין באת, והשיב לי כי בא מאישטיפי ועמדתי שם בבית יהודי א' והטיב עמי וגמלני חסדו יותר מדאי..."⁴¹

במאה ה־17 כיהן בשטיפ הרב יעקב דניאל, שלימד תורה יחד עם הרב אברהם שמואל: "וזה החכם ר' אברהם שמואל מלבד שהיה מעיין ודרשן גם היה משורר ופיטן גדול וחבר ספר גדול מפזמונים ושירים ותוכחות בטוב טעם ודעת..."⁴²

במחצית השניה של המאה ה־18 כיהן בשטיפ ר' ראובן ב"ר אברהם. בשנת 1775 יצא לאור בסלוניקי ספר מוסר בלאדינו, פרטי עטו, בשם "תקוני נפש". בהקדמה לספרו הוא מתאר את קהילתו "אישטיפי יע"א עיר קטנה ואנשים בה מעט". ר' ראובן מאישטיפי עלה לירושלים והיה אחד מחכמי הישיבה שבראשה עמד ר' דוד פארדו. בשנת 1785 יצא לאור בסלוניקי ספרו "דרך ישרה", שהוא תרגום עברי של ספרו הראשון. ר' ראובן נפטר בירושלים. בשנת 1865 נדפס בעיר הזאת ספרו הנוסף בשם "ספר הסגולות".

ז. מונסטיר / ביטולה (MONASTIR – BITOLA)

כ־180 ק"מ צפונית-מערבית מסלוניקי, בעמק הפלגוניה רחב הידיים, בנו הרומאים את העיר הַרְאָקְלִיָא, אחת היפות והמפותחות בערי מקדוניה. להתפתחותה תרמה עובדת היותה חתנה חשובה ב"וְיָאָה אֶגְנָאצְיָה", דרך המלך שלא איבדה מיוקרתה עד סוף המאה ה־19. העיר הראקליאה (או הראקליאה לִינְקֶסְטִיס) שכנה אי־שם באמצע בדרך בין דוֹרְס (כיום אלבניה) לסלוניקי. אין יודעים מה גרם לתורבנה, אך קרוב לוודאי כי שם התרחשה אחת מרעידות האדמה אשר פקדו תכופות את האזור. בחפירות ארכיאולוגיות, שבהן נחשף חלקה הגדול, נתגלתה העיר בכל הדרה, עם בנייני פאר בעלי עמודי שיש מקושטים, כיכרות, פסלים מעשי ידי־אמן ורצפות פסיפס נדירות ביופיין.

ידוע שבתקופה הרומאית היו בכל ערי מקדוניה קהילות יהודיות מפותחות וכמעט אין ספק שיהודים התגוררו גם בהראקליאה לינקסטסיס. לא נופתע אם בהמשך החפירות יתגלו שם שרידי הישוב היהודי, כפי שנימצאו בסטופי, כ־100 ק"מ צפונית-מערבית להראקליאה. כקילומטר מצפון לתורבות הראקליאה נבנתה עיר חדשה, כניראה במאה ה־8. הצלבנים כינוה פְּלֶאגוֹנִיָה, כשם העמק סביבה, ויש וזכרה בשם בוֹטִילָה (Botella). מאז הכיבוש העות'מאני, בסוף המאה ה־14, נקראה העיר טוֹלִי־מוֹנְסְטִיר (Toli - Monastir), ולעתים קרובות יותר רק טולי או רק מונסטיר.

בתקופה העות'מאנית התפתחה העיר והיתה למרכז חקלאי ומסחרי, ועקב מיקומה האסטרטגי גם לנקדה צבאית חשובה, שכדאי היה להחזיק בה. בשנת 1466 עבר באותה דרך הסולטאן מחמד הכובש, וכדרך שהעביר אוכלוסיות שלמות, כולל היהודים, מערי מקדוניה לבירתו החדשה קושטא, כדי לאכלסה ולפתחה, יש לשער שגם יהודים ממונסטיר היו בין ה"סורגונים", כמו אחיהם מאוכריד ומשטיפ. בספרו "ערינו החדשות בדרום", סקר ק. קוסטיץ'⁴³ את התפתחותה של מונסטיר — ביטולה. במאה ה-16 היו במונסטיר — לפי קוסטיץ' — כ-1000 בתים, 200 מהם בתי יהודים. היתה זו עיר פתוחה, לא מוקפת בחומה, ותושביה עסקו בגידול תבואות, בייצור דונג ובמלאכות הקשורות בצמר, החל מגזיזה וכלה באריגת בדים, וכן בעיבוד עורות, תחום שבו יצאו להם מוניטין עד למרחקים.

לפי תיאוריו של הוונציאני מארציוס, שליווה במסעותיו את הדיפלומט א. ברנארדו, היה במאה ה-16 במונסטיר שוק סגור, בנוי מחומר קשיח, עם שער במרכזו. בשוק זה נמכרו דברי ערך, תכשיטים, אביזרי נשק אישי וכדומה. שם המבנה היה קְוִיִּסְטָאן או בֶּדֶסְטֵן (Bedesten), ומקומו ליד השוק המרכזי. בעיר היתה כעין תחנה מרכזית לשיירות ובה מקום מרווח לנוסעים, למובילים ולבהמות. המקום נודע בשם קֶרְבָּאֶן־סָאֶרָאִי (Kervan-saray). במונסטיר פעל אז בית-הספר הגבוה למשפטים, להכשרת שופטים (קאדים), שנשלחו בסיום לימודיהם לכל אזורי האימפריה העות'מאנית.

בשנת 1669 כתב ד"ר אדוארד בראון, שמונסטיר היא ישוב גדול וטוב, השוכן במקום יפה.

תיאור קצר אך ממצה של העיר השאיר הגיאוגרף הנודע חאגי פאלֶפָה, אף הוא ממחצית השניה של המאה ה-17. בין שאר הדברים שבכתביו ציין, שהכותנה היא התוצר העיקרי של העיר.

ביתר פירוט כתב על מונסטיר אָוּלֶזְהָ צ'לֶבִי, שטען כי שמה של מונסטיר ניתן לה על פי שמו של מנזר מימי אלכסנדר מוקדון. אווליה צ'לבי מדגיש שהסולטאן אחמד הראשון העניק את העיר במתנה לבתו, שהשכירה אותה למנהל חוות פיאודליות תמורת 20 מטענים של דברי ערך. לדבריו של צ'לבי, היתה מונסטיר של אותם הימים עיר גדולה ועשירה, ללא חומות מגן. העיר שכנה בעמק פורה, משני צדי הנהר, שעליו היו עשרה גשרים מעץ ומאבן. בכל פינות העיר צמחו עצים נישאים. היה נעים לחיות בה, בשל שטחיה הירוקים והמוצלים ואקלימה הנוח. עקב שפע הצמחיה והעצים, היתה העיר נסתרת מעין, ולא נראתה לעומד במבואותיה קודם שנכנס פנימה.

העיר היתה מחולקת ל-21 רובעים ובהם כ-300 בתי-אבן בני קומה אחת ובני שתי קומות, מכוסים ברעפים. היו בה 70 מסגדים, 9 בתי-ספר, 900 חנויות, 40 בתי-קפה רובע מסחרי (בזיסטאן), דמוי מבצר בעל שער ברזל וקשתות נאות.

לעניי העיר ולפושטי יד, וכן לנוסעים ועוברי אורח למיניהם, שהפרוטה לא היתה תמיד

מצויה בכיסם, חולקו מנות מזון ב־47 אימארטים (Imaret). צ'לבי מציינ, שבמונסטיר התגוררו משכילים רבים, אך גם כאלה שאת מרבית זמנם נהגו לבלות בבתי־הקפה. לעיר רחבת ידיים זאת פרצו לעתים קרובות ליסטים ורוצחים, שבאו על־פי רוב מהרי אלבניה. הם בזזו, שדדו ורצחו לאור היום. אווליה צ'לבי כתב שבזמן שהותו במונסטיר ירד העירה מנהיג השודדים בשם באבו עם 500 אנשי כנופייתו, ששהו בהר שיפקה. הם נכנסו העירה ללא מורא, בצהרי היום, שברו את דלת הבזיסטאן, בזזו סחורה ששוויה היה 70,000 גרוש, ולבסוף עברו דרך כל העיר כשהם שרים ויורים מרוביהם, ולא היה איש בעיר גדולה זו שיעיז להתנגד.

בסוף המאה ה־18 כתב הבארון הצרפתי בז'וז'ר שבמונסטיר חיים 10,000–12,000 תושבים, רובם תורכים, ואילו ה. פוקביל כתב באותה התקופה שגרים בה כ־15,000 מוסלמים, נוצרים ויהודים. באותה עת עסקו אנשי מונסטיר בסחר של חומרי גלם, בעיקר צמר, כותנה ועורות, וייצאו אותם להונגריה.

בשנת 1835 היה מספר תושבי מונסטיר 40,000. אָמִי בּוֹאָה, אף הוא צרפתי, כתב שהעיר אמנם גדולה, אך מלוכלכת. בצ'ארשי (=Çarşi) — הוא כיכר השוק המכוסה בנסרים, היו 2150 חנויות. לסוחרים בדים ואריגים היה חלק נפרד ובו 86 חנויות. היו בעיר 11 מסגדים ומנזר אחד. באותה השנה פרצה בעיר שריפה ענקית שכלתה כ־2,000 בתים. זו גם הסיבה לכך, ששלוש שנים לאחר מכן ירד מספר התושבים ל־33,000 נפש, אך כבר ב־1859, לפי ניקולאידי היווני, עלה המספר ל־45,000. לפי דבריו, אפשר היה לראות באותם ימים בחנויות במונסטיר סחורה מלונדון, מפאריס, מוונציה ומווינה. אין ספק שיד היהודים היתה בסחר בינלאומי זה.

קוסטיץ' מסיים את דבריו על מונסטיר בנתונים סטטיסטיים, הערוכים לפי רשימות תורכיות משנת 1889: 5394 בתים עם 31,257 תושבים, מהם 8,500 — 9,000 מוסלמים, 17,000–17,500 נוצרים והיתר בני דת משה, כלומר כ־5,500 נפש, דהיינו יותר מ־17% מכלל האוכלוסייה.

היהודים במונסטיר

אין בידינו מידע על תחילת התיישבותם של יהודים במונסטיר. יש להניח שכמו בשאר הערים בדרום הבלקאן, היו יהודים בין תושביה הראשונים של מונסטיר. ביטולה/מונסטיר מרוחקת מסטובי כ־100 ק"מ, ומאוכרד 74 ק"מ.

מגורשי ספרד ופורטוגל הגיעו למונסטיר בסוף המאה ה־15, התיישבו בה ונקלטו במהירות יחסית, כפי שאנו למדים ממקורות שונים. בשנת 1500 נולד במונסטיר אחד מגדולי חכמי ישראל, הוא ר' יוסף בן דוד בן לב, הידוע בכינויו מהריב"ל.

עם בואם למונסטיר התחלקו הגולים לשתי קבוצות: יוצאי אראגון ויוצאי פורטוגל. דורות רבים, ובעצם עד לשואה, היו להם בתי־כנסת, בתי תלמוד־תורה ובתי טהרה נפרדים. ואולם איש לא ידע בוודאות לאיזו קבוצה הוא שייך, במיוחד לאחר "נישואי־תערובת" רבים.

לשונם של יהודי מונסטיר היתה שונה מזו של הספרדים ביתר ערי הבלקאן ושימשה נושא למחקרים.

גם אנוסים מאותן ארצות הגיעו למונטסטיר, מהם שנשרו בדרך: מחצית המשפחה הגיעה לתחומי קהילה גדולה זו ובניה האחרים נשארו בארצות שונות במערב אירופה: "ראובן, שמעון ולוי אחים היו בפורטוגאל מן האנוסים. ומת ראובן בפורטוגאל והניח ביד אחיו לוי הקטן נכסים. ובאו שני האחים הנשארים לחסות תחת כנפי השכינה ושמעון הביא בני אחיו ראובן עמו עד מוניסטייריו ונשאד לוי עם הנכסים בפראנקיאה במקום שהוא יהודי ושומר תורת ה'".⁴⁴

הרעת יחסים בין קהלים

לאחר שמגורשי ספרד ופורטוגל הגיעו למונטסטיר והתבססו בה, הודעו היחסים ביניהם. לא ידוע מה הצית את אש המריבות. רבני שתי הקהילות ונכבדיהן לא הצליחו ואולי לא רצו לאחד את הקהלים. הבעיות שנתעוררו היו כאובות ולכן פנו לרבני סלונקי — ר' שמואל די מדינה, הוא מהרשד"ם, ר' יצחק בן שמואל אדרבי, ר' שלמה בן אברהם הכהן, הוא מהרש"ך, שכיהן בעצמו תקופת מה במונטסטיר, ולאחרים.

לאחר אחת השריפות הקטלניות, שכילתה את העיר, כאשר נשרפו גם בתי יהודים רבים, ואף שני בתי הכנסת ותלמוד-תורה, נראה היה שהגיעה העת לשכות את העבר ולפתוח דף חדש ביחסי שכנות.

"מעשה שהיה פה העירה מונישטירו אחר השריפה אשר נשרפה העיר והיתה למאכולת אשר ונשרפו השתי בתי כנסיות".⁴⁵

"עיר שהיו בה בעלי בתים רבים ונכבדים ולהם ב' בתי כנסיות אשר שם האחד ק"ק פורטוגיזיש יצ"ו ושם השנית ק"ק אראגון יצ"ו ואש אלהים ירדה מן השמים ותאכל בתיהם ומחמדיהם הטובים הבתי כנסיות הנו".⁴⁶

עוד אנו למדים, כי רבים מיהודי מונסטיר התכוונו לעזוב את העיר ולהשתקע במקום אחר:

"...עתה רבים ישנו את מקומם ללכת למקום שלבם חפץ".⁴⁷

"...עלה במחשבתם שלא ישארו בעיר שיעזר למלאת בית הכנסת אחד".⁴⁸

החברד שטעו בהערכתם, או בלשונם:

"עתה שרואים שכמעט איש לא נעדר מן העיר".⁴⁹

"...לא נפקד מהם איש".⁵⁰

העיר החלה להתאושש מהמכה הקשה. ברובע היהודי חיפשו עצה ולזמן מה נראה שמעו יצא מתוק:

"... ואם אמרנו לבנות השתי בתי-כנסיות נפרדות כבתחלה אין לאל יד כל קהלה בפני עצמה לעשות כרצונם כי רוששנו על כן נמנו וגמדו והסכימו כלם... לעשות מהשתי הקהלות אחת ולהתפלל בק"ק אראגון... ולעשות תכף ומיד בבת אחד יחד מק"ק

פורטוגיזיש בית המדרש שהנגרים יעשו מלאכה יום אחד בק"ק אראגון ואחד בבית המדרש באופן שתשלם ותגמר שניהם כאחד".⁵¹

"... נהיה לעם אחד ושפה אחת... ונשב באהבה ואחוה ושלום וריעות".⁵²

"... וישבו סכום ימים יחד כולם בבית הכנסת של אראגון. עתה דאו יחיד פורטוגאל כי לא די כי הבית הכנסת שלהם לא נבנה ולא נעשה בית המדרש רק כי זרים באים ומטנפים אותו. והיינו לחרפה ולבזיון. מקום בית תפלה יהיה למקום טנופת. ואמרו אחר שאנחנו עזרנו עם מאדינו לכם לקום בית תפלתכם בתנאי שגם אתם תהיו לעזור ולקום בית תפלתנו ואתם לא זה דרככם... וגם כן אנחנו חשבנו כי היו נהיה לעם אחד ועתה כרובם כן רבו הקטטות והמריבות".⁵³

"... אמרו מה זאת עשינו לעזוב המקום אשר בו התפללו אבותינו והוא מחולל בגוים ושועלים הלכו בו וזלזלו בכבודו והתחילו להתקוטט אלו עם אלו שרבים נמנעים מבא לבית הכנסת בשבת הקטטות והמריבות וחלוק הלבבות".⁵⁴

התפייסות ורגיעה

גם תקופות התפייסות ורגיעה בין שני הקהלים משתקפות במקורותינו. בשנת 1575 היו במונסטיר שני חזנים, איש-איש והקהל שלו. אחד החזנים הבטיח בשבועה, שלא יעבור למחנה השני ואם יחזור בו, יקבל עליו "נזירות-שמשון". לאחר חודשים מספר החליטו הקהלים להתאחד, ולפי ההסכם הוחלט כי שני החזנים יתפללו בשני בתי הכנסת לסרוגין, שבוע באחד ושבוע שלאחריו בשני. עתה התעוררה בעית החזן שנדר, האם הוא מפר נדר. הוחלט, שאם קיימת הסכמה בין הקהלים — אין זו הפרת הנדר.⁵⁵

הגידות נוספות של אנוסים

בעוד הריב בין האראגונים והפורטוגלים נמשך למעלה ממאה שנים, הגיע למונסטיר ב-1627 גל חדש של יהודים. נראה שהתקופה לא היתה קשה להגידה. בספרות השו"ת צויין, שרבים מהאנוסים בערי הבלקאן חזרו וביקרו במקומות שמהם היגרו, מי לשם קבלת ירושה ומי להסדר עסקיו, וכדומה. בתקופה זאת אפשר למצוא שאלות הלכתיות שנתעוררו ביחס לאנוסים ולמנהגיהם. היו סימנים של חוסר סובלנות מצד הוותיקים. התנהגותם של שני הקהלים היריבים כלפי המהגרים החדשים היתה רומה, עויינת בעיקרה. המהגרים החדשים החלו לחפור בכוחות עצמם קברים למתייהם, והדבר חידד עוד יותר את היחסים ביניהם לבין שני הקהלים הוותיקים. האחרונים אף פנו לשלטונות העות'מאניים וביקשו את התערבותם. בשני הקהלים הוותיקים לא ראו בפנייה לשלטונות כל פגם הלכתי או מוסרי. הם טענו שנגרם להם עוול משוע. ספק אם רבני סלוניקי ידעו על התערבותם של אנשי הממשל, להשכנת שלום בית. הוותיקים הציגו אישור שקיבלו בעבר, ואשר לדעתם מעניק להם זכות בלעדית לעסוק במלאכת חפירת הקברים. ואכן, השלטונות הכריעו לטובת בעלי החזקה, וקבעו כי החדשים חייבים לחדול מן העיסוק במלאכה זאת.⁵⁶ במקרה זה יש חשיבות רבה

לתעודה התורכית שלפנינו, בהיותה בבואה נאמנה של מציאות החיים, כפי שהיא משתקפת על ידי גורם חיצוני, שלא מהמקוד העברי, וככזה חסר פניות או עניין להציג את הדברים באור מסויים.

"... היהודים אסטרק, דוד, ברוך ועוד 55 יהודים החיים בעיר החסות מונסטיר, באו לפני בית הדין השרעי⁵⁷ והכריזו:

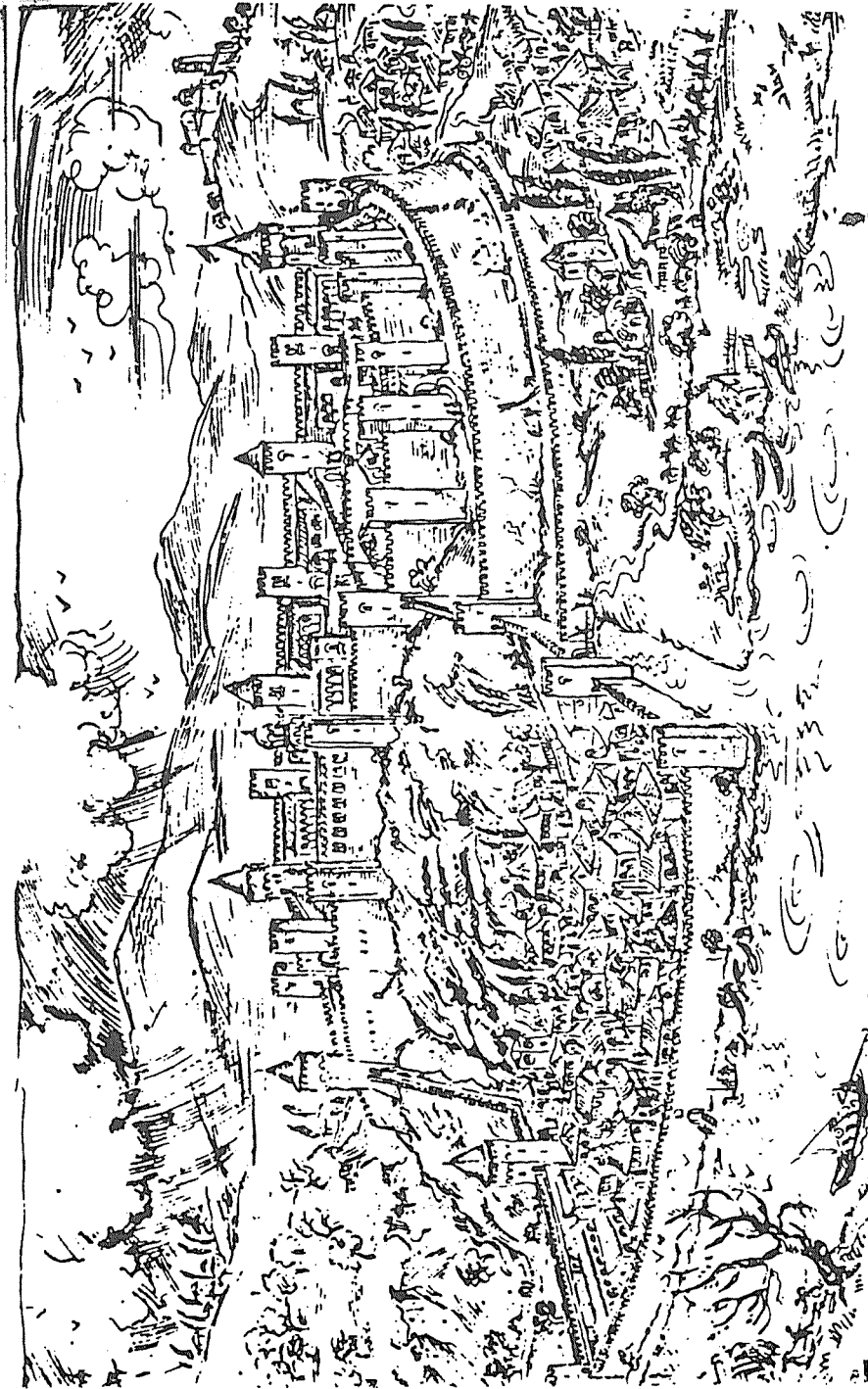
כבר מעל 60 שנה וכנהוג מדור לדור, אנו חופרים חנים אין כסף קברים ליהודים הנפטרים בעיר המוזכרת. כעת הגיעו יהודים מסויימים מבחוץ ובאומרם: אנחנו נחפור אותם — הם מפריעים לנו. באישור שברשותנו אפשר להיווכח שכתוב: בספרים ידועים כתוב, שאנשים המאמינים בספרי־הקודש מקבלים רשות לעסוק במלאכתם באי־מפריע, כפי שנהגו בזמנים העתיקים, מה גם שאין בכך כל נזק לשום איש, ואין איש מתנגד לזה. באישור זה ניתן ליהודים המוזכרים היתר לחפור את הקברים, כפי שנהגו בימים עברו, ויש לאסור על היהודים האחרים לעסוק במלאכה זאת.

מספר היהודים במונטסטיר במאה ה־17 היה כנראה רב מכדי לכלול את כולם בבתי־כנסת הגדולים; בינואר 1634 נאלצו להשכיר מקומות נוספים, בדמי־שכירות יומיים. עבור אחד מבתי־התפילה (Yahudi Hanenin Kanisenin) הם שילמו 3 אקצ'ה לממונים על ההקדש. הרב נעשה בתקופה שעל הלא־מוסלמים חל איסור לבנות בתי־תפילה חדשים, והם השתמשו בבתי תפילה מאולתרים (שיטת בתי־תפילה בבתי פרטיים נשאה בגדר מינהג גם בדורות הבאים: בעלי מעמד דאגו שבבתיהם יהיה חרר המיועד לתפילה).

ת. ס ק ו פ י ה (SKOPJE)

בתקופה הרומאית נקראה העיר סקופי (Scupi), בסרביית־קרוואטית: Skoplje, במקרונית: Skopje, בתורכית: Usküp, באלבנית: Shkub. במקורות יהודיים, כפי שהם נזכרים בספרות השאלות והתשובות, מופיעים השמות איסקופיא, אישקופיא, אישקופיאה, אישקופייה ועוד. סקופיה היא אחת הערים העתיקות והחשובות בחצי־האי הבלקאני. ראשיתה לוט בערפל, אי־שם בתקופת הרומאים. בעיר התחלפו תרבויות רבות ועמים רבים שלטו בה. כל אחד מהם הותיר בה רובר נוכחות, מעל או מתחת לפני הקרקע. נותרו עדויות מתקופות פריחה ויצירה, וגם מימי מלחמה והרס, ואף רעידות־אדמה, שהאזור קולל בהן.

חוקרי הבלקאן מציינים בכתביהם, שתושביה הראשונים של סקופיה היו פיאוניים של איליריה. כאשר כבשו הרומאים ב־168 לפני הספירה את מקדוניה ואת פיאוניה הפכה העיר סקופי, ששכנה צפונית־מערבית במקצת מסקופיה של ימינו, לנקודה אסטרטגית חשובה בחזית הקרבות שניהלו הרומאים נגד הדאדאנים. כאשר הוכרעו האחרונים ונכבשה איליריה, נעשתה העיר סקופי לבירת פרובינציה רומאית, בשם דארדאניה. שלטונם של הרומאים נמשך כחמש מאות שנה, שבהן התקדמה סקופי בצעדי ענק, בשמשה צומת דרכים על גדות הנהר אקסיוס (וארדאר), או כפי שכתוב בכתובות של יהודי המקום⁵⁸ (מזמן מאוחר

מראה של סקופיה ופרבריה בימי הביניים, לפי ממצאי חפירות ארכיאולוגיות שנעשו במקום.
 הציור הוא של האדריכל אלכסנדר דירוקו מבלגראד.

יותר): "על תריי-נהרי וארדאר וסראנה",⁵⁸ העיר התפתחה הרבה יותר מסביבתה. לפי מימצאי הארכיאולוג האנגלי איבנס היו בסקופי, כמו בכל עיר רומאית בבלקאן, רחובות מסודרים, מובילי מים (אקוואדוקטים), בתי-תפילה ובתי ציבור רבים, תיאטראות וקרקסים, זירות למירוצי סוסים ולקרבות גלאדיאטורים.

מהמכתמים החרוטים על גבי מצבות מתקופה זאת, ניתן להיווכח כי בתחילת המאה השנייה לספירה היתה בסקופי שכונה של ותיקי הצבא הרומאי ומשוחרריו, במיוחד מהלגיון השביעי. עבודות על נושא זה פרסם ההיסטוריון הגרמני מומסן (Theodor Mommsen): לסקופי היה גם לגיון משלה. ברשומות של לגיונות עירוניים זכורים הלגיונרים אנשי סקופי (Scupenses).

רשומות מהמאות 16 — 17

בשנת 1566 תוארה העיר על-ידי הנוסע הוונציאני מארציוס.⁵⁹ הוא התרשם שסקופיה היא "עיר יהודית" והוסיף:

"...סקופיה היא עיר גדולה, חלקה במישור וחלקה בגבעה יפת-נוף. היקפה כ-28 מילין. בתיה בנויים טיט מיובש, כפי שנהוג באזורים אלה, אך בכל זאת טובים למדי. יש בה ארבעה מסגרים יפים, ולהם כיפות גג מצופות עופרת. דרך מרכז העיר זורם הנהר וארדאר, העובר ממעיינותיו שבהרי הסביבה דרך גאיות צרים, הגובלים בשטחי יער עבות. למטה, בעמק, נטויים על פני הנהר שני גשרים יפים עשויים אבן, שבנו אנשים עלומי שם לנוחותם של עוברי אורח. קבריהם של הנדיבים הללו נמצאים ליד שני הגשרים.

בעיר קיימת תעשיית עורות, המהווים את המוצר העיקרי של סקופיה. מייצרים בה גם דונג, הנשלח לאַלְסִי ומשם לאנקונה ולוונציה.

במקום יש יותר יהודים מאשר נוצרים. אלה האחרונים, מרביתם אנשי ראגוזה, שרכשו שטחי קרקע נרחבים במחירים זולים, נטעו הרבה גפנים וכעת הם מוכרים יין. השדות מעובדים על-ידי עבדים שהביאו התורכים, ואדוניהם מלבישים אותם דואגים לצרכיהם. יש כאן שפע של מזון במחירים נמוכים.

מחוץ לעיר יש מוביל מים בן 40 קשתות. הוא נבנה באופן המאפשר לו להוביל מים למרחצאות. העיר עצמה נשלטת בידי סאנג'אק, אישיות בעלת סמכות מוחלטת. לעיר אין חומה, אלא רק מגדל קטן עתיק, שתעלותיו וכתליו תקינים עדיין..."

בשנת 1661 היה בסקופיה אָוּלְהָ צ'ֶלְבִי (1611–1682).⁶⁰ הוא כתב ברשמי-מסעותיו שהמצודה בנויה בצורת מחומש, בת שתי קומות ומצבה טוב. הוא מזהה בסקופיה 70 רובעים, ובהם יותר מעשרת אלפים בתים, חד-קומתיים דו-קומתיים, בנויים מחומר קשה ומכוסים בגגות רעפים אדומים.

העיר השתרעה על שתי גדות הנהר וארדאר. ביחס לרובע המסחרי של העיר הוא מוסר, שהיו בו למעלה מאלפיים חנויות. הוא ראה 120 מסגרים, 110 רהטים... על כותלי המבצר

הבחין ב־70 מגדלים ובסביבת העיר טחנו כאלף טחנות. למטה, סביב המבצר, היו על פי תאודו שוחות, שהזרימו לפי הצורך מים מהנחלים סיראוה ולפנאץ, לשם הגנה מפני פולשים. צ'לבי מתאר את חומות העיר, ומציין כי היה בהן דק שער אחד שבחזיתו גשר עץ הניתן להזזה.

אף כי יש להתייחס בוהדות לדיעות השונות המופיעות בספרי המסעות מהמאות ה־16 וה־17, עובדה היא שסקופיה היתה אחת הערים המפותחות והגדולות בחצי־האי הבלקאני. בתקופה זו פרח בה מסחר בעורות, בדונג, בחיטה ובחומרי בניין העשויים עץ, שהועברו ברפסדות על פני הווארדאר. בעיר נפתחו בתי־מלאכה שונים, וכך נעשתה סקופיה מוקד משיכה למתיישבים חדשים.

על הנהר וארדאר היה נטוי באותם ימים גשר עץ הנקרא גשר דושאן. לא ידוע מתי ניבנה, אך משערים שבנוהו מומחים מראגוזה בתקופת שלטונו של הסולטאן מחמד השני (1451–1481). היה צורך לתקנו לעתים קרובות, ובעיקר לאחר כל אחד מהשטפונות שהתרחשו שם (בשנת 1897, לרוגמה, עלה הנהר על גדותיו והרס כליל ארבעה מעמודי הגשר).

אחד מאתרי העתיקות שאיפיינו את סקופיה היה קורשומלי־חאן שברובע התורכי, אשר בגדה השמאלית של הנהר וארדאר. בנויו אינם ידועים, ולא נמצא אדם המסוגל לקרוא את הכתובת (בערבית או בתורכית) שבכותל המזרחי של החאן. גגו מכוסה עופרת ומכאן גם שמו (בתורכית: עופרת = Kurşun).

גם מרחצאות (חאמאמים) לא חסרו בסקופיה. אחדים שימשו ליהודי המקום כמקוואות. נוהג זה נשאר עד לימי השואה. כדי שיוכל לשמש מקווה טהרה לנשים היה כל בית־מרחץ טעון אישור מטעם הרבנות המקומית.

מעל לגדה השמאלית של הווארדאר מתנשא תל, שמורדותיו הם ירידה תלולה של כ־50 מטר לכיוון הנהר. בפסגת התל נבנתה מצודה מוקפת בחומות. אין איש יודע אל נכון מתי נבנתה, אך משערים שהיה זה בתקופה הביזנטית. בפי הסרבים היתה מכונה "עיר דושאן", והתורכים ויתר העמים קראו לה סתם "קאלה" (מילה תורכית שהוראתה מצודה, מעוז או מבצר).

עד למלחמת העולם השנייה שרדה מצפון למצודה שארית חומה עתיקה, עשויה אבנים גדולות ומלוטשות, בשכבתה העליונה, החדשה יותר, נימצאו אבנים עגולות. בימי הביניים היתה הכניסה למצודה מדרום, אך במאה ה־20 נכנסו בה מהצפון.

המצודה איבדה מחשיבותה האסטרטגית, ובמקום נותרו דק קסרקטינים לצבא ובית־הסוהר. את שאר שטחי המצודה איכלסו הצוענים ומספר משפחות יהודיות מביטולה, שהגיעו לשם בחיפוש אחר פינת מבטחים זולה, שבה יוכלו לשבת ולהתפרנס בדוחק.

ה ר ו ב ע ה י ה ו ד י (Yahudi – Hane)

לרגלי המצודה שכנה העיר התחתית. חלק מן העיר היה מוקף בחומת מגן, ורובה היה

מחוץ לה. היו גם חומות משנה, דוגמת החומה סביב הרובע היהודי, שהגיעה עד לשפת הווארדאר. בפי התורכים נקרא הרובע היהודי "יאודי — חאנה". לא תמיד נמצא הרובע באותו מקום; אחרי שדיפות, שטפונות, רעידות-אדמה ומלחמות ניבנו רובעים אחרים ולא דווקא במקומות הקודמים. לכן לא ידוע היכן נימצאה בזמנה החומה שעליה דובר בשנת 1689.⁶¹

בחפירות שנערכו לאחר מלחמת העולם השנייה (לפני רעידת האדמה ב-1963), נימצאו יסודות החומות והבתים. לפי המימצאים רשם האדריכל אלכסנדר דירוקן את תאורה המשוער של העיר⁶² יהודים התגוררו גם מחוץ לרובע שלהם, אך בתוך הרובע היהודי לא היו תושבים זולתם.

מספרות השו"ת אנו למדים, שהרובע היהודי באימפריה העות'מאנית נוסד לפי יוזמתם של היהודים ולא בפקודת המושלים או הכנסייה, כדרך שקדה בחלקים שונים של אירופה. בראשית התיישבותם ראו היהודים בהיתר, שניתן להם לגור בצוותא, בשכונתם הנבדלת, זכות מיוחדת, מפני שכך יכלו להתגונן ולהמשיך לחיות את חייהם הרחק מעובדי "עבודה זרה" ומעלילות שהעלילו עליהם.

מתאורים רבים בספרות השו"ת ורשמי המסעות עולה כי ברובע היהודי בסקופיה היה רחוב מרכזי שממנו הסתעפו סימטאות רבות. למרות הצפיפות מצאו היהודים מקום בחצרותיהם לגינה נאה או לגן-ירק. לבניינים היו בדרך-כלל עליות, ובחצרות נמצאו מחסנים, ביוב, בתי-שימוש ובור לכביסה. פני הרובע היהודי בסקופיה נשאר במתכונת זאת פחות או יותר ולא נשתנו בהרבה אפילו לאחר פגעי טבע ואדם.

הרובע היהודי היה מוקף בחומה, בתוך חומות העיר המוסלמית. תושבי העיר מתארים זאת כך:

"...היינו מקובצים במקום אחד אשר לו חומה סביב בריח דלתים, בנוי כמגדל עוז באמצע של העיר... למשמרת לבית ישראל".⁶³

יש להדגיש בעניין זה, כי לא היה זה גיטו, שאין ממנו יציאה חופשית. את החומה בנו היהודים עצמם, ונימוקם עמם:

"...למען תהיינה בנות ישראל צנועות ולא תהיינה יצאניות החוצה מן המגדל, לבלתי תהיינה פרצות חס וחלילה..."⁶⁴,

ומוסיפים יהודי סקופיה בתיאור עירם ותושביה:

"... אנשים תושבי העיר... אשר לא מבני ישראל המה רעים וחטאים הם, אך לא יבואו אל מקום אשר בתוכו וחדרתינו".⁶⁵

בעיות המוסר היו איפוא בראש דאגותיהם של יהודי העיר, בהתייחס לנסיבות מגוריהם: לכן, לאחר החורבן הנורא שפקד את העיר, הרובע, בתי-הכנסת, בית תלמוד-תורה ובתי מגוריהם, הדבר הראשון שרצו לבנות מחדש היתה החומה, משום ש"ימשך לכלל ופרט מבני עמנו נזק גדול, כי יעלו ויבואו החודמים אל בתינו לאכול ולשתות (!) שם ואגב גררא ישכבון את נשינו ואת בנינו (!) ובנותנו יחללו, כי רעים וחטאים הם".⁶⁶

המבנה הפנימי של הרובע

ממריבות שכנים, שנרשמו לפני יותר מ־400 שנה, אנו למדים על המיבנה הפנימי של שכונת היהודים או, לפחות, על מיבנה אחת החצרות שבתוכה. ר' אהרון אביוב, רבה של סקופיה, כתב לידידו ר' שמואל די מדינה (מהרשד"ם) בסלוניקי, על חצר גדולה המוקפת כולה בבתים ובחניויות הבתים היו דו־קומתיים, עם אכסדרה. במרחק 6 עד 8 אמות מהמרפסת היה לכל דייר קיר מפריד בנוי לבנים. לפי תיאורם: "כותל מפסיק בינו ובין חברו באופן שנשאר מקום לכל אחד מהם רשות בפני עצמו והוא כמו חצר קטנה בתוך הגדולה. כל החצרות הקטנות פונות לחצר הגדולה, המשותפת לכולם, שיש בה בור ושוקת לכביסת הנשים".

החיים בעיר תוססת וזאת לא תמיד היו שלווים. כפעם בפעם פרצו מריבות שכנים שמהן אנו למדים על חיי הדיירים ומשהו על תעסוקתם: במקרה מסוים מסופר, למשל, שלראובן בית ועליה, אך אין לו חצר קטנה, מפני שחצר אחת מחזיק לוי ויש לו אכסדרה עם צ'ארדאק, ומהצר השני מצוי כותל לבנים של שמעון, בגבול החצר הקטנה, החוצצת בינו ובין ראובן. לראובן לא נשאר, איפוא, אלא מקום צר כדי לעבור אל ביתו. סמוך לכותל של שמעון יש לראובן חביות, שצובעים בהן הצמר. עתה בא שמעון וכיסה את הכותל בנסרים, שראשם האחד בולט ויוצא כארבעה טפחים בצדו של ראובן, במקום שיש לו שם החביות, וחלק השני של הנסרים נכנס תחת הצ'ארדאק של שמעון, כשיפוע, כך שמי־הגשמים "וכל חשמישו של שמעון מכביסה ורחיצה" יורדים לתוך החצר הקטנה של ראובן, ומלבד השופכין, הנסרים "מאפילים קצת האור הנכנס בפתח ביתו".⁶⁷

כתובת בסקופיה

מסמך יחידי במינו נשתמר בסקופיה: כתובת מהמאה ה־17 בשער בית הכנסת "בית אהרון". גילה אותו ד"ר דוד גינסברג, רבה של העיר בִּיאָלוֹבָּר, בביקורו בסקופיה בסתיו 1940, חודשים מעטים לפני שניספה בשואה. ד"ר גינסברג, שהצטער צער רב על כך שעברה של הקהילה נשאר כמעט בלתי ידוע,⁶⁸ פירסם מאמר מקיף בנושא, בשם "מעברם של יהודי סקופיה".⁶⁹ כן פירסם את תצלום הכתובת על גבי שער בית-הכנסת, שבה נאמר:

ראה זה חדש כבר
 היה לעולמים זה ק"ק שקופיא
 אשר נבנה בשנת ז'ל"ז יהיה
 הבית הזה⁷⁰ ונקרא שמו בית אהרון
 נתחדש בשנת פ"ה א"ש כי אויתה⁷¹
 חזר ונתחדש אחר השריפה אשר שרף
 ה' בשנת הרעם ונשאם עד עולם⁷²

משמאל: כתובת השער של בית־הכנסת.
למטה: בית הכנסת ברובע היהודי בסקופיה.
(הבניין נהרס ברעידת אדמה בשנת 1963)

רצה ה' תפילתינו	שאו שערים ראשיכם ⁷³
וערב לך לדודותינו	לשיר בנועם שיר ורון
שובה ה' את שבותנו ⁷⁴	מקום משכן כבודכם
יאמרו נא בית אהרן ⁷⁵	תם ונשלם בית דון

הכתובת כוללת שלושה תאריכים חשובים:

המילה נכון — בגימטריה 126, משמעה שנת 5126, שהיא 1366 לסה"נ.

המילים פה אשב — 388, משמע שנת 5388, שהיא 1628 לסה"נ.

המילה ונשאם — 397, משמע שנת 5397, והיא 1637 לסה"נ.

אם נפשט את הכתוב נקבל:

"ראה זה חרש, כבר היה לעולמים, קהל קדוש סקופיה, אשר נבנה בשנת 1366 ונקרא שמו בית אהרן. נתחדש בשנת 1628, חזר ונתחדש אחר השריפה אשר שרף ה' בשנת 1637".

איגרת לפרנס מסקופיה

באיגרת משנות ה-70 של המאה ה-15, שלח הפייטן ר' אליה השיטפיוני (ראה עליו בפרק על שטיפ) אחד משיריו גם אל ה"פרנס משקופיא"⁷⁶. לא ידוע אם שם הנמען היה פרנס, או שמא היה האיש אחד מפרנסי הקהילה. אולם מן האיגרת עולה, כי בסקופיה של אותם ימים היתה קהילה מסודרת.

שמואל ריקומה משתקע בסקופיה

בשנת 1501 הגיע לראגוזה יהודי ושמו שמואל ריקומה (אולי שיבוש התואר "אדם עשיר" — באיטלקית = Ricco uomo?). הוא היה בדרכו מאיטליה לסקופיה, שם התגוררה דדתו, דונה ד'אנורה. היא ניהלה קשרי מסחר עם הסוחרים היהודים מחוץ לאימפריה העות'מאנית, וביקשה מאחיינה לגבות בשבילה 592 דוקאטים של זהב מסוחר איטליה. מאחר שהללו סירבו לשלם את חובם, הגיש שמואל תלונה לנוטריון בראגוזה. בשובו מסקופיה, שבה נפטרה בינתיים דדתו, דרש שמואל לשלם את חובם לו, כלירשה החוקי של הדודה מסקופיה, אך רפאל לוי החייב ביקש לראות מסמך שיכול להעיד כי הוא, שמואל, אכן זכאי לירושה.

בתחילת 1502 החליט שמואל ריקומה לעבוד לסקופיה ולהשתקע בה. ביום 14 באפריל 1502 סיכם עם שני ימאים, שיעבירו באונייתם הקטנה מאורטוֹנָה לראגוזה 6 חבילות של סחורה ביתית בשווי 300 דוקאטים. כשהגיעה הסחורה, ערך שמואל ריקומה חוזה עם אִינוֹאן מִירוֹסְלִיץ, שבו התחייב האחרון להעביר מראגוזה לסקופיה, על גבי סוסים, את כל משפחת ריקומה ואת כל הסחורה. החוזה נחתם ב-9 במאי 1502. חוזים מסוג זה נדירים למדי, לפיכך מובא להלן תרגומו המלא.

שמואל ריקומה היהודי (Samuel Richoma Hebreus), שברשותו כאן בראגוזה חבילות של בדים ודברים אחרים, ונשים, שיש להעבירם לסקופיה, מסכם מרצונו

הטוב ולצורך ההעברה הזאת עם מוביל השיירות איוון מירוסליץ, אשר נוכח ומסכים, ועורך את החוזה באופן הבא:

איוון הנזכר מתחייב לבוא לדאגוזה ב־21 לחודש זה עם 46 סוסים טובים ומתאימים, כלומר 5 עם אוכף לאנשים הרוכבים, ויתר 41 הסוסים עם מיתקן לחבילות שצריכים להטעין עליהם. למחרת, ב־22 לחודש, יש להטעין את החבילות ואת הנשים של שמואל הנזכר, וזאת באופן ששתי נשים תרכבנה על כל סוס, וכך גם תהינה שתי חבילות על כל סוס, בתנאי שהחבילות אינן כבדות מהמיכסה שנקבעה על־ידי הסוחרים הפלורנטיניים. באותו בוקר חייב איוון להטעין ולצאת מראגוזה עם כל המטען, ולהוביל את שמואל הנזכר ונשיו ואת החבילות בשלמותן ישר לסקופיה על גבי הסוסים הנזכרים, את שמואל ואת כל יתר האנשים, אשר ירכבו אתו, ואת כל הנשים, החבילות והרכוש של שמואל. איוון מבטיח לשמש להם מלווה טוב ונאמן. במשך כל הדרך יתנהג עמם בצורה אנושית, כראוי למוביל טוב ונאמן, ויציית לכל מוצא פיו של שמואל, בכל מה שמותר, ישר ומקובל, וישמור על הסחורה ועל החבילות לפי כללי החוזה. אם בדרך ייעלם סוס כלשהו, חייב איוון המוזכר להשלים את מספר הסוסים החסרים מיד ועל חשבוננו. עליו להוביל לסקופיה את שמואל הנזכר עם מלוויו וחבילותיו ללא כל חיסור ופגע. אם יצטרך להוסיף סוסים בדרך, אין לו זכות לדרוש משמואל הנזכר תשלום נוסף בעבורם, אלא רק בעד 46 הסוסים שעליהם סוכם. אם לא ידאג איוון הנזכר לספק את הסוסים שיידרשו בדרך במקום אלה שייעלמו, מותר יהיה לשמואל הנזכר לדאוג להשיגם על חשבון איוון הנזכר.

שמואל מבטיח לאיוון הנזכר לדאוג לצרכיו. הוא משלם בעד כל הנסיעה לסקופיה 150 אספרות בעבור כל סוס. בדרך ישלם כמה שיהיה נחוץ, ואת היתרה ישלם בסקופיה מיד לאחר הורדת המטען. כמו־כן, מבטיח שמואל הנזכר להוסיף לאיוון הנזכר ולשלם בעד מתנות פשוטות ושכיחות 3 אספרות ליום. שמואל מדגיש כי מאחר שיהודים לפי חוקיהם מכבדים את יום השבת, חייב איוון הנזכר לעצור במקום שאליו הגיעו בערב שבת, ובעד יום מנוחה זה יקבל איוון משמואל הנזכר דמי־שתייה בסך שתי אספרות לכל יום. מלבד בשבתות, חייב איוון המוזכר לנוח בדרך יום אחד עם כל השיירה לפי הצורך ולפי רצונו של שמואל הנזכר, לא כל תשלום, כי כך סוכם לפי החוזה.⁷⁷

מהחוזה נובע ששמואל היה שומר שבת, אך כנראה עבר על החרם המפורסם של רבינו גרשם בעניין איסור נשיאת שתי נשים.

שני קהלים בסקופיה: בית אהרן ובית יעקב

במונסטיר היו שני קהלים נפרדים, האראגוני והפורטוגלי, ו"אין יוצא ואין בא מקהל לקהל". לעומת זאת לא ברור מה היו קני המידה לחלוקת הקהלים בסקופיה — האחד לבית־הכנסת "בית אהרן" והשני ל"בית יעקב". יחידים משני הקהלים היו עוברים כפעם

בפעם מקהל לקהל. בשנת 1674 היה בחצרו של "בית יעקב" תלמוד-תורה ובו שישה שולחנות לשישה מלמדים, לילדי שני הקהלים יחד. באחד הימים הסתכסכו האנשים משום מה ו-12 מפרנסי קהל "בית יעקב" קמו ועברו ל"בית אהרן". כתגמול, גירשו מנהיגי "בית יעקב" את בניהם של העוזבים ואת מוריהם.⁷⁸ תוצאות הריב היו קשות מאוד. "בית יעקב" התדושש והאחראים לו נאלצו למכור את בתי ההקדש. אנו מביאים חלק מ"טופס שטר המכירה", החשוב לנו גם באשר הוא חושף בפנינו שמותיהם של 19 מנכבדי העיר "ומנהיגי הק"ק גם סב וגם ישיש, הגדולים והמובחרים שבהם העוסקים בכל צרכי הציבור וכל ענייני הקהל נכתבים ונעשים על פיהם ועל פי הנהגתם":

טופס שטר מכירה וזה נסחו יען שבתי הקדש אשר לחברת קהל קדוש בית יעקב בחצר גאר"גולה הולכות ומתמוטטות ואין יד ההקדש להחזיק את בדי הבתים הנזכרים ובקרוב זמן מומנותיהם לארץ יגיעו על כן ראינו אנחנו ח"מ ראשי ומנהיגי הקהל קדוש והחברה הקדושה שהטוב והישר למכור הבתים הנזכרים וסכמנו למוכרן. והן עתה אנחנו ח"מ ראשי ומנהיגי הקהל קדוש והחברה הקדושה יע"א אמרנו והודינו איך קבלנו ונטלנו מהיקר ונעלי כה"ר חסדאי בר יצחק מאנדיל יצ"ו סך חמשה ושלישים אלפים ומאתים לבנים יפים וטובים ובשבילם ועבורם מכרנו והעברנו לידו ולרשותו חזקת הבתים אשר לחברה קדושה בחצר גאר"גולה וחצריהן, חצר אחד מחזיק ה"ר משה בן ארויו וחצר אחד מחזיק הגביר ה"ר דוד מזרחי ואחורי מקצת הבתים הוא מעבר השוק ואחורי מקצתן מחזיק היקר ה"ר שמואל ספורטה ולפניהן שטח הבתים הנזכרים וכל תשמישיהן והנאותיהן והנלוה אליהן ומוציאיהן ומוביאיהן הכל מכרנו אנחנו ח"מ לקונה הנז' בעפר ובאדמה בעצים ובאבנים ובנסרים ובמסמרים בקורות, בקירות ובתקראות וסולמות ומרפסאות, בחלונות ופתחים אשר למעלה ולמטה בנטעי ובשפכי ביציאות ובביאות אשר בבתים הנזכרים... והיה זה פה אישקופי"א יע"א היום יט לחדש תמוז שנת התל"ד ליצירה והכל שריד ובריר וקיים. יצחק מולינה. נעמן בן נון. דוד מזרחי. יצחק כהן. אברהם מולינה. אפרים נאקה. דוד גאטיניו. יהודה מולינה. יצחק רוסי. שבתי ראובן. חיים אהרן סבע. סעדיה מר חיים. אהרן זבולון. לוי כהן. משה אמיגו. דוד כהן. מרדכי ביטי. יצחק קמחי. דוד שושן.

כל האנשים הנקובים בשמות חתמנו על כתב המכירה הנזכרת שנעתקה זו מגוף המכיר' עצמה אות באות תיבה בתיבה בלי שום חיסוד ויתור כלל...⁷⁹

פרק שלישי

פגעי טבע ואדם

רעידות אדמה, שריפות, שטפונות ומגיפות

אוכלוסייתה של מקדוניה סבלה רבות מאסונות טבע, ממגיפות ומשריפות. רעידת האדמה בשנת 518 הרסה עד היסוד את סקופי העתיקה. אין בידינו רשימה של כל רעידות האדמה שהאזור מקולל בהן זה מאות בשנים. קוסטה קוסטיץ', אשר ליקט מרשמי מסעות של נוסעים שפקדו את סקופיה בתקופות שונות, מספר כי בשנת 1413, לפי פקודת הסולטאן מחמד הראשון, נהרסה סקופיה. חלק ממנה ניבנה בשנית, אך כבר ב־1438 שרף אותה הסולטאן מוראד השני.⁸⁰

רעידת אדמה קשה והרסנית פקדה את סקופיה בשנת 1555. הטרגדיה הגדולה בתולדות העיר התרחשה בשנת 1963, כשסקופיה החלה להתאושש מפגעי מלחמת העולם השנייה. העיר נהרסה כמעט לחלוטין, הבתים קרסו על אוכלוסייהם. נהרגו יותר מאלף תושבים, אלפים נפצעו וכרבע מיליון נשארו ללא קורת-גג.

שריפות

שריפות רבות פקדו את ערי מקדוניה. בין ניזוקי האש היו כל חלקי האוכלוסייה, אך היהודים, שהיו מרוכזים בדוּבֶּע צר, היו הקורבנות העיקריים. הדוּבֶּע היהודי היה צפוף מיומו הראשון. לכן אין פלא בכך שבמשך הזמן, עם הריבוי הטבעי וההגירות הרבות, במיוחד של האנוסים, גברה הצפיפות עוד יותר. הבתים, שבשלב המוקדם היו נמוכים, עם גינה נאה או גן ירק קטן, לא יכלו להתפשט עד אין סוף לרוחב, ועל כן צמחו לגובה. על היסודות הרעועים נוספו קומה או שתיים. הבתים נגעו זה בזה והיו בנויים מעץ וחומר דליק אחר. גם שיטת החימום בחורף תרמה את שלה. השריפה היתה פורצת על נקלה, התפשטה במהירות וכיבויה היה קשה. בשריפות התכופות היו לא מעט קרבנות בנפש.

על השריפה הגדולה במונסטיר בשנת 1560 נרשם:

“...בשבוע ההיא (!) דצתה האלמנה לקבוע דף אחד באחד מכותלי הבית וימאן האומן

לקבוע הדף, כי אמד: אם אניף עליה הברזל לתחוב מסמר אחד, תפול הכותל... ויקר

מקרה רע שנשרף רחוב העיר וגם הבית הנז'...”⁸¹

בשנת 1594 בקירוב פרצה שוב הדליקה במונסטיר:

“... עיר שהיו בה בעלי בתים רבים ונכבדים ולהם ב' בתי כנסיות אשר שם האחד

נסיון חיסול שכונת העוני או עלילה ונקם

בשנת 1863, בשריפה הגדולה במונסטיר, כילתה האש יותר מ-1,000 בתי יהודים. ב-1897, כשהנפגעים החלו להתאושש ולבנות את בתיהם מחדש, לרוב בצורה פרימיטיבית, שוב עלו באש רוב הבתים בחצרות היהודים. יש הסבורים שהיתה זו הצתה, שנועדה לחסל את הבתים הרעועים. עדים מסרו כי בדליים שהובאו לכאורה לכיבוי השריפה היה נפט במקום מים.

השערה אחרת גרמזת בקינה שהיו יהודי מונסטיר שרים בספרדית-יהודית עד לימי השואה. מסופר בה על רצח התורכי חאליל-פאשה, שגופתו הובאה לשערי הרובע היהודי "בשן", כדי להעליל עלילה על יהודי המקום.⁸⁶

לאחר השריפה הזאת החלו השלטונות "לשכן" את דיירי הבתים שנשרפו. זמן-מה באוהלים, ולאחר מכן הועברו לכעין בית משותף, בשטח שבעבר שימש בית-קברות מוסלמי, וברובעים ציפטיק ולה-בומבה.

במלחמת העולם הראשונה היתה מונסטיר זירת הקרבות. ב-1917, בהיותה בקו "חזית סלוניקי", הופגזה העיר ורבים מרבעיה נהרסו ונשרפו כמעט כליל. ברובע היהודי נפגעו בתי מגורים, בתי-מלאכה וחנויות, ובית הכנסת "פורטוגל" המפואר נשרף כולו ולא שוקם עוד.

שטפונות

על השטפונות שהתרחשו בסקופיה ובסביבתה נותרו בידינו תעודות החל משנת 1505, כשהנהר וארדאר הציף את השטחים שבמבואות סקופיה. עגלות רתומות לסוסים נסחפו לתוך הנהר וכל שטפון תבע קורבנות בנפש וברכוש. תיאור של טביעה בווארדאר, ציורי ומפורט מאוד, מצוי בספרו של ר' אברהם צרפתי.⁸⁷

נראה שבאותה התקופה היה הרובע היהודי קרוב מאוד לשפת הנהר, ולעתים קרובות התמוטטו בזמן השטפון בתי המגורים של היהודים ובתי המלאכה שלהם. גם על כך נשאר תיאור במקורותינו.⁸⁸ לעתים שימש הווארדאר (במקורותנו נקרא גם "וארדאל") — במקום נפטבית-המרחץ — לטקסי טבילה לרגל שיחרור עבדים וגידום. זרימת מימי הווארדאר היתה כה חזקה, שסכנת טביעה איימה על הטובלים בו.

"...הגביד כה'ר יעקב בר שמואל פלוריניץ, יצ'ו תושב עיר אישקופיאי יע"א בא... לכתוב גט שחרור לשפחה לאה... וכבר טבלה השפחה הנו' שם בעיר אישקופיאי... בדוחק גדול כי בבית המרחץ אי אפשר להם מפני יראת הפאשה, טבלה בנהר הוא הנהר הגדול ונקרא וארדאל והם מים רדפים וכמעט היתה בסכנה גדולה שהולכיכה המים ובטורח גדול השיגוה..."⁸⁹

במשך דורות רבים לא נימצאה דרך להתגבר על סכנת השטפונות. ואסילייביץ'⁹⁰ מביא תמונות של שטפונות ברובע היהודי בשנים 1895 ו-1897. בשנת 1917 עלה וארדאר על גדותיו, הציף את בתי הרובע היהודי ומימיו הגיעו עד לשוק הסגור של סקופיה. השטפונות

היו תכופים ורק לאחר רעידת האדמה ההרסנית ב-1963, כשסקופיה נבנתה מחדש מיסודותיה, נמצא הפיתרון גם לווארדאר.

מגיפות

המגיפות פרצו בעיקר בעתות המלחמה, אך גם בגלל תנאי תברואה והיגיינה ירודים. השלטונות לא יכלו למנוע פרוץ המגפות, וכאשר פרצה המגיפה, לא ננקטו אמצעים יעילים לטיפול בחולים. כך נפלו קורבנות אלפים ולרבבות. המגיפות, אשר קיבלו ממדים כלל-ארציים, פרצו לעתים קרובות ונמשכו חודשים רבים. על מגיפת הדבר שהשתוללה בסקופיה ב-1559 כתב בסנטוריה השביעית שלו הרופא המפורסם אמאטוס לויטאנוס, שאף הוא היה קורבן המגיפה בשנת 1568.⁹¹ בשנת 1594 פרצה מגיפת הדבר מסלוניקי ועד סקופיה, ותושבי הערים הללו ברחו לכפרי הסביבה, והיו גם כאלה שהגיעו עד קושטא.

גם מחלות אחרות היו מנת-חלקם של תושבי מקרוניה. להופעה ולהתפשטות המחלות גרם אקלימו של איזור סקופיה, שם הופיעו מחלות הקשורות לביצות: קדחת-הביצות ומחלות דרכי הנשימה, עקב התאדות ולחות האוויר.

בתחילת המאה ה-18 השתוללה בסקופיה מגיפת-דבר. איש ראגוזה בשם קאבוגה, שלא העז להיכנס לסקופיה, אלא עבר רחוק מסביכתה, רשם שבאותה השנה, שנת 1706, מתו בעיר 2000 נפשות.⁹² על הדבר נשארו עדויות גם בשיירי-העם. באחד השירים מסופר על סקופיה כעיר מיתה: לא נשמעת בה נביחת כלב, לא קריאת התרנגול ולא צעדי רגלי-אדם.

שיטות הווקף

באימפריה העות'מאנית היו תקפות תקנות המקנות חזקה על נכסי דלא נייד, לפי חוקי התורכים; כל הנכסים היו שייכים לאחת משתי חטיבות: "מולקי" (Mülkü = קניין) או "ואקף" (Vakif = הקדש). ה"מולקי" היה קניינו הכספי של כל איש הקונה בית, חצר או חנות. בעל ה"מולקי" רשאי היה למכור את נכסיו, להורישם לבניו או לתחם במתנה. ה"ואקף", לעומת זאת, היה שייך לסולטאן. הכנסות ה"ואקף" שימשו מקור לפרנסתם של מנהיגי דת וחניכי בתי המדרשות שלהם. בתים וקרקעות שהיו הקדש לא היו נמכרים לצמיתות, אך מותר היה להשכירם לתקופה ממושכת מה"מוטייולי" (Mütevelli), שהיה כעין אפוטרופוס הממונה על ה"ואקף", בעוד שהקרקע עצמה נשארה תמיד קניין ה"ואקף". ה"מוטייולי" היה רושם את הכנסות השכירות בפנקס מיוחד (Defter), והרושם נקרא דיפטירדאר. השכירות היתה נקבעת לתקופה של תשעים או למאה שנה, והיה אפשר לחדשה. השוכר היה מקבל שטר שנקרא חוג'יט (Hüccet). אם השוכר הראשון מכר חזקתו לאחר, היה עליו לכתוב לשוכר השני שטר מכירה בהסכמתו של ה"מוטייולי".

הבניין שנבנה על קרקע ה"ואקף" נקרא "מוקאטעא" (Mukataa) או "אילתיזאם" (İltizam), ובעד שכירת הקרקע היה השוכר נותן סך ידוע וקצוב לשנה. דמי השכירות ששילם בעד הקרקע היו תמיד פחותים משוויה האמיתי. בשיטה אחרת) "איג'ארי

מועג'ילי") היה השוכר יכול לבנות על קרקע ה"ואקף" כאוות נפשו, להרוס את הבניין, לקחת לעצמו את חומרי הבניין ולהשתמש בהם לפי רצונו. הבניין היה נשאר תמיד מקנת כספו, אך בסוף תקופת השכירות הוא היה נשאר ברשות ה"מוטיילי".*

הפליטים היהודים מארצות מרכז אירופה ומספרד ופורטוגל הופתעו בבואם לאימפריה העות'מאנית מהתנאים הנוחים שעמדו לפניהם ברכישת דירות וחנויות, והדבר קבע ברוב המקרים את החלטתם להשתקע בערי תורכיה. היהודים שבאו כמעט בחוסר כל לא יכלו בשלב הראשון לחלום על קניית דירות, ושיטת השכירות הזולה, עם הזכות להוריש את החזקה שלהם לבנים ולבני-בנים נראתה להם כפיתרון הולם.

במחצית הראשונה של המאה ה-16 הגיע לערי מקדוניה גל חדש של הפליטים. היו אלה יהודים מחצי האי האיברי, שנשארו שם לאחר הגירוש וקיבלו למראית עין את הדת הנוצרית, אך כאשר גברו הרדיפות אחר האנוסים, יצאו משם בהמוניהם ובאו בעקבות אחיהם, שכבר התאקלמו בערי מקדוניה.

ההגירה ההמונית הזאת מחד גיסא, והרליקות התכופות שהחריבו שכונות שלמות מאידך גיסא יצרו בעיה של מצוקת דיור ובעייה קשה לכל המבקשים פיתרונות מגורים. הצפיפות גדלה והתרבו מקרים של ספסרות ורמאות, דבר שדרש התערבות של הרבנים כדיני חזקות כבצורך השעה, משום שלא רק שהלא-יהודים הפיקו תועלת מופרזת מן הביקוש הרב, בהעלותם שכר הדירות והחנויות, אלא גם היהודים ניצלו את המצב על חשבון אחיהם הנזקקים.

מוסד החזקה התרחב למערכת שלמה של חוקים. במשך כארבע מאות שנה טיפלו הרבנים והדיינים בשאלות סביב ההסכמות, בסיכסוכים שפרצו בין יהודי ליהודי ובין יהודים לגויים, והותירו לחוקרי התקופה חומר עשיר בנושאים אלה.

הפוסקים לא הסתפקו בהסכמות שונות על חזקות בתים, חצרות וחנויות, ששמו מחסום ליצר התאוה לממון, אלא שקדו גם על תקנות בחיי הכלכלה של היהודים, כדי למנוע התחרות פרועה ביניהם: הם גזרו שאסור לקפח פרנסתו של יהודי בהעלאת שכר החכירה וערך הסחורה יותר משווים, במיוחד במסחר הצמר והמשי, בתעשיית גבינות ויין שרף, במקצוע התיווך, בחזקת המשקל אשר בבית המכס, בתעשיית הבגדים וכדומה, דהיינו בכל אותן תעסוקות שתפסו מקום חשוב בחיים הכלכליים של היהודים באימפריה העות'מאנית.

חיים מחוץ לרובע — זכויות והגבלות

כאמור, התגוררו היהודים בערי מקדוניה גם מחוץ לרובע שלהם, ואחדים אף דכשו בתים וחנויות במקומות המרכזיים. בסקופיה היו לכמה יהודים חנויות ברחבה של אכסניית השיירות (Kervan-saray). על כך נשארו בספרות השו"ת עדויות רבות, החל משנת 1555:

* במאמר מקיף על תקנת החזקה על בתים, חצרות וחנויות, שפורסם ב"סיני", כרך 14, מס' 5-6 משנת 1951, עמ' רצו-שיב, הסביר הרב מיכאל מולכו סוגיות שהבהרתן חיונית ביותר להבנת מושגים המופיעים לעתים קרובות בספרות השו"ת.

"... אמת שה"ר יעקב פינטו קנה חנות אחת בקירבישאררה הנקרא סולי קירבישאררה פה איסקופיאי וקנה אותה מה"ר אברהם מוטאל בכ"ר יורה ז"ל להה שלשת אלפים לבנים אשר מצדי החנות מצד אחד מחזיק ה"ר יעקב פינטו ומצד אחד מחזיק ה"ר גבריאל רוסו..."⁹³

המוסלמים לא הגבילו את היהודים, לא מבחינת המגורים ולא מבחינה כלכלית. אף על פי כן, בודדים בלבד בחרו לגור מחוץ לרובע, בסביבה הנוכרית. התבדלות זאת נבעה מרצונם להימצא יחדיו, לשם קיום השירותים המיוחדים ליהודים.

האיסור לשאת נשק הכביד על הסוחרים היהודים, שהיו צפויים לסכנות רבות בדרכם, ולא היו בידיהם אמצעים להתגוננות. איסור זה, שהיה קיים משכבר, ניוזכר שוב בפקודת הסולטאן מסוף שנת 1622. באותה פקודה מדובר באיסורים נוספים, כגון איסור קנייה ומכירה של העבדים המוסלמים, והגבלות בדיני לבוש.⁹⁴

על האוכלוסיה הלא-מוסלמית בכלל, ועל היהודים בפרט, חלו חוקים הקשורים בדיני לבוש, שנועדו להבדיל בינם לבין המוסלמים. למעשה, עוד לפני הטלת החוק העות'מאני, חוקנו בקהילות יהודיות ברחבי האימפריה תקנות והסכמות בדבר הגבלת מותרות ואיסור לבישת בגדים יקרים ומתבלטים, כולל אריגים מסויימים, פדוות, תכשיטים וכדומה. רוב הקהילות הקפידו על ביצוע התקנות הללו, שאם לא כן, חלו על מפריהן עונשים כבדים שהיו מלווים בנידוי וכחרם חברתי. אך בין היהודים היו גם כאלה שנטו "להסתגל" לצורת הלבוש של שכניהם המוסלמים.

נראה שמפירי התקנות במחצית הראשונה של המאה ה-17 נתדכו, כך שהשלטון התורכי נאלץ להוציא פקודה המתייחסת לדרך לבושם של היהודים ושל לא-מוסלמים אחרים, למען יכירו הכל גם במבט ראשון, לפי הופעתם החיצונית, כי "בני כופרים" הם: צבעי מלבושיהם היו שחור וכתול, באשר שני הצבעים האלה נחשבו בארצות האיסלאם כצבעי המשוועבדים. הפקודה בעניין המלבושים יצאה הישר מארמון הסולטאן, הוא ה"שער העליון", והיא מופנית לשופטים בגדה השמאלית והתיכונה של חבל רומליה. לפי אותה פקודה מסוף שנת 1622, חייבים היהודים והלא-מוסלמים האחרים להתלבש לפי מנהגם המסורתי. אשר לגברים, נאסר עליהם ללבוש בגדים בצפע אדום, מעילי-פרווה, חותלות או לחבוש מטפחות-ראש לבנות וצבעוניות. על נשיהם נאסר ללבוש מכנסי שאלוואר (Şalvar) ארוכים, או לחבוש כובעים ירוקים ולחגור חגורות ירוקות.⁹⁵

יהודים ונוצרים היו צפויים לגזר דין מוות אם קיימו יחסי מיין או בגין ניאוף עם מוסלמיות. רק התאסלמות היתה עשויה להציל את נפש הנאשם.⁹⁶ עלילות על דקע זה היו שכיחות בסקופיה.

בשנת 1647, למשל, הואשמו שני יהודים בכך "שהיו זונים אחרי תוגרמות, ובעוונותינו עשו בהם שפטים".⁹⁷ אלמלא העלילה שלפנינו על רקע זה, לא היינו ידועים אולי פרטים רבים ומעניינים על בעלי בתים שירדו מנכסיהם והגיעו "עד בלעם רוקם", אך לא יכלו למכור את בתיהם; על הנשים התורכיות (=תוגרמות) שבאו לתנויות היהודים ללא לוית

בעליהן; על בריחת היהודים לעיר קראטובו, שם היתה קהילה יהודית באותם ימים; על העליה לארץ-ישראל וכדומה. סיפור המעשה היה כדלקמן:
 מרת ריינה ובנה חייא ביג'אראנו השכירו בתים שהיו להם בסקופיה ליצחק קאריליו.
 הבתים שכנו בחצר המכונה "קורטיז'ו די בוטון". בית אחד היה חד-קומתי והשני עם "עליה
 על גבו" ועוד בית קטן, לצד הבית הדר-קומתי.

בחווה צוינו גבולות הרכוש ושמות שכניהם: מצד אחד החזיק בית הגביר גבריאל הכהן
 ומהצד השני הגביר יצחק בכ"ר נעמן בן נון. הבתים הללו הושכרו לחמש שנים תמורת 90
 לבנים (מטבע כסף) לחודש. המשכירים לא יכלו להוציא את השוכרים מהבתים כל עוד היה
 החוזה בתוקף ואף לא יכלו להעלות את דמי השכירות, גם אם ירד ערכם במידה משמעותית.
 המשכירים קיבלו דמי שכירות לשנה מראש. כן סוכם שלא יוכל השוכר לצאת מהבתים
 לפני המועד, שנקבע לחמש שנים. חוזה השכירות נערך בסקופיה בכ"ה לחודש מנחם אב
 שנת ה'ת"ז (1647).

לא עבר זמן רב ופחד נפל על יהודי סקופיה בגלל העלילה שהעלילו על שני יהודים
 בפרשת הנשים התורכיות. הבחור חייא נתקף גם הוא בפחד נורא, היות ובימים ההם היתה
 באה לחנותו תורכיה אחת, שבתואנות שונות, כמבקשת לקנות דברים, היתה משדלת אותו,
 ממשמשת בידיו ונוגעת בפניו, ואף שהיה מנסה להשתמט ממנה, היתה חוזרת ובאה לחנותו.
 אימה אחזה בחייא, שמא יגיע הדבר לאוזני התורכים, ולכן החליט לברוח מהעיר. הוא ואמו
 ריינה עברו לעיר קראטובו, שם היו להם קרובים וידידים. אך גם שם לא רווח להם, כי
 השמועות נפוצו גם שם. החליטו איפוא לחזור לסקופיה. כשיצא חייא לשוק, פגשה אותו
 התורכיה. הוא נס מפניה, עזב את העיר והגיע עד לקושטא. אמו ריינה נשארה לבדה
 בסקופיה, חולה ורצוצה, והחלה לווה כסף למחייתה. מועד פרעון חובה הגיע, אך היא לא
 יכלה לעמוד בהתחייבויותיה והנושים הציקו לה. פתרון לבעיה היה עשוי להימצא במכירת
 הבתים המושכרים, כאמור, לתקופה בת חמש שנים, על פי החוזה. אילו יכלה למכרם, היה
 עולה בידה לשלם את חובותיה, לנסוע אל בנה, ויחד אתו לעלות לארץ-ישראל. אך לא היה
 מי שיקנה את הבתים, ישלם במקום, ויסכים לקבלם לאחר חמש שנים. השאלה היתה אם
 תוכל מרת ריינה למכור את הבתים, כדי שלא תהיה למעמסה על שכמ החברה בארץ-ישראל,
 ולא תצטרך למתנת בשך ודם.⁹⁸

פרק רביעי

כלכלה ומלאכה

לפני המהגרים החדשים במקדוניה עמדו בעיות רבות, החל מהבדלים באורח החיים ושאלת מיוזג העדות ועד לבעיות הקיומיות-כלכליות. אך בהיותם משכילים במידה ניכרת מן האוכלוסיה הנוכרית מסביבם, וכיוון שידעו שפות זרות והיו בעלי נסיון בענפי מסחר רבים, לא עבר זמן רב, והם ניהלו קשרי מסחר עם עמיתיהם בערי האימפריה העות'מאנית ומחוצה לה. הידיעות המבוססות והאמינות ביותר על פעילותם הכלכלית של יהודי מקדוניה החל משנות ה-30 של המאה ה-16, מצויות בשפע בארכיוני ראגוזה (=דוברובניק), בספרות השו"ת ובתעודות התורכיות.

בורסקאות

אחת המלאכות שבה עסקו יהודי מונסטיר היתה הבורסקאות. עד להכחדת יהודי המקום בשואה, במאוס 1943, נקרא אחד מרובעיהם "לה-טאבאנה" — רובע מעבדי העורות. מלאכה זאת עברה מאב לבנו במשך דורות רבים, החל מהמאה ה-16. במחצית השנייה של המאה ה-16 החליטו יהודי מונסטיר לא למכור את העורות בלתי מעובדים, וזאת כדי להרוויח על שלבי העיבוד:

"...לימים עמדו סוחרי עיר מוניסטירייו... נגד הסוחרים שמחוץ לעיר להשיג את גבולם... והסכימו שלא יהא רשאי שום אדם לקנות עורות מבית העבדנים בעודם בסיר כי אם אחר העיבוד הצריך ואחרי הצביעה והיפוי שלהם".
הדבר פגע במיוחד בסוחרים היהודים מסלוניקי, משום שהסוחרים התורכים לא התייחסו לתקנות של היהודים.

"... לימים באו תוגרמים מחוץ לעיר ויקנו שיעור גדול עורות מבית העבדנים בעודם בסיר וקודם העבוד".

הפגיעה בסוחרי סלוניקי היתה ברורה:

"... שהיו סוחרי עיר שאלוניקי משלחים ע"י איש נאמן שיש להם במוניסטירייו לקנות בעדם ובשמם עורות מבית העבדנים וזה דרכם לעשות מימות עולם ומשנים קדמוניות".

מתוך השאלה אנו למדים שיהודי מונסטיר היו באים גם הם לסלוניקי:

"... שכן גם כן דרך אנשי עיר מוניסטירייו לשלוח סחורותיהם אל עיר שאלוניקי וגם הם עצמם הולכים שם תמיד ומסתחרים בכל אות נפשם ואין דובר להם דבר".⁹⁹

ר' שמואל די מדינה, שהשאלה הופנתה אליו, גרס שיש לפעול בעניין זה לפי עיקרון ההדדיות: כיוון שסוחר מונסטיר באים לסלוניקי ואין הגבלות לגביהם, כך יש לנהוג גם ביחס לאנשי סלוניקי במונטטיר. ר' שלמה בן אברהם הכהן, המכונה מהרש"ך, שכיחן תקופת-מה קודם לכן בתור רבה של מונסטיר, דן באותו נושא והגיע למסקנה דומה, אם כי מנימוקים שונים, ושניהם ביטלו הסכמה של יהודי מונסטיר.

מדעה וצאן

גם אם היהודים לא עסקו בעצמם ברעיית צאן, היתה להם גישה נוחה אל מקורות חומרי הגלם. הם נהגו לתת לרועי הצאן מקדמות עוד לפני עונת הגיזה, כדי שהללו לא ימסרו לאיש זולתם את הצמר. את רוב שלבי העיבוד עשו היהודים בעצמם.

ליד מונסטיר, במורדות הר פריסטור, היו שדות מדעה מצויינים, שגם היהודים היו בין בעלי זכות השימוש בהם. באפריל 1634 התכירו התורכים ליהודי משה בן אברהם שדות-מרעה (= Yaylak) שבמורד הר פריסטור, תמורת סכום של 70,000 אקצ'ה. הם קיבלו את הסכום בשלימותו כשווה-ערך לחכירה והצהירו: "מהיום המדעה הזו שייך לו, ויעשה בו כראות-עיניו".¹⁰⁰

ביוני 1636 החכיר איכר נוצרי את שדהו ליהודי מנחם יעקב ממונטטיר והעביר את זכותו לשימוש בשדה המדעה שלו כולל 20 עגלות קש, תמורת 4,000 אקצ'ה.¹⁰¹

תעשיית אריגים

התורכים ידעו להעריך את כשרונם של בעלי המלאכה היהודים והירבו להעסיקם ולהפיק תועלת משירותיהם. היהודים סיפקו לצבא אריגים גסים להלבשת היינצ'רים** וכן בדים דקים לבגדי הקצינים.

בשנות ה-20 של המאה ה-17 פקדו את סלוניקי מגיפות הדבר והשתוללו בה שריפות. אודגים יהודים רבים ברחו צפונה, השתקעו במונטטיר ושם המשיכו במלאכתם שכם אחד עם עמיתיהם שבעיר זאת. בעזיבתם גרמו למחסור ביד השולטאנים היו חייבים לספק לצבא. היינצ'רים פנו אל הסולטאן להחזיר את היהודים מיד לסלוניקי. הסולטאן נענה לבקשתם, ובפברואר 1622 הוציא פקודה בזו הלשון:

"הרוב המכריע של היהודים, אשר עסקו בייצור בדי לבד בסלוניקי, ברחו מהעיר מפאת השריפה ומחלת הדבר. אחדים מהם הגיעו למחוז שלך, פתחו שם בתי מלאכה ומייצרים בדים ושמיכות צמר. מאחר שנתגלה גרעון בייצור "בד המדינה" - Miri- çoka הורגש מחסור באותו הבד. מכיוון שהאריגה היא עניין ממלכתי, יש לסגור בתי-מלאכה של היהודים, ובתיווכו של איברהים, שליח הסולטאן שהוא האחראי לעבודות האורגים, יש להתזיר את היהודים לסלוניקי".¹⁰²

**Yeni-Çerif = "צבא חדש", במקורותינו "רגליים" — הוא חיל המשמר העות'מאני המפורסם, המורכב לרוב מחיילים שבילדותם נלקחו מהוריהם הנוצרים וחונכו כתורכים לכל דבר.

פקודה זו של הסולטאן, אשר נשלחה אל השופט (= הקאדי) של מונסטיר, היתה ברורה ומפורשת. אף על פי כן, עברו שנים והיהודים הללו לא חזרו לסלוניקי. ושוב, כעבור 12 שנה, נשלח הצו המלכותי אל הקאדים של קאראפריה, של מונסטיר ושל סקופיה, ובו איום על הקאדים עצמם, כי ישאו באחריות אם האורגים היהודים המתגוררים בשטח שיפוטם לא יחזרו לסלוניקי.^{102*}

תעשיית האריגים כללה ניקוי הצמר וטווייתו, אריגה ובטישת אריגים. הבטישה נעשתה כדי להדק את חוטי השתי והערב, כדי שהאריג יצטמק עד כדי מחציתו. המבטשות היו בדרך-כלל קניין הווקף, וניתנו לשימוש תמורת דמי חכירה. כל המלאכה נעשתה בסמוך למקומות גיזה, ובקרבת מים זורמים. בעל מלאכת הבטישה נקרא "באטאנג'י" (= Battan — מבטשה). נותרו כמה וכמה תעודות על יהודים שעסקו בבטישה, כדוגמת סיפור-המעשה הבא:

במאי 1634 השכיר עומאר-צ'לבי ליהודי יעקב בן משה ממונסטיר את ה"בטאן" שלו בכפר דיכובו, תמורת 800 אקצה לשנה. העיסקה כללה סעיף מעניין: יעקב שילם 600 אקצה, ואת היתרה בסך 200 אקצה העניק לו עומאר-צ'לבי עבור תיקונים אפשריים. ביולי 1634 ניוזכר בתעודות "באטאנג'י יעקב, יהודי ממונסטיר". אותו יעקב (?) ממונסטיר לא הסתפק במבטשה אחת, ושכר שתיים נוספות באותו הכפר, מרפיצה אשת מחמד מדיכובו, אך נשאר חייב סכום כסף מסויים. לכן נדרש, באוקטובר 1634, להישבע בבית-דין מוסלמי שישלם את חובו, ועשה זאת על ספר התנ"ך, כנהוג לגבי היהודים. יעקב אחר, בן קלדרון, קנה בנובמבר 1634, תמורת 800 אקצה, מחצית המבטשה בכפר ניופולי, ליד גשר על נחל ג'ארי. המחצית השניה נשארה בידי יובאן בן ג'ורג'ה, איכר נוצרי.¹⁰³

רבים מיהודי מקדוניה עסקו בתעשיית שטיחים ושמיכות-צמר מיוחדות. על הסחורה הזאת הוטל מס מיוחד, והאחראי על גבייתו היה פקיד גבוה בדרגת מפקח על הכנסות המדינה. כל שמיכה היתה צריכה לשקול לא פחות מ-4 אוקות (= Okka היא יחידת משקל השווה 1.28 ק"ג). מחיר השמיכה היה עד 120 אקצה, ומכל שמיכה נלקח מס של 2 אקצה. יצרן שנימצאה אצלו שמיכה קלה מ-4 אוקות, סחורתו הוחרמה ועונש כבד הוטל עליו.¹⁰⁴

מוצרי צמר ממקדוניה היו בעלי איכות טובה, ובנקל נימצאו להם שווקים גם בארצות שמחוץ לאימפריה העות'מאנית. בכסף שקיבלו בעד צמר, משי ויתר תוצרתם, קנו הסוחרים סחורה אחרת, פעולה שבמקורותינו ניקראת "הלבשת המעות". ב-9 בספטמבר 1539 קנה משה צוריאלי, יהודי ממונסטיר ששהה תקופה ממושכת בראגוזה, 750 ליטראות ונציאניות של קינמון, 1,800 ליברות אגוזי מושקאט וסחורה נוספת, תמורת 36 אריגים עדינים ביותר, שנודעו בשם "קאדיזיים" ונימצאו בסקופיה ובמונסטיר,¹⁰⁵ ואילו בתחילת המאה ה-17 אנו למדים על יהודי ממונסטיר ששהה בוונציה, ולפני שחזר לביתו השאיר בידי הסוכן שלו 870 ליטראות של "קורדובאניש (סוג אריג) ממוניסטידייו" שהיו שווים יותר מ-300 דוקאטים,¹⁰⁶ כדי ש"ילביש סחורתו" בסחורה אחרת.

יצור ושיווק אריגי משי

באזורי מקדוניה שונים, ובעיקר ליד דוידאן וג'בג'ליה, מגדלים עצי-תות המיועדים לשמש מזון לתולעי-משי. יהודי מקדוניה לקחו חלק פעיל בייצור, בשיווק ובייצוא הפקעות, המשי הגלמי ואריגי-המשי מסוג משובח, שהיו מוצר מבוקש בשוקי אירופה. הם נהגו לשלוח את הסחורה בספינות מנמלי אלבניה.

שיטת "קאמבייו" ו"אחריות-ים"

ה"קאמבייו" (=חליפין) שימש עיסקת מתן אשראי וביטוח: הסוחר ששיגר סחורתו בדרך הים קיבל הלואה, שסכומה הובטח ע"י הסחורות. המלווה קיבל אחריות לאבדן סחורה או פגמתה בעת ההובלה, ועבור ביטוח זה קיבל שכר. העיסקה הזאת נעשתה בתקופה שבה חל על היהודים איסור הריבית. כדי שלא לעבוד על איסור זה, הם לא דרשו את תשלום הריבית שהיו צריכים לקבל עבור ההלוואה עצמה, אלא עברו לשיטה מתוחכמת יותר: המלווה קיבל על עצמו כעין הוצאת הביטוח, ובלשונו "אחריות-ים".

"...ראובן לקח משמעון סך מעות בתורת קאמבייו ומסר בידו להבטיחו על סך מעותיו כ"כ בגדי צמר ועוד תיבת בגדי משי וקבל עליו שמעון אחריות ים מהכל. ובתיבה מבגדי משי היו תשע מאות ושלושה ושמונים אמות, כפי העדויות שהן כתובות וחתומות מיד בית דין חשוב שנמצא בעת פתיחת התיבה. ושלה שמעון הסחורות ללוי שלוחו באישקופיא שיתפרע מסך מעות הקאמבייו... ובפתוח תיבת הבגדי משי בעודה במכס הקאפאן (=מאזניים)¹⁰⁷ בפני ב"ד חשוב... חסר מסך האמות שלש מאות".¹⁰⁸

על עסקי יצוא של אריגי משי מכל הסוגים אנו משופעים במקורות:

בשנת 1541 קנה סוחר בראגוזה שתי אריוזות גדולות של אריגי משי ממשה בנבנישתי, תושב סקופיה, אך לאחר שהתברר שזה לא היה "משי מבלגראד" לפי החוזה, נתבע בנבנישתי לשלם הפרשי מחירים.¹⁰⁹ אריגי משי בשם "פרח המוריאה" * בשווי של 35,000 אספרות נטל יהודה אלמלה ממונסטיר כדי למכרם בראגוזה.¹¹⁰ גם שאסו נחמן, יהודי ממונסטיר, עסק בראגוזה, בשנת 1572, במכירת אריגי משי משובחים.¹¹¹ בשנת 1590 היו בין יצואני משי גלמי מסקופיה היהודים שלמה ויצחק ברוכיאל, יצחק מנחם סולם ויעקב חיים.¹¹²

זכות שחיטה כשרה תמורת אספקת בשר

הסוחרים היהודים בערי מקדוניה התחייבו, שתמורת זכות שחיטה כשרה יספקו בשר גם לאוכלוסיה הנוכרית. המוסלמים היו מעוניינים בבשר מהשחיטה היהודית, משום שזו עמדה

* מוריאה — כינוי עמיק לחצי האי פלופונסוס שביוון.

תחת ביקורת קפדנית של משגיחי הכשרות. לעתים נתקלו הסוחרים בקשיים בהספקת הבשר לעיר, או שהכמות לא הספיקה לכל התושבים.

בשנת 1634 נתמנו לקצבי העיר מונסטיר היהודים אברהם בן יעקב, אברהם בן יצחק ואלעזר בן יעקב, והיהודי יצחק בן שמואל שימש להם ערב, שיתנהגו כשורה.¹¹³ בינואר 1635 נרשם בתעודות, שהיהודים אברהם בן אלעזר, טובי בן שלמה ואברהם בן שמואל, המשמשים שוחטים לבקר, ערבים לכך שיימצא בשד-בקר עבור המוסלמים. התורכים הוסיפו במסמך, שעל היהודים הנזכרים למלא את תפקידם כראוי, לא לריב ביניהם ולא להטיל האשמות זה בזה.¹¹⁴

ערבות נכבדי הקהילה לשוחטים

ב-15 במאי 1820 נרשמו במונסטיר שמותיים של הקצבים ו/או השוחטים הבאים: קארה-אוגלו יעקו היהודי (בנו של יעקב השחור), יהודה בן שאול ומנואל בן רוד. הערבים בעדם היו ארסלן אוגלו (בן) מנטש, החלפן יעקב הצהוב (האדמוני) ואברהם עובדיה.¹¹⁵ ב-27 במארס 1825, היו רשומים בין קצבי מונסטיר גם טדורוס היהודי, קולונגוס היהודי וקארה-יהודי (יהודי השחור).¹¹⁶

מוצרי חלב

כפי שנהגו היהודים בעניין הצמר, כך היו משלמים מקדמות לרועי צאן גם עבור כל כמות החלב הדרוש לייצור גבינות, בעיקר גבינת ה"קאשקאבאל". יהודי מקדוניה הציבו משגיח שפיקח על החליבה, על העברת החלב ועל תהליכים אחרים.

גבינה שנעשתה בידי יהודי סקופיה נשאה סימן היכר שהיה מיוחד להם, ואיפשר להבחין בינה לבין גבינות מתוצרת נוכרית.

"מעשה בא לפנינו בגבינות שהביא גוי מאשקופייה יע"א ולא ידענו ממי לקחם הגוי וזלת שיאודי א' תושב אישקופייה שנמצא כאן שהכיר דחריצי גבינות הללו עושים באישקופייה היאודים דוקא ולא הגויים..."¹¹⁷

ייצור יין

כדי להבטיח כמות הענבים הדרושה לצורכי הבית ולעסקים, היו היהודים רוכשים את כרמי הגפן בכפרי הסביבה. נשחמרה תעודה משנת 1641 על העברת זכות-חכירה של כרם-ענבים בכפר אפלאח'ה מידי איכר נוצרי ליהודי המכונה משה החרש. גודל הכרם הגיע ל"10 מעדרים" כשמידת המעדר היא שטח-אדמה שהאיכר יכול לעבד במשך יום אחד. ערך העיסקה היה 2,200 אקצ'ה ועוד 20 אקצ'ה לכל שנה עבור מיסים השייכים לבעל החווה התורכי.¹¹⁸

יהודי דויראן הואשמו בשנת 1725 כי הוסיפו מים ליין לא בשעת הבציר, אלא כעבור

כ־30 עד 40 יום. על סוגייה זאת ענו שלושה מגדולי רבניה של סלוניקי, הם ר' יצחק בן חסון, ר' חיים אברהם גאטיניו ור' משה בן שלמה אמאדיליו, אשר קבעו ופסקו: "יחידי סגולה ומעטי תהלה אשר בק"ק דוייראן יע"א... יקבלו עליהם את הדין... הדין מתיר ללוש העיסה בייז... שמטילין בו מים בשעת הבציר, היינו כי בשעת העשייתו, בעודו תירוש, מטילין בו מים. בזה היין התיר הדין לעשות מצה, שמתבשלים המים עם היין בשעת בשולו, אך אמנם אחר שעוברים ל' או מ' יום שכבר נגמר בשולו, אינו מן הדין ללוש בו מצה..."¹¹⁹.
מהעיר שטיפ נתקבלה השאלה הבאה:

"נשאלו מעיר אישטפי יע"א על ענין יורה גדולה שבשלו חלב בתוכה ולא הדיחו היררה ואחר עבור ג' חדשים הוציאו שכר של יין בתוכה ואמרנו להכשיר השכר..."¹²⁰.

חלק נכבד במסחר ביין ובערק היה בידי יהודי מקדוניה. גביית מסים עבור יין וערק בשנת 1802 במחוז מונסטיר הכניסה לקופת המדינה סכום של 16,285 גרוש. בעיר מונסטיר גבו השלטונות מהפונדקאים סה"כ 4,750 גרוש, ומכלל זה שילמו היהודים 1,500 גרוש.¹²¹ אמונתם הדתית של התורכים אסרה עליהם, כידוע, לייצר, לשווק ולשתות משקאות חריפים. מאיסור זה הרוויחו בני הלאומים האחרים באימפריה העות'מאנית, אך לא פעם גם סבלו רבות, ונוצרו מתחים וחיכוכים. זקני העדה מערי מקדוניה מסרו עדויות, שהמוסלמים היו באים לבתי יהודים ומבקשים, בקריצת-עין, "צלחת-מרק", הכוללת ערק או יין.

"ענף המלונאות"

ל"קרבאן-סאראי" (Kervan-saray) היתה חשיבות מרובה בחיי המסחר בערי מקדוניה. הוא שימש אכסנייה לסוחרים מעבירי סחורות, מלון ומסעדה, תחנת מסחר ועוד; מובילי שיירות (= Kiraci) היו מחליפים או קונים שם את סוסייהם. המקום הטוב להחזיק בו חנות או מחסן היתה רחבת ה"קאדבאסארה" — כפי שנקרא במקורותינו. אך רק במקורות תורכיים נימצא ש"ענף המלונאות" תפש חלק בחיי יהודי מונסטיר, ושגם יהודים שימשו בתפקידי "פונדקאי ראשי" (= Kervan-başı). במאות ה-16–17 הם זכו לאישור ממלכתי לשמש בתפקיד מארחים, ואחד מהם אף הוגדר כמומחה במלאכתו.

בדצמבר 1634 פנה היהודי אוסטרוג במישרין ל"שער העליון" (ארמון הסולטאן) והתלונן על כי מוסלמי מסויים מציק לו, מתעלל בו וטוען שהיהודי פוטר מתפקידו. העותר ביקש התערבות... סולטאן והתשובה לא איחרה לבוא: הסולטאן ציווה על הקאדי של מונסטיר להרחיק את המציק ולאפשר ליהודי לעבוד בתפקידו, לפי הפירמאן הקודם.¹²¹ תפקיד "הפונדקאי הראשי" כלל אירוח הסוחרים ומובילי שיירות, והיו כרוכות בו סמכויות נוספות. ביולי 1641 קיבל אותו אוסטרוג הקרבאן-באשי פקודה שלא לספק סוסים לסוחר אלבאסאן ולגילדות (=איגודים מקצועיים) של סוחר עיר זאת, כל עוד לא יוחזרו סוסייהם של מעבירי סחורות ממונטסטיר.

אוצרות-טבע

במקדוניה מצויים מאז ומתמיד מרבצים של אוצרות-טבע כגון פחם, כרום, נחושת, זהב, כסף וכדומה. מכרות נחושת ומתכות יקרות היו מצויים באזור קראטובו וזלאטובו, כ-60 ק"מ מזרחית מסקופיה. קיימת השערה שה"קורים מסאקסוניה", שפעלו שם במאה ה-15, לא היו אלא יהודים שגורשו מגרמניה ובאו למקום כפליטי-חרב.

במאה ה-17 ישב בסקופיה מפקח על המכרות מטעם השער העליון בקושטא.¹²² בתחילת המאה ה-19 היו ליהודים זכויות חכירת האלום במכרות שבאזור מונסטיר, אוכריד, סטרובה וקיצ'בו.

האלום היה חומר חשוב, ששימש לא דק לצרכים אישיים (כגילוח), אלא ובעיקר בתעשיית הנייר, במלאכת ניקוי הצמר וצביעתו, כחומר צריכה בעיבוד עורות וכן בדפואה. בשנת 1804 היה היהודי אליאס פרג'י לבעל הזכיון, לאחר שרכש את זכות החכירה מהחוכר הקודם, אף הוא יהודי בשם אברהם.¹²³

בשנת 1807 קיבל היהודי אלבאדו פראשר (יתכן שחל שיבוש בהעתקת שמו, וכי זהו אותו אליאס פרג'י מהשנים הקודמות). הזכיון ניתן לתקופה של שלוש שנים, ובתקופה זו אסור היה לסוחר אלוס מאירופה למכור את סחורתם באזור זכיונו של היהודי הנ"ל. אם נתפשו בכך, סחורתם הוחרמה.¹²⁴

ב-1825 מונה היהודי אברהם אריד (?) לספק זהב וכסף למיטבעה בקושטא, כדי להבטיח שהטבעת הכסף תהיה סדירה. אברהם נשלח לקנות את הזהב והכסף במונסטיר ובריד פריילפ, משום שהפקת מתכות אלה מהמכרות לא הספיקה. הסולטאן ציווה על השופטים במקומות אלה להגיש ליהודי אברהם עזרה ותמיכה, כדי שיוכל למלא את המוטל עליו ללא הפרעות.¹²⁵

מכרות בבעלות היהודים

מתחילת המאה ה-20 היו בידי משפחות אלאטיני ואסאיו מכרות כרום עשירים. נתברר במשפטי נירנברג שנערכו לפושעים הנאצים, כי התעשיין הגרמני אלפרד קרופ התעניין במכרות אלה עוד בטרם פלשה גרמניה ליוגוסלביה.¹²⁶ כבר בשנת 1941 ערכו שלטונות בולגריה רישום של כל נכסיהם של יהודי מקדוניה, ומצוי בו סעיף מיוחד (נכסי דלא-ניידי, סעיף 3) המתייחס למיכרות ולזכויות למיכרות.¹²⁷

מתיכי מתכות יקרות

אחת המלאכות שיהודי מקדוניה עסקו בה היתה התכת מתכות יקרות. מלאכה זאת נעשתה בעיקר בבתיהם, דבר שהכביד על פיקוח השלטונות עליהם. במחצית הראשונה של המאה ה-17 נאסר על היהודים באיסור מפורש להתיך זהב וכסף בבתיהם.¹²⁸

צורפות

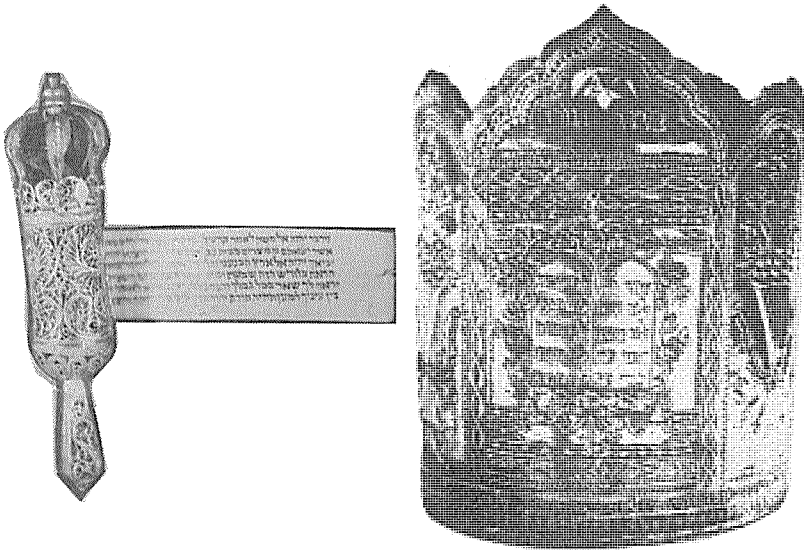
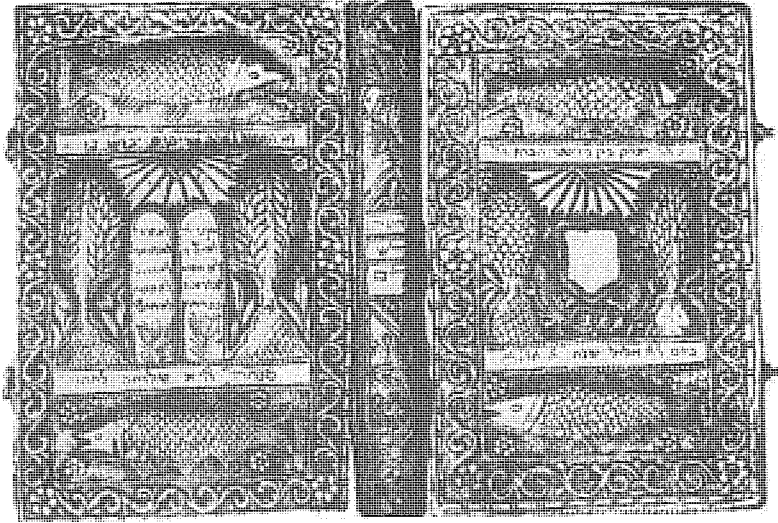
מלאכה שהיהודים הירבו לעסוק בה הייתה הצורפות. בעזבונות שונים, בנוסף לנכסי דלא-ניידי ומיטלטלין, מופיעים גם תכשיטים ודברי צורפות למיניהם. לא ידוע אם יצרני דברי-הערך השונים, האומנים עצמם, היו תמיד יהודים, אך יש להניח שכלי-הקודש היו מעשי ידיהם של יהודים: כתרי תורה, רימונים, גביעי יין לקידוש, מנורות, צלחות לסדר-פסח, סכינים למוהלים, מזוזות וכדו'.

התיעוד הראשון המתייחס במפורש לצורף יהודי מסקופיה מצוי בשאלה שהיפנה ר' אהרן אבאיוב לד' שמואל די מדינה בעניין אובדן רכוש בשטפונות, משנות השמונים של המאה ה-16. לפיכך, בנוסף להזכרת המקצוע, מופיע בשאלה גם תיאור השטפונות שפקדו את סקופיה לעתים קרובות:

"על מעשה שהיה כך היה ששמעון נתן ביד יעקב צורף זהב כדי שיעשה לו שלשלת זהב והצורף הנו' דר בחצר א' ויש בחצר הנו' חנות קטנה שעושה שם מלאכתו ואינה סמוכה לביתו באופן שאינו לך בחנות רק בביתו וכשבאו המים הגיע שם בחצר ונפלו הבתים ונפל ג"כ (גם-כן) החנות. עתה בא שמעון ותובע השלשלת מיעקב הצורף ויעקב משיב שהניח השלשלת הנו' בחנותו בלילה וכשבאו המים לא הספיק להוציאה..."¹²⁹

נשים יהודיות אהבו להתקטט, ולא עזרו כל תקנות הרבנים על חובת הצניעות ופקודות הסולטאן על איסור לבישת בגדי פאר וענידת תכשיטים.¹²⁹ בעזבונות נזכרים תכשיטים שונים שהיו מקובלים: שרשרות, תליונים, צמידים, טבעות, ענקים, עגילים וכדו', לעתים מתוארים בפרטי-פרטים. לפיכך נראה שמצבם הכלכלי של יהודי מקדוניה היה טוב למדי. באחת הצוואות מדובר בעיזבון של כתר אחד של 100 מידות מישקל (מיטיקאליס), מתנה אחת ששוויה 3,000 אקצ'ה (לבנים), ומתנה אחרת מזהב של 33 מידות משקל, שלושה ענקי פנינים עם כפתורי-זהב, רביד זהב, שערכו 20,000 אקצ'ה במזומן, כל זאת בנוסף למחסן באכסניית שיירות של מעבירי סחורות במקום שנקרא "פונדק המים" (Sulu-han), חביות יין ועוד. וזאת לשון הצוואה משנת 1607:

"... ואמר שהוא מרגיש בכובד חוליו והיה רוצה לצוות לביתו ואמר לנו בבקשה מהם הוו עדי צוואתי והריני מודה בפניהם מחמת מיתה שיתנו לבני הגדול ראובן כל התכשיטין והחפצים של זהב שעשיתי מחדש בשנה שעברה ואלו הם קארינה אחת מסך ק' מיטיקאליס, גם וירגה אחת מסך ג' אלפים לבנים, גם וירגה אחרת של זהב, מסך ל' ושלושה מיטיקאליס, גם ג' פילאריס ממרגליות עם בוטונים של זהב, גם האוגארה שיש לי בקארבאשארה הנק' סולי חן למעלה אצל האוגארה של היקר פלוני ועוד עשרים אלפים לבנים יפים וטובים ועוד החביות של יין שיש לי יתנו לו והשאר יחלקו הוא ואחיו הקטן שמעון בני. גם צוה מחמת מיתה שיתנו לבנו הגדול ראובן הנזכר יארדאן של זהב... כל הנו' לעיל צוה הר' יעקב הנו' המצוה ונפטר מאותו חולי... חתמנו שמתנו פה איסקופייה..."¹³⁰

למעלה: כריכת כסף למחזור שלוש רגלים, סקופיה 1896 (המוזיאון לאמנות שימושית, בלגראד)
 למטה מימין: כתר תורה עשוי כסף, גובהו 26 ס"מ, סקופיה 1881 (מוזיאון ישראל, ירושלים).
 למטה משמאל: פרק מהתורה על מגילת קלף (2.7x56.5 ס"מ) בחוך גליל עשוי כסף מקושט, בעל כתר וידיית
 שאורכה 12 ס"מ, מעשה אומן-צורף יהודי ממקרנוניה במאה ה-19.
 (מוצג מס' 307 של המוזיאון היהודי ההיסטורי בבלגראד)

במוזיאון ישראל בירושלים מוצג כתר-תורה (עטרה) מכסף, כבד ועבה, עשוי בצורת תוף פתוח, המוכתר בשישה משולשים. בשטח המשולש הראשי קבוע סהר וכוכב, מעשה מיקשה, ומחרוזת פנינים, בעבודת דיקוע, מעטרת את שולי הכתר סביב-סביב. במרכז הכתר לוחות הברית ומסביבו אגרטילי פרחים, מעשה מיקשה. בסרט שבבסיס הכתר כתובת הקדשה של חברה קדישא בסקופיה משנת 1881.

מוצג נוסף במוזיאון ישראל הוא כריכת-כסף לסידור תפילה, מקושטת בלוחות הברית, נתונה בתוך מישטח פרחוני, גם הוא מלאכת מיקשה ופיתוח העשויה בסקופיה בשנת 1798. במוזיאון לאמנות שימושית בבלגראד מוצגת כריכת כסף למחזור שלוש רגלים מסקופיה (משנת 1896), מעוטרים בדגים, בפרחים ובברושים.¹³¹

רופאים ורוקחים

במאות הקודמות התגוררו ופעלו בערי מהדוניה רופאים יהודים, אך רק על בודדים מהם נשארו לנו פרטים, וגם אלה דלים למדי, ולרוב לא דווקא בקשר לפעילותם המקצועית. בשנת 1541 התגורר בסקופיה הרופא יוסף דאדארי, יליד פאטראס, שבתו תמר נפלה בשבי ונמכרה בסיציליה לאיש נוצרי. באותה עת היה ברשות אביה עבד נוצרי, וכך יכלה להתבצע עיסקת החליפין, עבד תמורת עבד.¹³² במחצית המאה ה-16 התגורר בסקופיה רופא בשם יעקב אלפארין.¹³³

בשנת 1558 עבר הרופא המפורסם אמאטוס לוזיטאנוס¹³⁴ מראגוזה לסלוניקי. הוא פירסם שבע "צנטוריות" כשכל צנטוריה מכילה מאה (Centum) מקרים של טיפלים רפואיים (Curaciones), וכל המקרים מלווים בפירושים, בוויכוחים ובביאורים, ועוסקים בפתולוגיה, בעיבוד מדעי של הנושא ובדרכי הריפוי. שמות החולים נזכרים על-פי רוב במלואם, ביניהם אנשים ידועים ומפורסמים. הפרטים שבחיי החולים מובאים בדייקנות מרובה, וחוקרים עסקו בחקר התקופה תוך שימוש בצנטוריות כמקור מידע. בין היהודים החשובים שאמאטוס טיפל בהם היה גם דוד נחמיאס, בן 20, ממונסטיר. אמאטוס דן עם מלומד בשם אנגלוס (אנג'ל?) על מגיפת הדבר שפרצה בסקופיה בשנת 1559.

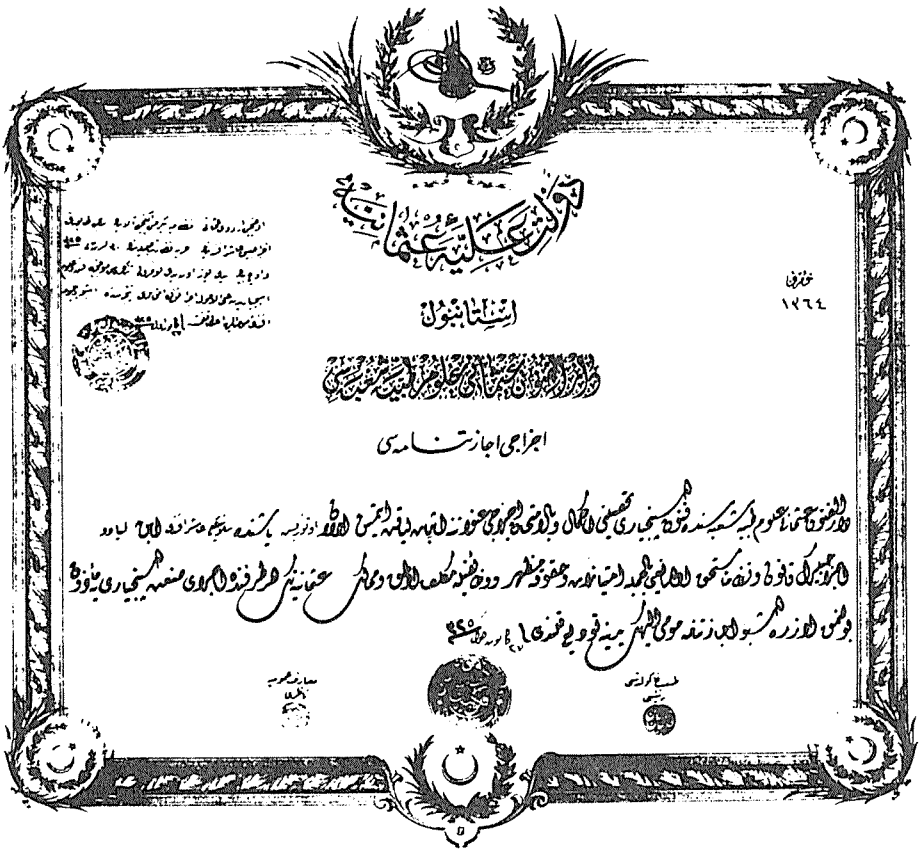
בשנת 1583 ניזכר בסקופיה "איל דוטור די גראנאדה" (ללא ציון שמו), דבר המעיד שהיה מפורסם בכינויו זה. ניראה שהיה מבני משפחת המון, שהיו רופאי הסולטאנים בקושטא.¹³⁵ בשליש הראשון של המאה ה-17 כיהן בסקופיה ר' אברהם מלמד, יליד סלוניקי, שעליו נאמר כי היה "דב מובהק ופסקן גדול ורופא כולל".¹³⁶ בסקופיה התגוררו בני משפחתו של יצחק פינטו, שהיה רופא ידוע בפירארה — אחיו, בתו ואחרים, אך אין עדות שאף הוא הגיע לשם.

בשנת 1827 נוסד בקושטא בית-ספר צבאי גבוה לרפואה ולרוקחות, אך רק יהודים מעטים נרשמו ללימודים. בשנת 1847 ביקר הסולטאן מג'יד בבית הספר הזה, ומשלא ראה שמות של יהודים ברשימת הסטודנטים, שאל לפשר הדבר. מנהלי המוסד השיבו לו, כי היהודים אינם

יכולים לבוא בימי שבת ובמועדי ישראל. הסולטאן ציווה לסדר מיד את העניין ולפטור את היהודים מהשתתפות בפעילות ביה"ס בשבתות ובחגיהם.

אחד מבוגרי ביה"ס הנ"ל, שהוסמך בשנת 1876, היה יעקב-ז'אק נסים, בנו של הרוקח חיים נסים דוד מסלוניקי. גם אחיו של ז'אק סיימו אותו ביה"ס: אלברט ואליאס היו רופאים, ואילו דניאל עסק בדוקחות. "ז'אק-פאשה" נשלח מיד בתום לימודיו לחזית והצטיין בזמן מלחמת התורכים ברוסים. בתום המלחמה נשלח לסארייבו, כרופא בית החולים המרכזי.

ביולי 1902 נתמנה לממונה על הבריאות בסלוניקי, במונסטיר ובחבל קוסובו.¹³⁷ בתחילת המאה ה-20 נשלח למונסטיר משנה לאדמיראל, דוקטור אליהו-פאשה כהן, שהיה רופא עיניים. הוא נולד ב-1844 במשפחת רופאים. למד בביה"ס הגבוה לרפואה בקושטא. ב-1868 נסע להתמחות של שלוש שנים בבדלין ובווינה, וכשחזר לקושטא מונה לפרופסור באותו ביה"ס שבו למד.¹³⁸

תעודת הסמכה תורכית לרוקח אשר בן אליו פראנסס

בתחילת המאה נשלחו לקושטא כמה מבניהן של משפחות אמידות מסקופיה, ללימודי רוקחות. רוקחים אחדים שסיימו שם את לימודיהם חזרו לעירם ופתחו בתי מרקחת במקום, ביניהם אשר בן אליו פראנסס^{138*} ואהרן צורי.^{138**}

ראשוני הרופאים היהודים שפעלו בסקופיה ובביטולה (היא מונסטיר) לאחר מלחמת העולם הראשונה לא היו ילידי המקום. בסקופיה עבדו ד"ר אברהם נסים, שהיה יליד ניש, ד"ר חיים אברבנאל מהעיר פירוט וד"ר שמואל המודעי (אמודאי), שהגיע מבלגראד. בביטולה היו ד"ר משה ג'ראסי, יליד בלגראד, ד"ר אלדד די מדונסה מסלוניקי, ד"ר מרים פופדיץ' וד"ר הלנה אישח מחבל וויודינה ואחרים. במשך הזמן נוספו עוד מספר רופאים, רוקחים ווטרינארים. שתי הקבוצות הראשונות לא שיערו בנפשם שמקצועם יציל את חייהם וחיי משפחתם, ועל כן בפרק על שואת יהודי מקדוניה.

ש י ט ו ת ה מ ס ח ר

ירידים

שיטה נפוצה של ניהול עסקים במקדוניה היו הירידים, שנמשכו לעתים שבועיים ומעלה. הידועים ביותר היו הירידים בדוֹלִיָא, כפר בין סטרומִיָצָא לִפְטְרִיץ, בטוגִיל,¹³⁹ וכן במושקולור,¹⁴⁰ בפְרִיֶפ, ¹⁴¹ ובסטרוגָה (אישטרוגה), עיירה יפה בגדה הצפון-מערבית של האגם אוֹכְרִיד. היא שכנה בנתיב שבו עברו שיירות אל ערי חוף באלבניה, שבהן היו מאחסנים זמנית סחורה, לפני הטענתה על האוניות היוצאות לראגוזה ולאיטליה. בנתיבי המסחר שעברו לאורכה ולרוחבה של מקדוניה נפגשו סוחרים ממזרח וממערב. ירידים נערכו בעיקר בחודשי סתיו, והיהודים שהשתתפו בהם נאלצו לחלל את החגים המקודשים ביותר לדת ישראל. על רקע זה יש להבין כמה מן התקנות שתוקנו.

תקנת סוחרי מונסטיר ובלגראד נגד חילול שבת ומועד

בשנת 1582, בהיותם ביריד סטרוגה, התקינו סוחרי מונסטיר ובלגראד במשותף תקנה להגבלת המסחר ביריד סטרוגה. הנוסח כתוב בלאדינו. עיקר תכנה של התקנה הוא כדלקמן: סכנה גדולה היא לבוא ליריד סטרוגה, מה גם שרוב השנים הוא מתקיים בזמן שבו חלים מועדי ישראל, ראש השנה, יום הכפורים וחג הסוכות:

"...ובעוונותינו רוב הפעמים הננו מחללים אותם ברצוננו או שלא ברצוננו. על כן הסכמנו שלא יבוא עוד שום תושב מונסטיר או בלגראד או מקום אחר במשך שלוש שנים מהיום. אחר המועד הזה לא נוכל לשוב ולבוא אלא אם יבטיחו אותנו ואת סחורותינו, ואם יתנו לנו את הדוכנים אשר אווזים אנו בהם היום..."¹⁴².

התקנה הזאת בוטלה במהרה, משום שרוב רובם של הסוחרים לא יכלו לוותר על מקור פרנסתם ופנו למהרשד"ם בסלוניקי, שהצדיק אותם.

נראה שהשליטים לא היו מעוניינים בהוצאת שם רע לירידים שזכו לשיגשוג, והשתדלו לאבטח שיירות. יעילות המאבטחים לא עמדה על רמה נאותה, ולכן היו סוחרים מתאספים בקבוצות של עשרות ואף מאות אנשים, שהיו שוכרות לעצמן מורי־דרך ויאניצ'רים לשמור ולהגן עליהם. לעתים קרובות היו שומריהם לרוצחיהם. בספרות השו"ת רבים מקרים של ה"נעלמים" בירידים ובשווקים, שעליהם ידוע כיוון שהותידו אחריהם אלמנות־עגונות.

טבח ביהודים בדולייא

שוודים ורוצחים ארבו לקורבנותיהם בצאתם מהיריד בדרכם הביתה, כשהיו טעונים בסחורה ומשופעים גם במזון רב.

בי"ד באלול שנת ש"ע"ז (14 בספטמבר 1617), יצאו עשרות מיהודי סלוניקי מיריד דולייא בדרכם הביתה. בין הכפרים קאשטורינה ופולוג'י ארבו להם הרוצחים שטבחו בהם: "אותו ואת בנו, איש ואחיו, דודו ובן דודו... זקנים ונערים, רשים וראשים ובחורי ישראל... כולם אנשים חלוצי צבא המעלות תורה ומצוה... קהל גדול השבים מיריד דולייא..."¹⁴³.

לקבורה בסלוניקי הובאו כ־40 גופות, אך מספר הנספים היה הרבה יותר גדול.

שותפות בעסקים

שיטה נפוצה למדי במסחר באימפריה העות'מאנית היתה שותפות בעסקים, כשאחד או יותר מן השותפים יושבים בעיר אחת ומקבלים מערים אחרות סחורה למכירה. להלן נביא כלשונן דוגמאות אחדות, שבהן משתקפים קשרי המסחר המסועפים שניהלו יהודי מקדוניה. "סוחרי עיר שאלוניקי... משלחים ע"י איש נאמן שיש להם במוניסטירייו לקנות בעדם ובשמם עורות מבית העברנים, וזה דרכם לעשות מימות עולם ומשנים קדמוניות, שכן ג"כ (גם־כן) דרך אנשי עיר מוניסטירייו לשלוח סחורתיהם אל עיר שאלוניקי"¹⁴⁴.

"שטר החיוב... נעשה על הרופא הנז' (יעקב אלפארין) בעודו באיסקופיא וטען הרופא... כי הן אמת שבא הר' משה זונאנה לתבוע ממנו סך באלאש (חבילות) בגדי פראנקיא ששלח לו למוכרם באיסקופיא ולהלביש המעות בסחורות אחרות... והשיב לו אז, כי עשה הכל... ומכר הבגדים ושלח ההלבשה לראגוזה ליד הקונסוליש שהיו אז בראגוזה"¹⁴⁵.

"מעשה שהיה... ראובן, שמעון, לוי ויהודה היו שותפים בכל מיני סחורה ומשא ומתן ובכל ריוח שיזדמן להם. והיה לכל אחד מהם סך ידוע בשותפות. והיה ראובן עומד בחנות באיסקופיא, ושמעון, לוי ויהודה בשאלוניקי, והיו שולחים לו סחורה והוא היה מוכר. והיה תנאי ביניהם שראובן יקח מהשותפות הצריך לו לצורך אוכל לבד, ואם יקח איזה דבר עוד, היה לוקח וכותב בחשבונו, והיו מאמינים לו בזה, ומדי שנה בשנה היו באים ומקבלים ממנו חשבון וחוזרים ומקיימים השותפות"¹⁴⁶.

"ראובן היה דר בשאלוניקי ושמעון באישקופייה והיה ראובן מוכר ממקומו לשמעון בגדים וסחורות רבות ושולחם למקומו, ושמעון היה שולח לו מעות... וכל אחד מהם היה כותב בספרו, זה שהיה שולח ומקבל, כמנהג הסוחרים. ונתרבה העסק ביניהם הרבה מאד"¹⁴⁶

"ראובן תושב אישקופייה שלח ליד שמעון תושב שאלוניקי קצת צמר שימכרנה בערו".¹⁴⁷

ראובן, שמעון, לוי ויהודה היו שותפים בעסקיהם, וכי ארכו הימים היה ברצון מקצתם לחלוק השותפות... והסכימו שלא לחלוק השותפות עד אשר יהיו בקצבים כלם הנכסים כלם, יען כי היה להם נכסים מפורדים באישקופייה וגם במקומות אחרים".¹⁴⁷

בספרי שו"ת מהרשד"ם (ר' שמואל די מדינה) אין תמיד ציון מקומות התרחשות העסקות, ולהלן נביא רק חלק מנתיבי המסחר של יהודי מקדוניה: סקופיה — אנקונה (חו"מ, סי' שפב).

סקופיה — אדריאנופול (חו"מ, סי' קמ, קסד, תח).

סקופיה — סופיה (חו"מ, סי' שפב; אה"י, סי' עד).

סקופיה — סלוניקי (חו"מ, סי' קמ, קסד, שצד, תח).¹⁴⁸

שינוי ערך המטבע

באימפריה העות'מאנית היה שינוי ערך המטבע תופעה לא נדירה. התהליך האינפלציוני משתקף היטב בספרות השו"ת ובתעודות תורכיות כאחד. הבעיות המשפטיות נוצרו בעקבות השינוי בערך המטבע בין מועד ההתחייבות למועד פרעון החוב כפי שנקבע בשטר.

במחצית השניה של המאה ה-16 כתבו יהודי מונסטיר שנדרו לעלות לארץ-ישראל: "בשעת הנדר והשבועה לא עלה במחשבה שהמלך יר"ה (=ירום הודו) יגזור על כל בני מלכותו שהמעות יפחיתו מערכם, כי בסבה זו ירדו מנכסיהם".¹⁴⁹

על יהודי מסקופיה שנתחייב לפרוע לתושב סופיה 1,000 לבנים ושומן הפרעון נקבע עד חג הפורים, נרשם כי הבטיח לפרוע את הסכום בגרושים או בדוקאטים: "...ולוי טוען ... אז היו שוים הגרושוס מאה לבנים... באריכות הזמן שנתארך אחר כך הוזלו הגרושוס".¹⁵⁰

צעדים להבראת המשק

בפברואר 1640, לאחר מותו של הסולטאן מוראד הרביעי, ישב על כס המלוכה בשער העליון הסולטאן איברהים הראשון. הוא החליט להכניס סדר בתווה ובווה המוניטארי שנוצר ברחבי האימפריה שלו, וכבר בינואר 1641 פירסם פירמאן (= Ferman — צו, פקודה סולטאנית), שבו הוא מבשר לעמו על צעריו להבראת הכלכלה בארצות הנתונות לחסותו. בפירמאן הודה הסולטאן, שעקב המלחמות שניהל במזרח ובגלל חוסר עידנות מספקת של

האחראים לביצוע המדיניות הכלכלית באימפריה, התדרדר מצבו של המטבע העות'מאני. המטבע הבסיסי היתה האקצ'ה (= Akça, במקורות העבריים ה"לבן"), במשך הזמן חלו שיבושים בצורת האקצ'ה והיא נעשתה שחוקה, בלוייה ומגורדת, ולעתים אף זייפו אותה. האנשים העדיפו לסחור במטבעות זרים, וערך האקצ'ה ירד פלאים.

הנפקת מטבע כסף תקיל (שקול)

איברהים הראשון פקד להנפיק מטבע כסף שקול, דהיינו שערכו כמחיר המתכת היקרה הכלולה בו, כששמו טבוע בתבנית המטבע. עשר מטבעות אקצ'ה חייבים היו לשקול דראם או דירהם אחר (= Dirhem — יחידת משקל השווה 3.2 גרם), ונקבע עבורו ערך רשמי: רשמי:

א. זלוט אחד (=מטבע פולני, במקורות עבריים מזוהה עם דוקאט, זהוב, פרח) שווה 120 אקצ'ה;

ב. קאמיל-גרוש (= Kamil-guruş — גרושים מכסף טהור) שווה 80 אקצ'ה;

ג. אסדי-גרוש (= Esedî-guruş — מטבע הולנדי, שעליו סמל של אריה) שווה 70 אקצ'ה.¹⁵¹

בצעדו זה ביצע למעשה יסוף המטבע. רק מספר שנים קודם לכן שולמו תמורת גרוש 160 לבנים, וערכו המשיך ועלה עד ל-300 לבנים.¹⁵²

מי שברשותו היה מצוי כסף ישן, שהשימוש בו נאסר, חוייב להתיך אותו בנוכחות מובאשיר (= Mübaşir — פקיד גבוה שבידו יפוי-כוח סולטאני למשימה מיוחדת). המתיכים חוייבו ליצור גושים ולמסרם בידי האחראי על המבצע. הודגש שאסור ליהודים להתיך בבתם, וכי אם ימצא אצל מישהו כסף ישן, הוא עלול להיענש בעונש גופני קשה (= Siyaset).

הסולטאן יצא נגד מפקיעי השערים, הנהיג פיקוח על המחירים ואסר לקחת תמורת הסחורה יותר משווייה. לכן פקד להתקין מחירוים חדשים על פי הערך החדש של האקצ'ה, באופן ששני הצדדים, הקונה והמוכר כאחד, לא ינזקו.

ס ת ר ב י נ ל א ו מ י

קונסולים ופאטורים יהודים

החל מן המאה ה-16, עם ההגירה היהודית הגדולה מספרד ומפורטוגל לשטחי האימפריה העות'מאנית, תפסו היהודים מקום חשוב בסחר, ביצוא וביבוא. הסוחרים היהודים מסקופיה

רשימת מחירים (1633–1638)

מוצר:	כמות:	אקצ'ה:
לחם	240 דירהם (768 גרם)	1.-
בוזה	240 -"-	1.-
חלב	200 -"- (640 גרם)	1.-
בשר בקר	1 אוקה (1280 גרם)	3.-
זיתים	1 -"-	5.-
בשר כבש	1 -"-	7.-
בשר טלה	1 -"-	9.-
ענבים	1 -"-	10.-
דבש	1 אונקה (1.5 אוקה = 1920 גרם)	16.-
דונג	1 אוקה	18.-
מתרשה		20.-
חמאה	1 אונקה	24.-
אוכף		30.-
חלבה	1 אוקה	30.-
צמר גפן	1 אוקה	42.-
כבש		50.-
קפה	1 אוקה	85.- עד 100.-
אורז	1 אוקה	88.- עד 92.-
עגל		100.-
חמור		150.-
סייח		300.- עד 1000.-
סוסה		1200.-
סוס		1400.-

אקצ'ה (Akça) מטבע עות'מאני, במקורות עבריים ה"לבן".
 אוקה (Okka) יחידת משקל השווה 400 דירהם או 1.28 ק"ג.
 דירהם (Dirhem) יחידת משקל השווה 1/400 אוקה או 3,2 גרם (נקרא גם דראם).
 אונקה (Unke) יחידת משקל השווה 600 דירהם, 1,5 אוקה או 1920 גרם.

וממונסטיר לא הוגבלו מבחינה גאוגרפית. חלקם היו סוחרים־נוסעים ברחבי האימפריה, אך גם לאיטליה ולארצות אירופה אחרות הגיעו.

הסוחרים הזרים היו תלויים במידה רבה ב"קונסולים" או ב"פאטורים" — קרי המתווכים והסוכנים, שהיו טבעת חשובה בשרשרת התהליך המסחרי.

כמעט כל קשרי המסחר של ערי מקדוניה עם ארצות אירופה בכלל ועם איטליה ורפובליקת דאגוזה בפרט, התנהלו דרך נמלי אלבניה השכנה, ובמיוחד דרך ערי נמל ואלונה, אלסיו ודורס. בכל הערים האלה ישבו קונסולים יהודים.

על כוחם של הקונסולים אפשר ללמוד מפרשה שהתרחשה בשלהי המאה ה־16. יהודי עשיר מקושטא היה חייב סכום כסף לסוחר סקופיה. באחר הימים הגיעה לסקופיה, ששימשה נקודת מעבר חשובה לסחורה מערי הלבאנט לערי המערב, סחורה שהיתה רשומה על שם אותו יהודי מקושטא. הסחורה הגיעה לידם של שני קונסולים מקומיים, והללו פירסמו את דבר בואו של המשלוח בבתי־הכנסת שבעיר, כמנהג אותם ימים. הם שאלו אם יש לאדם כלשהו תביעת חוב מבעל המשלוח, ובחשובה נענו שניים מיהודי סקופיה והוכיחו שהיהודי מקושטא חייב להם כסף. בית הדין התכנס וגזר שעל הקונסולים לעכב את הסחורה בגלל תביעתם של היהודים המקומיים.

בינתיים התברר, כי האיש הרשום כשולח הסחורה אינו החייב, אלא יהודי אחר (החייב האמיתי) השתמש בשמו ורשם משום־מה את סחורתו על שמו של הרשום כבעל המשלוח. בעל הסחורה לא היה חייב דבר לאנשי סקופיה. הוא ניסה להוכיח שתביעתם של המעכבים אינה מוצדקת. בית הדין בסקופיה עמד על גזירתו, ואז הכריז היהודי מקושטא (כנראה היה זה דון יוסף אברבנאל) שאינו מוכן להתדיין בסקופיה. וכיוון שהיו לו מהלכים ב"שער העליון", ביקש התערבותו של הסולטאן, ששלח לסקופיה את שליחו הרשמי (ג'אוש או צ'אוש = Çavuş) עם "דבר המלך" כדי להביא את המעכבים לקושטא ולהעמידם לדין.¹⁵³

דאגוזה ויהודיה

על קשריהם המסחריים של יהודי מקדוניה עם דאגוזה, או דרכה עם ערי איטליה, נשתמד חומר רב בארכיוני דאגוזה, היא דוברובניק דהיום.

לא נודע מאימתי התגודרו היהודים בעיר נמל זאת, הידועה ביופיה, שעל חוף הים האדריאטי. ב־30 באוגוסט 1407 נתפרסמה החלטת מועצת הרפובליקה של דאגוזה, שליהודים מותר לגור בעירם, אך אסור להם לעסוק במסחר.

באוגוסט 1502 היתה בראגוזה עלייל דם, שקורבנותיה היו 10 אנוסים. שניים נפטרו בעת העינויים, ארבעה הועלו חיים על המוקד וארבעה גורשו לתחומי האימפריה העות'מאנית.

עלילה מפורסמת אחרת, "מעשה יצחק ישורון", התרחשה בדאגוזה בשנת 1622 — ועליה נכתבו ספרים ומאמרים.¹⁵⁴

על אף אלה, גילו שלטונות וראגוזה בדרך־כלל יחס הוגן למדי בהשוואה למדינות נוצריות אחרות באירופה. לחופי ראגוזה הגיעו פליטי־חרב רבים. מקצתם נשארו בעיר, ומרביתם

המשיכו את דרכם לשטחי האימפריה העות'מאנית הסובלנית, שבה השתקעו.

דידאקוס פירוס — משורר ושליח ציבור

דידאקוס פירוס, הוא ישעיה בן יעקב כהן (Isai Coen Didacho di Jacho, dottore, Hebreo) הגיע לראגוזה ב־1557, כשנה לפני ידו אִמֵּאטוּס לְחֵיטְאנוֹס.¹³⁴ *דידאקוס נולד בעיר הפורטוגלית אבורה, ב־1536 עבר לפלאנדריה ומשם לשווייץ. בשנת 1552 התיישב באנקונה ונחשב בעת ההיא למפורסם בין המשוררים בשפה הלאטינית. בשנת 1557 נמלט לראגוזה, שם נתמנה מורה לשפות ולספרות. ישעיה כהן פעל בראגוזה כיוכל שנים, ונפטר בשנת 1607. חיבר ספרים רבים והשפיע על דור שלם של משכילי ראגוזה. נוסף לפעילותו בתחומי הרוח — לשם שמיים או תמורת שכר נמוך — ניהל גם את ענייני הציבור. מאחר שהיה מקובל במוקדי השלטון, ניצל קשריו לטובת בני עמו. ישעיה כהן ייצג את היהודים בפורומים שונים וגם תיווך ביניהם. גם יהודי מקרוניה פנו אליו בעת הצורך. ב־3 באפריל 1581, לפי דרישתו, אישרו דיני ראגוזה יפוי־כוח על פי המקור שנכתב בסקופיה ב־7 במארס 1581, לישעיה פרניק מסקופיה, כדי שייצג את יעקב צורי ששון מסקופיה בתביעותיו באנקונה.¹⁵⁵

ישעיה פרניק מסקופיה — קונסול באנקונה

ישעיה פרניק מסקופיה התגורר תקופה ארוכה באנקונה. היה איש ידוע ומכובד, שימש אחד הקונסולים, ורבים פנו אליו בבקשה לעזרה או לתיווך. בשנת 1573 תיווך פרניק בין משה צוריאל ממונסטיר, שהתגורר אף הוא באנקונה וירד מנכסיו, לבין נושיו בעיר ארטה.¹⁵⁶ בשנת 1580 הוצא בסקופיה יפוי־כוח לישעיה פרניק לגבות חובות בשם יצחק חזן ובנו יהודה ואהרן ישעיה.¹⁵⁷

אחים אירגאס

לרגל פעילותן העסקית העתיקה משפחות יהודיות רבות את מקומן ועברו מסקופיה וממונסטיר לראגוזה, מהן אף נעשו בהדרגה תושבי־קבע בעיר. שמואל ויצחק אירגאס שהו עם בני ביתם בראגוזה משנת 1565 עד 1587, תקופה שהעיר היתה מרכז הפעילות ביצוא וביבוא. קודם בואו לראגוזה קיים שמואל קשרים הדוקים עם העיר הזאת, כאשר שימש עדיין אחד מפרנסי סקופיה. האחים אירגאס ושותפם חיים לינדו היו חייבים במארס 1568 סכום 1,100 דוקאטי־זהב לקופת הרפובליקה, כתשלום המכס. כדי לפרוע את חובם, שלחו 4 המחאות לסקופיה ולערים אחרות, שבהן ישולם מנכסיהם לצידי ראגוזה, כשאלה יבואו לתרכיה להביא חאראג' (מס גולגולת) לסולטאן.¹⁵⁸

קונסול חיים לינדו

חיים לינדו, תושב סקופיה, לא עבר במישרין מעירו לראגוזה. לפני בואו לשם, בשנת

1564, כיהן כקונסול בהרצג'נובי, עיר-נמל דרומית לראגוזה. בתקופה זאת דרש מהמימשל של ראגוזה הקלות במכס לסחורה הנעה מן הלבאנט ובכיוון ההפוך, בדומה להקלות שהוענקו ליצחק אירגאס.¹⁵⁹ אחיו של יצחק או קרוב משפחתו, גם הוא יהודי מסקופיה, בשם יעקב אירגאס, כיהן באותה התקופה כקונסול בעיר-הנמל דורס שבאלבניה, ואילו יהודה כהן, תושב סקופיה, היה קונסול באלסיו, באלבניה.¹⁶⁰ על מותו של חיים לינדו בסקופיה ישנה עדות במקורות עבריים. זה היה בשנת ה'80 של המאה ה'16, והוא אז בדמי-ימיו. הוא השאיר אלמנה ובן קטן. וכך נרשם:

"מעשה שהיה באיסקופי' שה"ר חיים לינדו נפטר... והניח בן אחד קטן וקמו מנהיגי הק"ק אבי היתומים והעמידו אפוטרופוסים לפי ראות עיניהם על נכסי עזבון הנפטר כדין וכהלכה. ועכשיו קם קרוב אחד מהנפטר שהוא בן אחותו ואמר שהוא רוצה לידע חשבון הנכסים... הואיל שהוא יורש אם ח"ו יפטר היתום..."¹⁶¹

חוץ מאחותו של הנפטר ובנה, היו גם יתד בני משפחת לינדו בסקופיה. בשנת 1568 היה אמור אחד בשם דוד לינדו לקבל 25 טאלירים מאת יהודי מראגוזה.¹⁶² בשנת 1594 הוזכר יוסף לינדו מסקופיה, ויתכן שהוא בנו היתום של חיים לינדו.¹⁶³

ראגוזה בעתות המלחמה

על שיגשוגה של ראגוזה גם בעיתות המלחמה, אנו למדים גם מתעודה שנשתמרה מהמחצית השנייה של המאה ה'18 וזה לשונה:

"... תושב איזמיד היה לו פ'אטור א' בעיר לארסו ושלח לו לאמר, לא תשלח לי סחורה באניה פ'ראנסיוזה, מפני שיש לה מלחמה עם האינגליזה ולא תשלח לי כי אם באניה ראגוזה שהיא יושבת בשלום עם כל המלכיות..."¹⁶⁴

רבני ראגוזה — קונסולים של יהודי לבאנט

יהודי סקופיה עסקו בסחר במזומנים, בשטרות, בהמחאות ובהקפות, אך לעתים קרובות היה זה סחר-חליפין: סחורה כנגד סחורה. בבית-דין בראגוזה הובא בשנת 1592 עניין חובו של דוד אורטאס ליעקב בן קסטיאל, בסך של 150,000 אספרות, תמורת עורות עזים וכבשים. הוא הבטיח שמיד עם שובו לסקופיה יפרע את חובו באריגים שונים ובמשי.¹⁶⁵ גם בספרות השו"ת מופיע אותו דוד אורטאס. בסיון השל"ה (1575) הוא קנה בסקופיה בגדים ואריגים מידי יהודה בן משה אלטביב, סוחר מסלוניקי.¹⁶⁶ שלושה מחשובי רבניה של ראגוזה במאות ה'16 וה'17 שלחו ידם במסחר, בצד פעילותם הרוחנית והספרותית. ר' שלמה אוהב, חתנו ר' אהרן הכהן-לונלי ונכדו ר' דוד הכהן היו "קונסולים של יהודי לבאנט".¹⁶⁷ שמו של ר' שלמה אוהב מופיע כמעט מדי שנה בתעודות ראגוזה מאז 25 בינואר 1577, כאשר הגן על האיטרסים של יהודי לבאנט.¹⁶⁸ הוא היה סוכנם ובא-כוחם של רבים מסוחרי סקופיה, סופיה וסאריבו, שאת סחורתם העביר לאנקונה

ולוונציה. הוא גם קיבל והעביר שטרות התחייבות, עסק בתיווך בסיכסוכים בין הסוחרים וייצג את היהודים בפורומים שונים.

ב־3 ביולי 1602 חתמו "הקונסולים של יהודי לבאנט בראגוזה" על החוזה עם באי־כוחם של מובילי השיירות מעירם לסקופיה ולסופיה. לפי החוזה, התחייבו היהודים במשך 5 השנים הבאות כי הם יעסיקו את המובילים הללו באופן בלכדי. המובילים יקבלו 8 דוקאטי־זהב עבור כל מטען סחורה (אריגים, משי וכדו') שיעבירו לסקופיה בתקופת ששת חודשי הקיץ, ממאי עד אוקטובר, ואילו בחודשי החורף יקבלו 9 דוקאטים למטען. נלקח בחשבון הנזק האפשרי העלול להיגרם בדרך: מובילי השיירות לא חייבים לשלם עבורו מיד, אלא ישלמו מהכסף שיקבלו בהובילם את השיירה הבאה. את הסחורה מסקופיה הם חייבים להביא תוך חודש ימים, מבלי להתחשב בתקופת השנה. עליהם לקבל בסקופיה כל סחורה שתינתן להם, שלא תעלה על 20 מטענים. בראש רשימת הקונסולים שחתמו בשם יהודי סקופיה מופיע שלמה אוהב. יתר הקונסולים הנזכרים הם משה מאסטר, דניאל אביעטר, אברהם קוזין ושותפיו יעקב דאנון, אברהם אבינון ויעקב אבינון.¹⁶⁹

ר' דוד בן אהרן הכהן היה בשנת 1602 אחד האפטרופסים של פאלומבה, אלמנת יוסף עוזיאל מסקופיה.¹⁷⁰ ביום 24 באפריל 1606 רשם דוד הכהן פוליסה להעברת 84 מטעני צמר לוונציה, צמר שהגיע לראגוזה מיהודי סקופיה.¹⁷¹ תקופת־מה פעל דוד הכהן בשותפות עם הפירמה מאסטר. הפעילות העיקרית של השותפים הכהן־מאסטר הייתה התיווך בין יהודי האימפריה העות'מאנית ליהודי איטליה.¹⁷²

פעילות יהודי מקדוניה בראגוזה במאות ה־16 וה־17

להלן לקט ידיעות על פעילותם של יהודי מקדוניה בראגוזה, כפי שמשקף מתעודות ארכיוני ראגוזה:

ביוני 1569 שלח יעקב אידגאס, תושב סקופיה, ששימש קונסול בדורְס, 358 מטעני חיטה לוונציה.¹⁷³

מסקופיה היה גם אברהם אטיאס, אשר בדצמבר 1570 שילם 3.000 אספרות ליהודי שלמה פינטו מסלוניקי, שהתגורר בשעתו בראגוזה.¹⁷⁴

בחודש אוקטובר 1570 מסר סוחר מראגוזה המחאה על סך 1,590 טאלירים ליצחק רובס מסקופיה. רובס העביר את המחאה לב' זווריץ' והלה מסר אותה לאיש ונציה.¹⁷⁵

בשנת 1572 פעל בראגוזה גבריאל ששון, סוחר מסקופיה.¹⁷⁶
בשנת 1578 העביר שלמה ברוכיאל, יהודי מסקופיה, 300 עורות בקר דרך הנמל האלבני אלסיו לאנקונה.¹⁷⁷

ב־11 בספטמבר 1586 שולם בראגוזה שטר על סך 13,653 אספרות בשם דוד סולם מסקופיה.¹⁷⁸

ב־12 במארס 1598 שלחו האחים רוד ומשה יחיא, יהודים מוואלונה, סחורה עבור משה ביטון, סוחר בסקופיה.¹⁷⁹ אותו משה (או סבו) חי בשנת 1547 במונסטיר.¹⁸⁰

במותב תלתא כמדא הויכא אנכא כ"ד דחתימון

לפתא בד אמתא קדמא פ"ד דור טריווס

כו'קס על רגליו וסעיד כת'ע א'ך קוא דבר אמת ויניב פנהיוט כראנוס נכית סכנסת נוס סחכס כה"ר שלמה אוםב דר'ו לשליס נכור שימר השככות על אוםס אנשים סנטכטנו בכניכה מפוסה ולא ס'ס קשלים נכור יודע שמותי'ס ואמר פשכס לה"ר דוד פבו'סילך ויאמר לשליס נכור שמות האנשים בטכועים טכוא ס'ס מכירס ונאו עמו עד פראנוזה יוקס ס"ר דוד כנו ואמר שמוטס והטכועים ס'ו כר'יעקב סיכווהר יעקב כפתי'אס וה"ר ינסק פראנקו וכנו וה"ר יאודה מוכס וה"ר ינהך שלפי'שנינו וה"ר יצחק כרוך וה"ר מרדכי גבריאל ופ"ר ינסס אנכרסס ולכלס אמרו כראנוס כנו'השככות ואמר שאמרס שהשככות ס'ס ס"ר דוד כנו'כותנ כתנ ואגרס אל'מוטיטרייוו על ענין המאורע הרע הזה מהטכועים כנו ואמר לו פככס כנו' כלשון לעז איסקריוו אלי'א אמטיטרייוו קי מוי כיון כוארדין קאזר שוט מוג'ר'יש די אישוס כיון אוינטוראד'וס קיי'א אומוס שאכידו קי עון מואירטוט' כל זס סעיד ס"ר דוד סנו' ולסיוט כל זס אמת כתכנו שמוטינו פה כיוס ס'כ"ס לסדפ'אדר שני סנת פסא ל'ניורס כמוטיטרייוו וסכל שר'ר וכריר וק'ס:

ינחק קאטיכילס דין משס רונזו דין דוד לירמס דין

במותב תלתא כמדא הויכא אנכא כ"ד דחתימון לפתא כד אמת קדמא העדים הכל' ואסקידו על חתימת ידוסון דאס היא סתימתן ומדא תכרר לכא דאס היא סתימת ידוסון דסקד'אס אשרכוסי וקיימכוסי כדשוו וסכל שריר וכריר וק'ס :

שמעון' חכיב דין שמעיפ ככ"ר יהודכ פראנקו דין ינחק ככ"ר אלעזר ככסן דין

בעדותו של דוד טריוויש, סוחר ממונסטיר, מחדש אדר ב' שנת תשנ"ז (1597) בדבר טביעתם של תשעה סוחרים יהודים ממונסטיר בהפליגס מראגוזה, נמצאים שמות הטבועים והם: יעקב פיסו, יעקב נחמיאש, יצחק פראנקו ובנו, יאודה חובשו, יצחק אלמושנינו, יעקב ברוך, מרדכי גבריאל ומנתם אברהם. כן מופיע שמו של ר' שלמה אוהב, רבה של ראגוזה, אשר צוה לשליח צבור שיאמר השככות על הטבועים בספינתם, וכן גם שמות שישה מדייני מונסטיר מאותם הימים, והם: יצחק קאטינילה, משה רוצו (=רוסו), דוד לירמה, שמעון בכ"ר יהודה פראנקו ויצחק בכ"ר אלעזר הכהן. אברהם בן יוסף ששון, תורת אמת, ויניציאה שפ"ו (1626), שאלה ד'.

בשנת 1601 ביקש יצחק הררי, יהודי מסקופיה, למנות שני יהודים מראגוזה כריינים בסיכסוכו עם רודו יעקב אבינון.¹⁸¹ באוגוסט 1607 עיקלו יעקב וצדיק בן-ראנון מראגוזה 25 מטעני עורות של משה ביטון מסקופיה, שהיה חייב להם סכום כסף. דוד כהן, שהיה נציגו של אברהם פאפור-סאפט מסארייבו, טען שזו סחורתו של פאפו ולא של ביטון, ורק היתה רשומה על שמו. לאחר התכתבות והתדיינות ממושכת הגיעה הפרשה ביוני 1609 לסיומה: בראגוזה נמכרה הסחורה של משה ביטון מסקופיה: 1770 עורות עזים.¹⁸²

מסים והטלים למלכות

בתקופה העות'מאנית היו ראשי הקהילה ממונים על הערכת מסים. השלטונות לא כפו על האנשים הבוחרים לשלם את מסייהם, אלא הטילו את תפקיד הגבייה על הקהילה כחטיבה, לפי היחס המספרי שלה בתוך האוכלוסייה הכללית, ומובן שתמיד דווח על מספר נפשות קטן ככל האפשר. מכאן נובעים גם הנתונים הלא מדוייקים לגמרי על מספר היהודים באותם ימים. בנוסף למסים שכל אזרחי האימפריה, כולל המוסלמים, נדרשו לשלם, הוטל על "אנשי החסות" הלא-מוסלמים "מס גולגולת", הוא ג'יזיה = (Cizye) או חאראג' (= Harac), שלעיתים היה כבד במיוחד. בתקופות המלחמה, וכאלה היו רבות, נדרשו אנשים לשלם מסים נוספים, כגון מס הבגדים להספקת מדים לצבא התורכי ועוד. מס מיוחד ליהודים היה מס הרב.

החל מהמאה ה-16 נחתמו "הסכמי קאפיטולציה" בין ארצות אירופה לבין האימפריה העות'מאנית.¹⁸³ ההסכמים העניקו לנציגים דיפלומטיים ומסחריים על ארמת תורכיה זכות בלעדית לייצג את נתיני מדינתם ולשפטם. גינתה להם זכות התישבות במחוז הפצם ותנועה חופשית, והיו פטורים מתשלום מסים (חויבו רק במקס בגובה עד 5%). ההסכם היה הדדי: גם התורכים ונתיני האימפריה נהנו מאותן זכויות בארצות אירופה החתומות על החוזה. לא רק הדיפלומטים והסוחרים הזרים היו פטורים מתשלום מסים למלכות. גם התושבים המקומיים ששימשו בשירותם של הזרים, כגון מתורגמנים ומתווכים, לא שילמו מסים, וזאת גם כאשר היה בידם לשלם. ואולם לא כל הזכאים ניצלו את הזכות הזאת, אלא השתתפו בנטל הכללי (רוב המועסקים בשירות הזרים היו היהודים). דוגמה בולטת לכך היתה בסקופיה, בשנות השלושים של המאה ה-18. הגבירים יעקב פלורינטין וחתנו יעקב בודלה, מתורגמנים של הדיפלומט הצרפתי, פרעו מסים וארנונות עם כל בני הקהילה, והנטל עליהם היה כבד למדי, משום ששילמו "כפי ערכם". כשהועברו בתוקף תפקידם לסארייבו, נוצרה בסקופיה בעיה רצינית, משום שעזיבת העשירים היוותה מכה קשה לשאר חברי הקהילה, שנאלצו להשלים את מכסת המסים.¹⁸⁴

מעט לעת (בדרך כלל מדי שלוש שנים, אך לפקדים גם לעתים תכופות יותר) נערך בערי מקדוניה מיפקד-אוכלוסין לשם עדכון רשימות החייבים בתשלום הג'יזיה, ולפי תוצאות המפקד נקבע הסכום לתשלום. בשנת 1634 חוייבה קהילת מונסטיר לשלם 60,000 אקצ'יה,

מכלל זה 45,000 אקצ'ה עבוד הג'ויזה. בינואר 1635 הם חוייבו בתשלום סך 48,500 אקצ'ה עבוד הג'ויזה, ואילו ב־1636 ירד הסכום לתשלום ל־36,750 אקצ'ה. במארס 1641 גבו מיהודי מונסטיר 38,000 אקצ'ה.¹⁸⁵ ידוע, שכל משפחה היתה משלמת 476 אקצ'ה.¹⁸⁶ יוצא איפוא שבמונטסטיר נרשמו אז כ־90 משפחות יהודיות. רוב המשפחות היו ברוכות ילדים, ואם כל משפחה כללה 5 עד 6 נפשות בלבד, נראה שמספרם המוצהר של היהודים באוכלוסייה בת כ־5,000 נפש היה גבוה למדי.

יהודים חוכרי מסים

העות'מאנים העמידו למכרז פומבי את זכות חכירת המסים. המרבים במחיר חתמו על חוזה שבו התחייבו לשלם לממשלה סכום מוסכם, שאינו מותנה בסכום שנגבה בפועל. כך נהגו העות'מאנים גם בעניין גביית מכסים על הסחורה: המסחר היה יכול להתנהל רק לאחר שהסחורה הובאה למשקל ציבורי, והוטבעה עליה חותמת כדין. מסתבר כי באימפריה העות'מאנית היו יהודים פתוחים לתחרות חופשית והיוו חלק לא מבוטל מחוכרי המס. נראה כי חכירת מסים היתה התפקיד המינהלי הגבוה ביותר שאליו יכלו להגיע יהודים. לא היה בידי החוכרים להטיל על בני קהילתם שיעורי־מס או לפטור אותם מתשלום, אך אין ספק שנהגו מהשפעה בקרב משלמי המס, והמישרה שימשה להם גם להתבססות אישית בקהילה. העות'מאנים נתנו הנחיות ביחס לחלוקת הנטל, בתאום עם המנהג העברי העתיק "לעשיר לפי עושרו, ולעני כפי עניו", וחילקו את חייבי התשלום לשלוש קבוצות, כשלאביונים ניתן פטור מלא מתשלום המסים.

בקבוצה הראשונה נכללו יהודים עתירי נכסים, או לפי לשון המיסמך "שעושרם ניראה לעין", וגם אלה שבידם סכום של 10,000 דראם כסף ומעלה (הון עתק במושגי הימים שבהם הוצא המיסמך, מתאריך 18 במארס 1634)¹⁸⁶ והם נדרשו לשלם 48 דראם (= 480 אקצ'ה). לגבי המעמד הבינוני (= Mütevassit olup) לא נזכר הסכום שנדרשו לשלם (המתרגם מניח שהמעתיק שכח לציין), ואילו מן העניים, שאין ברשותם אפילו 200 דראם כסף אך הם מסוגלים להשתכר, נגבו 12 דראם. לעתים הגישו היהודים תלונות נגד חוכרי המס, כשנדמה היה שניסו לגבות יותר מן המס החוקי.

השלטונות העות'מאנים לא התערבו בענייניה הפנימיים של הקהילה היהודית כל עוד לא נתבקשו להושיט ידם להסדר. מן התעודות משתמע, מוזר ככל שהדבר נשמע, שהיהודים לא היססו להביא מחלוקותיהם השונות להכרעת רשויות המדינה. מסתבר כי התורכים הפגינו יכולת להשליט שקט בין הנצים. מסובך במיוחד היה המצב בערים, שם היו הקהלים מסוכסכים ביניהם.

באביב 1634 היו גובי המסים במונטסטיר יעקב בן קלדרון, אברהם בן צדיק, ברוך, שלמה בן לוי ואחרים, כולם מקהל אראגון. אנשי קהל פורטוגל סברו, כי הגובים פעלו באופן שרירותי ושגבו מסים מעל למיכסה שנקבעה. המתלוננים חששו שהגובים נטלו את היתרה לעצמם. אף כי הנאשמים הכחישו את האשמה, עמד בית־הדין התורכי לצד המתלוננים וקבע

להפסיק את כהונת הגזבים האלה. שמות המתלוננים היו: משה בן אברהם, קותל בן צרפתי, דוד בן נון ושמואל בן קאראקאש.¹⁸⁷ במאי אותה השנה הצהיר יעקב בן קלדרון בפני בית־הדין המוסלמי: "כשנגבו מסי הסולטאן, ריכזתי את כספי המסים שנדרשו מאתנו, בהסכמת הקהילה כולה, ומסרתי אותם למקום המיועד לכך. כיוון שאין באפשרותי לגבות כספים גם בעתיד, אני מבקש לרשום, שמהיום ואילך אני מתפטר".¹⁸⁸

התורכים פסקו: "חובתו של כל יהודי היא לשלם את מסיו וכל יתר חובותיו על פי מצבו החומרי ובאמצעות קהילתו, אך מאחר ששתי הקהילות (Aragon ve'Portogos Cemaatinden) מכעיסות זו את זו ודבות עקב תשלומי המסים, אסור להן מהיום להתערב זו עם זו".¹⁸⁹

בריחת הכפריים ובקשתם למנות גובה יהודי

המחצית הראשונה של המאה ה־17 מאופיינת במרידות רבות נגד השלטון המרכזי. האימפריה העות'מאנית מוחלשת מאוד, צבאית וכלכלית כאחד. מתגלים סימנים של אי־שביעות רצון, אי־ציות לפקודות, המשמעת הולכת ופוחתת, יש מקרים רבים של עריקה ונטישת שורות צבא האינצ'ירים. הסולטאן עות'מאן השני (שלט מ־1618 עד להרצחו בשנת 1622) נפל קורבן בידי המורדים. המצב במדינה דרש קליטת חיילים חדשים, אפילו חיל־שכירים, בדרך־כלל הרפתקנים ורודפי בצע, דבר שהביא למחסור ולגרעון בקופת המדינה. מובן מאליו שבמצב עניינים כזה הוחלט להטיל מסים חדשים ולהעלות את שיעור תשלומי המסים הקיימים.

רבים מתושבי האימפריה לא יכלו לשאת את העול ופנו בבקשה להקל עליהם. האיכרים החלו עוזבים את האדמות הצחיחות כאשר נבצר מהם לפרנס את משפחותיהם. רבים, בעיקר נוצרים, הצטרפו ליחידות המורדים. עזיבות האיכרים היו בניגוד לאינטרסים של הספאחים*, אשר קיבלו את עשרת האחוזים (= Uşür) מכל תוצרתם של הכפריים. בתעודות התורכיות משתקפת נטייתם של הספאחים לשחרר את החייבים מתשלום מסייהם למשך 2–3 שנים, עד שיצליחו להתאושש ולחזור לאיתנם מבחינה כלכלית. אך האיכרים לא השתכנעו בקלות כי סידור זה נועד להיטיב עמם. בסופו של הדיון היתנו האיכרים את חזרתם לכפריהם במינוי יהודי לגובה ה"עושר" החוקי:

"בכפר הנוצר ישנם בעלים רבים. עקב העובדה שלעתים הם עצמם או הסובאשים** שלהם באים ומענים את הרעיא***, התפזרו הללו וברחו, ובכך ניוקרו רווחינו ורווחי קופת הסולטאן. אם מעתה ואילך יחזרו לבתייהם, ימונה מטעם כולנו היהודי מנטש.

* ספאחי, מהמילה הפרסית Sipahi, בעל חווה פאודלית, שתמורת פריווילגיות היה חייב להשתתף ולתת חלקו במלחמות.

**סובאשי (=Subaşı), בעל סמכות משטרתית־מנהלית בערים ובעיירות.

***רעיא (=Raya), רבים מהמילה Raiyye, נתינים עות'מאניים, שאינם בני דת האיסלאם, בדומה למושג ד'ימי.

כשיהיה צורך בגביית ה"עושור" החוקי, מטים רגילים וכל יתר נטלים, יעשה זאת היהודי הנזכר, כפי שהוסבר בצו הסולטאן..."

מיופה כוח מטעם האיכרים הצהיר בסיכום בבית־דין מוסלמי במונסטיר לאמור:

"אם היהודי מנטש ימונה מטעם כל הספאחים לסובאשה, כפי האמור לעיל, ואם אף אחד מלברו לא יתערב, אני אשתדל בכל כוחי להחזיר את הרעיא לבתיהם".¹⁹⁰

בנקים בזעיר אנפין

היהודים טיפחו אפיקי שותפות עם העמים שבקרבתם חיו. בצרתם היו פונים למוסלמים ולווים מהם.¹⁹¹ במקרים רבים פנו הכפריים הנוצרים, בני החסות (= ד'ימי או ו'ימי) ליהודים לשמש להם ערבים.¹⁹² מהתעודות משתקפת בעיית האיכרים ששקעו בחובות. לעיתים מדובר באנשים בודדים, אך בדרך כלל מתקבלת תמונת־מצב, שבו כל הכפר היה חייב להקדש המוסלמי, הווקף, שהיה מנשל אותם מאדמתם אם ידם לא השיגה כסף לפרוע חובותיהם או את הריבית על החובות. באימפריה היה מקובל שהווקף יגבה ריבית (במקורותינו "נשך" ולפי ההסבר החופשי המקובל עליהם — "כנשיכת נחש") בערך של 15%, אך לעיתים הגיע שיעור הריבית עד ל-25%. לכן קרה שכפר שלם של ד'ימים לווה כספים ממלווה יהודי.¹⁹³ לפי הסכומים הנוכרים בתעודות, כאשר באים יורשי המלווה לגבות את חוב אביהם המנוח, מתקבל הרושם כי מדובר בבנקאי בזעיר אנפין.

בתעודה תורכית משנת 1640 מופיע יהודי ממונסטיר בפני בית־דין מוסלמי, כשהוא משמש ערב לכוהן דת נוצרי בדרגת מיטרופוליט.¹⁹⁴ נראה שהדבר לא היה יוצא דופן, משום שכמאה שנה מאוחר יותר הילוה יוסיפוביץ' (בן יוסף), יהודי מסקופיה, 600 גרוש לארסניה הרביעי, הפטריארך של פֶּץ' (1698–1748) בערבות ראש הכנסיה (Vladika) של הערים קולאשין, סאמוקוב ואוז'יץ.¹⁹⁵

רצח יהודים

התעודות מספרות גם על כמה מקרי רצח של יהודים. שני מקרי רצח שעליהם דווח היו ככל הנראה על רקע כלכלי, והשלישי, שאירע על הספסל לפני המסגר במונסטיר, היה מסוג אחר, אולי רצח לשמו, ואולי התנכלות ליהודי על שהעז לשבת לפני קודש הקודשים המוסלמי. המקרה הראשון — רצח של המלווה בריבית — אירע בביתו: השודדים פרצו לדירת הנרצח שכרובע היהודי והרגו את אבי המשפחה ואת בנו בכורו. קודם הרצח היכום והתעללו בהם, ועל גופם ניכרו סימני חבלה רבים. השודדים הרוצחים נטלו עמם שלל רב והסתלקו. היה כאן גם נסיון להעליל עלילה על יהודי מונסטיר, כאילו הם שרצחו אחד מבני קהילתם.¹⁹⁶ אך היהודים הצליחו להפריך האשמות אלה, ואף נינקטו צעדים משפטיים. המקרה נחקר וניראה שנעשו מאמצים לגילוי הרוצחים.¹⁹⁷

אירגון ה"שומרים"

לאחר שההתנכלויות תכפו והלכו, ונשמעו איומים לפגוע בנפש וברכוש — איומים שפעמים רבות גם מומשו — היה צורך לאבטח יישובים. תעודה תורכית מאוקטובר 1634 מתייחסת למוסד השמירה על הסדר והחוק.¹⁹⁸ הדי'מים של הכפרים שמסביב ליישובים עירוניים התחייבו לשמור מפני הליסטים על תושבי העיר, על חייהם ועל רכושם. יש ספק רב אם אכן הישלה מישהו את עצמו, שהכפריים הללו אכן מסוגלים לרסן את השודדים ולערוב לשקט ולו ערבות קלושה בלבד, אך עובדה היא שהעות'מאנים הסכימו לקיום המוסד הזה, ואף הכריזו על ה"שומרים" כעל "מארטולוסים", אנשים שתמורת שידותם שוחררו מתשלום מסים מסויימים, אשר שולמו על-ידי בני חסותם.

הקלות בצו המימשל במאה ה-19

יהודי מקדוניה קיימו מאז ומתמיד את מצוות התורה וחוקי ההלכה, לפי מסורת ישראל. את השבתות והמועדים שמרו בקפדנות רבה. סגירת העסקים והשבתת העבודה לא היו כרוכים בשום לחץ או כפייה. גם אם היה פה ושם יהודי "חופשי", הוא לא עשה דבר להכעיס ולפגוע ברגשות אחיו שומרי השבת. בשכונה היהודית שררה בימים ההם אוירה מיוחדת במינה, ובימי שבת ומועד בקעו ועלו מחצרות הבתים קולות הפזמונים והפזיטום. היו לא מעט נסיונות להתנכל ליהודים דווקא בדרך הפוגעת ביותר, על-ידי קביעת יום השוק בשבת. לא תמיד החרישו היהודים נוכח הגזירות, שברוך כלל היו פרי שרירות לבם של המושלים המקומיים, ובמקרים כאלה נהגו לפנות אל הוואלי — הוא נגיד החבל, בבקשה לעזרה. מהתעודות שנותרו ניראה שהתגובות היו לרוב חיוביות.

ב-28 בפברואר 1832 פנה הוואלי של רומליה* באיגרת לקאדי (=שופט מוסלמי) ולסגן מושל המחוז, והסביר להם שיום השוק, שבעבר התקיים בימי א' בשבוע, הועבר ליום השבת, לפי בקשת האוכלוסיה הנוצרית, שהוגשה לשער העליון בקושטא, וכי הדבר פוגע קשות ביהודי מונסטיר. באיגרתו הוא מסביר שיום השבת הוא חגם של היהודים, ומאחר שיהודי מונסטיר עניים מאוד, ורבים מהם עוסקים בסבלות ולפיכך מוגבלת עבודתם ליום השוק, הם פנו לשער העליון בקושטא וביקשו לנהוג כם באותה מידת ההתחשבות שבה נהגו כלפי הנוצרים, ושיום השוק יועבר ליום ב' בשבוע. המושל ביקש מהנמענים לבצע את הנהלים הדרושים בעניין העברת יום השוק ליום ב', ולפרסם את הדבר גם בכפרי הסביבה.¹⁹⁹

כפי שנוכר באחד הפרקים הקודמים, לאחר השריפה הגדולה בשנת 1835 נבצר מיהודי מונסטיר לעמוד בהתחייבותם, והם ביקשו דחייה בתשלום החובות במועדי פרעונם וחלוקה לתשלומים סבירים. באמצע אוקטובר 1836 פנה החכם-באשי של קושטא אל הסולטאן מחמוד השני, בבקשה לפרסם צו ממלכתי, המתיר ליהודי מונסטיר לשלם את חובותיהם — שהגיעו לסכום של כ-30,000 גרוש — בתשלומים ללא ריבית, במשך תקופה בת חמש שנים.

* רומליה — המושג הגיאוגרפי העות'מאני לציון החלק האירופי של האימפריה.

הסולטאן נענה לבקשת החכם-באשי, כתב דברים ברוח זאת אל השופט המוסלמי של המחוז וביקש ממנו לפעול לסידור גובה התשלומים, וצווה כי יחדלו לאיים על היהודים בכליאה בבית הסוהר עקב אי תשלום חובותיהם.²⁰⁰

ראוי לציין, שכל ההקלות האלה באו עוד לפני פירסום ה"חאט-שריף" בשנת 1839, שבו החלה "תקופת הריפורמות": הוכרו חגיגות על קדושת חייהם, רכושם וכבודם של כל נתיני האימפריה. בשנת 1840 התפרסם גם חוק פלילי, שהיקנה הגנה ניכרת בפני עושק פקידים.

היטלים פנימיים

בקהילות מקדוניה היו מקובלים היטלים פנימיים עבור עזרה לנצרכים, למטרות צדקה שונות, לתלמוד-תורה, לעזרת היישוב בארץ-ישראל וכדומה. בדרך-כלל מונו מעריכים, כעין שמאים, שהיו נשבעים לנהוג ביושר בעת כניסתם לתפקיד. הם העדיכו את רכוש היהודים והכנסתם, ומהסכום שנקבע היו גובים לרוב "עשרה למאה" כמס לצרכי הקהילה. לעיתים היו ברשות הקהילה גם נכסי דלא-ניידי.

מקור חשוב להכנסות הקהילה ומוסדותיה שימשו כספי הנדבנים, שהיו מגיעים לקופת הקהילה עוד בחיי המוריש. לעיתים קרובות היו אלה כספי ההקדשים, שהנדבנים הקדישו כקרנות, ואילו בריבית היו משתמשים לצרכי צדקה ולתמיכה במוסדות תורניים, אך רוב הכנסות הקהילה באו מעזובנות הנפטרים שנותרו בלא יורשים, או לפי צוואה מפורשת. בעיה שהטרידה רבות את רבני מקדוניה היתה קשורה במעבר של יהודים מעיר לעיר ובאופן תשלום המס על-ידם. הם נהגו לבוא בגפם או עם בני ביתם לשיבה ארעית, שפעמים רבות נתמשכה, והיו נהנים מהעיר ומשרותי הקהילה ללא כל תמורה. רבני קהילות סקופיה ומונטטיר חייבו את הסוחרים הזרים בתקנות מקומיות לגבי הטלת מס עקיף (= גאבילה) בנימוקים שונים. הטלת מסים ומכסים עקיפים, כמו הגאבילה, על סחורות המיובאות לצרכים פנימיים של הקהילה והשאלה אם אפשר לחייב סוחרים זרים במסים אלו, הוא נושא שספרות השו"ת רוויה בו, ומשופעת בדוגמאות חיות.

כבר במאה ה-16 בולטת בין רבני סלוניקי התנגדות להטלת עול תשלום נוסף על הזרים לצרכים פנימיים של הקהילה. ר' שמואל די מדינה גרס שליהודי סקופיה אין הצדקה לגבות גאבילה מעמיתיהם מסלוניקי, משום שהכל שייכים לאותה המדינה, ורק השלטון המרכזי העות'מאני רשאי להטיל מכס על סחורות, וכל מס נוסף הוא בלתי חוקי. וכיוון שיהודי סקופיה לא יכלו למנוע מלאכתם של הסוחרים המוסלמים והנוצרים, ברי שהטלת הגאבילה תפגע בעצם רק ביהודים. תשובה דומה שיגר מהרשד"ם גם ליהודי מונטטיר. דעה זהה ביטא גם ר' שלמה הכהן, הוא מהרש"ך.²⁰¹

הבעיות שהטרידו את יהודי מקדוניה במאה ה-16 נשארו בעינן במשך דורות, מבלי יכולת להגיע לפיתרון. במחצית המאה ה-19 מתלוננים יהודי מונטטיר:

"... שקצת מיחידי (=נכבדי הקהילה) קאסטוריה יע"א ברחו מפני הדיבר ובאו הם ובניהם ונשיהם וטפם נודו פה מוניסטיריו יע"א ואחד שפסק הדבר חזרו קצת מהם

לעירם וקצת מהם נשארו פה... עם בני ביתם כדי להתעסק במשא ומתן, ועד עצם היום הזה והיום הזה בכלל יושבים לבטח כאן עם כל אנשי ביתם ועוסקים במשא ומתן. ועתה יורנו מורנו ורבנו אם חייבים לפרוע המס פה העירה יע"א מאותו זמן שפסקה המגפה בעירם".²⁰²

ועקה גדולה עוד יותר יצאה מהעיר רוויראן. רבים מעשירי הקהילה עזבו את עירם והשתקעו במקומות אחרים, בעיקר בסלוניקי, כך שנטל המסים נפל על העניים, ואילו הסוחרים שבין עוזבי העיר היו באים לרוויראן לשם עסקיהם ונהנים מן השרותים, מבלי לשלם מסים:

" יש כמו ב' שנים ששוחט אין מצוי בגבולינו לשחוט לנו בשך, שאין לאל ידינו לפרוע שך טרחתו. עוד רעה חולה נמצא על צוארינו וגדלה אנחתינו מרוב עובדים ושבים עניים ובני טובים ושלוחים הבאים בגבולינו... ואחרון הכביד כי מקצת מהיחידים ברחו מכאן, הם ונשיהם וכל אשר להם מזה זמן מה ועתה הם באים במקומותינו כמו ד' או ה' פעמים בשנה להסתחד... ועלתה הסכמתינו... לבל יבואו הנה יחידי עירנו ולא שום אורח מעיר אחרת להסתחד בגבולינו עד שיקבלו עליהם לפרוע עמנו עול המסים מהממוץ".²⁰³

פטור ממסים

לפי הסכמות שמקדמת דנא היה נהוג בקהילות מקדוניה, בדומה ליתר הקהילות היהודיות ברחבי האימפריה העות'מאנית, שהרבנים, המלמדים, החזנים "ושאר אנשים המשרתים במלאכת ה'" היו פטורים מתשלום מסייהם. בתקופות שבהן היה עול המסים כבד במיוחד, חיפשו היהודים הקלה במצוקתם.²⁰⁴

במחצית הראשונה של המאה ה-17 קבעו נכבדי מונסטיר "מלמד שרוצה ללמד, כל ההוצאות שנעשו קודם היכנסם ללמד שיפרעום, וכל הבאות אחרי כן הם פטורים מהם". אך לא די היה בכך ו"קמו בני העיר מוניסטירייו יע"א (=יגן עליה אלהים) והסכימו שכל מי שהיה מפטור מלפרוע מס, כגון מלמדים וחזנים, שיפרעוהו עתה".²⁰⁵

נראה שיהודי מונסטיר לא הצליחו להנהיג את ההסכמה החדשה, והמשמשים בקודש נותרו פטורים מהתשלום הנ"ל.

במחצית השנייה של המאה ה-19 ביקש יהודי תושב מונסטיר להימלט מחובת תשלום המסים, בהכריזו על עצמו כעל תלמיד חכם שתורתו אומנותו, ועל כך כותבים אנשי מונסטיר להרב משה פארו באיזמיר, שכמו האיש הנ"ל, כך נוהגים גם אנשים אחרים, בעלי בתים: מתאספים כל בוקר ולומדים פרק בתורה. המבקש היה עשיר בנכסים, סוחר ואחד מגבירי הקהילה וממנהיגיה. לכן ביקשו אנשי מונסטיר שהאיש יפרע עמם את המסים. הקהילה ושליחי הציבור העלו גם טענות חמורות נגדו: שהאיש לא יודע ולא מבין די צורכו בסוגיות שונות, שאינו מקיים מצוות התורה, שתורתו לא אומנותו, אלא נוסע לכפרים כדי לסחור שם, ואפילו כשמתפנה מעסקיו אינו חוזר לתלמודו ו"זה אינו נקרא תורתו אומנותו כלל". עוד טוענים אנשי מונסטיר:

“ כי מנהג ותיקון בעי”ת (=בעיר תהילה) מוניסטיריו כי כל ת”ח (=תלמיד חכם) שנושא ונותן (=עוסק במסחר) חייב לפרוע עמהם במס ומעשים בכל יום ואין פוצה פה... כי המס שנגבין, לא לבר לפרוע משא מלך ושרים, אלא אף צדקות ושכר מ”ץ (=מורה צדק), ויתו(מים) ואלמנות, ושלוחי א”י, כולם נתנו מן המס ההוא... ראובן הנו’ שרוצה להחזיק עצמו בת”ח אינו נוהג בתכסיס ת”ח ואינו מאנשיה לא זו אף זו שקנה מור”י של חזירים ונשתכר באיסורי הנאה...”

ר’ משה פארדו קובע בתשובתו: “איש הלזה אינו נכנס בסוג גדר ת”ח וחייב הוא בכל המסים והעולים הבאים על הצבור”²⁰⁶.

פרק חמישי

חיי המשפחה וענייניהם

מסורת, טקסים, פולקלור, חגיגות מועדים וכדומה — על כך נכתב רבות בספרות על תולדות יהודי הבלקאן (סלוניקי, סופיה, סאריבו ועוד), ובשינוי־פה שינוי־שם היו המינהגים בקהילות מקדוניה הווארדארית כמעט זהים. לכן לא נתעכב בחיבור זה על פרטי הפרטים, העשויים להוות חומר לספר ניפרד. יובאו להלן רק היבטים שאינם מוכרים דיים, ואף זאת תוך הסתפקות בדוגמא אחת או שתיים מספרות עשירה בנושא זה.

חיי משפחה יהודית בערי מקדוניה התנהלו בדרך־כלל על מי מנוחות. רוב המשפחות היו ברוכות ילדים, והללו נשאר לרוב בבית הוריהם גם לאחר הקמת משפחה משלהם. בחורים בני 17 נשאו לנשים נערות בנות 14–15, בתיווך הוריהם או השדכנים. לאב היתה סמכות בלתי מעורערת בבית, והוא נקרא בפי כל "סיניור פאדרה" (= אדון האב), מושג שהשתמשו בו גם במאה ה־20.

לעתים, במות אחד מבני הזוג, היתה פורצת מדיכה, וכיוון שהגיעה לדיון, נרשמה גם בספרות השו"ת.

יבום וחליצה

בעניין זה מדובר בבעיותיהן, של אלמנות חשוכות בנים, שהיו זקוקות ליבם, שהוא הגיס, אחי בעלה של האשה. במקורותינו נקבע: "בוא אל אשת אחיך ויבם אותם והקם זרע לאחייך" (בראשית, לח, ח). (דרך אגב, נישואי לויראט (= Levir — אחי הבעל), כמו גם סורוראט (= Soror — אחות) היו נפוצים מאוד בקרב עמים רבים). אם סירב היבם למלא חובתו, היה עליו לחלוץ (=חליצה, מושג מהתלמוד, שעניינו בשליפת נעל היבם ע"י האלמנה יבמתו, אם מאן לקחתה לו לאשה).

מעשי סחיטה על רקע מתן היתר לאלמנה להינשא שנית לא היו נדירים. לעתים דרש היבם טובות הנאה תמורת היבום. בדרך כלל היה מעוניין לרשת את נכסי אחיו המת. היו מקרים שבהם הבעל החולה, כאשר הרגיש שימיו ספורים, נתן לאשתו גט שיחרור, כדי למנוע ממנה השפלות.

ר' חיים שבתי, הוא מהרח"ש (1557–1647) הביא בספרי השו"ת שלו מקרים רבים בתחום זה מערי מקדוניה. לדוגמא, מעשה באלמנה מסקופיה ש"נפלה זקוקה לפני יבם והיבם לא רצה לחלוץ". מאוחר יותר הוא שינה את דעתו, אך בינתיים הצליחה האשה להוכיח שבעלה נתגרש ממנה לפני מותו.²⁰⁷

מהדח"ש הביא מקרה נוסף מסקופיה, שעניינו אלמנה שהתייצבה בפני בית-דין וביקשה "שייבם או שיחלוץ והיבם טוען שאינו רוצה לא ליבם ולא לחלוץ מפני שהיא עקרה וזקנה ואין מצות יבום". האלמנה טענה שכל כוונתו של גיסה היא לרשת את אחיו. היא עצמה לא זקנה. היא בת 45 ורוצה לעלות לארץ-ישראל ולהינשא שם "ולפחות אם לא תפקד, יפדנס אותה בעלה".²⁰⁸

ר' שמואל די מדינה טיפל בשאלה שהגיעה מסקופיה במחצית השנייה של המאה ה-16. "באישקופייה היתה אשה גיורת נשואה לישראל ונתאלמנה ממנו ונשארה זקוקה ליבם ובא עד אחד והעיד שהיבם נפטר ושהוא נמצא בקבורתו. ובעדות זה נשאת ע"פי ב"ד לגר צדק גם כי הוא אומר כי הוא מזרע ישראל מן האנוסים".²⁰⁹

כעבור זמן, כשהיתה האשה מעוברת, הגיעה שמועה שהיבם חי ונמצא בקושטא, והתעוררה בעיה ומחלוקת "בבן אם יהיה ממזר". תעודה שתובא בהמשך היא דוגמה אופיינית לעדות על מות היבם, והיא משנת 1582: רפאל לוי נפטר בלא זרע ונשארה אשתו זקוקה ליבם. אחרי זמן נתקבלה עדות בבית דין מפיו של משה נתן, תושב העיר סקופיה:

"עתה קרוב לארבעה חדשים בהיותו בעיר קוסטאנטינא בא אליו איש א' ושאל לו אותו האיש: מאיזה מקום והשיב אני תושב עיר אישקופיא. ומכיר אתה לאחי רפאל לוי? והשיב לו: אני הכרתי אותו וזמן הרבה יש שנפטר ל"ע בלא בנים ואשתו נשארה זקוקה. ובהיותם שינהם מדברים, הגיעו שני נפטרים שהיה זמן מגפה והם שינהם הלכו לעשות לוייה לנפטרים. ומשה נתן העד אמר שבאותו פרק הרגיש בעצמו שנגף ממגפה ונהיה ונחלה ומיד הלך לביתו ונפל למשכב בקדחת עזה. ויהי ממחרת באו חברת בקור חולים לבקרו... יותר טוב שילך בבית ההקדש, ששם יספיקו צרכיו מכל מה שיצטרך... והוליקוהו להקדש על משענתו, ומצא שם לאותו האיש ששאל לו על רפאל לוי והיה מוטל על ערש דוי מוכה ממגפה, מתהפך מון אל זן עד שיצאת נשמתו".²¹⁰

טקסי קידושין

בהלכה היהודית "קידושין" הוא הצעד הטקסי בו מתחייבת הבחורה בעצמה או על-ידי נציגה להינשא לאיש המקדש אותה. בטקס הקידושין נותן החתן המיועד או בא לוחו לבחורה, או לבא כוחה, טבעת ואומר: "בטבעת זו הריני מקדש אותך כדת משה וישראל". הטקס נערך במעמד שני עדים לפחות. אם הפרה הבחורה את הקידושין, חייבת היא לקבל גט מהמקדש, אחרת היא נחשבה אסורה, כעין עגונה, ואם נישאה לאחר, ילדיה ממזרים. סביב המנהג הזה התרחשו מעשי מירמה; במיוחד היה מדובר בבנות מבתי העשירים. הדבר התבטא בשקרים, בסחיטה, בהונאה ואפילו באלימות גופנית.

קידושין בערמה

מקרים של קידושי עורמה וקידושין שבספק רבו בערי מקדוניה, ולא פעם הובאו עדי שקר שהעירו לרעת הנשים.

מהרש"ך מביא דוגמאות אחדות, בעניין זה, כגון המעשה בבחור חיים ממונסטיר, שטען שקידש בחורה בשם מירה "וכדי לברר הדבר קמו אנשי טובי מוניסטיריו... והעמידו ב"ד (=בית-דין) על הדבר הנ"ל..." הובאו שלושה עדים: הפוריסטירו (=זר, לא מקומי) בשם יוסף באשה, ושני מקומיים, הם שלמה בואה ומאנואל בכ"ד נחום. תשובת מהרש"ך היתה חד משמעית: "אין לחוס לאלה הקדושין כלל ועקר והנעדה הזאת מותרת להנשא לכל מי שתראה".²¹¹

גם בן-דורו של מהרש"ך, ר' יצחק בן שמואל אדרבי, מביא דוגמאות רבות של קידושי עורמה. בשנת 1562 טען הבחור משה בן יהודה כהן, תושב מונסטיר, שקידש את בתו הבתולה של ר' אליעזר בפני שני עדים, הבחור שמואל ובחור בשם שלמה בר נתן שונצין. את הקידושין ערך בעזרת כובע "טאסטאקייא", שנתנו בידה של הבחורה ברגע שזו "ירדה חצי סולם מהבית" באומרו: "כובע זה בעד קידושין" והיא קיבלה אותו וחבשה אותו לראשה.²¹² בשנת 1574 התגוררה בסקופיה העלמה בונא דונה, בת אברהם בן-מאיור ז"ל, שהיתה משודכת לבחור יהושע קודוטו. הבחור חסדאי קאביסון הלך לאשת משה פריג'ה ושאל ממנה טבעת בטענה שברצונו להשתמש בה כדוגמא לטבעת שהוא עומד להתקין. האשה השאילה לו את הטבעת. הוא הזמין שנים מחבריו, יוסף בארוקאש ויצחק טובי, לשמש לו עדים, והלך לבית העלמה בונא דונה, שם זרק לה את הטבעת באומרו: "סיניורה, איסטו ייו דו פור קדושין". כעבור כ-15 יום בא יהושע קודוטו "עם הקהלות בשמחה ומחולות ונרות דולקות..." ולא היה שם פוצה פה ומצפצף". לאחר חודשיים נישאו השנים, וכעבור שלושה ימים נזכר קאביסון לפרסם ולהשמיץ את האשה, על כי הנישואים נעשו באיסור, ובניה יהיו ממזרים.²¹³ עקב מקרי הונאה מסוג זה, פירסמו רבני סלוניקי (שמואל די מדינה, יצחק אדרבי, יעקב טאיטאצאק ואחרים) בשנת 1568 הוראה, שקידושין לא יהיו תקפים בפחות מעשרה עדים, ובלשונם: "טופס ההסכמה שגזרו החכמים השלמים, שלא יקדש שום אדם בפחות מעשרה", "ראו עינינו... מתפרצים פורצים גדר בנות ישראל הכשרות והצנועות... ומתעללין עליהן שנתקדשו להם ונמצאו בנות ישראל כהפקר ח"ו ומסיתים ומפתים עדים רעים וחטאים... על כן ראינו לחדש מה שכבר נשמע אלינו מאבותינו".²¹⁴

קידושי קטינה

משנות ה-80 של המאה ה-16 נימצאה עדות מעניינת מכמה וכמה בחינות. הבעיה המרכזית המוצגת בעדות נוגעת לקידושי קטינה, אך פרטים משניים המופיעים בה כוללים מידע על מינהגים ששררו במשפחות יהודיות, על קשרי המסחר וקשרים אחרים של אנשי סקופיה עם קושטא, סלוניקי, איטליה ויתר ארצות אירופה (=פראנקיאה), על כוחם של

האפוטרופוסים, על מלבושי נשים, וכן שפע של שמות מקרב יהודי סקופיה באותה תקופה, שחלקם נעלם בדורות האחרונים בקהילה זו.

הדמויות המרכזיות בסיפור זה הן: הגביר אברהם וידאל, אשתו אישטרילייה ובתם הפעוטה אביגיל, ואחיה של אישטרילייה הנער דוד פינטו ואחיו הגדול אהרן, "הוא מפקח בעדו". ניזכרים גם הדיינים יצחק עזויאל ודוד פיג'ו, והחזן של בית-הכנסת "די אבאשו" (= "מלמטה" — כינויו של בית-הכנסת "בית אהרן"), הוא יעקב טוביא. בין העדים אנו מוצאים את יעקב בן שמואל ואת הנכבד דניאל בן אברהם מסעד, שחזר לא מכבר מפראנקיאה לסקופיה וביקר אצל הרופא מגראנאדה. כמעט כל העדויות נמסרו בלע"ז (=לשון עם זר), דהיינו בלאדינו.

נושא הדיון היה טקס הקידושין של הנער דוד פינטו בן ה-14 לפעוטה אביגיל, ביום היוולדה, בשנת השמ"ג (1583), דבר שלא היה יוצא דופן באותם ימים. בטקס שנתקיים, מסר דוד טבעת זהב בידי אבי התינוקת, באומרו: "תהא בתך אביגיל מקדשת לי כדת משה וישראל". אברהם וידאל השיב לו: "יהיה בסימן טוב". דוד קיבל שטר קידושין, בנוכחות עדים, מבית-הדין הרבני "ביום ט' לסיון שנת השמ"ג באישקופייה". כעבור 11 שנה נפטר אהרן, אחיו של דוד, שבידו נימצא שטר הקידושין. נכסיו נתגלגלו ממקום למקום ושטר הקידושין אבד. לכן הסכים אברהם וידאל לערוך מחדש שטר בשנת 1594. כעבור כמה שנים נימצא גם שטר הקידושין הראשון, ושניהם היו בעלי תוקף.

לולא נפטר א' וידאל, גיסו וחוננו המיועד של דוד פינטו, ולולא ביטלו האפוטרופוסים את התחייבויות לגבי הקידושין של אביגיל, לא היתה כל מערכת היחסים המתוארת מגיעה לידיעתנו. אך מאחר שהתעוררה הבעיה, הביא דוד עדים נאמנים, מזקני עירו, ואלה העידו שאברהם וידאל נהג להודיע ברבים, שגיסו דוד פינטו הוא חתנו. כששאלוהו: "מי הוא זה העלם?" היה משיב: "הוא גיסי הוא חתני!" כמו כן העידו העדים, שבהיות אברהם ודוד בקושטא, היו מביאים לדוד "זיווגים נחמדים", וכשנודע הדבר לאברהם, אמר ל"סרסורי הזיווגים" (=שדכנים): "אל תדברו, כי הוא חתני". אברהם ביקש בכל עת להדריך את הנער ולקדבו לעסקיו, היה שולח אותו "מעיר לעיר וממדינה למדינה להתעסק בנכסיו", ודוד, בהיותו בטוח שגיסו נותן לו את בתו לאשה, היה משרת אותו בכל לבו ובכל נפשו. דוד היה מביא לאביגיל מכל טוב, וכפי לשונו:

"מלבושים של בגדי משי דאמש"ק ואטלאס... גם סודרים נחמדים אחדים מרוקמים עם זהב שיש בכללם סודר א' עם חוט זהב שחוט משקל הזהב שבעה עשר מטיקאליס... שדברים יקרים וחשובים כמו אלה אין אדם עשוי שיקנה ממנו אלא לארוסתו המקדשת לו".²¹⁵

בעית הידועה בציבור לשעבר — מקרב האנוסים

בעיות רבות התעוררו בגלל המינהגים שהביאו האנוסים בבואם לערי מקדוניה. בשנת 1591 עמדה בפני דייני סקופיה בעייתה של אשה שבנכר התגוררה בבית אחד עם אנוס אחר,

כשהם חיים כאיש ואשתו. האשה נמלטה ובאה לסלוניקי, והגבר נשאר בארצו. האשה התגיירה והיתה יכולה להינשא למי שתחפוץ, כיוון שהגבר שעמו התגוררה לא בא אתה, לא התגייר והיא מעולם לא נתקדשה לו, "לא לפי דת משה וישראל, ולא בדתי האומות, אלא שהיו יושבים בבית אחד יחד". האשה נישאה בסלוניקי ועברה עם בעלה לסקופיה, שם נולדו להם בנים ובנות. לאחר כמה שנים הגיע לסלוניקי גם אותו גבר, התגייר שם ונשא לו אשה. בעיר סקופיה הוא מסר עדות בפני בית-דין, שלא היתה לו שום זיקה לבחורה שעמה התגורר לפנים ושלא נערכו קידושין ביניהם. לפתע נפטר אחיה של האשה, שנשאר בנכר, והשאיר הון רב. בעלה נסע לקבל לידיה את הירושה. אלא שעתה התעורר גם הגבר השני ודרש חלק מהירושה, "שאם לא יתנו לו חלק מאותו הממון כה יעשה וכה יוסיף להעליל עלילות וטענות לאמר שמרת שמחה הנו' היא אשתו ממשי".²¹⁶

אשה מורדת

בספרות השאלות והתשובות ישנן דוגמאות לכך שלא תמיד היו הנשים מוכנות לקבל מרות בעליהן, וזאת לא רק בערים גדולות. בשנות ה-70 של המאה ה-19 דווח גם על אשה מורדת מהעיר שטיפ:

"ראובן תושב אישטיפי יע"א שנשא שם אשה בת שמעון תושב משם ויהי אחד ט"ו ימים לנשואין ביום טבילת הבתולין טבלה והיה החתן ראובן עמה לבילה כדרך כל הארץ ולמחרת הלכה הכלה הנו' לבית אמה. ואמו של החתן שלחה לעת ערב אשה לקרא לה שתבא לבית בעלה ולא דצתה לבא באומרה שיבא לשם החתן והחתן הנו' שמע לקולה והלך אצלה באותו לילה ודיבר עם כלתו שלמחר שתבא לביתו ואז היא ענתה שהיא לא תלך בביתו כי אם הוא יבא אצלה כל לילה ולילה".²¹⁷

אשה סתומה או בעלה אינו יורה כחץ?

לבתי-דין בערי מקדוניה הגיעו שאלות מגוונות בדיני אישות ובהן האשמות מפני הבעל, אך גם תשובות האשה, ויש לציין שאף התחשבו בקולה. לדוגמה, מהעיר שטיפ משנות ה-30 של המאה ה-17:

"ראובן שנשא בת שמעון וזה כמו ג' חדשים וטוען שאשתו סתומה ורחמה צר שאין השמש יכול להכנס בתוכה... וטוען שרוצה לעקור דירתו מאישטיפי לבא פה שאלוניקי ואשתו אינה רוצה... וטוענת האשה שהוא אינו יורה כחץ".²¹⁸
בתשובתו מציין ר' חסדאי הכהן בן שמואל פרחיא (1605–1677) בין היתר:
"אם הבעל מזדיע זרע אנשים והוא בר הולדה שיודה כחץ והיא סיבת מניעת ההריון... דין הוא שהיא תפסיד כתובה. אבל (אם) אין הבעל יורה כחץ, אפילו היא אילונית (=אשה עקרה) יש לה כתובה".²¹⁹

עגונות ("עיגונא דאיתתא")

רבים מיהודי מקדוניה שעסקו בסחר ובחליפין נאלצו לנסוע ממקום למקום, ממדינה

למדינה. בכל הנסיעות הללו ארבה להם הסכנה, שמא יפלו קורבנות לשוד ואפילו לרצח. לעתים קרובות היה האסון מתרחש הרחק מביתם ורחוק מכל יישוב יהודי, בדרכים או בקרבת פונדקים, בירידים או באוניות. כל העלמות כזאת לוותה בבעיה חמורה לגבי נשיהם. הן נותרו קשורות בקשר נישואים יציב ונבצר מהן לקבל היתר להינשא לאחר. כל עוד נחשב הבעל ל"נעלם", הן נותרו בעגינותן והיו אסורות להקמת משפחה חדשה. היתה זו מצווה לכל יהודי באשר הוא לאסוף עדות על נסיבות העלמותו של בעל-העגונה, ולמסור עדותו לבית-דין רבני. על סמך עדויות אלה היה על אב בית-הדין להחליט אם להתיר לאישה להינשא שנית או לאו.

הודות לאוסף עדויות בספרות השו"ת אפשר לקבל תמונה ברורה למדי על הדרכים שבהן נסעו היהודים, על הסכנות שארבו להם, על אופן עיסוקם ועל סחורתם, על תלבושתם ועוד, וכל זאת בציון שם, מקום, תאריך מדויק, שם העדים אשר דאו או שמעו על המקרה, ושמות דיינים שקיבלו את עדותם. לעתים קרובות ניתנה העדות "בשפת הלעז", דהיינו בלאדינו. להלן נביא מספר דוגמאות, החל מהמאה ה-16.

ר' אברהם בן שלמה טריויש צרפתי, אחד מראשוני רבניה של סקופיה שכמעט טבע בכואו לעיר בשנת 1505 במצולות הנהר וארדאר, היה מודע לבעיה החמורה של עגונות, וכתב שורות אלו:

"... בהיותי במצולות הנהר התפללתי בלבי... למה אטבע במים שאין להם סוף

ותשאר אשתי אסורה עגונה כל ימיה גלמודה גולה וסודה"²²⁰

אשתו של חיים די אבילה ממונסטיר היתה עגונה במשך שנים, עד אשר התקבלה עדות

מפי אנשים שראו איך טבע בעלה בלב ים, בדרכו לוונציה, בעת סערה:

"... על דבר עיגונא דאיתתא אשת ה"ר חיים די אבילה היושבת זה כמה ימים ושנים

עגונה ועגומה. עכשיו בא לפני הבחור רבי יעקב נתן יצ"ו ונתן בתורת עדות עד מפי

עד שבהיותו בוניציאה עם אחיו רבי אברהם נתן יצ"ו היו שניהם יחד מטיילים

מהגיטו לריאלטו, קראו להם שני יהודים שהיו מכירים אותם שהיו ממוניסטיריו

ואמרו להם, תמתינו פה ותשמעו דברים אלה, ואמרו תדעו אחי כי היינו באים בספינה

אחת מהג'ירבי עם יהודי א' ממוניסטיריו ששמו חיים די אבילה. ובא רוח סערה

גדולה בים והאניה חשבה להשבר ודבים ממנו השלכנו אל עצמנו בים לשוט כדי

להנצל ליבשה, וגם מהגוים הבאים שמה ובתוכנו השליך עצמו ג"כ ר' חיים די אבילה

הנז' ואנחנו ברחמי ה' הגענו יותר מהדה אל היבשה בהצלה גמורה... ואחדני כן הגיעו

אנשי הבאטיל ליבשה ג"כ והסכמנו כלנו יחד להמתין שם אצל שפת הים. ואחר

שלשה ימים דאינו שפלטו המים פגרים מתים וראינו שם גולם א' שהיה צף על פני

המים ושטנו על פני המים ולקחנו אותו וראינו אותו והכרנו אותו שהיה רבי חיים די

אבילה הנז' וקברנו אותו על שפת הים. זהו העדות שאמר בפנינו ה"ר יעקב נתן,

שהוא עד מפי עד, והיה זה ט"ו לחדש מנחם. מקבל העדות ונותנו בספר יוסף

אלדואיטי"²²¹.

עדויות כאלה דומות להן רבות בספרות השו"ת. נביא כאן דוגמה של העדות בשפת הלאדינו המהולה במילים תורכיות, משנת 1687.

"... ה"ר אברהם כהן וה"ר אליהו כהן תושבי מוניסטיריו ואחר האיום והגיזום... קמו על רגליהם והעידו בת"ע הרברים האלה: פאסאנרו פור לה פלאסה די אבאש"ו אין פאר די לה בוטיקה די ראמאדן איל באקאל איסטאווה און איספאי טומאנדו אב"דוש דיש"ו: ברי יאודי לאר איבלינדימי אראף אוגלי קאדיסי אי דיש"מוס נוס אוטרוס קי נו קי איזפיראווה אל מארידו דיספונריוו איל תוגר אי דיש"ו או ייטי אולדורמיש"ליר אוני זוכרי" ש"אקי ואוביר יאודי ואולדוהין ארמלארי טוטיליר ואשטיליר וידי יום אלטיץ קיי באלביליר יהודי לאר אוטו כי אלמי" פאש"ה. זה מה שהעידו לפנינו היום כ"ט לחדש אדר שנת התמ"ז ליצירה במוניסטיריו והכל שריר ובריר וקיים.

משולם הלוי²²²

יהודה קאסוטו

משה מאיו

כאן מדובר בהעלם של השלושה: זכריה שאקי, סימן טוב עשהאל ואראף אוגלי, זה האחרון כנראה מאנשי "דונמה", שהלך בעקבות שבתי צבי והתאסלם, אך אישתו ביקשה להכריזה לאלמנה לפי דיני ישראל.

בעדות משנה 1750 מופיע סיפור המעשה הבא:

"... ר' פוליכרון אסא שהיה דר בעיר אישקופיאי יע"א ובא פה העיר קאסטוריאה יע"א ונשא אשה בעיר הזאת ושמה את אשתו כב' ימים ואח"כ הלך לעיר אישקופיאי... ורצונו היה לעקוד דירתו משם ולקח כל מה שהיה לו שמה, נכסי זהב וכסף ותכשיטיץ... וכך היה שנסע משם הר' פוליכרון הנז' ושנים יהודים עמו יחירי אישקופיאי והם הר' שמואל מולינה והר' דוד לושאנו, כדי לבא פה העירה ולחוג את חג הסוכות, וזה היה אשתקד, המה יצאו מן העיר, לא הרחיקו מהלך חצי יום... ונשמע קול שיצאו אחריהם אנשים רגליים מזויינים והדביקו אותם והרגום את שלשה האנשים האלו".²²³

בשנת 1761 נתנו חמישה ערים את ערוthem בפני ביי"ד במונסטיר על כך שיעקב בכ"ר אבשלום הכהן יצא לכפר קוג'ינה כדי לגבות הקפותיו ולא חזר לעירו מונסטיר. בצרוף כל העדויות זו לזו, הותרה העגונה מעגינותה.²²⁴ ועוד מעשה:

"... שהר' יקותיאל גראסיאנו תושב מוניסטיריו... הלך לידיד אישטרוגה עם שאר יחירי העיר ובחזרתו מן היריד נעלם.²²⁵

"... שני יאודים תושבי עיר מוניסטיריו יצאו משם ללכת לקאסטוריאה ובחזרתם

נאבד זכרם והיו נשוחיהם עגונות".²²⁶

ביום י"ז סיון התקע"ט (1819), לאחר שמיעת עדויות רבות על הרצחו של דוד בכ"ר יצחק מזרחי מסקופיה, שגופתו הושלכה לנהר, הותרה אשתו מחבלי העיגון. גופו נמצא נפוח אך שלם, כך שאפשר היה להכיר "בפדצוף פנים ובפדחתו וחותרו".²²⁷

שפחות

רבות דובר ונכתב על איסור החזקת שפחות ועבדים בידי היהודים והנוצרים באימפריה העות'מאנית, אך מתוך התעודות שנשתמרו הוכח, שהחוקים הללו היו גמישים למדי, והדברים הבאים יוכיחו.

במחצית השנייה של המאה ה-16 קנה יהודי ממונסטיר שפחה מיהודי תושב קאסטוריה והביאה למונסטיר, שם העלילו עליו שהשפחה היתה גנובה. היה צורך להזים את ההאשמות, ואחד מיהודי מונסטיר הביא "החוג'יט"י" (Hüccet — אישור, תעודה), אלא שבזה לא נסגר העניין. את האישור תפס יהודי שלישי, שלא רצה למסור אותו לידי בעל השפחה, בטענה שהלה חייב לו בגד מסויים, ששלח לו מקאסטוריה למונסטיר כדי שימכור אותו. בספור הנ"ל מצוי פרט נוסף: נזכר שהיהודי ממונסטיר נשתמד, דבר נדיר באותם ימים.²²⁸ בעניין החזקת שפחות בידי יהודים נשארה תעודה מעניינת ממקורות תורכיים. הפרשה שארעה במסגרת הקהילה הגיעה לערכאות של הקאדים, ונושאת אופי נועז למדי, בהתחשב בנושאה העדין מאוד, כנראה על רקע תביעת מזונות. המסמך מדבר על צעירה יהודיה, התובעת לדין יהודי שהיתה שיפחתו. לטענתה, כשנולד לה ממנו בן, שיחרר אותה וטען כי ניהלה פרשת אהבים ועסקה בזנות. לאחר שהפקיר אותה בשדירות לב, לא חששה להתלונן, בהרגשה שיש למי לפנות. לאחר שאדוניה התכחש לפדטי התביעה, פנתה למוסלמים ושיטחה לפניהם את צרותיה וביקשה התערבותם בתור עדים:

"האיש עבד אל כארים, שהוא סוֹב־באשה של מונסטיר המוגנת, הצהיר ואמר לפני בית־הדין ובנוכחות שלמה בן משולם, יהודי מהעיר הנזכרת:

"היהודיה אסתר, שפחתו המשוחררת של שלמה הנזכר, הרתה עקב עיסוקה בזנות וכעת ילדה ממזר. כדי להגיע לאמת, אני דורש לחקור את שלמה הנזכר ושהעניין יועבר להליכים הרגילים במשפט".

לאחר ששלמה הנזכר נחקר והכחיש את האשמה נגדו, העידו המוסלמי הצדיק יוסוף האליפא, המשמש מואזין, וחסן חוטב העצים, שנוכחו בבית־הדין כדי להעיד, באופן חוקי ובנוכחות הסוֹב־באשה הנזכר:

"אסתר הנזכרת הצהירה לפנינו: אני שפחתו של שלמה הנזכר והוא שיחרר אותי כעת. את הילד שילדתי קיבלתי מאדוני שלמה, ולא כתוצאה של מעשי זנות. אני אימו של הילד של שלמה. ... עדותם נתקבלה, ולסוֹב־באשה הנזכר עבד אל כארים אין זכות ערעור".²²⁹

מן העדות המובאת להלן, משנת 1626, ניתן ללמוד על יחסו של בעל השפחה. לפני מותו עמד על כך, שהיא נשארת אמנם ברשות אשתו, אך בגדר משרתת הצמודה לחובות העבודה לבעליה, אבל היא לא קנייניו:

"החכם הנעלה כה"ר ברוך פלוסוף ה"י בהיותו חולה מוטל על ערש דוי... שפחתו הגדולה מארו שמשה ושדחה אותי באמונה ובלבב שלם כל ימי היותה עמי וגם ראיתי

בה סימני כשרות שרוצה להתגייר והיתה זריזה וזהירה בקצת מצוות שהיתה יכולה לקיים. לכן אני מצוה שאם אשתי תעמוד לשרתה ולשמשנה כל ימי חיי אשתי, כי לה נתתי במתנה גמורה על מנת שלא יהיה לאשתי ולא לשום אדם בעולם רשות למוכרה לשום נברא בעולם... אם אשתי תעמוד לשרתה כמנהג כל השפחות הכשרות ומשרתות את אדוניהם עד יום מות אשתי ואחרי מותה תצא לחירות..."

הצוואה נכתבה בסקופיה, ביום א', 30 בניסן 5386, וחתומה בידי העדים יוסף חאנדאלי ויוסף חפץ.²³⁰

בשנת 1728 דרש הכחור דון אשר אברבנאל מסלוניקי מחותנו לעתיד יוסף ביבאש בעיר דויראן, להעניק לו בנוסף לגדוניה בסכום של 2,000 גרוש, גם שפחה אחת במתנה.²³¹ בשנות ה-30 של המאה ה-18 עבר הגביר יעקב פלורינטיין, מתורגמנו של הקונסול הצרפתי, מסקופיה ל"שאראי דמן בושנה" (=סארייבו דהיום), והשאיר בסקופיה שפחה, שמאוחר יותר שלח לה גט שחרור.²³²

עבדים

על סחר בעבדים ישנן עדויות בספרו של יורי טאדיץ, "יהודים בדוברובניק". רוב העבדים מארצות הבלקאן הועברו דרך נמל ראגוזה.

ב-15 ביולי 1550 העניק שמואל אבימאיר, יהודי ממונסטיר, את העבד פראנציסקו מאורו בן ה-18, שהיה שייך לו, במתנה לסוחר ממילאנו שהתגורר בוונציה.²³³ אולי "עיסקת־מתנה" זו באה, משום שבאותה עת חל איסור על סוחרי העבדים למכור עבדים לבני חסות (יהודים ונוצרים), ואם לא צייתו ניכלאו הקונה והמוכר שניהם בבית־סוהר. לראגוזה הגיעו לא פעם קרובי משפחה של העבדים, כדי לפדותם, לפעמים נפדו העבדים לא תמורת כסף, אלא במסגרת עסקת חליפין של עבד תחת עבד.

ב-8 באוקטובר 1541 העיד בראגוזה פ. טרפיאנו מהעיר טראנטו, שקנה בשנים הקודמות בסיציליה נערה יהודיה בשם תמר, בת הרופא יוסף דארארי מפאטראס, שהתגורר בסקופיה. מאחר שברשות אבי הנערה תמר נמצא עבד בשם סילווסטר די גריפיס מקאשטל קאלאבריה, נחתם הסכם להחלפת העבדים זה בזה. לפי ההסכם, נדרש טרפיאנו להוסיף 100 זהובים לאבי הנערה. טרפיאנו הביא את תמר לראגוזה והוציא אותה לחופשי. באותה עת הגיע לשם יצחק צרפתי מסלוניקי כדי לקבלה. יומיים לאחר מכן העיד צרפתי שקיבל את מאת הזהובים ואת הנערה תמר בת יוסף דארארי, תושב סקופיה. יצחק צרפתי התחייב לשיחרורו של העבד סילווסטר, שהיה בסקופיה אצל דארארי, אביה של תמר, בתוספת אישור מטעם השלטונות העות'מאניים על שיחרורו. ביום 19 בנובמבר 1541 העיד טרפיאנו שסילווסטר אכן שוחרר וכי התהליך כולו התנהל בהתאם להסכם.²³⁴

המרת דת

המרת דת בקרב יהודי מקדוניה היתה גודמת לא רק להשפלת כבוד משפחת המומר, אלא

לפגיעה בכבוד הקהילה כולה.

על מקרים של המרת דת במקדוניה במאות שעברו נשארו תעודות ספורות בלבד, וגם הן רק כאשר התעוררה בעית האשה העגונה, משום שהמומר ברח מחוץ לתחומי העיר או המדינה, או שהשאלה נגעה לכתיב הנכון של שם העיר. מכאן ניתן להסיק, שדָּשָׁם הקהילה היה צריך להיות בקי בהילכות טיב גיטין וקידושין ובכתיב נכון של מושגים גיאוגרפיים. ולהלן דוגמא להתלבטותו:

"... על עניין הגט שנתן האבור שהלך להשתמד... אישקופיא — אם יכתב ביוד בין אלף לשיין".²³⁵

במחצית השניה של המאה ה-16 הגיע למונסטיר בחור יהודי מסלוניקי, שיצא מרשות אביו והמיר דתו. יהודי מונסטיר, "כאנשי חסד", עלה בדעתם להוציאו מידם של "פועלי אָן" ולהחזירו לאביו, ולשם כך הוציאו כסף רב, אך הנער לא הסכים לחזור לחיק משפחתו: "... הוצרכו להוציא סך מעות והעלו חרס... כי נשאר הנער עם הארון שלקח הנער לעצמו..."²³⁶.

בשנת 1838 רשם ר' אשר קובו:

"... בהיות שה"ר מיכאל טאבוק המיסטירו הלך מכאן ונדוע שהמיר דתו בערי ארנאוטלוק (=אלבניה) ושם נעלם מן העיר ונתקבל עליו עדות בב"ד של עי"ת (=עיר תהילה) מוניסטיריו יע"א (=יגן עליה אלוהים) שנהרג..."²³⁷.

העדויות על המרות דת אינן רבות, אם אכן היו נדירות, או שמא לא נרשמו בספרי השו"ת.

יש לציין שלא נימצאו עדויות על הפעלת לחץ על יהודים לנטוש את אמונתם ודתם בתקופת שלטון התורכים.

בתי עלמין

מדאשית הקמתו של כל ישוב יהודי, היתה דאגת היהודים נתונה בקפידה רבה, מלבד לבתי כנסת ולתלמוד-תורה, גם לבית העלמין, או בלשון העם "בית החיים".

סקופיה

לפני שואת יהודי סקופיה שכן בית העלמין היהודי על גבי תל נאה, ליד הכפר דוֹנְיָה ודוֹנו (Donje Vodno). המסורת קובעת את גיל בית העלמין בסקופיה כ-550 שנה, אך הוא בוודאי לא היה מימי ראשיתו של היישוב שם.

ר' אהרן אביוב, רבה של סקופיה משנת 1571, פסק שאין להשתמש באדמת בית העלמין הישן לעשיית לבנים לבניית בתים. כדי לקבל אישור לכך, שלח את פסק-דינו לאישורו של ר' שמואל די מדינה בסלוניקי, וכך אנו קוראים בו:

"החכם השלם ונעלה כה"ר אהרן ישמרך צור עליון ועיניך תחזינה בכנין אפריון: ראיתי פסק ששלחת אלי על ענין האיש ההוא שצוה לחצוב עפר ולעשות לבנים

ממקום נאמר עליו מאנשים רבים שנקברו שם מתי ישראל... ושאלת להגיד דעתי...
ראיתי דבריך אשר פלפלת פעם להתיר פעם לאסור והראת פנים לכאן ולכאן וכל
דבריך ערבים עלי ומסקנת דבריך לאסור וכן הוא ראוי ומ"מ ראיתי לגלות לך דעתי
כפי הדין שיש להתיר... והטעם דיש לנו לראות אם איסור זה הוא איסור תורה או
איסור דרבנן..."²³⁸

ד"ר ז'אק קונפינו, הסופר היהודי היוגוסלבי הנודע (1892–1975), ביקר בבית העלמין של
סקופיה בשנת 1937 והביא רשמיו בשתי הזדמנויות.²³⁹ הוא תיאר את בית החיים שעל גבי
הרכס רחב הידיים, כשהמדרגות המובילות אליו מעניקות לו מראה כמעט מונומנטאלי.
בכניסה היה קבוע לוח־שיש ועליו היה חרוט לאמור, כי בית העלמין הזה גילו 500 שנה.
הסימטה הראשית הובילה לקברים עתיקים מאוד, בעלי מצבות אופקיות, שמרביתן היו
במצב של התפוררות. שיני הזמן מחקו את הציונים, ורק פה ושם נמצאו שרידי אותיות.

מונסטיר (ביטולה)

בשער הכניסה לבית העלמין במונסטיר חרוטה הכתובת: "בית קברות יהודי ביטולה
1457–1929". לא ידוע על מה הסתמך הרב ג'אין, כשקבע את הלוח בשנת 1929, אך בבואו
לעיר הזאת בשנת 1924, הוא ראה שמצבות בית העלמין היהודי, במורד הגבעה התלולה
שמחוץ לביטולה, מפוזרות ותושבי הסביבה מוחקים את הכתובות העבריות שעל לוחות
האבן, כדי להשתמש בהם כאבני־בניין. הוא נסע לארצות הברית, שם אסף תרומות מיוצאי
ביטולה באמריקה והקיף את בית העלמין בגדר ברזל עם עיטורי מגן־דוד. הגדר שמרה על
המקום מחילול והרס גם בתקופת השואה, בזמן שבית הכנסת "אראגון" הפך לבית מטבחיים
לשחיטת חזירים.

שטיפ

בית העלמין היהודי בשטיפ נימצא במרחק כ־5 ק"מ מהעיר. רק בדרך עפר היה אפשר
להגיע אליו. את מתיהם נשאו אנשי שטיפ בידיהם ועל כתפיהם, לעתים בארון מתים, אך
בבית הקברות טמנו אותם באדמה כשלגופם, לפי המנהג הדתי, תכריכים בלבד (לוס
מורטאז'וס), עשויים מפשתן.

בית העלמין היה עתיק ימים, והיה קיים במקום זמן רב לפני בואם של פליטי ספרד
ופורטוגל. בין שתי מלחמות העולם לא היו בעיר סתתים ובעלי מלאכה יהודים שעסקו
בעשיית מצבות. במלאכה הזאת עסקו הנוצרים. המורה מנחם "מרקדו" ציון צייר על גבי
קרטון עבה ובאותיות גדולות וברורות את נוסח המכתם, ולפי ציוריו נעשו עבודות החרטה
באבן ובשיש.

לאחר ה־11 במארכ 1943 אספו הבולגרים את כל מצבות האבן, מחקו את הכתובות
החרוטות עליהן והעבירו את הלוחות לבית מרפא בכפר קז'וביצה, כ־2 ק"מ משטיפ, שם
סללו בהן את ריצפת הבריכה.

סטרומיצה

על ממדי בית העלמין בסטרומיצה נודע ממכתב שכתבו בשנת 1932 יהודי העיר הזאת, שברחו בזמן מלחמת העולם הראשונה והשתקעו בסקופיה. גודלו הסתכם ב-5,500 מטר מרובע.

מנהגי קבורה

באחת הפינות של בית העלמין במונסטיר נקברו — בתקופת מלחמת העולם הראשונה — נפטרי מגיפת החולירע, אשר הפילה חללים רבים.

בקצהו המרוחק של בית הקברות, מחוץ לגדר, נקברו בצנעה המתאבדים. לא חלקו להב כבוד וגם לא נהוג היה לקונן עליהם. יתר על כן, ביחס אליהם נהוג היה טקס משפיל: גופותיהם הוכנסו לשק ודורדרו במורד ההר, ורק לאחר מכן נקברו. המתאבדים ברובם שלחו יד בנפשם בשנת 1929, בתקופת המשבר העולמי, שבביטולה הורגש באופן קשה מאוד. יש כר נרחב לחקר הפולקלור והמינהגים של יהודי מונסטיר בכלל, ובהקשר למוות בפרט. ככל יתר האירועים — כגון החתונה, הלידה, הברית וכדו' — כך גם המוות היה "בחיק המשפחה". היחס אל המוות היה כאל הסיום הטבעי, תהליך של חידלון צפוי. לא היתה אימת המוות: הנוטים למות היו משלימים עם כך ששעתם קרובה. מיתת־נשיקה נחשבה כחסד השמור לצדיקים.

בהגיע אדם לגיל 60 בערך, נהוג היה לקיים את טקס תפירת התכריכים. הכנת הבד לתכריכים היתה תהליך ממושך ומסובך. בד הפישתן היה מתוצרת בית: היו כותשים פישתן, שזורים אותו לחוטים, ואורגים את הבד. כיוון שבתהליך עיבוד זה היה הבד יוצא כהה למדי, היו מרתיחים אותו במים, שכללו אפר־פחמים בתוך כלי גדול מנחושת (קאלדירה). לאחר כשלוש שעות, היו מעבירים אותו לשטיפה בנהר דראגור. כעבור מספר שעות היה הבד צחור ומוכן ליעודו. במונסטיר היה נהוג לתפור תכריכים בשני חלקים. "בעל השמחה" היה שוכב על בד הפישתן הפרוש על רצפת הבית. לאחר לקיחת המידות היה קם על רגליו והמסובכים אותו פיזרו עליו סוכריות, נערך משתה והיו שרים שירים המיועדים להזדמנות זאת. תפירת הבד נעשתה בעזרת חוטי פישתן, בתפרים גדולים למדי וללא קשרים.

פ ר ק ש י ש י

הדי השבתאות בערי מקדוניה

משום קרבתה הגיאוגרפית ותלותה הרוחנית במרכזי האימפריה העות'מאנית, היתה גם קהילת סקופיה "נגועה" בשבתאות.

מכתב מסקופיה שנכתב ב־11 ברצמבר 1665, מתבסס על אגרת מחלב ("ארם צובא"), שבה נכתב: "אין ספק שכבר באה גאולתנו". רמת היעילות שבה פעלה התעמולה השבתאית היתה גבוהה. כל ידיעה שהגיעה למקום מן המקומות נשלחה מיד לקהילות אחרות בארצות רחוקות. התפשטות הידיעות, האמיתיות והכוזבות, היתה מהירה להפליא. יהודי ארם צובא כתבו לקושטא, העתק דבריהם הגיע עד מהרה לסקופיה, שם העתיקו זאת שוב ושלחו מיד לאיטליה.²⁴⁰

14 שנה לאחר "שנת האפס" — היא 1666 — אשר הוכרזה כשנת ביאת המשיח ושלוש שנים לאחר מותו של שבתאי צבי (ביום כיפור שנת תל"ז), אנהנו עדים לתופעה אשר הותירה עקבותיה ביהודי סקופיה עד סוף ימיהם.

בואו של נתן העזתי לסקופיה

המדובר בבואו של נתן העזתי לסקופיה וכל הקשור למותו ולקברו, קבר אשר נהפך למקום קדוש כמעט ושימש מטרה לעולי-רגל רבים.²⁴¹

נתן העזתי, הוא איברהם נתן בן אלישע חיים אשכנזי (1643–1680), מאישיה המרכזיים של השבתאות וממעצביה, נתן דחיפה להתפשטות תנועתו של שבתאי צבי וערך מסעות בארצות דבות כדי להטיף לשבתאות. רבים מרבני הדור ומחכמיו נימנו עם תלמידיו.²⁴²

"הקבר הקדוש"

במרכז בית העלמין בסקופיה, בין כמה לוחות מפורזים, בלטה מצבה מוזרה. למעשה היו שם שני קברים, הבנויים בצורה מיוחדת, בדמות האות הלטינית T. על הקבר האחד אפשר היה לקרוא את המכתם, מן השני הוא נעלם. יהודי סקופיה כיבדו את הקברים הללו, והאגדות עליהם הועברו מדור אל דור. אלה היו קבריהם של נתן העזתי והשמש שלו, הקבור לרגלי רבו. על קברו של נתן היו חרוטות מילים.²⁴³

בית מועד

לכל חי

מצבת מנוחת מהרב האלהי

יעיד וקדיש מן שמיא בוצינא

קדישא לא הארכתי בשבחיו

בפני שלו דומיה תהלה כמוהר"ר

אברהם בנימין נתן אשכנזי נ"ע

שנתבקש בישיבה של מעלה ביום

ששי אחר עשר לח' שבט שנת

ת"ם עונך בת ציון לפ"ק

ת' נ' צ' ב' ה

לאחר מותו של נתן העזתי, פשט גל של חיפושים אחר כתביו. "המאמינים", ובראשם ר' אברהם רוויגו ממודינה, צדו אחר ה"מאושרים" שבידם נימצאו הכתבים הללו, כדי לבקש מהם לאפשר העתקתם והפצתם בין המאמינים בתורתו. מדובר בעיקר בשני כתבים: "דרוש התנינים" ו"דרוש אדם קדמון". ברשימת המאושרים שבידם היו הכתבים הללו אפשר לקרוא: "... דרוש אדם קדמון יוכל לבקש בעיד סקופיה ממעל' החכם ר' יעקב הבולאפיו וממעל' החכם השלם ר' יצחק יחיא".²⁴⁴ לדעת י.ש. עמנואל²⁴⁵ לא מצאו רבני סלוניקי בהודאת הקבלה של נתן העזתי ניגוד למסורת. לכן אין להתפלא שגם נחמיה חייא חיון קיבל המלצות חמות משניים מגדולי הדור, הם ר' יוסף קובו (1636–1727)²⁴⁶ ור' אהרן הכהן פרחיא (1627–1697).²⁴⁷

אגדת הקבר הקדוש במונטטיר

גם במונטטיר, כמו בסקופיה, היתה קיימת מסורת הקבר הקדוש. על ני צלעותיו התלולות של ההר, שם שוכן בית העלמין, בקצהו שבפיסגה, מתנשא סלע, שכל המבקד במקום חייב היה להניח בו שלוש אבנים, כך שלימים נערם גל-עד ענק. האגדה מספרת שבאחד הימים הגיע למונטטיר ר' יעקב הלוי, אחד מגדולי המקובלים,²⁴⁸ עם עוזרו הנאמן. האגדה מוסיפה, שבתקופת שהותו בעיר "עשה מעשי נסים", עד שערב אחד נפח לפתע את נשמתו. קברו אותו עוד באותו הערב בפיסגת בית העלמין. למחרת נמצא גם עוזרו ללא רוח חיים. כשנשאוהו לקבורה ליד רבו, ראו לתדהמתם שעל קבר הצדיק צמחה במשך הלילה מצבה טבעית ענקית, בצורת סלע. מאז נהפך הסלע למקום עליה לדגל, עד לחורבנה של הקהילה,

והניצולים יודעים לספר על "הרב בעל המצבה שצמחה לה מעצמה". גם המוסלמים והנוצרים האמינו בפלאי בית העלמין ובהתרחשות נסים. בשנות הבצורת היו באים אל יהודי המקום לבקשם להתכנס להתפלל ולדרוש, ורבים מיוצאי מונסטיר יכולים להישבע בכך שבעיניהם חזו בנס הורדת הגשם לאחד תפילתם.

צמיחת האגרות

מופלאה היא דרך צמיחתן של האגרות, החסרות ברובן אחיזה היסטורית. הסיפורים הגבירו את דמיונם של תושבי המקום. עם זאת, מרווח גם על מקרים מוזרים, שקשה היה לא לראות בהם מעשה-נס, כאשר התרחשו לנגד עיניהם של התושבים והרהימו אותם. בשנות העשרים (של המאה ה-120!) נתבקש החכם המקומי בביטולה, בכוד כהן, לכתוב ספר תורה עבור בית הכנסת ע"ש שלמה הלוי. מלאכתו התקדמה יפה, עד שבוקר אחד קם מבוהל ומפוחד וסיפר לבני ביתו: בחלמו הופיע מבשר רעות והודיע לו, שיום סיום כתיבת ספר התורה יהיה היום האחרון לחייו! בני ביתו, שנבהלו מברדיו, היו חסרי עצה. האיש התמהמה במלאכתו, עד שגבאי בית הכנסת ביקשו לסיים את הכתיבה עד לחג השבועות. בלית ברירה עשה כן, וספר התורה הוכנס לתיבה. על תיקרת החדר היתה תליה נברשת בעלת גביעים עם שמן ופתיל. הכל היה מואר לכבוד החג. ממש בשעת הוצאתו של ספר התורה החדש מהתיבה, החלה הנברשת להתנדנד. החכם בכור הביט מעלה, הרים את מקלו לעצור בעדה, מעד והוציא את נשמתו. סביר להניח שהרבך התרחש בשנת 1927, כשבביטולה הורגשה רעידת אדמה, אחת מני רבות באזור הזה.

הקבלה בערי מקדוניה

הקבלה תפסה מקום חשוב בחייהם של יהודי מקדוניה. כל המשבדים, החברתיים והרוחניים, לא מנעו מיהודי מקדוניה את לימוד "הזוהר", שהיווה חלק מן החינוך התורני לצד משנה וגמרא, והיו קוראים בו בחבורות, בדרך קבע, בבית הכנסת ובבתים פרטיים. הסמלים הקבליים, האמונות התפלות, שעשועי הגימטריא והציפיה למשיח — תופעות אלו התפשטו והתחבבו על היהודים שם. יהודי מונסטיר נהגו עד לשואה להימנע מביטוי האות יוד אשר בשמה של עיר הקודש והיו מכנים אותה "רושלים", באומרים שה"יוד" תצורף כשיבוא המשיח וכשיבנה בית המקדש. הם ענדו קמיעות לצווארם, תלו מחרוזות שום בפתחי בתים; לכן הבכור ענדו עגיל באוזן השמאלית, כסגולה נגד עין-הרע. כינויים של רבים מבני מונסטיר היה "מירקאדו", סימן למי ש"נמכר" לקרובי משפחתו, כסגולה להרחיק את הסכנה האורבת לחייו.

עליות לארץ-ישראל ובעיות הקשורות לעליה

בספרות השו"ת נשתמרו עדויות על עלייתם של יהודי מונסטיר לארץ ישראל עוד בשלהי המאה ה-16. רבים עלו בעת ההיא אך לוא היו הדברים מסתדרים תמיד על הצד הטוב ביותר

— כמעט שלא היינו יודעים על העליות בתקופה זו. מעניינת במיוחד תעודה על ביטול העליה ובה פרטים רבים על המצב ששרר אז באימפריה העות'מאנית בכלל ועל מצב היהודים בה בפרט.

ברוגמה הבאה, מלבד הדים על העליות לארץ ישראל, ישנם גם פרטים על גזירות האינפלוציה, על חובותיהם של הגבירים לדיין המקומי וחובותיהם הרבים של התורכים ליהודים; בולטת עוברת סירובם של העולים לחיות כנתמכי סעד, או מכספי הנדבות בעיר הקודש צפת. נראה ש"חבורת המצווה" נתפרדה גם מסיבות אישיות. בבקשה הראשונה מדובר באשת אחד הנחרים, שלא יכלה להפליג עקב הריונה; בפניה השניה התברר שלזוג נולד בן זכר לאחר שנים של ציפיה לצאצא, אך האישה סבלה מבעיות הנקה ולא יכלה להפקיר את בנה. כל זה ופרטים נוספים — בשתי שאלות ממקורותינו. מדובר בנדר שבשנת שמ"ט (1589) נדרו ארבעה גבירים ממונסטיר, יהודה קאריליו, שמואל בן יצחק אירגאס, יום טוב קאזיס ויצחק גאסקון.

סיבות לביטול העליה

"...נתחייבנו לילך לארץ ישראל עם כל בתינו..."

אך קרה דבר בלתי צפוי:

"... לפי שה"ר שמואל אירגאס, אחד מהמושבעים, יש כמה שנים שנתעכבה אשתו

מלדת ועתה נפקדה מאת ה' וירא מלהעבירה דרך ים פן יקדאנה אסון..."²⁴⁹

כעבור זמן מה שוב אנו פוגשים בארבעת השותפים הנ"ל ובעניינם, כאשר

"... נדרו ללכת לארץ ישראל תוב"ב הם וטפם וכל אשר להם... לצאת מהעיר

מוניסטריו... ללכת דרך צפת..."

אך שוב קרה מקרה לא צפוי:

"... ששנים מהם חייבים לדיין אחד שהיה דיין העיר סך גדול והגיע זמן הפרעון ורצו

לפרועו כדי להפטור ממנו ולא רצה הדיין לקבל מעותיו ולפרוע מהם אלא הכריחם

שיכתבו מחדש עליהם הסך ההוא ולכן אינם יכולים לצאת מהיער עם טפם עד

שיפרעו לדיין והדיין אינו דוצה להפרע מהם וזהו עונש גדול להם... כי בשעת הנדר

והשבועה לא עלה במחשבה שהמלך יד"ה יגזור על כל בני מלכותו שהמעות יפחיתו

מערכתם כי בשעה זו ירדו מנכסיהם ואם הולכים לארץ ישראל לא ישאר להם קדן כי

ההוצאה רבה ואיך ישאו ויתנו לכלכלה את טפם והם אינם יודעים שום מלאכה כדי

שיתפרנסו חז"ו יבואו להצטרך לבריות..."

ועוד כותבים השותפים:

"... שיש להם ממון רב ביד התוגרמים שחייבים להם, והתוגרמים אינם פורעי

חובתם... ואין הזמן הקצוב להם לצאת מהעיר מספיק לגבות חובתם מידי התוגרמים

ואם ילכו יאבדו ממון רב..."

סיבה נוספת מביאים השוחפים

"... כי אחד מהנודדים יש לו בן קטן שאינו יונק משדי אמו כלל אלא יש לו בביתו מינקת אחת שמיניק לו את הילד ואם הלך ילך לארץ ישראל אין לו מינקת להיניק את בנו בדרך ויבא לידי פיקוח נפש..."²⁵⁰

תרומות יהודי מקדוניה לשוב בארץ-ישראל

זיקתם של יהודי מקדוניה לארץ ישראל באה לידי ביטוי גם בעזבונותייהם: המצווים דאגו לעניי א"י ולישיבות שבה, וזאת לכפרת נפשם, משום שבעצמם לא זכו לעלות ולחיות בה, או לפחות להיקבר באדמתה.

ברוב המיקרים ציוו האנשים את כספם ואת רכושם "מחמת מיתה", אך היו גם כאלה שכבר בשעת הנישואין העלו על ראש שמחתם את ארץ ישראל ותרמו ביד נדיבה. מדי פעם היו שליחי א"י באים למונסטיר לאסוף את התרומות.

סביב העזבונות הללו התעוררו לא פעם בעיות ומריבות היו פורצות בין היורשים. במחצית השנייה של המאה ה-18 נתעוררה בעיה שהובאה בפני ר' אברהם די בוטון, דבה של מונסטיר. בשעת גסיסתו, נדר תושב העיר נדר "לתת כן וכך לשיבות ארץ-ישראל". העדים שאלוהו לאיזו ישיבה התכוון: לחברון, לצפת או לירושלים, אך לפני שהספיק לענות, החזיר נשמתו לבוראו: "וטוענים בני עה"ק צפת: אמת ת(כון) ל(עד), וחברון וירושלים הללו אומרים: לנו הוא ההקדש..."²⁵¹

עזבונות יוצאי מונסטיר בא"י לטובת הנשאים בעירם

אצל אותו הרב עצמו, ר' אברהם די בוטון, אנו מוצאים גם צוואה מארץ הקודש לטובת איש מונסטיר.

שלושה יוצאי מונסטיר בירושלים, שמואל קאלדירון, שם-טוב אדואיסטי (כנראה בנם של המורישים) ואברהם אלקוציר, חתמו בתור העדים על המסמך שלפיו הודישו שני ישישים את רכושם (הבית והחנות) שבמונסטיר לנכדם. במסמך צויין המקום המדויק של הנכס. וזו לשון הטופס:

"...בפנינו עדים הח"מ באו האשה הכבודה מרת מזל טוב ובעלה הישיש נבון וחכם כה"ר רפאל ש"ט אדואיסטי ה"י ואמרו לנו: אתם הוו עלינו עדים גמודים וכתבו וחתמו עלינו בכל לשון של זכות ויפוי כח ותנו לנכדינו היקר כה"ר ש"ט אדואיסטי ה"י העומד היום בעיר מוניסטיירי. יע"א מחמת שרצינו בדצון נפשינו ובהשלמת דעתינו ובדעת שלימה ורוח נכונה ועין יפה וגוף בריא בלי שום אונס כלל אלא בלב שלם ונפש חפצה ונתנו לו ארבע אמות קרקע מאחוזתינו ואגבך אנחנו ונתנים שעה אחת קודם מיתתנו לנכדינו הנו' בית אחת בחנות שתחתיה שיש לנו במוניסטיירי הנו' בחצר הק"ק אדאגון יע"א כמו שהיא... מסומנת במצריה שהם אלו: מצד מזרח הוא דרך לילך לק"ק אדאגון הנו' מצד צפון הוא הק"ק הנו' מצד מערב הוא שדרים

האחים הנבונים כה"ר יעקב ויוסף ארואיסטי ה"י מצד דרום הוא דרך המלך כל הבית והחנות שתחתיה במצרים נתנוה שעה אחת קודם מיתתנו... מתנה פרהסייא גלויה ומפורסמת לכל... היום בשליש האמצעי לחדש חשון משנת התקכ"ד (סוף שנת 1763) פה עיר הקדש ירושלים תוב"ב...²⁵².

שלוחי ארץ ישראל (שד"רים*)

מעבר לתפקידם באיסוף כספים, היוו שלוחי ארץ ישראל גשר חי בין היישוב בא"י ליהודי הגולה. בקהילות מקדוניה נתבקשו לא אחת לשמש בורדים בסיכסוכים מקומיים ולהכריע במחלוקות, ולעתים אף נשארו במקום לתקופה ממושכת וכיהנו כחכמי הקהילה. קברי שלוחי א"י שנפטרו בדרכיהם ונקברו במקום שהותם האחרון היוו מוקד לעליה לרגל לא רק ליהודים, אלא גם למוסלמים ולנוצרים, שהאמינו כי בכוחו של צדיק הבא מארץ הקודש לחולל נסים. סקופיה ומונסטיר הן בין הערים שבהן נמצאים קברים של שלוחי ארץ ישראל.

ר' אברהם בן אהרן בן חיים, שיצא בשליחות חברון, נפטר במונסטיר לפני שנת 1658.²⁵³ ר' משה הלוי נזיר, אשר נסע בשליחות חברון בשנים 1668–1671, ביקר בערי מקדוניה הבאות: סקופיה, מונסטיר, סטרומיצה, שטיפ וקראטובו. ביומנו אפשר למצוא כעין פנקס חשבונית ואישורים שניתנו לשד"ר הנ"ל. כדי לקבל מושג על גובה התרומות, יצויין שכל שליחותו עלתה 829 גרוש. במונסטיר קיבל 1,200 גרוש, בסטרומיצה 60, בשטיפ 300 ובקאטובו 500 גרוש. בסקופיה התחייבו יהודי המקום לשלם 90 גרוש עד שנת 1671.²⁵⁴ בין השנים 1676–1685 ביקר באותן הערים גם השד"ר ר' יוסף הכהן. בפנקסו נשתמרו

אישורים מקהילות שבהן אסף תרומות. בסקופיה רשמו ראשי הקהל בשנת 1677:

"אנחנו צעירי הצאן מעמוסי התלאות מסדרנו ביד החה"ש הדיין המצויין כמוה"ר יוסף הכהן נד"ו מנדבת שתי ק"ק אשר פה אישקופיאה לנדבת עיר הקדש חברון תוב"ב, סך ארבעים אריות בעד נדבר עיה"ק חברון תוב"ב, ועשרה בעד הבנין, שעולים כלם חמשים אריות, ואלף ושמונים לבנים נקראים גורוש מהקדש אחר שהקדישה אשה אחת יעלו לאשה ריח ניחות לפני ד' והיה זה פה אישקופיאה בשנת התל"ז בשלהי תשרי ולהיות האמת נאדרת חתמנו

יצחק ביטון²⁵⁵

יצחק כהן

יצחק כהן נזכר כאחד מנכבדי קהילת "בית יעקב" בסקופיה, שבשנת 1674 מכרו את בתי ההקדש (פרח מטה אהרן, ח"א, ס"י קיח; שני המאורות הגדולים, ח"א, ס"י ו), לכן נראה

* שד"ר = ראשי תיבות של "שלוחא דרבנן", מושג בארמית, שפירושו: שליח החכמים; כינוי לשליח שנשלח לאסוף תרומות, במיוחד שד"רים מארץ-ישראל שביקרו בארצות הגולה.

שיצחק ביטון היה מראשי קהילת "בית אהרן". שלוש שנים לאחר המקרה הנ"ל לא התאושו מהמכה שספגו עקב הדיב, ולפיכך כותבים הם "אנחנו... עמוסי התלאות". בשנת 1685 דשמו אנשי מונסטיר בפנקסו של השד"ר את השורות הבאות:

"גם אנחנו צעירי הצאן משתי קהלות הקדש ממונישטידייא יע"א עם היותינו עמוסי התלאות ומסרנו ביד שליחא קדישא החה"ש הדיין המצויין כמה"ר יוסף הכהן נר"ו שליחא דרחמנא עה"ק צפת תוב"ב סך חמשה עשר גרוש שיהם בעד שתי שליחיות, שליחות של החכם השלם הנ"ל ושליחות של ח"ר אליעזר אשכנזי הי"ג, והם יעלו לרצון כקרבן נחשון. החותמים פה מונישטייריא שלהי חשין משנת התמ"ה ליצירה והכל שריר ובריר וקיים.

משולם הלוי אברהם קאסוטו (?) אלבגל²⁵⁶

ר' נסים רוזוליו יצא כמה וכמה פעמים בשליחות חברון. בפעם האחרונה יצא בשנת 1706, ובמהלך שליחות זו נפטר בדרכו, בעיר סקופיה.²⁵⁷

פרק שביעי

הכיבוש האוסטרי בשנת 1689

בשנת 1689 מנתה האוכלוסיה היהודית בסקופיה 3,000 נפש לפי דיווחיו של המצביא האוסטרי הגנרל פיקולומיני. ההיסטוריון הגרמני שודט כתב בשנת 1718, שבסקופיה היו ב־1689 — 400 בתי־אב יהודים.²⁵⁸

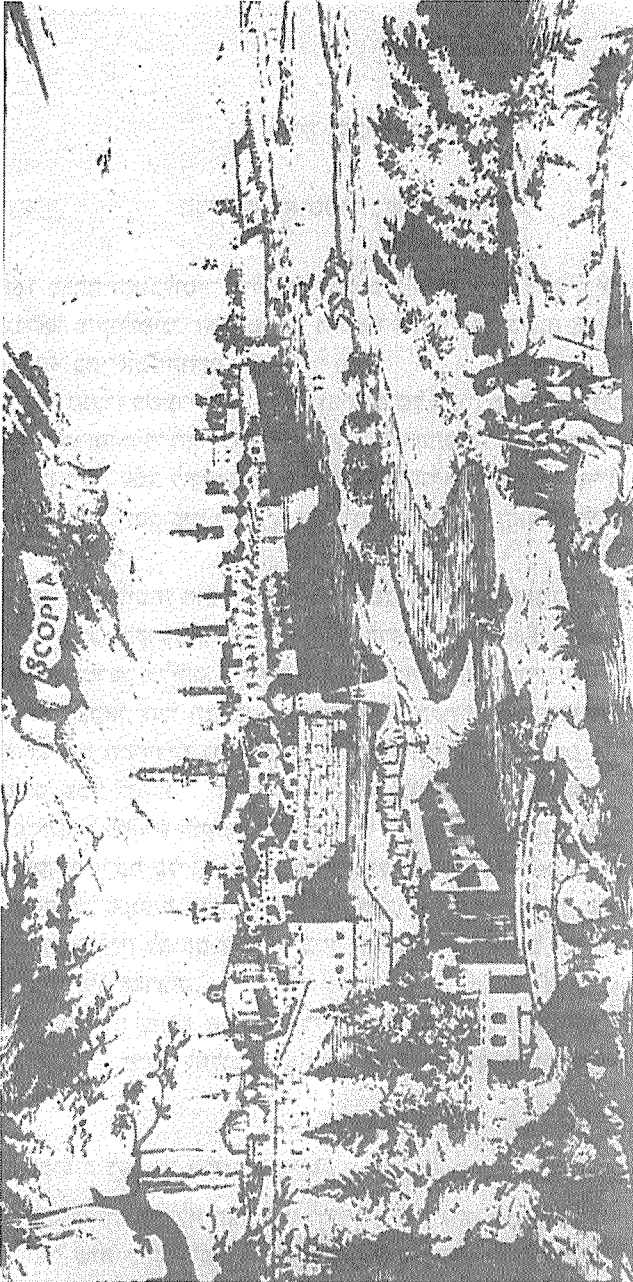
מאז 1683, עת נעצרו בשערי וינה, החלה נסיגתם של העות'מאנים. בספטמבר 1688 כבשו האוסטרים את בלגראד מידי התורכים, וליד העיר ניש התפצלו לשתי זרועות: בראש הגייסות שהתקדמו לכיוון וידין עמד לדוויג מבאדן, וחלקו השני של צבא אוסטריה, שמטרתו היתה לכבוש את חבל קוסובו וסקופיה ולפלוש אל הים האגאי והים האדריאטי, היה נתון לפיקודו של הגנרל פיקולומיני.

רוב־רובה של האוכלוסיה התורכית הצטרף לצבאות העות'מאנים בנסיגתם, וחלק גדול מאנשי סקופיה הגיעו לקושטא, שם יסדו את הרובע בשם Üsküb = Mahallesi רבים מיהודי סקופיה הצטרפו אליהם, וחלקם נתפזרו ברחבי האימפריה העות'מאנית. בנוסף לכוחם הצבאי, תלו המצביאים האוסטרים תקוות רבות בעזרתה של האוכלוסיה הנוצרית ועודדו את המורדים נגד התורכים. בעלי בריתם העיקריים של האוסטרים היו הבישוף האלבני פטר בוגדאני, וארסניה ה־3 צ'ארנוויביץ', פאטריארך הסרבים. כמחצית הראשונה לחודש אוקטובר 1689 פלש פיקולומיני לקוסובו ומשם חדר לסקופיה, כבש אותה ופקד לשרפה כליל. לצבאו של פיקולומיני הצטרפו אנשיו של בוגדאני. לאחר כיבושה של סקופיה, יצאו פיקולומיני ובוגדאני לעיר פְּרִיזְ'ן, שניהם נגועים בכִּבּוּר ועל סף מוות. שם המתין לבואם צ'ארנוויביץ', אשר הגיע לקוסובו מניקשיץ' שבמונטֶנְגְרוֹ, עם כ־6,000 מלוחמיו הסרבים.

לפי דיווחים ממקורות שונים, אפילו נוצריים, סבלו התורכים מבודה שבצפון ועד מקדוניה סבל רב וכמעט שנכחדו פיזית לחלוטין. הנוצרים נכנסו ליישובים מוסלמיים, שם בוזו, שרדו, אנסו, רצחו.

שביית יהודי סקופיה ושלוחי פדיון שבויים

את האוכלוסיה היהודית שלא הצטרפה לתורכים בנסיגתם פקד אותו גודל מד שפקד את אחיהם מבלגראד שנה קודם לכן: גם אותם לקחו האוסטרים בשבי, בתקווה שהקהילות היהודיות תשלמנה כופר־נפש עבורם.

סקופיה לפני כיבושה בשנת 1689

על אחת מהקבוצות שנשבו בידי האוסטרים נודע רק לאחרונה, עם פירסום תוכנה של איגרת, החתומה בידי שמואל טבי ואברהם בן יוסף פרץ, שלוחי השבויים שנשלחו כדי לאסוף כסף לפדיון אחיהם המצויים בעיר פרישנה (פרישטינה דהיום, בירת החבל האוטונומי קוסובו ביוגוסלביה).²⁵⁹

האיגרת נכתבה בעיר ניקולסבורג (מיקלוב דהיום, בצ'כוסלובקיה), לשם הגיעו השליחים ונתקבלו בסבר פנים יפות ע"י יהודי העיר. במקום להמשיך את דרכם לווינה, כדי לפנות אישית לשתדלן והנרבן ידוע ר' שמשון נרטהיימר (1658–1724), דבר שהיה קשור בטרחה מרובה ובהוצאות נוספות, כתבו השליחים את האיגרת ובאופן זה נותרה בידינו עדות מזעזעת על גורלם של יהודי סקופיה.

איגרת השבויים

הפונים מתארים באיגרתם את שאירע ליהודי סקופיה: "על השוד והשבר שקרה לנו יחידי אישקופיא היושב[ים] [היו]ם] בעמק הנוה פרי"שנה". הם כותבים על המאורעות ביום ט' מרחשון: הקבוצה הזאת מנתה כ־200 נפשות, אשר כ־70 מהם ניספו כבר בדרכם. הנתורים לא הורשו לקבור את מתייהם והגוויות הושלחו בידי הדרך, ברפש ובאשפה, להיות "למאכל לעוף השמיים ולחיות השדה". השבויים חובלו במשך יומיים תמימים, כשהם מוכים, נפוחים ועייפים, רעבים וצמאים, עד הגיעם אל "מקום מגודר". החיילים ההונגריים שליוו אותם התעללו בנשים, ולגוד עיניהם של העזדים הרגו "בתולה אחת על חיק אמה". כמרכז הרגו החיילים איש צעיר שאך לפני כשנה נשא אשה, ולעיני אביו, אחיו וכלתו ביתרו אותו לחלקים, בחפשמ אחרי הכסף הטמון כביכול בגופו. השובים פשוטו מגופם של השבויים את כל מלבושם והשאירו אותם ערומים. ארבעה ימים לא בא מזון או משקה לפיהם. השמועה פשטה שכולם מיועדים להשמדה.

בעת שהיו נתונים לסבלם עבר במקום "קאפיטאן" אחד והתעניין בשבויים אלה. כאשר שמע שאלה הם יהודים, נדלקה כנראה אצלו נורה: יהודים — משמע ודאי מכרה-זהב! הוא הביאם בפני "השר צבא האדון פיקילאמי" — הוא הגנרל פיקולומיני, אשר החזיק אותם כלואים תחת משמר כבד במשך ארבעה ימים נוספים, בלי לחם ובלי כסות "עד שבעוונות חינוק ינק דם משדי אמו", וכל זאת כדי לאלצם להבטיח לו תשלום כופר פדיונם. לבסוף הוסכם על תשלום של 8,000 פלורנים כ"שכר-נפשות", 200 פלורנים שניתנו להם כהלואה, ו־80 זהובים אדומים למתורגמן, כל זאת בנוסף להוצאות המזונות, עד למועד פרעון דמי הפדיון. השבויים התחייבו לשלם את חובם תוך 10 חודשים.

הגנרל פיקולומיני מסר אותם לפיקודם של שני ה"קאפיטאנים" בעיר פרישטינה, והוא יצא בדרכי מלחמותיו. כעבור 4–5 ימים אול המזון. אחד מהקאפיטאנים התעלם מהחווה הכתוב והחתום בקשר למועד התשלום ודרש את כל הסכום תוך 3 חודשים. הוא הציק להם "עד שערי מות" כדי לאלצם לחתום על התחייבות לפרוע את התשלום לפי דרישתו. בשלב זה יצאו שני השליחים הנזכרים, כותבי האיגרת, לקבץ נדבות. בבואם לבלגראד שמעו על

הוא דיוקן ארוך וצפוף של התנועה הרוויזיונית ביהדות רוסיה, אשר החלה להתפתח בשנות ה-90 של המאה ה-19. המחבר מנסה להבין את המניעים העמוקים לשינוי זה, ומנתח את השפעתם של גורמים חיצוניים כגון המהפכה הצרפתית והמהפכה הרוסית. המסמך כולל גם ניתוח של התנועה הרוויזיונית בארצות הברית ובאירופה המערבית.

בשנות ה-90 של המאה ה-19 החלה להתפתח ביהדות רוסיה תנועה חדשה, אשר שמה לעצמה למטרה להשיג שוויון זכויות ליהודים ברוסיה. התנועה הרוויזיונית נחשבת לאחת מהתנועות החשובות ביותר בתולדות היהדות הרוסית. המחבר מנתח את המניעים העמוקים לשינוי זה, ומנסה להבין את השפעתם של גורמים חיצוניים כגון המהפכה הצרפתית והמהפכה הרוסית. המסמך כולל גם ניתוח של התנועה הרוויזיונית בארצות הברית ובאירופה המערבית.

התנועה הרוויזיונית בארצות הברית החלה להתפתח בשנות ה-20 של המאה ה-20. המחבר מנתח את המניעים העמוקים לשינוי זה, ומנסה להבין את השפעתם של גורמים חיצוניים כגון המהפכה הצרפתית והמהפכה הרוסית. המסמך כולל גם ניתוח של התנועה הרוויזיונית באירופה המערבית.

כתי"י הארכיון העירוני נירנברג — Ansbacher-Historika Nr. 229 (תורחני נחונה לר"ר א. בן, שאיפשר לי להפסיק את התעודה)

אשר היה תנועה הרוויזיונית בארצות הברית החלה להתפתח בשנות ה-20 של המאה ה-20. המחבר מנתח את המניעים העמוקים לשינוי זה, ומנסה להבין את השפעתם של גורמים חיצוניים כגון המהפכה הצרפתית והמהפכה הרוסית. המסמך כולל גם ניתוח של התנועה הרוויזיונית באירופה המערבית.

התנועה הרוויזיונית באירופה המערבית החלה להתפתח בשנות ה-20 של המאה ה-20. המחבר מנתח את המניעים העמוקים לשינוי זה, ומנסה להבין את השפעתם של גורמים חיצוניים כגון המהפכה הצרפתית והמהפכה הרוסית. המסמך כולל גם ניתוח של התנועה הרוויזיונית בארצות הברית.

התנועה הרוויזיונית בארצות הברית החלה להתפתח בשנות ה-20 של המאה ה-20. המחבר מנתח את המניעים העמוקים לשינוי זה, ומנסה להבין את השפעתם של גורמים חיצוניים כגון המהפכה הצרפתית והמהפכה הרוסית. המסמך כולל גם ניתוח של התנועה הרוויזיונית באירופה המערבית.

אגרת מניקולסברג משלהי תקופת לר' שמשון רוטנדימר

אגרת מניקולסברג משלהי תקופת לר' שמשון רוטנדימר

אגרת מניקולסברג משלהי תקופת לר' שמשון רוטנדימר

פטירתו של הגנרל פיקולומיני. על היהודים השבויים בפרישטינה השתלטו 2–3 קצינים, שאחד מהם היה מפקדה של העיר ניש.

כל זאת ועוד נמסד באיגרת. לא נודע מה היו תוצאות שליחותם ואם הכסף הגיע במועד כדי להציל את הנפשות.

לאחר מותו של פיקולומיני, לקח ההרצוג מהולשטיין לידי את הפיקוד על הצבא האוסטרי באזור זה. הוא לא הצליח להתגבר על התקפות־נגד של העות'מאנים והחל לסגת. בעלי בריחו, הסרבים והאלבנים, לא שבעו נחת מיחסו השלילי אליהם. חלק מהאלבנים ערקו ועברו למחנה היריב, אל התורכים. כפעולת־תגמול שרף ההרצוג רבים מיישובי האלבנים, בטרם החל לסגת מקוסובו.

המתנדבים הסרבים נסוגו עם הכוחות האוסטריים. התורכים ניסו למנוע את עזיבת הסרבים, בהבטיחם ביטול מסים למשך שנתיים, אך האוסטרים היו משכנעים יותר, בהבטיחם לחזור בקרוב כמנצחים. כאשר הגיעו התורכים, תוך כדי לחימה, עד לבלגראד וכבשוה, חצו המהגרים את הדאנובה והסאווה. במלחמה הנוספת בין האוסטרים לתורכים (1716) נטלו חלק גם הסרבים, שנשלחו לחזית הקדמית.

עדויות הפליטים החוזרים על המאורעות

המלחמה הסתיימה ב־1690 ושוב שלטו העות'מאנים בסקופיה. חלק מהאוכלוסיה היהודית, שהמזל האיר לו פנים והתרחק בעוד מועד מהחזית, חזר לעירו החרבה, שם מצא רק הרס ושרידי בתים חרבים.

תאורים אחדים נשאר במקורותינו על התקופה הזאת, שרוב ההיסטוריונים פוסחים עליה. כמעט בכל השאלות שהופנו מסקופיה אל הרבנים, נמצא עדות לשבר הגדול, איזכור לשריפות, למגיפות, למוות, לסבל הגדול שעבר על הבורחים, שהיה כאין וכאפס לעומת סבלם של אלה שהאמינו שדבר לא יקרה להם אם ישארו בבתיהם ונשבו בידי האוסטרים, כפי שראינו לעיל במכתבם.²⁶⁰

להלן שתי דוגמאות לאיזכור המאורעות האמורים:

”... שאלה יוריני מוריני ורבינו כשבאו השבים פה איסקופיאה יצ”א והפכו את העיר ושרפו אותה באש כקטון כגדול ברחו מפני חמת המציק הנה והנה והעיר נשארה הפוכה עד שנכנסו מתווכי שלום בין המלכים יר”ה והשקישו אש המריבה אשר היתה ביניהם והעיר שקט ושאנן ישב למקומה ונתיישבו אחר ההפיכה כמו שהיתה מאז מקדם ובאו היאודים יצ”ו תושבי העירה איש למקומו ובתוכם בא ראובן וקנה חרבה א’ ... וכשבא ראובן לבנות החרבה הנו’ לא הניח אותו לבנות המוטיבילי.”²⁶¹

”... ה”ר אברהם הכהן יצ”ו וה”ר שלמה בן וינישטי יצ”ו היו שותפים באישקופייה ואחר זמן בא האויב באישקופייה ושלל שללה וכוזו בז וקודם זה ברחו

תושבי אישקופייה מחוץ לעיר אל אשר ימצאו והלכו שני השותפים לקושטאנדינה".²⁶²

אחדים מהגבירים וטובי העיר הצליחו למלט את נפשם והגיעו בעוד מועד לעיר ברוסה. הם לא חזרו לסקופיה אף לאחר שוך הקרבות. אחרים, מהם עניים רבים, חזרו לעיר ורצו לשקם את קהילותיהם "בית אהרן" ו"בית יעקב". המהגרים העשירים תבעו חלקם ברכוש הקהילה. ר' אהרן הכהן פרחיא (1627–1697), שכיהן בתור הרב הכולל בסלוניקי משנת 1689 עד מותו, פסק כי כל הרכוש ישאר בידי רוב הקהל "אף שהם דלת העם, העניין והאבינינים ולא לידי אותם הדלים בעיר ברושה אף שהם היו טובי העיר מלפנים".

צדי הראייה מספרים

המעולה שבכל התאורים רשום בשפה ברורה וגדוש בפרטים חשובים, מצוי בשאלה שהופנתה לר' אהרן הכהן פרחיא, ונביא אותו להלן כמעט במלואו:

"על דברת צרת הבת בת עם ה' אלה אנחנו יחידי שתי קהלות הקודש בית אהרן ובית יעקב שהיינו תושבי העיר אישקופייה יע"א ולעת כזאת הנה אנחנו מגורשים מבתי תענוגינו ומארץ מולדתנו ממקום למקום מדחי אל דחי עד ירא ה' וישקיף עלינו השקפה לטובה ונפוצותנו יכנס וישיב את שבותנו אל ארץ מולדתנו אמן. הלא נודע לאדונינו המאורע מר ורע אשר אירע והקרה אלינו מקרה בלתי טהור כי אלהים מצא את עון עבדיו ושלח בנו משלחת מלאכי רעים זדים ארורים מאנשי חיל הקיסר לכנוס את ארצנו וכשנגש ובא השודד בעיר מקולו ומהמונו נבהלו יושביה נחפזו לצאת נדדו הלכו איש לדרכו פנו יצאו השדה הדה כסו על ראשי ההרים ריקים ופוחזים ערומים ויחפים בלא לחם ושמלה ואין כסות בקרה והיתה להם נפשם לשלל. וכמה מבני עמנו בעו"ה כשראו שמה בעיר כי לא יכלו מלט את נפשם וכשעלה אריה משובכו ובא הצר הצורך בעיר הנהיגם בשביה ענה בדרך כחם ברזל באה נפשם. וכמה מהם בעוונותינו שרבו נפלו בהריגת חרב המתהפכת. וזאת לפנים בישראל אשר שם בעיר הנו' כי כל בני עמנו היינו מקובצים במקום אחד אשר לו חומה סביב בריח ודלתים בנוי כמגדל עזו באמצעה של עיר למשמרת לבית ישראל לכבוד ולתפארת למען תהיינה בנות ישראל צנועות ולא תהיינה יצאניות החוצה מן המגדל לבלתי תהיינה פרוצות ח"ו (חס וחלילה) כי האנשים תושבי העיר הנו' אשר לא מבני ישראל המה רעים וחטאים הם אך לא יבואו אל מקום אשר בתוכו בתינו וחצרותינו. גם בתי תפלתנו שתיים הנה בית אהרן ובית יעקב והת"ת (תלמוד תורה) גם היו שם תוך החומה הנו' ובעוונותנו שרבו בכלם שלח אש הצר הצורך הן בבתי כנסיותנו והן בת"ת והן בבתינו אשר שם תוך החומה והיו למאכולת אש. בית יעקב להבה. ובית אהרן לכלה ונהרסה כי הרסוהו ולא נשאר בית שם תוך החומה הנו' אשר לא היתה לשרפת אש. ויהי אחרי כן ובחמלת ה' עלינו בקרב ימים אחר שכבש הערל את העיר בא עליהם הכורת חיל גדול ממלכות תוגרמה יד"ה ומקול פרש ודומה קשת נסו לקולם הערלים

הכובשים וירדפו התוגרמים אחריהם וישיגום ויהרגו מהם עם רב ושוב כבשו התוגרמים את העיר וישבו איש אל אחוזתו וישבו עליה לבטח ותשקוט הארץ שבח לאל יתברך. הן עתה שמעה אזנינו ותבן לה קול הכרוז קרי בחיל מטעם המלך יר"ה כל העם מקצה תושבי העיר הנו' ישבו איש אל נחלתו ויבא כל העם בעיר ותמלא הארץ על כל גדותיה מן העממים אשר היו דרים בתוכה. ואנחנו לא נדע מה נעשה כי אין לנו תקומה לדור בעיר הנו' כל עוד יהיה המקום אשר היינו דרים שם מתחילה פרוץ בלתי מוקף חומה כי מזה ימשך לכלל ופרט מבני עמנו נזק גדול כי יעלו ויבואו התוגרמים אל בתינו לאכול ולשתות שם ואגב גרדא ישכבון את נשינו ואת בנינו ובנותנו יחללו כי רעים וחטאים הם ואין דובר להם דבר מפני היראה. לא זו אף זו רעה חולה צרה כמבכיר' כי אם נבנה בתי תפלתנו והח"ת שם אל המקום אשר היו שם בתחילה ולא יהיה להם חומה סביב כאשר היתה מאז ומקדמת דנא אין ספק שיבואו בהם עדת פריצים עריצים טמאים בכסף בערב יום באישון לילה ואפילה וישלחו בעולתה ידיהם ויבזו כל אשר שם בבתי כנסיות ואולי ח"ו יריעו ישחיתו יתעיבו את ספר תורת האלהים. ירמסנה רגל ח"ו וכדי בזיון וקצף. ואנחנו דלוננו מאד אין כל מאומה בידינו מנכסינו ומממונינו לפתוח ולתת איש לפי ערכו לצורך הבנין לא לבנין הבתי כנסיות שתיים הנה ולא לבנין החומה סביב לבתי כנסיות ולתלמוד תורה ולבתי חצרותנו כי בנין החומה היא עיקרית אצלנו למען יהיו בתי כנסיותנו ובנינו ובנותינו טפנינו ונשינו שמורים וצנועים מן האומות. על כן כל דברי האגרת הזאת עתה באנו לדורש ולבקש מלפני אדונינו מעוז תפארתנו היושב על כסא ההוראה יודינו הדרך דרכה של תורה מה שורת הדין מחייבת אם יש לאל ידינו לשלוח יד ביתר הפליטה בשארית הנשארה מן החפצים כלי כסף הנמצאים היום תחת יד השרידים שרידי עדתנו אשר יכלו מלט מקצת מהם מן הדליקה בטרם יבא הצר הצורך בעיר והם רימונים ותפוחי כסף וכתרים נויי הס"ת (ספר תורה) שהיו בקהלות קדושות שתיים הנה הנו' לכבוד ולתפארת אם נוכל להתירם או למוכרם להשתמש דמיהם לצורך הבנין מבתי כנסיות שתיים הנוכ' ובנין הת"ת ובנין החומה סביב לבתי כנסיות ולת"ת ולחצרות הבתים אשר נבנה שם כאשר בראשונה למגן וצנה וסוחרה לכל עדת ישראל אשר שם. או לא. על כל זה יורינו מורינו ודבינו הדרך ישכון אור ויבא דברו הטוב ויבא שכמ"ה.

עוד יורינו מורינו ורבינו שיחי' כי לעת כזאת יש משרידי עדתנו אשר אינם חפצים ורוצים לבא לדור עמנו אל ארצינו מקום מולדתנו אשר נלך בה מפני היראה. ואומרים שרוצים לחלוק החפצים כלי הכסף הנזכר אשר הם מחזיקים בהם וליטול לעצמם החלק הנוגע להם. מה שורת הדין מחייבת בזה היוכלו רוב בני העיר לכופם לדור עמם או לא. ואת"ל כי לא יוכלו לכופ' היוכלו לשלוח יד בחפצים ליטול החלק הנוגע לעצמם הואיל והם לצורך הבנין מכל הנו"ל או לא. ואת"ל שיש לאל ידם לחלוק וליטול חלקם האין נתנהג בחלוקה. אם לפי מניין היחידים יחד עשיר ואביון או לפי האדם מה שהוא אם עשיר לפי ערכו ואם עני לפי ערכו.²⁶³

פרק שמיני

רבנים, חכמים, דיינים ונכבדים בערי מקדוניה

בדומה לכל הקהילות באימפריה עות'מאנית, כך גם במקדוניה נקרא רב הקהילה בתואר "חכם" (ראש הרבנים שישב בקושטא כונה "חכם-באשי"). חכם הקהל כיהן לרוב גם כדיין, שצירף דיינים נוספים לבית-דין של שלושה.

בקהילה זו או אחרת לא ישב חכם מוסמך קבוע תקופות מסויימות. ר' יוסף בן לב, יליד מונסטיר, מגדולי החכמים הספרדים במאה ה-16, כתב לקהילת סקופיה (שו"ת מהריב"ל, ח"א, סי' לא) כי למרות שמצויים בה חכמים, אין לסמוך עליהם בטיב גיטין וקידושין, אלא יכולו לסמוך רק על מי "שיהיה לו רשות וסמכות מאיזה חכם רשום ובעל הוראה", דהיינו, תעודת סמיכות. עד שנתמנה חכם מוסמך, היו מתכנסים נכבדי הקהילה כבית-דין, וגם תיקנו תקנות והסכמות.

סמכויות החכם הכולל (במליצה "כלילת החוכמה") נקבעו בזמן מינויו, אך לחברי הקהילה ניתנה אפשרות לערער על פסקי הדין של החכמים, ולא פעם פסקו עמיתיהם בקהילות גדולות פסקי דין שונים ומנוגדים באותה שאלה.

תפקידי חכם בקהל היו שונים: דיין בדיני ממונות, מורה הוראה בדיני איסור והיתר, דורש דרשות בשבתות ובמועדים בבית הכנסת, "מדביץ תורה" בישיבה, ובקהילות קטנות שימש חכם גם סופר (רשם), מלמד תינוקות ושוחט.

לרוב היה קיים שיתוף פעולה בין החכם לבין ההנהגה החילונית — הממונים והפרנסים ("היחידים"), אשר היוו את בית-הדין הקהילתי. לעתים תכופות היו חכמי הקהילה נציגים של בני עדתם בפני השלטונות. החכם היה משתתף גם בניהול ההקדשות בקהילה. בגלל מגוון סוגיות שעליהן נשאל, היתה דרושה ממנו גם בקיאות בנושא והשכלה "חיצונית" מסויימת. הרב הכולל של העיר נקרא לעתים גם קצין וראש, מורה צדק (=מ"ץ), ריש מתא (=ר"מ).

על-פי דמת השכלתם וידיעותיהם בתורה ובחכמה, נקבעו תוארי החכם: "החכם השלם והרב המובהק", "כבוד תפארתו הרב המופלא" וכדומה, והחכמים הקפידו על פנייה אליהם בתוארי כבוד כיאה להם.²⁶⁴

במסגרת סקירה קצרה זו אין אפשרות להביא רשימה כרונולוגית של כל רבני מקדוניה, חכמה, דייניה ונכבדיה. לפיכך יובא בזה כעין סיכום של הפרטים הידועים, וזאת בנוסף

לשמות הרבים המופיעים בחיבור עצמו. ואולם שמות היהודים במקדוניה במשך דורות — נושא זה ראוי למחקר מקיף, שהיה עשוי להסביר ולהאיר פרטים רבים הקשורים באוכלוסייה היהודית בקהילות מקדוניה.

סקופיה

ר' אברהם בן שלמה טריויש צרפתי היה מגרולי רבני ישראל. נולד בשנת 1470 ונראה שרכש השכלתו בעיר מאנטובה. בגיל 20 עבר לרוויגו ושם כיהן כמורה. כבר בגיל 30 נשא ונתן עם גדולי הדור, ורבים פנו אליו בשאלותיהם בענייני ההלכה. מאיטליה עבר ר"א צרפתי — כנראה דרך ראגוזה — לסקופיה, שבה נשאר במשך תקופה קצרה. משם המשיך לקושטא והתאכסן בביתו של הרופא הידוע מגראנאדה, ר' יוסף המון, עד שהשלים את חיבורו "ברכת אברהם". בסוף ימיו עלה לצפת. על הגיעו לסקופיה באביב שנת 1505, על טביעתו בנהר וארדאר ועל הנס שקרה לו, כתב ר' אברהם צרפתי בהקדמה לספרו "ברכת אברהם" (ויניציאה, שנת שי"ב):

"על הנסים שנעשו עמי אפתח שפתי ואדברה ולכל אדם אזכירה לאמר את ה' אלקיך תירא כי טבעתי בנהרו בטביעה זרה ובפרט בכ"ה בניסן שנת רס"ה לפ"ק ליצירה הוליוכוני המים עולה ויורד בשטף בנהדא רחוק כמו מיל והיה כחצי יום לסקופי"יא העירה וראו זה שלשה יהודים אשר נתלו עמי בחברה ואחד מהם בקשני בשפת הנהר אולי ימצאני לתת לי קבורה והוציאוני שני גוים מהמים המרים לי כמו מדה ולקחו ממני שלשה פרחים במטבע עם צורה והוליוכוני בכפר והשכיבוני להזיע זיעה חמה וקרה ויכסוני בסמיכה באדרת סנער חדשה ושעירה והקיאותי מים רבים בהקאה לבנה כשחורה ואמרו אלי הגוים התימה איך נצלת מטביעה גמורה כי ביום שלפניו שם נטבע תוגר וסוסו וגוויתם נתסדה מדרכת התוגר וחילו וסוסו בנהר ירה ולא הועיל להם לשוט בכח וגבורה..."

...וברוך ה' אשר הפליא חסדו לי נפלאותיו אספדה על כי הצילני אז מלהקבר בחצינא ומרא ולא היתה מיתתי בנהר להאכילני לדגים וכעקרבא וזיבורא והספרים שהיו עמי גם הם נצולו מליגע במים בנס גדול ואדירא ובכל שנה בו ביום קבלתי עלי תענית בתדירה ואני והשלה יהודים עשינו תענית למחרתו על הנס בקדושה ובטהרה ובשבת דרשתי דרש גדול בסקופי"יא..."

במחצית המאה ה-16 מכהנים בסקופיה שני רבנים, ר' אהרן אביוב ור' אליא ארבארו, שניהם ילידי סלוניקי. שני רבנים אלה היו חלוקים בדיעותיהם בפסקי ההלכה, מה גם שהפער החברתי ביניהם גדל במיוחד לאחר שר' אהרן אביוב נשא לאשה עלמה עשירה ממונסטיר.²⁶⁵ נראה שעקב הסכסוכים ביניהם נשלח בשנת 1568 למקום הרב שלמה (הזקן) בן יצחק לבית הלוי (1532–1600). בספרו "דברי שלמה"²⁶⁶ הוא כותב:

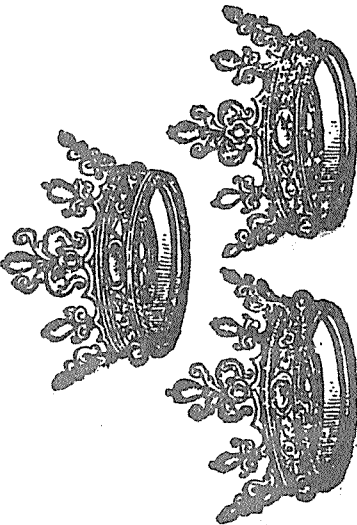
"זאת הפרשה והדרשה היתה הראשונה אשר דרשתי באישקופיאה יום שבת קדש לעת המנחה, כ"ג סיון הש"כח לפני שתי הקהלות אחר אשר יום שבת קדש ט"ו סיון

ספר ברכת אברהם

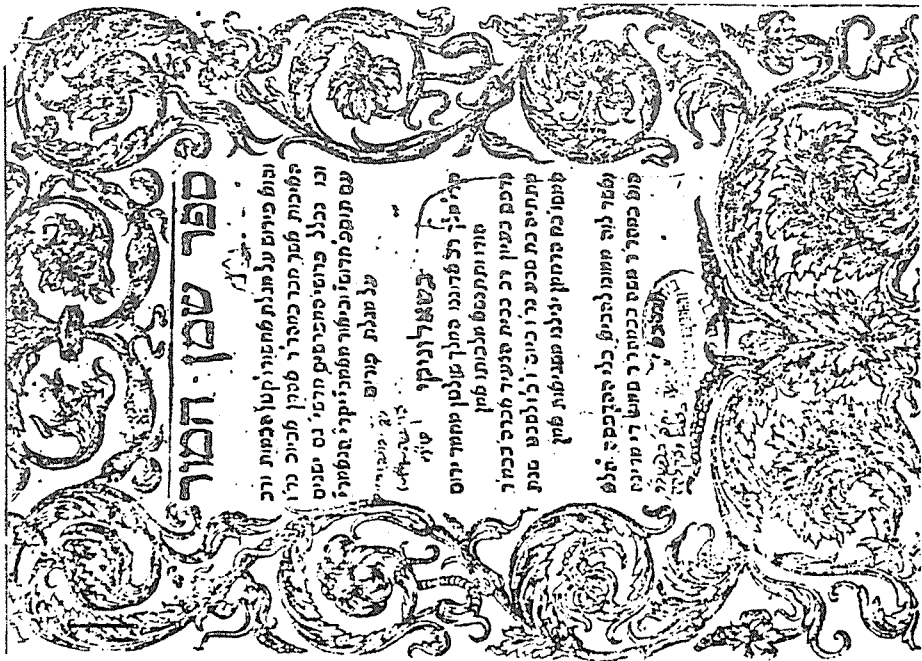
שם הכרזתו ואכן השדפו: שרשו פתוח אלי מצד: על מקום ברכת
 גמולת ידם: בשחרית סמוך לסדר הברכות: בפלטרלים גדולים
 ושיטות והלכות:

וכל הספר עראשו עד פשו רביו עתלגסו ויוצת משלס מילות זיכוס חרסו פמלס הפער
 עלוס. וכל הלומד צ מציון גדול וחדד פמלו. מה שופר חלקו ושפר גרס. וירלו. פי עגל
 חלו בדברו תורה אלהו אל מה יס. למסון הקרפ פנך פער ויהלם. וקדו חלו.
 כבחוחותו ונאמר בני. תשובתך על שאלתו אל עתלגסו מתני. הוא פמפר יה
 הקדכ הלם. החסם השלם הנאון כשחרר אברהם יטו אויה עגלום.
 גם חכר הרנה פתקוס אמרוס על דינוס. עמו סגו וכן
 חכמוס ורעטס. כן הרד הנאון כשחרר עגלום
 פרויוס פרעטו אל. מודע הממוד התדול
 מפסרויוס פרוי אל יול.

גדפס בבית הארון פשיר אלוויזו ברוארון שנת ש"ב לפק
 פה ויעוצה

שער ספרו של ר' אברהם צרפתי "ברכת אברהם"

שער הספר "שמן המור" לרי' אחוז אביז

הש"כ כת נתנוני עליהם לראש ולקצין שופט דורש משפט..."

לפי דרשותיו אפשר להבין שהוזמן להשכין שלום בין שני הרבנים הנזכרים.²⁶⁷ נראה שהתיווך של ר' שלמה לבית הלוי הצליח. הוא חזר לסלוניקי בשנת 1571, ומאז נשאלות מסקופיה שוב שאלות משני הרבנים, אם בעת ובעונה אחת ואם לסרוגין: כשהאחד שיגר שאלתו מסקופיה, והשני שהה בסלוניקי, נהגו גדולי הדור להיוועץ גם בשני לפני שהשיבו תשובתם.²⁶⁸

ר' אהרן אביוב השיב תשובות בהלכה, וכמה מהן נדפסו בטפרי פוסקים בני דורו.²⁶⁹ הוא חיבר גם ספר בשם "שמן המור" — שהוא פירוש על מגילת אסתר.²⁷⁰

בשנות ה-70 של המאה ה-16 העיד ר' אברהם סמאנון לאמור, כי בעת ההיא "היה הוא פרנס על הצבור באישקופייה ובאו לפניו לדין..."²⁷¹ באותה התקופה כיהן שם גם ר' שם-טוב בן יעקב מלמד, אביו של ר' מאיר מלמד, בעל ספר שו"ת "משפטי צדק". בשנות השבעים היו בין "יחידי ק"ק אישקופייה" שני בחורים, גרשון בכ"ר זלמן ומשה מוסה, שהסתכבו בדיני ממונות.²⁷²

ר' יוסף חאנדאלי היה בין נכבדי סקופיה בשלהי המאה ה-16 ופעל עד לעשור השלישי של המאה ה-17.²⁷³ שם נולד גם בנו יהושע, בעל הספר "פני יהושע", שבסוף ימיו עלה לצפת ועסק במיסטיקה ובקבלה.

בשנת 1575 כיהן בסקופיה גם חכם משה בן חביב.²⁷⁴

מחכמי התקופה רחשו כבוד רב ל אליא ארבארו. ר' יצחק אדרכי כותב:

"חכם שלם ומאד נעלה לתהלה כהר"ר אליא ארבארו נר"ו... וה' היודע ועד כי אני

שש ושמח בראות כתבין כי אהבת עולם אהבתין מימי קדם..."²⁷⁵

ומדברי ר' חיים שבתי, הלא הוא מהרח"ש:

"נדרשתי מאת עטרת חכמים האשל הגדול החכם השלם זקן ונשוא פנים הוא הר"אש

כמהר"ר אליא ארבארו נר"ו..."²⁷⁶

"על הגבירים המעולים ק"ק אישקופייה יע"א ועל ראשיהם החכם השלם אלוף

התורה זקן ונשוא פנים מאריה דאתרא משפט הגאולה..."²⁷⁷

ר' שמואל די מדינה הוא מהרשד"ם כותב עליו:

"כאח לי הח' הנעלה כה"ר אליא ארבארו יצ"ו, אחר הבקשה מאדון השלום ישגה

ויפרה שלומך ושלום כל הנלוים אליך וחסים בכנפיך..."²⁷⁸

בשנת 1591 חתם ר' אליא על פסק דין עם הדיינים משה ליאון ומשה בדרשי,²⁷⁹ ובשנת

1607 חותמים לצדו גם הדיינים בנימין דניאל ומרדכי פריץ. מאותה השנה נשארו בידינו

חתימותיהם של שלושה דיינים נוספים מסקופיה, והם יהודה בן שמואל עוזיאל, משה בכ"ר

אברהם בן אשכנזי נאף ומשה מוניון. דיינים נוספים היו אפרים אברהם בן נחמיאש, יעקב

שלמה פראנקו ויונה יוסף אשכנזי.²⁸⁰

בשנת 1617 כיהן בסקופיה הרב ישראל אבא.²⁸¹ באותה התקופה ניזכר גם ר' שלמה בן

אהרן אביוב,²⁸² וכמו כן ר' חיים ברוך, ילידי סקופיה.²⁸³ בשליש הראשון של המאה ה-17

מכהנים בסקופיה ד' חיים אמיגו, מרביץ תורה ודרשן ור' אברהם מלמד, רב מובהק, רופא ופסוקן, שניהם ילידי סלוניקי. בסקופיה הרביצו כל אחד מהם תורה בקהל משלו. הם נפטרו ונקברו במקום.²⁸⁴

במחצית המאה ה-17 מכהן בסקופיה ד' יצחק קמחי,²⁸⁵ ואילו בשנת 1674 ניוזכרים שם הדיינים הבאים: משה בן חביב (כנראה נכרו של החכם משנת 1575), שמעיא קובו ויוסף דוסו.²⁸⁶ מאותה השנה מצויות חתימותיהם של 19 מנהיגי קהילת "בית יעקב" בסקופיה.²⁸⁷ כפי שאפשר להבין ממכתבו של ד' אברהם רוויגו,²⁸⁸ כיהנו בסקופיה בשנת 1680, לעת בואו ומותו של נתן העזתי, ד' יעקב אבולעפיא ור' יצחק יחיא.

לא בנקל התאושו יהודי סקופיה מן השואה שפקדה את עירם וקהילתם בשנת 1689. נראה כי זמן ממושך לא היה להם רב, לאחר תקופה קצרה שכיהן במקום נחמיה חייא חיון.²⁸⁹ חכמים מקומיים ופרנסי הקהילה דאגו לצרכי הקהילה. כשהתעוררו בעיות, נהגו להדיץ שאלות לרבני סלוניקי, קושטא ואיזמיר. חברי בית-הדין היו בעת ההיא יוסף פינטו, חיים ביטי ושמואל ביטי, והיו להם בעיות עם השוחט ואלנסיה, באשר לא תמיד שמר על כללי הכשרות.²⁹⁰

בשנת 1715 הוזמן לסקופיה ד' יצחק בן חסון, שכהן במקום כ-12 שנה. ב-1727 חזר לכהן כרבה הכולל של סלוניקי, וב-1735, בלשון המקור, "נתבקש בשיבה של מעלה".²⁹¹ בשנת 1730 היו בסקופיה שני אחים ממשפחת אנוסי פורטוגל: יצחק פינייא היה חזן, ואחיו משה פינייא סופר ודיין של הקהילה.²⁹² לידו שימשו שני דיינים נוספים, אברהם אלקאירי ומאיר פאדרו. זה האחרון היה ממשפחת הרב והדרשן ד' יצחק בן יוסף פאדרו מטאריבו, שנפטר בסקופיה אצל בניו.²⁹³

בסביבות שנת 1750 נרצחו שלושה מנכבדי העיר סקופיה, הם פוליכרון אסא, שמואל מולינה ודוד לושאנו,²⁹⁴ ועל הראשון הנ"ל כתב ד' יצחק שאנגי: "... הנה לענין שמו, כבר הוא מפורד בשאלה כי שמו פוליכרון והוא שם מיוחד ומפורסם בפי הכל..."²⁹⁵ זוהי בערך התקופה שבה כיהן בסקופיה ד' יוסף דוד.²⁹⁶

בשנת 1769 ניוזכר "היקר מרדכי בן שמואל קונפורטי", ואין ספק שהוא ממשפחתו הקרובה של ד' שמואל קונפורטי, בעל הספר "עולת שמואל" שכך כתב בהקדמה לספרו: "... גם לרבות טובים השנים ממשפחתי ומבית אבי ה"ה הנאהבים והנעימים הראשון אדם הגביר המרומם כה"ר אשר קונפורטי נר"ו והגביר כה"ר דוד קונפורטי נר"ו מתושבי עיר איסקופיאי יע"א אשר הזילו מכיסם לדפוס ספרי אנא ה' תן להם כפעלם אורך ימים ושנות חיים ועטרת זהב גדולה".²⁹⁷

דייני סקופיה ב-1769 היו רפאל מרדכי שמואל, שם טוב קאזיו וחיים שלמה.²⁹⁸ בשנת 1819 מכהן בעיר ד' אלעזר נחמיאש ולידו הדיינים ברוך גאטיניו, רפאל שלמה הכהן, רפאל אלעזר נחמיאש ויעקב אדיזישי. ברשימת העדים שהעידו על רצח דוד בכ"ד יצחק מזרחי, נמצאים משה ישראל, שבתאי קמחי, קלמי חאיון, יוסף מזרחי, יחזקאל קאטאריבאס, הישיש סעדיה עמנואל ומשה גאטיניו.²⁹⁹

מונסטיר (ביטולה)

קהילת מונסטיר היתה ידועה ברבניה, דייניה וחכמיה, שקהילות מעטות זכו להתברך בשכמותם.

בסביבות שנת 1500 נולד במונסטיר אחד מגדולי הרבנים והפוסקים, יוסף בן דוד בן לב, המכונה מהריב"ל. בשל חילוקי דיעות עם זקן חכמי העיר (ששמו לא ניזכר) בשאלות הלכתיות, עזב עוד לפני שנת 1534 את עירו ועבר לסלוניקי. שני בנים היו לו: בכורו דוד נרצה בשנת 1548 בגיל 28, והשני משה טבע. מהריב"ל קיבל לפסיקתו שאלות מגוונות מרחבי האימפריה העות'מאנית ומחוץ לה. שו"ת מהריב"ל נדפסו באמסטרדם בשני כרכים, בשנת 1726. מהריב"ל נפטד בשנת 1580.

בשנות ה-20 של המאה ה-16 ישב במונסטיר תקופת מה מקובל ידוע דיאגו פידס, הוא שלמה מולכו. הוא נולד בפורטוגל, בסביבות שנת 1500 במשפחת אנוסים, והושפע במידה רבה מתנועות משיחיות, ובמיוחד תנועתו של דוד הראובני. לאחר שנימול יצא לסלוניקי, שם למד אצל ר' יוסף טאיטאצאק. בזמן שהותו במונסטיר, חיבר את דרשותיו והטפותיו המשיחיות "ספר המפואר". חייו הקצרים היו גדושי הרפתקאות, עד שבסביבות שנת 1532 נידון במאנטובה למיתת שריפה*.

מבין הרבנים המפורסמים שכיהנו במונסטיר היה ר' שלמה בן אברהם כהן, הידוע בכינויו מהרש"ך (1520 לערך — 1602). הוא נולד בעיר שירון. כאשר עבר למונסטיר כבר היה בר-סמכא בשאלות הלכתיות. הוא החיר מנהגים, ביניהם גם בלתי שיגרתיים ולא מקובלים, שנשתמרו במונסטיר במשך דורות, אפילו בשאלות עדינות מאוד, ולעתים כאלה השנויות במחלוקת, ואם הוא פסק — אף פוסק שנשאל לאחריה לא שלל מה שפסק מהרש"ך. "יש להן על מה שיסמוכו ואין לבטל מנהגן" — כותב ר' בנבנישתי בן אברהם גאטיניו, במחצית המאה ה-19, על מנהגייהן של נשי מונסטיר.³⁰⁰ גם לאחר שעזב את מונסטיר והשתקע בסלוניקי בשנת 1573 בערך, עסק מהרש"ך בענייני קהילתו הקודמת, כפי שהדבר משתקף בארבעת הכרכים של שאלות ותשובות, שראו אור בסלוניקי בין השנים 1586–1652.³⁰¹

בשנת 1562 כיהן במונסטיר ר' יוסף אלרויטי ועמו הדיינים שלמה אדיז'יש ויוסף הלפאקי.³⁰² שלוש שנים לאחר מכן ניזכר אותו הרב, אלא ששמו רשום כר' יוסף אלרויטי, וכן ניזכרים דיינים נוספים, שהם יוסף אישקאלונה ואהרן בכ"ר משה. שמו של אחד העדים

* אחוז רעיון משיחי, עלה מולכו מסלוניקי לצפת, אך אחרי זמן קצר שב לאירופה, וניסה לשדל מלכים, קיסרים ואפילו את האפיפיור עצמו לרעיונותיו. בונציה הכיר את דוד ראובני, שדיעותיו היו זהות לשלו, ושניהם החלו לפעול יחדיו. הם הציעו את שליחת האנוסים בספרד ובפורטוגל לכיבוש ארץ-ישראל. ניסו לשדל את מלכי אירופה לצאת למלחמה נגד העות'מאנים ועוד. כבואם לראטיסבון, בשנת 1532, נתקבלו אצל הקיסר קארל החמישי. מיד אחר כך נאסר הזוג והובל למאנטובה. הראובני נשאר במאסר, ושלמה מולכו הוצא להורג. שני סופרי העתים ממאנטובה (אמאדאי ודונסמונדי) גורסים כי מולכו נידון לשרפה משום שהעז לנסות לגייר את הקיסר. דמותו של מולכו שימשה נושא לחיבוריהם של כמה וכמה סופרים.

שער הספר שאלות ותשובות לר' יוסף בן לב

היה שלמה בן נתן שונציץ.³⁰³ תקופת־מה שימש כרב במונסטיר ר' דוד לוקה, שנפטר בסלוניקי בשנת 1577.³⁰⁴ משנת 1575 נשתמרו שמוותיהם של עדים מנכבדי מונסטיר, והם: דוד אדי'יש, יהודה בן יקר, יעקב בן עזרא, ברזילי די ליאון, אברהם לירמה, אברהם פאלקון, יעקב קאלדירון ויהודה בן שלמה קפטוט.³⁰⁵ במחצית השניה של המאה ה־16 היו דייני העיר ונכבדיה יצחק בן פלוני, גבריאל די סיסה ושלמה מורסה (הדיינים), והעדים "היקר ומעולה כ"ר בנימין פיסו יצ"ו והיקר ומשכיל כ"ר יוסף ניניו יצ"ו..."³⁰⁶ שמות נוספים מאותה התקופה הם אלה של העדים שלמה בואה, מנואל נחום ויוסף נחום.³⁰⁷

במחצית השניה של המאה ה-16 ישב במונסטיר הפייטן אברהם ראובן, שמספר חרוזיו נלקחו פיוטים רבים לכתובות על גבי מצבות קברים בסלוניקי.³⁰⁸ בשנת 1588 נשבעו לעלות לארץ ישראל ולהשתקע בצפת הגבירים השותפים יצחק אלעזר הכהן, יהודה קאריליו, שמואל בכ"ר יצחק אירגאס, יום טוב קאזיס ויצחק גאסקון.³⁰⁹ בשנת 1643 כיהן במונסטיר ר' אברהם פאלקון, "מעייץ ומגדולי ישיבתו של ר' שלמה בן מאיור הזקן בשאלוניקי". הוא נפטר בשנת 1657.³¹⁰

איש מונסטיר היה ר' יצחק קאלו, שבשנת 1673 כתב ספר "צחוק עשה לי", שכלל ביאורים, דינים, דברי מוסר וענייני קבלה. הספר לא נדפס; כתבי־יד נימצא במכון "מונטאנה" במרזיד.

בסוף המאה ה-17 שימש מורה תורה במונסטיר "יקר האדון גדול ורב בישראל על דברת משפט וצדק, הרב הגדול מרנא ורבנא כמוהר"ר שמואל צדוק, ממשפחה שהיתה שייכת לק"ק אשכנז בשאלוניקי". ר' שמואל צדוק נפטר ב-1737.³¹¹ לקראת סוף המאה ה-17 כיהנו במונסטיר הדיינים משה די מאי, יהודה קאסוטו ומשולם הלוי.³¹²

בשנת 1702 כיהנו שם הדיינים הבאים: יוסף בכ"ר משה, משה קמחי, יוסף קאפוטו, יוסף בן ברוך, נתנאל חנניה ומצליח די בולי.³¹³ שנה קודם לכן, ביום שלישי, ז' לאדר ראשון שנת התס"א (1701), ערך ר' יוסף בן משה קאפוטו צוואה לטובת בנו אברהם בן ה-11. עדי הצוואה היו מצליח בולי ויצחק ייני.³¹⁴

בשנות ה-30 של המאה ה-18 נשא בתואר רב במונסטיר ר' בנימין מדינה.³¹⁵ ב-1738 היו שם הדיינים יצחק פיסו, עובדיה חונן ושכתי קמחי. הם גבו עדות מאנשי מונסטיר הבאים: יצחק טאלבי, אברהם עובדיא, יצחק קאלדירון, דוד ייני, מנחם קמחי, ישראל יוסף ואהרן טאלבי, שכולם העידו בעניין הרצחו של משה חסון, אחיו של שלמה חסון ממונסטיר.³¹⁶ בשנת 1761 "האיר זרח בשתי קהילות קדושות שבמוניסטיריו יע"א" ר' אברהם בן יהודה די בוטון, בעל "מחזה אברהם"³¹⁷ ולידו הדיינים אברהם קמחי ויוסף פיסו. שמותיהם הועלו בעניין מותו של יעקב בכ"ר אבשלום הכהן, וכעדים הוזכרו שלום בישורדה ואברהם די מאי.³¹⁸

ב-1772 נהרג אברהם אלבילדה המכונה קייסטירלי קוג'ה, והעדות נמסרה על ידי שמעיה קאפוטו, מתושבי מונסטיר.³¹⁹

בית־הדין בשנת 1773 היה מורכב מהדיינים חיים שלמה הלוי, דן לוי ויעקב חזן, והעדים לעניין התרת העגונה היו כה"ר אברהם ארואיסטי, חיים מרדכי הלוי, משה בן נחמיאש וחיים יעקב יושע. העגונה היתה אסתר בת המנוח דוד בן נחמיאש, ובעלה הנרצח היה חיים בכ"ר שם טוב ארואיסטי, שלגביו נאמר שהתגרמים (התורכים) כינוהו חיים שאנטו אוגלי (בן שם טוב), וה"קריסטיאנוס" (הנוצרים) קראוהו שאנטוביץ' (או כפי שכתוב: שאנטו וביק), סימת סלאבית טיפוסית.³²⁰

בשנת 1794 ניזכר עוד אחד מרבני מונסטיר והוא ר' דוד די בוטון.³²¹

בשנת 1834, לאחר שריפה גדולה בעיר, נשלחו שני רבני מונסטיר לערי אירופה, לרומליה, לאנדוליה ולאיי הים, כדי לאסוף תרומות לשיקום קהילתם. היו אלה כמהר"ר דן המכונה מירקאדו קמחי וכמהר"ר אברהם פיסו, ואתם גם חכם יצחק צרפתי.³²² ב-1838 כיהנו לצד ר' דן קמחי הדיינים רפאל שלמה קאריליו וחיים אברהם פיסו, אשר גבו עדות מיהודה אלבכארי.³²³

ב-1853 היו דייני מונסטיר משה קמחי, רפאל יאושע חזן ומתתיה יעקב הכהן; הם ניזכרים בפרשת עזבונו של הישיש יאושע חזן, ועמם ניזכרים גם: אשתו מירוג'ה, בניו יעקב, שמעיה, דן ואברהם ובתו מלכה, שהיתה נשואה לנתן בכור חונן.³²⁴ במחצית המאה ה-19 מופיעים בספרות השו"ת שמותיהם של עוד שלושה דיינים, מרדכי קמחי, שמואל אלבה ושלמה בן יקר.³²⁵

במחצית המאה ה-19 שהה במונטטיר ר' בנבינישתי גאטיניו, בנו הבכור של ר' אברהם בן בנבינישתי גאטיניו. בהקדמה לספרו "צל הכסף", כתב ר' אברהם שבנו בכורו נהרג בצאתו מעיר מונסטיר ביום כ"ב תמוז תרי"ט (1859).

הדעות לעיסקת מכירת בתים בעיר בשנת 1860 בין שם טוב ארואיסטי (המוכר) וישועה ארואיסטי (הקונה) ידוע לנו הרכבו של בית-הדין באותה עת: שלמה ארואיסטי, שמואל יאושע, אברהם בכר, שלמה נחמיאס, דן אלבכארי, ושבתי קמחי.³²⁶ בשנת 1865 הובא לדפוס בבלגראד הספר "דמשק אליעזר" (חלק יורה דעה) שליקט אליעזר בן שם-טוב פאפו. בשער הספר צויין: "הובא לבית הדפוס בסיוע החכם השלם כמ"ר משה שבתי קמחי יצ"ו והחכם השלם כ"מ יצחק גבריאל הכהן יצ"ו תושבי עיר מוניסטירייו יע"א..."

ססגונית ביותר היתה דמותו של הרב אברהם גר-צדק. הוא נולד בשנת 1800 במיטילנה, למשפחה נוצרית יונית אדוקה, ובשנת 1815 נשלח ללמוד לבית-המדרש התיאולוגי שבאיזמיר. האוניה שבה הפליג טבעה והוא ניצל בדרך נס. הוא חזר לסאלוניקי והרגיש משיכה עזה ליהדות ולכן השתדל בכל כוחו להתגייר, ואפילו המציא כוזב שמוצאו ממשפחה יהודית רומניוטית מאיי יוון, היות שלא ידע את שפת הלאדינו, שהיתה שגורה בפיהם של רוב יהודי הבלקאן. כשנתגלתה האמת, ביקש באופן רשמי לצאת משורות הכנסייה האורתודוקסית היוונית, אך ראש הכנסייה לא אישר לו זאת. לכן נסע לעיירה דויראן, שבה היו רבים מפליטי סאלוניקי, ושם מלו אותו. כשחזר לסאלוניקי והוא "יהודי כשר", צירף אותו הרב יוסף בן אדוט לצאן מרעיתו. לאחר נשואיו עבר אברהם גר-צדק למונטטיר, שם שימש תחילה כדיין, ועד מהרה ניתמנה לרבה של הקהילה ולאב בית-הדין המקומי. מרבית שנות חייו כיהן במונטטיר, ורק בגיל שיבה חזר לסאלוניקי, שם נפטר ב-1870.

בשלהי המאה ה-19 עלה לא"י ר' יעקב בן יוסף ישראל. בשנת 1896 נדפס בבלגראד ספר "ישמח ישראל", שב-287 עמודיו מקובצות תפילות של ימי חול ויום ר"ח, כמנהג קהילות הספרדים ופירוש בלשון לעז (לאדינו), פרי עבודתו של ר' יעקב ישראל, שהובא לדפוס ע"י בנו יוסף ישראל. על פעליו של ר' יעקב ועל בני משפחתו אפשר לקרוא בהקדמה לספר בשם

"יגל יעקב",³²⁷ שאף הוא הובא לדפוס ע"י בנו יוסף בבלגראד, ב-1900:

"ישתבח הבורא ויתעלה היוצר שזיכני להביא הספר הזה לבית הדפוס עם פירושו של מרן מלכי א"א הרב הזקן שקנה חכמה, הרב המובהק, ונוגה לו ברק, מו"ר יעקב יוסף ישראל זל"לה עם פירושו הרבים... ועוד כמה דברים מועלים טובים לנ"רן אשר הניחם מו"ר אבי הנ"ז ז"ל וכל למוד ולמוד הדפסתיהו בפני עצמו כדי שיהיה בנקל ללומד למצוא אותו ובודאי שזכות מ"ע הרב מ"ר אבי יגן על כל הקונים והלומדים הספר הזה... שכל ימי מור אבי חידש חידושים בתורתנו הקדושה, ומוזמן בחרותו למד תלמידים הרבה בששה מחלקות וכלם יצאו רבנים מובהקים, ואח"כ קבלוהו אנשי עיר מונאסטיר לרב ולמו"ץ עליהם, וכתב ל"ב קונטרסים פירושים על התורה וההפטרות ופירושו ע"כ התנ"ך, ועל הש"ס ועל או"ח ויו"ד, ומדרשים ומשלים בלעז... וכל אלו הפרושים מהם כבר הדפסתי זה ד' שנים קודם בס' ישמח ישראל ומהם אדפיס עתה באלו הימים אם יזכני האל בזכות אבו"הק וזכות מ"ר זקני הרב המובהק יוסף יעקב ישראל שהיה רב וגדול בישראל ל"ו שנים ונפטר לב"ע בשנת ע"א לימי חייו וגם זכות מ"ר זקני מרן מלכי הרב המובהק שעשה חסד וצדקה כמו"הר יעקב רפאל ישראל זל"לה אשר הניח גן נאה לקרן קימת לשיבתנו קהלת יעקב יעב"ץ במונאסטיר..."

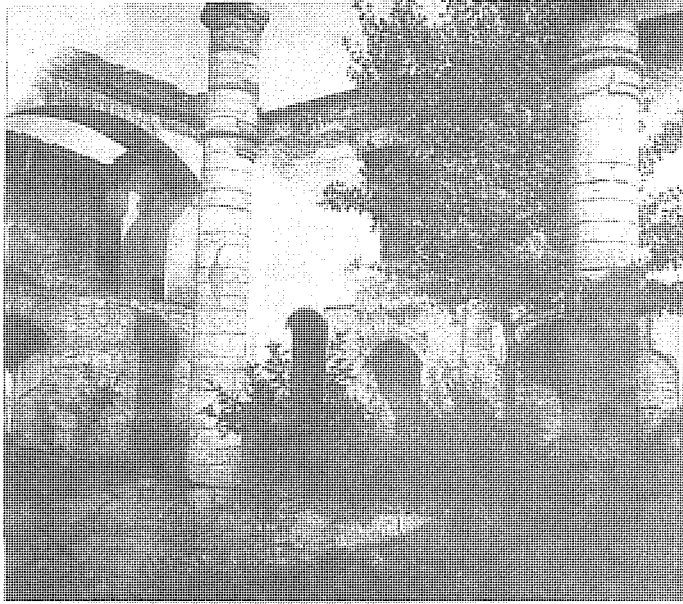
בתחילת המאה ה-20 כיהן במונאסטיר ר' דוד ב"ר שלמה פאפו, יליד קושטא (1848). הוא חונך בישיבות ונסמך להוראה בירושלים. בשנים 1893–1894 כיהן בטרופולי שבצפון אפריקה.

"... אח"כ מנו אותי מקושטא בפירמן מלכותי לכהן כרב ראשי בעי"ת ברוסה, ומשרה זו נשאתי שבע שנים. עם התקבל הפירמן כבדני השולטן באות כבוד 'מגידיה' ממדרגה ג'. בשנת תרס"א (1901) נמנית לרב ראשי בעי"ת מונאסטיר, ובה שהיתי כשנתיים. מכאן הועברתי לעוב"י בגדאד חכם באשי..."³²⁸

חיבוריו של ר' דוד פאפו: דרשות "בני מאיר". ירושלים תרע"ד (1914); שו"ת "פני דוד", ירושלים תרפ"ד (1924).

בשנת 1913, עם סיפוחה של מונאסטיר-ביטולה לממלכת סרביה, הוזמן לשם ד"ר א. בן-ציון "רב צעיר, ירושלמי מן המשפחה המיוחסת מגולי ספרד, שגמר למודי המדעים בגרמניה, הד"ר א. בנציון, וכך זכתה עדת ישראל במונאסטיר, כי אחד המעולים שבחכמי הספרדים יהיה לה לרב".³²⁹

לאחר מלחמת העולם הראשונה שימשו בקודש בביטולה מספר חכמים. הבולט והמתקדם מכולם, ואף האהוב על ילדי המקום היה חכם יצחק אליצפן (סלוניקי 1870 — חיפה 1948), מורה וחזן, מחזאי ובמאי. בתנאים החדשים שנוצרו עם סיפוח ביטולה לממלכת הסרבים, הקראטים והסלובנים, כשהילדים למדו בבתי-ספר ממלכתיים, ביקש חכם אליצפן "להציל" את ייחודם הלאומי. הוא יסד מוסד חינוכי-הלכתי לנערים "לומדי תורה" והורי הילדים שלחו ברצון את בניהם לשם. חכם אליצפן לימד אותם שירים עבריים וביים הצגות מפרי

שרידי בית הכנסת "פורטוגאל" בביטולה, אשר נחרב במלחמת העולם הראשונה, כפי שצולמו בין שתי מלחמות העולם.

בית הכנסת "אראגון" בביטולה (עד 1941))

עטו, לרוב אלגוריות, בעלות תוכן ציוני-לאומי, בלשון העברית. בחגי ישראל נהגו להופיע תלמידי, "לומדי תורה", בתהלוכות ברחובות העיר, לכושים בגלימות וחבושים במגבעות, ובפיהם שירים עבריים. בשנת 1932 עלה חכם אליצפן ארצה עם בני ביתו ונפטר בחיפה בשנת הקמתה של מדינת ישראל.

שבתאי בן יוסף ג'אין נולד בפליבנה, בולגריה, בשנת 1883. עוד בהיותו נער החל לכתוב חרוזים וחיבורים, לרוב בלאדינו. אביו היה "פעיל עליה" עוד בסוף המאה ה-19. לאחר שליווה עם אביו קבוצת חלוצים שעלתה מבולגריה להתיישב בהרטוב, המשיך שבתאי בדרכו מעיר הנמל וארנה לקושטא, שם נתקבל כתלמיד בבית-המדורש לרבנים בהנהלת ר' אברהם דאנון. ג'אין הנער הצטיין ככושר כתיבה והטפה. בשנת 1902 הוזמן לשמש מורה לעברית בבית-הספר היהודי בעיר ניש, דרומית מזרחית מבלגראד, שם נשא לאישה את זימבולה בת דוד נחמיאס. בניש היה בין החותמים על המכתב שנשלח בשנה זו לוועד הפועל הציוני, בקשר לאיסוף השקל הציוני. המישרות הבאות של ג'אין הביאו אותו לבוסנה (טראבניק וסאדיבו) ולבלגראד, שם היה למייסד של אגודות הנוער הציוניות "גדעון" ו"התחיה" עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. נסע תכופות לארץ ישראל. בשנת 1924 נתמנה לרבם הראשי של יהודי ביטולה. בתקופה זו כבר התפרסם בחיבוריו הרבים, שחלקם אף יצאו לאור בווינה בידת אוסטריה. 10% מהסכומים שהכניסו ספריו תרם לקרן קיימת לישראל. כתיבתו התרכזה במחזות תנ"כיים, ובארועים מחיי היהודים בארץ ישראל ובגולה היוגוסלבית.

בביטולה שימש בתפקידים רבים, מלבד עיסוקו העיקרי. מאז בואו לעיר הטיף לציונות המגשימה וחדר לרבדי אוכלוסיה רחבים ביותר. את דרשותיו נהג לתבל בתיאורים מצודדים על יופיה של ארץ ישראל, והיה נוטע בלב שומעיו הרבים הערצה לגיבורי האומה. הוא קירב אליו גם את המבוגרים והנשים ועבד שכס אחד עם ליאון קמחי בקרב בני הנוער מיד עם בואו לביטולה. בבוקר יום א', ה-18 במאי 1924 הירצה בבית-הכנסת "אראגון", שהיה מלא עד אפס מקום, על משמעות השקל הציוני. אחר מכן נשא דברים לזכרם של ד"ר הרצל, מקס נורדאו והעצרת נחתמה בשירת "התקה". בשעות אחד הצהריים של אותו יום הציגו חברי אגודת "התחיה" שני מחזות מפרי עטו של הרב ג'אין — "שרה אהרונסון", מחזה בעל מערכה אחת על החיים בארץ ישראל, ומחזה אלגורי בשם "התחיה". ההצלחה היתה כה רבה, שבאותו הערב הוצגו פעם נוספת שני המחזות. באותו היום נאספו בביטולה כ-740 שקל!

הרב ג'אין עשה גם צעדים שנחשבו כמהפכניים: הוא ציווה להוריד את רשתות הברזל מ"עזרת נשים", תמך באירגוני נשים ונוער, אירגן הצגות וכדו'. מתרומותיהם של יוצאי מונסטיר בארצות הברית אירגן מפעלי הזנה ליתומי המלחמה והיה בין הפעילים בחברת "מתנות לאביונים".

דרשותיו היו בהירות ולבביות, ונכנסו לאוזניהם הקשובות של המוני העם, שהיו צמאים לדעת כל פרט על ארץ ישראל, שאליה שאפו להגיע. הופעתו המרשימה בלטה בכל קבלות הפנים שאליהן הוזמנו ראשי הדתות בעיר, ועוררה רגשי גאווה בלב יהודי המקום.

חכם יצחק אליצפן, מייסד "לימודי תורה" במונטסטר, ושנים מחניכיו: משה קאטורליה (משמאל) ומשה אלה
(מימין) בשנת 1921.

הרב שבתאי ג'אין

שבתאי ג'אין כיהן כרב בביטולה עד סוף שנת 1928, כאשר נסע לארצות אמריקה הצפונית והדרומית, בשליחות האירגון העולמי של היהודים הספרדיים. זמן מה כיהן כרבם הראשי של יהודי ספרד בארגנטינה, ובשנת 1931 הוזמן לבוקרשט, לשמש רב ראשי לעדה הספרדית ברומניה. בתקופת מלחמת העולם השנייה נאסר מספר פעמים ע"י השלטונות הפאשיסטיים ברומניה. הוא יצר קשר עם הקונסוליות הזרות, במיוחד האיטלקית והספרדית, דבר שבא לידי ביטוי במאוס 1943, כששתי הנציגויות הללו פעלו במקדוניה להצלת היהודים, אף כי בהצלחה זעומה.

שבתאי ג'אין נפטר בארגנטינה בשנת 1946.

הרב אברהם בן מוריץ־משה רומאנו, יליד סארייבו (1895), היה אחרון רבני מונסטיר־ביטולה. בין השנים 1919–1923 כיהן בעיירה בוסנית בִּיִּלְיִנָה, משם עבר לדוברובניק, עיר־נמל בים האדריאטי. לביטולה הגיע בתחילת שנת 1931.

בהגיעו לביטולה, שמשנת 1928 נותרה ללא סמכות רבנית עליונה, הזדעזע הרב הצעיר ממצב קהילתו והחל להתריע על כך באוזני הציבור היהודי במרכזים ברחבי המדינה (בלגראד, זאגרב, סארייבו, נובי-סאד ועוד) ואף פירסם כתבות בעיתונים. הוא היה הראשון שמסד מספרים מדויקים על מצבם של יהודי קהילתו וביקש פיתרון מידי ויסודי לבעיותיהם.

הרב אברהם רומאנו עם חכמי ביטולה, בשנת 1931.

עומדים, משמאל: חכם ראובן גירון, חכם יצחק אליצפן, חכם שלמה קאטורלה, חכם דחמים ישראל, חכם יצחק-קוצ'ו כהן עם

בנו

יושבים, משמאל: חכם יקותיאל, חכם זכריה שמי, הרב אברהם רומאנו (?), חכם בצלאל.

למטה, משמאל, שמש בית הכנסת.

על חייו של אחרון רבני ביטולה לא ידוע הרבה, אך בזכות כתביו נשאר חומר רב על קהילתו. הירבה לנסוע ולגאום, להסביר, לדרוש, להתריע ולעצוק למען קהילתו, ונשא בעול, שכס אחד עם ליאון קמחי. וכמוהו שניהם גם יחד ניספו במשרפות מחנה טרבלינקה, במארס 1943.

למעשה בדורות האחרונים, מאז תחילת המאה, לא שימשו בקהילות מונסטיר וסקופיה רבנים ילידי המקומות הללו. בשנות ה־20 המאוחרות היו שם כמה צעירים שביקשו להכשיר את עצמם לשמש "כלי קודש". עם היפתח בית־המדורש התיכון התיאולוגי בסארייבו בשנת 1928, היו 4 בין 16 חניכי המחזור הראשון מביטולה: מאיר י. קאסורלה, מאיר מ. קאסורלה, רפאל טאלבי ומשה בן יהושע קאסורלה. בתעודה שקיבלו הבוגרים צויין שהבוגר "מוסמך לקבל משרת ממלא מקום, רב ומורה בבתי ספר עממיים ותיכונים". אגב, באותו המחזור למד גם קאלמי—מיקי אלטאראץ, מי שעתידי היה להיות מורה בסקופיה ועורך סערה עקב עזיבתו לבלגראד. רוב מסיימי מחזור א', אשר שימשו במשרות של מורים ו"כלי קודש" החל משנת 1932, ניספו בשואה. מבין ארבעת ילידי ביטולה נותר בחיים רק הרב משה בן יהושע קאסורלה. הוא מונה לרבה של הקהילה הספרדית בפאריס, התפרסם בזמן מלחמת העולם השנייה בפעילות מחתרתית וממשלת צרפת העניקה לו את העיטור "Officier des Palmes Academiques"³³⁰

מוסדות חינוך

תלמוד-תורה

פליטי ספרד ופורטוגל באזורי האימפריה העות'מאנית המשיכו במקומות מושבם החדש במסורת שהיו רגילים בה במולדתם הישנה, ובראש וראשונה הנהגת חינוך יסודי כללי ובהחזקתו במתכונת ציבורית. גם במקדוניה דאגו ראשי הקהל להקמת בתי תלמוד-תורה לעניים ולעשירים כאחד, ויחד עם ההורים השגיו ופיקחו על מהלך הלימודים. התלמידים הנצרכים היו מקבלים מילגות ומלבושים מחברת "מלביש ערומים". הונהגה גם "גאבילה" — מס עקיף על מצרכים שונים, שהסוחרים חוייבו להפריש מערך סחורות הייבוא ואשר היה קודש לתלמוד-תורה. זאת נוסף לתרומות קבועות של נדיבים ועשירים מקומיים, וכן מהקדשות ומעזובונות. אשר למלמדים, הם היו תלויים בחסדי הציבור ולכן נאלצו לעיתים קרובות לעסוק גם במלאכות אחרות, משום ששכרם היה נמוך למדי. מהם שהיו "סופרים" — לבלרים לכתובת שטרות, כתובות, גיטין או סופרי סת"ם (ספרי תורה, תפילין ומזוזות). אחרים עסקו במסחר, או בכל מלאכה אחרת.

הנשים, שלפני דור או שניים עזבו את ספרד (או פורטוגל), בקהילות שבהן האישה נטלה לעיתים חלק פעיל בחיים המדיניים והכלכליים (כדוגמת דונה גראציה מנדס ובתה ריינה, אשת דון יוסף הנשיא), נדרשו במקומות החדשים להתאים את עצמן לחוקי האימפריה העות'מאנית. הן לא קיבלו חינוך פורמאלי במקומות ציבוריים, אך רובן היו בקיאות בהלכות שבת ויום-טוב, בטהרת המשפחה וכל הילכות הבית, בהכנסת כלה, במיילדות, במוסדות סעד,

במצוות צדקה וכדו'. הנשים התבלטו בחגיגות ובשמחות, היו "הכלי־זמרים" בחתונות ובחגי הציבור והמשפחה; הן חיברו ואף שרו שירים בלשון ג'ודיזמו — דומנסות וקומפלס ועוד. נשים בתקפירי הוראה היוו תופעה נדירה ביותר. מהפרשה שהגיעה לבית־הדין בסקופיה בשנת 1672 אפשר להבין, שאישה עסקה במלמדות תינוקות. מדובר ב"היקרה מרת אורו ת"ם, אשת היקר ונעלה כה"ר אברהם אלבו נ"ע" — שבשטר־מתנה השאירה מחצית מנכסיה לאחיה אברהם רומאנו, והמחצית השניה "לקטן כבן ג' או ד' שנים... התלמיד הנעים יעקב מורינו".³³¹

תלמוד־תורה היה מוסד ציבורי מקדמת דנא ועבר גילגולים רבים, הן בגאות והן בזמני שפל. הידיעה הראשונה על בית חינוך זה, שנשארה בכתובים ממחצית המאה ה־16, מספרת על פרנסי סקופיה שביקשו לחייב סוחרים יהודים בני ערים אחרות (מדובר בסוחרי סלוניקי), שבאו לעיר לרגל עסקיהם, לשלם היטל על סחורותיהם. ההכנסה מההיטל היתה קודש לחברת תלמוד־תורה המקומית. סוחרי סלוניקי סידרו ופנו לר' שמואל די מדינה, שתמך בעמדתם והגיב בחריפות: "אין זו צדקה אלא צעקה ועל זה צוות קרא שונא גזל..." וכל זאת כדי להראות "... כמה רע עושים בני אישקופיא" שהפרו עקרון ההדדיות: כשם שאין סוחרים יהודים מסלוניקי נוטלים גאבילה מאנשי סקופיה, כך אין לאנשי סקופיה לדרוש היטל מסוחרי סלוניקי בעד חברת ת"ת.³³²

תיאור מפורט של תלמוד־תורה בסקופיה אנו מוצאים בשו"ת ר' אהרן הכהן פרחיא. בשאלה ממחצית המאה ה־17 משתקפת התקופה וניכרים בה התנאים והנסיבות של הזמן. מדובר במחלוקת שפרצה בעיר בין קהל "בית אהרן" לבין קהל "בית יעקב":
 "... ובעודה של ק"ק בית יעקב שם הוא בנין הת"ת ויש בתוכו ששה שלחנות לששה מלמדים תינוקות מן השתי קהלות קודש הנ"ל וכשהם ביחד התינוקות עולים ממדרגה למדרגה. ועתה באו יחידי ק"ק בית יעקב וגירשו את המלמדים עם התינוקות מהת"ת בטענה שאומרים אין לכם חלק ונחלה בת"ת שאבותינו בנו אותו..."
 המחלוקת נמשכה, והילדים מקהל "בית אהרן" מצאו את עצמם מושבתים מלימודיהם. היה צורך לבנות בניין נוסף לתלמוד־תורה או לשכור מקום לבניהם המגורשים. נראה שניסו למצוא פתרון בשליחת הילדים לבתי המלמדים, אך שם התבלטו מלימוד־תורה, בגלל אופן הלימוד בבית הפרטי, היות שמדי פעם נקרא המלמד לעיסוקים אחרים, דבר שלא היה קורה בבית תלמוד־תורה. בין התלמידים היו "כמה וכמה תינוקות עניים ויתומים" — וגם העשירים נחשבו לעניין זה כעניים, עקב ההוצאות הגדולות הכרוכות בהקמת מבנים לתלמוד־תורה.

אך הדבר החמור ביותר היה בעיני אבותינו כאשר ילדים נשארו בטלים מלימודים, יען כי "זה עוון פלילי בביטול התורה".³³³

עם כיבושה של סקופיה על ידי האוסטרים בשנת 1689, נשרף גם בית תלמוד־תורה. "...ובעונותנו... שלח אש הצר הצורך הן בבתי כנסיותינו והן בת"ת והן בבתינו אשר שם תוך החומה והיו למאכולת אש..."

החוזרים לעירם לאחר טילוק האוסטרים מצאו רק הריסות, ומיד ניגשו למלאכת בנייה מחודשת, אך מאחר שהכסף לא נמצא להם, ביקשו למכור חלק מכלי הקודש שהצליחו "מלט מקצת מהם מן הדליקה בטרם יבא הצר הצורך בעיר, אם נוכל להתירם או למוכרם להשתמש דמיהם לצורך הבנין מבתי כנסיות שתיים הנזכ' ובנין ה"ת".³³⁴

כאמור, מופיעה חברת תלמוד-תורה לעיחים קרובות בצוואותיהם ובעזבונוותיהם של בעלי נכסים. בשנת 1607, למשל, נפטר יהודי בסקופיה, אשר "צוה מחמת מיחה, שיחנו מנכסיו לחברת ת"ת שבקהלו ג' אלפים לבנים".³³⁵

בשנת 1730 נפטרה בסקופיה "מרת שמחה בת היקר ונעלה כה"ד חפץ קונפורטי" והותירה אחריה רכוש רב. בין השאר, פקדה שיחנו גלימות (= אנטירי) "להמלמדים ת"ת, א' אנטירי לכל א' וא' מהם, דהיינו שלשה אנטיריש להשלשה מלמדים במתנה גמודה".³³⁶

תלמוד תורה בניטולה בשנות ה-20, עם מלמדם חכם רחמים ישראל (במנבעת עם מגן-דוד)

בתי ספר של חברת "כל ישראל חברים" (אליאנס)

סקופיה

בשנת 1892 פתחו התורכים בסקופיה בית-ספר סרבי, על אף מחאותיה של הכמורה הבולגרית. שלוש שנים לאחר מכן, ב-1895, נפתח גם בית הספר העממי היהודי לבנים, ובשנת 1902, עם פתיחת ב"ס לבנות, זכו גם הן לראשית מתן השכלה פורמאלית. בשנת 1905 הועמדו שני בתי-ספר אלה תחת פיקוחה של חברת "כל ישראל חברים", אך עם זאת נמשכה גם פעולתו של המוסד עתיק היומין — התלמוד-תורה. החכמים והמלמדים לא קיבלו בעין טובה את בתי הספר של כ"ח. הם חששו פן יבולע לילדים ב"אווירה מורנית", ונוסף לכך חששו גם לפרנסתם.

מתוך הבולטינים של חברת כ"ח רלינו את הפרטים הבאים:

בשנת 1902 היו בסקופיה 1200 יהודים ולביה"ס העממי היהודי נשלחו בעת ההיא 137 תלמידים, מהם למדו 30 ללא תשלום, בגלל המצב הכלכלי הקשה של הוריהם. בית-הספר התקיים מתשלום שכר הלימוד, בנוסף לתמיכה של הקהילה היהודית המקומית, וכן מתרומותיהם של נכבדי העיר, אך בעיקר מן המענקים של חברת כ"ח. בשנת 1905 למדו שם 139 תלמידים ו-120 תלמידות, בשנת 1906 — 176 תלמידים ו-88 תלמידות, בשנת 1909 — 207 תלמידים ו-151 תלמידות, בשנת 1911 — 199 תלמידים ו-151 תלמידות. שפת ההוראה בבית הספר של כ"ח היתה צרפתית, ששימשה שפת הדיפלומטיה והמסחר. נלמדו גם השפות עברית ("לשון הקודש"), תורכית ויוונית, ומקצועות אחרים כגון דברי ימי ישראל שתורגמו ל"לשון היהודית" — היא איספאניול, היסטוריה כללית, חשבון וכדו'. בבית הספר לבנות נלמד גם מקצוע התפירה. מנהל ביה"ס לבנים היה יהודי מצרפת בשם אטיאס, ואשתו ניהלה את ביה"ס לבנות. עברית ותנ"ך לימד מורה מסלוניקי, בשם אשכנזי. הנהלת כ"ח סברה שמן הראוי ללמד ילדים מבניהם של מעוטי היכולת מקצוע שממנו יוכלו להתפרנס. נערים כאלה, משהגיעו לגיל שתים-עשרה, סודרו לעבודה כשוליות בבתי מלאכה שונים. לשוליות אלה ניתנו שיעורי ערב במקצועות שנלמדו בביה"ס של כ"ח. כעבור ארבע שנים קיבלו המסיימים תעודה ומענק לרכישת כלים.

לבתי הספר של כ"ח היתה יד בעקירת האנאלפבתיות בקרב היהודים. בהשוואה לאוכלוסיה הנוצרית והמוסלמית, היה אחוז יודעי קרוא וכתוב בין היהודים גבוה יותר. אחרי מלחמת הבלקאנים, בשנת 1913, למדו בסקופיה בבתי הספר של כ"ח 320 תלמידים ו-172 תלמידות. היתה זו השנה הראשונה שהילדים למדו את השפה הסרבית באותיות קיריליות.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה חל ניתוק בין חברת כ"ח, שמושבה היה בפאריס, לבין מוסדותיה בארצות שנכבשו ע"י האוסטרים ובני בריתם הבולגרים.

ש ט פ

עד לשנת 1910 למדו ילדי שטיפ היהודים במילך־אָרִים³³⁶: המכוונים "לה טקולה ג'וריה"

תחת פיקוחם של חכמים ומלמדים, לרוב בלתי מוסמכים. הם רכשו ידע בסיסי בחומש, בכתיבה בלאדינו, באותיו רש"י ובלשון העברית ("לשון הקודש") — באותיות דפוס מרובעות, מעט מדברי ימי ישראל, חשבון, השפה התורכית וכדו'. דמתם לא נפלה מזאת של ילדי הלאומים האחרים בעיר, ואפשר לומר שהיתה אפילו גבוהה במקצת בהשוואה לאחרונים.

בפברואר 1910 פתחה חברת "כל ישראל חברים" בית ספר עממי יהודי בשטיפ. במחזור הראשון למדו שם 87 בנים ובנות. כ"ח תמכה בביה"ס ב־300 פראנקים. כעבור שנה היו בו 95 תלמידים, ובשנת 1911/12, כשבשטיפ היו — לפי הדו"ח של חברת כ"ח — 1000 יהודים, למדו בביה"ס 97 תלמידים ותלמידות. יצויין שבאותה התקופה המשיכו גם המילדארים בפעולתם.

מונסטיר

המוסד החינוכי הראשון של חברת כ"ח במונסטיר נוסד אמנם רק בסוף המאה ה־19, אולם קשרי החברה עם העיר החלו עוד קודם לכן, כמעט עם היווסדה. בשנת 1864 היו בוועד המקומי של כ"ח 16 מטובי העיר ומנהיגיה ובראשם הסוחר האמיד שלמה נחמן הלוי. חברי הוועדה היו: חיים בנימין אישטרומשה, יוסף משה אירגאס, אבישי רפאל הלוי, יחיאל נחמן הלוי, מאיר אברהם הלוי, יצחק גבריאל הכהן, נחמן יעקב מולייה, שלמה בכור נחמה, יעקב רחמים נחמיאס, אהרן נסים, שלמה יצחק פראנסס, יוסף חיים פרס, שלמה אברהם צרפתי, ושלמה אברהם קמחי. 730³³³ התומכים לא שיערו שכבר בדור הבא יהפכו הבנים לנתמכים.

במפעל החינוכי הראשון במונסטיר, שנוסד ב־1893 בתמיכת חברת כ"ח, היו קורסים למלאכה: נגרות, נפחות ועגלנות. כעבור שנתיים נפתח שם בית ספר יסודי לבנים בהנהלת ד. אריה, ובו מורים לעברית, לתורכית וליוונית. הועסקו בו גם מדריך ושרת. בשנת 1903 פתחה חברת כ"ח בית ספר לבנות.

בשנת 1902 למדו 158 תלמידים, מהם 70 פטורים מתשלום, עקב מצב כלכלי דחוק של הוריהם. בשנת 1904 למדו 357 תלמידים ותלמידות, יותר ממחציתם בנות.

התנגדות לכ"ח

יש לציין שאנשים רבים במונסטיר הביעו התנגדות לחברת כ"ח והוסיפו לשלוח את ילדיהם ל"תלמוד-תורה" (כמובן, רק הבנים). בשנת 1904 למדו שם 254 תלמידים. בשנת 1906 למדו ב"תלמוד תורה" 270 תלמידים. באותה השנה למדו בבתי הספר של כ"ח 195 תלמידות ו־170 תלמידים.

ב־1909 למדו ב"תלמוד-תורה" 250 תלמידים ובבתי ספר של כ"ח 144 תלמידות ו־228 תלמידים. בין מצטייני המחזור נשלחו נערים מספר ל"מקוה ישראל" בארץ, על חשבון החברה. בשנת 1911 סיימו ב"ס של כ"ח 357 תלמידים ותלמידות ובשנה הבאה אחריה — 435. בשנת 1913 למדו במסגרת ביה"ס של כ"ח 293 תלמידות ו־226 תלמידים. באותה

השנה היו ב"תלמוד-תורה" 260 תלמידים, אך הוטל עליהם פיקוח פדגוגי. המפקח היה מורה בשם מְנֵרָה מביה"ס כ"ח. בבית הספר לבנות בהנהלת הגב' בן שמחון, לימדו בין שאר המקצועות גם תפירה. היו בו 6 מורות ו-2 שרתים.

על מקורות המימון לבתי הספר בעיר נכתב, כי שלישי ממנו נאסף משכר הלימוד, השליש השני הגיע מחברת כ"ח והשאר מקופת הקהילה היהודית המקומית. 159 מתוך 519 תלמידים ותלמידות למדו ללא תשלום. בבית הספר לבנים היו 4 מורים לשפה הסרבית, בפעם הראשונה בתולדות ביה"ס. הועסקו בו גם 2 מורים לעברית, 2 מדריכים ושני שרתים.³³⁸ חברת כ"ח תרמה ל"תלמוד-תורה" 800 פראנקים.

אגודת החרבות של יהודי מונסטיר ערב מלחמת הבלקניים הראשונה

פרק תשיעי

מראשית המאה ה-20 עד מלחמת העולם הראשונה

רפאל קמחי — מראשי המהפכנים במקדוניה

רפאל קמחי (1870–1970)

חרף הימנעותם של היהודים מהתערבות במאבקים הפוליטיים בתקופת שלטונה של האימפריה העות'מאנית, נמצאו אחדים שהתבלטו גם בשטח זה. הידוע מכולם היה רפאל בן משה קמחי. הוא הצטרף לאיידוגן פנימי מהפכני מקדוני (V.M.R.O.) עוד לפני שנת 1894 והיה אחד מראשי האיידוגן בעורו.

רפאל קמחי נולד בביטולה (או מונסטיר) ב-15 בדצמבר 1870. בשנת 1893 עמד אביו לבנות קומה נוספת בביתם ופנה לבנאי בשם פידאן גרוייב מכפר סמילבו. רפאל ופידאן התיידדו ובאחד הימים הופיע אחיו של פידאן, דאמיין גרוייב, אשר הציע לרפאל לבנות מחסן סתר, שישמש אותו למיקרה של התנכלות התורכים ("לא יודעים מה מביא יום המחר. הרי התורכים הם אכזרים..."). הוא ויתר גם על התשלום עבור הבנייה. כך נבנה בגינתו של קמחי מקום מיסתור, שממנו היה קל להימלט במקרה הצורך. עד מהרה הגיעו לעיר ג'ורצ'ה פטרוב ופרו טושב, מראשי האיידוגן, וגם הם התיידדו עם קמחי הצעיר. בשנת 1896 נערך בסאלוניקי הכינוס הראשון של ומר"או, שאליו שוגרו צירים מכל ערי הסביבה. ממונסטיר נבחר דאמיין גרוייב, אך מאחר שהשלטונות העות'מאניים לא נתנו לו תעודת מעבר ועקב קוצר הזמן לבחירת ציר אחר, ביקשו מקמחי לנסוע לכינוס. לוועד הפועל של האיידוגן נבחרו, בין היתר, ג'ורצ'ה דלצ'ב וג'ורצ'ה פטרוב, ולאיש הקשר של הוועד הפועל עם הארגון

נבחר פה אחד רפאל קמחי. מאז נסע קמחי תכופות לסאלוניקי ולסופיה. בשנת 1897, בהיותו בסופיה, קיבל הוראה מג'ורצ'יה פטרוב לארגן הבאת נשק, אבק שריפה ופצצות למקדוניה. את כל המשימות מילא קמחי במלואן, אך במקרה אחד נתפסו בעלי עגלות שהעבירו את הפצצות, ובעקבות זאת נאסרו ועונו כ-300 איש. מאחד שהפצצות נתגלו ברובע היהודי, בדרך לביתו של קמחי, נקרא מאז חלק הרובע "לה בומבה". חברי המחתרת ניצלו תכופות את המיסתור בגינתו של קמחי או בביתם של יהודים נוספים שקמחי גייס.

ב-3 באוגוסט 1903, ביום חגו של אליהו הנביא, שהנוצרים גם הם מכירים בקדושתו, והחג נקרא אֵילִינֶדֶן (יומו של אליהו), פרץ המרד במקדוניה. בראש היחידה שפעלה באיזור עיירת דיבאר עמד רפאל קמחי, שנקרא אז "סקנדר-בג" על שמו של הגיבור האלבני, שלחם אף הוא נגד התורכים כארבע מאות שנה קודם לכן.

"מרד אילינדן" לא הצליח והתורכים דיכאו אותו באכזריות. אירגון פנימי מהפכני מקדוני התפלג ושימש כלי במשחקים הפוליטיים בבולגריה וביוגוסלביה גם יחד. ערב מלחמת העולם השנייה התגורר רפאל קמחי בסאלוניקי והיה גבאי בית הכנסת "איל קאל די לוס מונסטירליס". תודות לקשריו עם האירגון, הוברח במאוס 1943 לסופיה והיה בכירת בולגריה כשדוב בני משפחתו הובלו לטרבלינקה.³³⁹ בשנת 1948 עלה רפאל קמחי ארצה והתגורר בבית אחיינו ז'וזף קמחי. נפטר בתל-אביב בשנתו ה-100.

התמוטטות מעצמות העל

תוך פחות משבע שנים (1912–1918) נשתנתה מפת אירופה ללא הכר. בבלקאנים התרחשו שלוש מלחמות, כל אחת מהן הרסנית מקודמתה. הקיסרות האוסטרית-הונגרית חדלה להתקיים, רוסיה הצארית התפוררה. בשנת 1912 נסוגה האימפריה העות'מאנית, שליטתה בעמי הבלקאן פסקה, שטחה ביבשת אירופה נצטמק למספר קילומטרים מרובעים של אדמת חוף סלעית.

הסתגלות היהודים

בבלקאנים קמו מדינות חדשות, משטרים חדשים, מוקדי מריבה חדשים. חווי השלום שנחתמו פגעו בגאווה ובכבוד הלאומי של המנוצחים. הלאומנות של המנוצחים הלכה וגברה. היהודים נאלצו לשנות את אורחות חייהם ולהסתגל לסביבתם החדשה, שלרוב היתה זרה להם. נחלש כוחן של הדת והמסורת, לשונם נדחקה מפני לשונות העמים השליטים. כוח התגוננותו של העם היהודי באזורי מקדוניה, שעמד להם מדורי דורות, נתרופף ותש.

גיוס חובה ומזון טרף

יהודי "סרביה הדרומית" גויסו ב-1913 בפעם הראשונה בתולדותיהם לצבא סדיר, הרחק

מבתייהם, ונאלצו לראשונה בחייהם גם לאכול מזון לא כשר. התנויות ובתי המלאכה של היהודים הושבתו פעמיים בשבוע: בימי ראשון כחוק המדינה, ובשבתות כמצוות הדת, דבר שגרם להם הפסדים ניכרים.

דו"ח שליחי "ברית החברות הישראליות"

בשנים 1912–1913 פרצו בבלקאן שתי מלחמות בזו אחר זו. על מצב היהודים בערי מקדוניה במחצית הראשונה של שנת 1913 נשאר תיעוד חשוב מהדו"ח שנכתב ע"י שלושה שליחי "ברית החברות הישראליות", ד"ר פאול נתן וד"ר ברנהארד קאן מברלין ואלקאן אדלר מלונדון.

השליחים ביקרו בסרביה, בבולגריה וביוון החל מ-10 בינואר 1913. נביא להלן פרקים מהדו"ח, המדברים על כמה קהילות מקדוניה.

יהודי שטיפ ב-1913

על שטיפ (אישטיפ) של אותם ימים כותבים השליחים, שיש בה כ-25,000 תושבים, מהם כ-800 יהודים. העיר היתה נתונה לכיבוש צבאי סרבי, אך צבא הכובשים חנה מחוץ לעיר, בקסרקטינים, ואילו בתוך העיר נמצאו הבולגרים. עוד קודם להן היו בשטיפ "כנופיות בולגריות", בלשון השליחים, ותחת עולן סבלה האוכלוסיה היהודית סבל קשה ביותר. הבולגרים, אשר שהו בעיר מ-11 באוקטובר 1912, הכריחו את האוכלוסיה היהודית לעזוב את העיר עוד בטרם השתלטו עליה כליל. בשטיפ נשארו רק ששה קשישים, ביניהם הרב החולה, אשר נפטר יומיים לאחר כניסת הבולגרים. הללו התנהגו בשטיפ באכזריות רבה: הם ערכו טבח באוכלוסיה מוסלמית בעיר ובסביבתה ורצחו כ-750 מהם. מקרב ששת הקשישים היהודים שנשארו בעיר נרצחו שניים. כל בתי היהודים נשדדו ונהרסו. שתי שריפות, שהוצתו בזדון, הרסו את בית הכנסת, 24 בתי יהודים ושש חנויות יהודיות. כל תשמישי הקדושה וספרי התורה הושמדו.

כ-710 יהודים אשר גודשו מהעיר מצאו מיקלט-לילה בסלוניקי ואוכסנו שם בבניין תלמוד-תורה ובבית הספר ע"ש הברון הירש בעיר. מצבם היה עלוב ביותר. אירגון הסיוע של יהודי גרמניה תרם למענם סכום של 20,000 פראנקים והמשיך לתמוך בהם, כדי לעזור להם לשוב אל עירם. הדבר היה דחוף במיוחד, משום שהגולים הללו עסקו בעירם בייצור אופיום, שנתקבל ע"י ייבוש הנוזל החלבי מפירות הבוסר של צמחי פרג. העבודות נועדו להתבצע כעבור חודש ימים מתאריך ביקורם של השליחים, שאם לאו, היו מפסידים את פרנסתם. בינתיים שוקמו 15 מיהודי שטיפ בסלוניקי כחנוונים ורוכלים.

התנכלות ליהודי סטרומיצה

בשנת 1913 היו בסטרומיצה 15,000 תושבים, מהם 115 בתי-אב יהודים עם 650 נפשות. רובם עסקו במסחר זעיר. 30 מהם היו מוכרי ידקות טריים, 7 בעלי חנויות להלבשה ולששה

היו חנויות של פירות יבשים וכמספר הזה חנויות ליינות. אחד מיהודי המקום היה בנקאי, שלושה חלפנים, שנים סוכני ביטוח, שנים — פחחים, וכל השאר פועלים בלתי מקצועיים. עם כיבוש סטרומיצה בשנת 1913, ערכו בה החיילים הבולגריים שוד וביזה. שני יהודים נרצחו. יום השוק, שבזמן התורכים חל בימי שני בשבוע, הועתק לשבת, כך שגם העובדה הזאת פגעה קשות ביהודי סטרומיצה, שהיו שומרי מסורת. לסטרומיצה לא הייתה תחנת רכבת משלה. התחנה הקרובה אליה הייתה זו של עיירת נְגוּטִינוּ, שם התגוררו בקרב כ־8,000 תושבים חמש משפחות יהודיות, רובם סוחרים. בבוא הבולגרים לנגוטינו, נשדדו חנויותיהם של יהודי המקום, והם נשאררו מחוסרי כל. גם בעיירה אודובו הסמוכה התגוררו שתי משפחות יהודיות, וגם הן נפלו קורבן לשוד. אוכלוסייתה היהודית של סטרומיצה גדלה בשנת 1916, עם בואם של פליטי דוייראן, לאחר שעירם נחרבה, אך זמן קצר לאחר מכן נאלצו 25 משפחות לעזוב את סטרומיצה, ורובם עברו להתגורר בסקופיה.

רכוש קהילת סטרומיצה

לפי הדיווח הרשמי של הסטטיסטיקה הממשלתית ביוגוסלביה, במיפקד התושבים שנערך בשנת 1931, נרשמו בסטרומיצה 5 יהודים בלבד. בשנת 1932, כשגם בסקופיה הורגשו תוצאות המשבר העולמי, ביקשו הגולים מסטרומיצה לעזור לקהילה שקלטה אותם. הם פנו לעיריית סטרומיצה, כדי שתעביר לזכותה של הקהילה היהודית בסקופיה אם לא את רכושם הפרטי, אזי לפחות את הרכוש או שווה־ערך של הנכסים הציבוריים שהיו רשומים כדין בספרי הקהילה בסטרומיצה כנכסי "החברה היהודית". ברכוש זה נכללו:

- א. בית הכנסת שנשרף ומגרש ששטחו 16×16 מטר;
- ב. בית הספר הישן שנשרף ומגרש בגודל 12×12 מטר;
- ג. בית הספר החדש במצב לקוי ומגרשו בגודל 20×15 מטר;
- ד. בית העלמין היהודי, על שטח של 5,500 מ"ר.

דוייראן

בדוייראן נרשמו בשנת 1890 225 יהודים באוכלוסייה שמנתה 5,900 נפש. בעשור הראשון של המאה ה-20 מנתה האוכלוסייה היהודית חשעה בחי"אב בלבד. זו התקופה שבה שלח חיים ראובן, סוחר מפרישטינה, את בנו שבתאי ללמוד בסמינר לרבנים בסלוניקי. כשנודע בדוייראן על הרב הצעיר, ביקשוהו לבוא לעירם. לא זו בלבד שהוא נענה לבקשתם, אלא שיכנע את אביו להעתיק את מקום מגורי משפחת ראובן לדוייראן, ושם נולד אחיו של הרב, הצעיר ממנו ב־21 שנה. בתקופת מלחמת העולם הראשונה התרוקנה דוייראן מתושביה. היהודים שביניהם מצאו מקלט בסקופיה, ואילו הרב עבר לעיר פירוט. היהודים לא שבו עוד לדוייראן.

וְלֵס, פְּרִילֵפ, גְּהָגְלִיָּה

בשנת 1890 נרשמו בערי-שדה במקדוניה יהודים מעטים: בוולט התגוררו כ-220 יהודים, ובפריילפ כ-100. יש להניח שבפריילפ התקיימה קהילה יהודית עוד מהמאה ה-16. בעיר הזאת נערך מדי שנה יריד ("יריד פריילפי"), שמשך אליו סוחרים מכל ערי הבלקאן, והוא נזכר לעיתים קרובות גם במקורותינו.

בג'בג'ליה (גבגלי), השוכנת כ-30 ק"מ מערבית לדויראן, היו בשנת 1913, לפי עדותו של ד"ר יצחק אלבכרי, כ-15 משפחות יהודיות. היהודים עסקו שם במלאכת פחחות, זגגות, עיבוד עורות ומסחר. היה להם בית-תפילה בקומה העליונה של בניין אשר שימש כמשרד לוועד הקהילה, שבראשה עמד הסוחר האמיד אברהם בוטון. כשהחלו פעולות צבאיות לפריצת "חזית סלוניקי" במלחמת העולם הראשונה, רוקנו הבולגרים את העיר והעבירו את תושביה לסקופיה ולטרומיצה. יהודים לא חזרו לשם עוד אלא לצרכי מסחר, ובמיוחד לקניית חומרי גלם לתעשיית המשי.

הגירה לסקופיה

לא רק יהודי טרומיצה, דויראן והסביבה היגרו לסקופיה. בין השנים 1912–1918 עברו לשם גם יהודים רבים מעיירות הסביבה.

מקומאנובו, שסביבה התנהלו קרבות קשים ביותר, עברו לסקופיה 15 משפחות. מבויאנובאץ הגיעו 20 משפחות והגיעו גם משפחות יהודיות מקוסובסקה מיטרוֹבִּיצָה ומנוֹבִּי פֶּאֶזָר.

המציאות החדשה יצרה בסקופיה תופעת לוואי: כ-50 משפחות סוחרים יהודים, שנהגו לסחור בכפרי הסביבה, נותרו ללא פרנסה. יתרה מזאת, סוחרים יהודים לא הצליחו לגבות מן הלקוחות, איכרים תורכיים שרובם נהגו לקחת בהקפה — את חובותיהם, משום שהללו נעלמו, נרצחו או גורשו.

למזלם של יהודי סקופיה, לא כל המהגרים היו אביונים. ב-26 באוקטובר 1912 שוחררה סלוניקי ע"י צבאות יוון, לאחר שלטון העות'מאני בן 400 שנה. בימים ההם ניסתה האוכלוסיה היוונית שיכורת הנצחון, שהיתה משכבר הימים מתחרה ליהודי המקום, לפגוע בהם — ברכוש ובנפש. השתררה אווירת דיכאון ודאגה לבאות ורבים מיהודי סלוניקי החליטו להגר משם. לאחדים מהם היו קרובי משפחה בסקופיה ובביטולה, והם היגרו למקומות הללו.

בני סלוניקי הביאו ברכה לאזורי מקדוניה, שכמעט והתרוקנו מתושביהם. בין אלה שפתחו את עסקיהם בערי מקדוניה היו משפחות אלאטיני ואסיאן, בעלי מכרות כרום, האחים שמחה ממשפחת בנקאים ידועה, בעלי תעשיות לעיבוד עורות ואחרים.

בתקופה שקדמה לנסיגת התורכים, היה ראש הקהל בסקופיה אליעזר נאבארן, בנקאי ידוע, יליד סלוניקי. עם כיבושה של סקופיה בידי הסרבים ב-1912, ירד נאבארן מנכסיו

והתפטר ממשרח ראש הקהל לטובת דוד ברכה, סוחר עורות, יהודי יוצא סרביה, מהעיר פירוט.

הלם שינוי המשטר

על מצבם של היהודים במקדוניה בשנת 1913, מיד עם סיפוחה לסרביה, התריע הרב יצחק הכהן שלאנג מבלגראד. עדותו בבטאון "העולם" משקפת בנאמנות את המצב. בראשית דבריו הוא מספר על יהודי בלגראד "שהצטיינו באהבתם למולדת", ובהמשך מציין, כי שונה מזה היה מצב היהודים באותן הערים שנפלו לאחר מלחמות הבלקאנים (1912–1913) בחלקה של סרביה: מונסטיר, שטיפ, פרישטינה ואיסקיב (סקופיה) שהן הקהילות היותר גדולות בסרביה החדשה. עוד בהיותם נתיני תורכיה, ניתן להם לחיות בשלום כאוות נפשם. הם לא לקחו חלק בסיכסוכים הלאומיים ולא התערבו בענייני שכניהם, בני העמים האחרים, ולפיכך ביצרו להם עמדה נייטרלית, שלא קוממה איש נגדם. וכיוון שאופק הראייה שלהם היה מוגבל וצרכי חייהם מעטים, ולפי שלא שאפו למעמד חברתי גבוה יותר, היו שמחים בחלקם. כחיי המשפחה, כך גם חיי הקהילות התנהלו בפשטות, בדפוסים פטריארכליים. קהילה במונטסטיר, למשל, שמנתה כשמונת אלפים יהודים, לא היו לה לא תקנות רשמיות, לא רב רשמי, אפילו מס הקהילה בדור זה לא היה נהוג בה. די היה ליהודים בכך שניתן להם לחיות מבלי שגזרו עליהם גזירות ומבלי לקחת את בניהם לצבא. דבר זה היה חשוב בעיניהם במיוחד. אנשים אלה לא העמיקו לחקור בשאלות מצבם הכלכלי. היו בהם בעלי-מלאכה, פועלים וחנוונים זעירים, שהרוויחו כמה גרושים ליום, והרווח הזעום הזה היה כולו שלהם. מטים לא שילמו, המכס על הסחורה היה קטן מאוד, והדרישה בשוק קטנה גם היא. אמידים יותר היו החלפנים והקבלנים, שהיו מספקים לממשלה את צרכיה. גם אלה לא נהגו ביזבז בחייהם במושגים האירופיים, והממשלה התורכית הניחה להם לנפשם. הבקשיש עשה את שלו: איש לא הפריע להם להישאר באשר הינם, מדור לדור. צרכי הכלל לא יצאו מגדר שו"ב (=שחיטות ובדיקות) וש"ץ (=שליח ציבור) וסופר סת"ם (=כותב ספדי תורה, תפילין ומזוזות). לבתי הספר במונטסטיר, בסקופיה ובשטיפ דאגה ה"אליאנס" (=חברת כ"ח), והכל בא על מקומו בשלום.

לשינוי שחל במצב המדיני לא היו יהודי הקהילות הללו מוכנים כלל וכלל; כאנשים פשוטים, שעמדו מחוץ למעגל הפוליטיקה, ניראו להם כישלון המרד והמלחמה כשואת פתע שאין לאן להימלט מפניה. שהרי התבערה יצאה אמנם מארבע פינות הבלקאן, ולא נשאר מקום לפליטה. כאנשים תמימים שהיו נאמנים למולדתם בכל לבם, ניראתה להם מפלת צבא תורכיה כשבר שארע לעמם ונוגע לעצמם ובשרם, והשתתפותם בצרה גדלה עוד יותר, כי נדהמו למראה עיניהם ודאגו למצבם, מבלי דעת מה יביא יום המחר. ואולם יום המחרת הביא להם רפואה, שאת טיבה לא הבינו. צבאות הסרבים כוננו מייד בערים אלה את שלטונם, והתחילו מפייסים את היהודים ומשדלים אותם בדברים רכים, להיעשות מייד אזרחים נאמנים לסרביה, למלך ולשריו. וכמו להשלים את הטרגיקומדיה

שבמצבם המבולבל, פנו אליהם גם סרטורי הרדיקלים, מאחיהם בני סרביה הישנה, ובהתלהבות יתירה השתדלו למשוך את לבם לתמוך בסיעת הרדיקלים, שבידם היתה הממשלה, והכריחו אותם להכריזו בו במקום על חיבתם הגדולה לסרבים הרדיקלים דווקא. עם גמר המלחמה אירגנה הממשלה הסרבית את ענייני השלטון בעריה החדשות ודאגה לסדרים ולתקנות הקשורות בחיי הציבור. גם היהודים התחילו מרגישים יתר ביטחון אישי, אך לעומת זאת חשו במידה יתירה את דאגות הפדנסה. המצב החומרי הורע מאוד. החנוונים הקטנים, שהיו מתפרנסים ממכירת מלח, נפט, טאבאק וכדומה, קיפחו את פרנסתם, כיוון שסחורות אלו היו למונופולין של הממשלה. מחירי הסחורות האמירו פי ארבעה וחמישה, לפי גודל שיעורי המכס בסרביה. הטובים שבלקוחות — התורכים — גורשו או עזבו את הערים ויצאו לתורכיה. מן הפקידים יצא הצו להשבית את המסחר ביום הראשון ובחגי סרביה, במסגרת חוקי המדינה בגבולותיה הישנים. קשה מכל היה ליהודים האלה, כאשר התחילו ברישום שמות הצעירים לשרות צבאי. כל הצעדים האלה דיכדכו את הרוחות וחלק מן העסקנים התעוררו לפנות בנידון זה בבקשה לממשלה בבלגראד. הרב הראשי לעדת הספרדים בבלגראד, הד"ר יצחק אלקלעי, ציר הפדלמנט הסרבי בנציון בולי וראש הוועד אברהם עזרוביץ', באו בדברים עם שרי המדינה והבהירו להם, שיהודים רבים חרדים לפרנסתם ורוצים לעזוב את המדינה, משום שעל פי חוקים אלה הם חייבים לשובת יומיים בשבוע, והיתה תקווה שהשתלשלות זאת תצליח להביא לשינוי, כיוון שהממשלה לא היתה מעוניינת ביציאת היהודים משם למדינה אחרת.

אשר לחובות השרות הצבאי, מן הנימנע היה שהממשלה תוותר בנידון זה. כחמישים בחורים כבר באו ממונסטיר בבלגראד, לצורך גיוסם. ניתנה להם חופשה לימי הפסח, ובתום ימי החג הובלו לעיר קטנה ורחוקה, שלא היה בה אף יהודי אחד, לשרת בה שנתים במסגרת שרות חובה. במשך הזמן השלימו עם גורלם והתרגלו למשמעת הצבאית.

בשעת כתיבת המאמר (בסתיו 1913), דאג ועד הקהילה בבלגראד לקהילות שנספחו לסרביה, והשתדל להמציא לקהילות אלו רבנים מודרניים, שיוכלו לצאת ולבוא לפני העם, להתייצב לפני שרי הממשלה, ולהגן על זכויות בני עמם. בהשתדלותו של ד"ר יצחק אלקלעי נימצא לקהילה היותר גדולה בסרביה החדשה איש שהיה מוכשר למשרה רמה זאת: לתפקיד הרב במונסטיר נבחר רב צעיר ירושלמי, מן המשפחה המיוחסת מגולי ספרד, שסיים לימודי מדעים בגרמניה — ד"ר א. בן ציון. כך זכתה עדת ישראל במונסטיר שאחד מן המעולים שבחכמי הספרדים יהיה לה לרב. יש לשער, שלד"ר בן ציון ניפתחו שערי עבודה, שרק הוא, כספרדי מלידה, עשוי היה לשרת במ לתועלת בני קהילתו.³⁴⁰

ניתוק מסלוניקי

היהודים, אף שעתה, בסוף שנת 1912, הפכו לנתיני סרביה, טרם הספיקו לסגל לעצמם את שפתם ומינהגיהם של אדוני הארץ החדשים. לפתע קמו גבולות בין המדינות, גבולות אשר היו מחיצות בין קהילות אחיות ובין משפחות. כך נימצאו יהודים בערי "סרביה הדרומית

המשוחררת" או "סרביה החדשה" ללא מרכו — ללא סלונקי — וללא שום אירגון חברתי, ולעומת זאת משופעים בבעיות חדשות של זהות, מחיה ופרנסה. האופי הפאטריארכלי שנשארו חיי המשפחה היהודית, שגם בעשורים הראשונים של המאה ה-20 לא חל בו שינוי רב, היה אחד המכשולים העיקריים על דרכם של הילדים. במלחמת הבלקאנים השניה נלחמו יהודי מקדוניה בחזית בשורות צבא סרביה, כאשר מנגדם לחמו אחיהם, במדי צבא בולגריה.

פנייה ליהודים ליישב את מקדוניה

הכיבוש הסרבי הביא אמנם חופש לפרט ושוויון זכויות בפני החוק. נוצרה מראית-עין של אמון ונאמנות לשלטון. תועמלני המפלגות היו הראשונים ש"גילו" את היהודים. כל אחד מהם ידע לספר שמפלגתו ורק היא דורשת את טובתם.

הממשלה הסרבית יצרה רושם שהיא מעוניינת מאוד בתושבי האזורים הללו. בנובמבר 1913 פנתה אל הקהילות היהודיות בזו הלשון:

"שטחים חדשים שכבשה סרביה דלים בתושבים על אף גדולם, ואין תושביהם מסוגלים לעבד אדמה פוריה ונפלאה זאת, בגלל מספרם הקטן, וכן משום הרמה התרבותית הנמוכה... אנו ניראה בעין יפה התיישבות של יהודים במספרים ניכרים בשטחים החדשים אשר נכבשו".³⁴⁰*

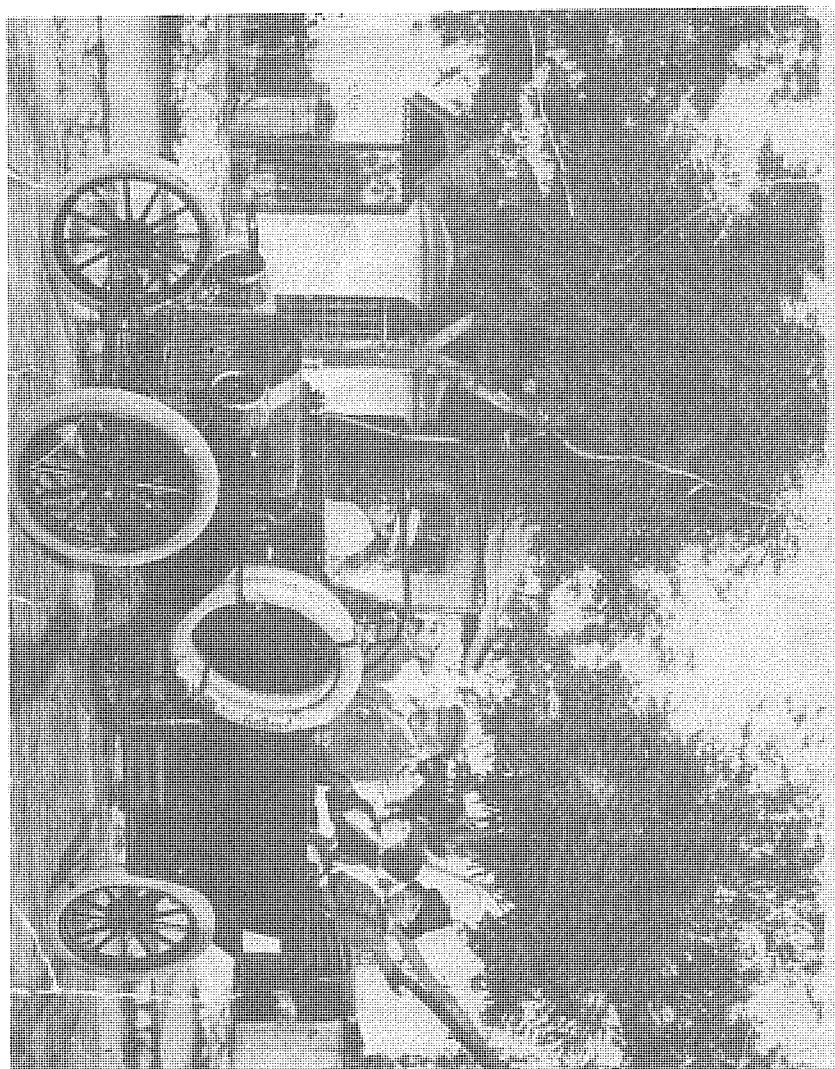
ממשלת סרביה היתה מוכנה להעניק מענקים גדולים לקהילות ולבודדים, ולחמוך תמיכה כספית ברבנים ולעזור בבניית בתי הכנסת. הרב שלאנג מסר למראייניו שיהודי סרביה עדיין שוקלים את העניין.

יהודי מאנדיל — מייסד עיתון סרבי ראשון במקדוניה

חרף מאמציה של ממשלת סרביה ומוסדותיה, לא נימצאו רבים בין ה"צפוניים" שרצו לרדת דרומה ולהשתקע שם. הראשונים שמצאו עניין כל שהוא או סיכוי לפרנסה טובה, או שנשלחו לשם בעל כורחם, היו אנשי עסקים, עיתונאים, דופאים ומורים, והשפעתם הכלכלית, החינוכית והפוליטית היתה גדולה בהרבה ממספרם היחסי באוכלוסייה.

בסוף שנת 1912 נשלח מבלגראד לסקופיה — מטעם הבנקאי בנציון בולי — הצעיר יוסף אמודאי (המודעי), במטרה לארגן שם את סניף הבנק ולעמוד בראשו. הוא השתלב היטב בחיי הקהילה והיה לאחד מפעיליה בתקופות שלטונם של הסרבים בסקופיה.

בין ה"צפוניים" שירדו דרומה במצוות ממשלת סרביה היה גם יוחנן בן בנימין מאנדיל, יליד שאבאץ (1873), אחד מהעיתונאים היהודים הראשונים בסרביה, בוגר פקולטה למשפטים של אוניברסיטת בלגראד (1899). בשנת 1913, עם בואו לביטולה, פתח מאנדיל משרד כעורך-דין ונתמנה למורה בבית ספר תיכון למסחר, אך פעילותו העיקרית היתה בשטח העיתונות: הוא יסד את "עיתון ביטולה" (= Bitoljske novine), העיתון הסרבי הראשון במקדוניה, והיה עורכו הראשי. מובן שלא עסק בענייני יהדות ויהודים, אלא

“עגלת השקט” — Şeyhan Arabacı — כר כני חושבי ביטולה אח מכוניחו של יחנן מאנדיל, המכונית הראשונה שתוגיעה לעיר בשנת 1914

בתעמולה סרבית, אך השלטונות בחרו במאנדיל ככוונה תחילה, משום שידעו שהוא יכול לפנות גם אל לב היהודים בשפתם, הלאדינו, ולקנות נפשות לדעיין סרביה גדולה. העיתון יצא לאור במשך תקופה קצרה בלבד, עד לנסיגת הכוחות הסרביים בשנת 1915. יוחנן מאנדיל הגיע אתם לסלוניקי שם היה בין מייסדי העיתון "סרביה הגדולה" (Velika = Srbija) של ממשלת סרביה הגולה. הוא נפטר ביוון, במאי 1916.

שותפו של מאנדיל בעריכת העיתון בביטולה היה שמואל א. אלקלעי, יליד סמדרבו (1887). בצעירותו היה בין עורכי העיתון היהודי "שותפות" (= Zajednica), שיצא לאור בבלגראד בעשור הראשון של המאה ה-20. אלקלעי, כלכלן במקצועו, נשלח לביטולה ב-1913, כדי לנהל סניף בנק צרפתי-סרבי. עד מהרה התפרסם בכתיבת שירים פטריטיים סרביים. השיר "על המיתרס" (= Na braniku) אשר נכתב בתגובה לאיומי אוסטריה ערב מלחמת העולם הראשונה, זכה לפירסום במיוחד ובלט בלהט הרגש המפעם אותו.

מנהיגי יהדות בלגראד בשירות התעמולה הסרבית ב-1913

ליהודי בלגראד וסרביה הישנה, או לפחות לחלק מהם, היתה שפה משותפת עם אחיהם במקדוניה, הספאניולית. זו היתה אחת הסיבות לפנייתה של ממשלת סרביה למנהיגים יהודיים מן המטרופולין, מבלגראד. בין יהודי בלגראד היו אנשים בעלי כושר רטורי, בעלי כח שכנוע כביר, כגון הרב ד"ר יצחק אלקלעי,³⁴¹ שנתמנה באותם ימים לרבה הראשי של סרביה, לאחר שאירגן למען הסרבים שרות רפואי בהתנדבות לפצועי מלחמות הבלקאן, וכן ד"ר דוד אלבאלה,³⁴² רופא צעיר, אשר השתתף במלחמות סרביה והגיע לדרגת קצונה. שניהם ירדו לדרום הארץ ועשו את מלאכתם. הנוסחה שעל פיה פעלו היתה פשוטה: על היהודים להיות פטריטיים של סרביה ולהשתתף בבניין החיים הלאומיים המתהווים והולכים, ובתוך ההתהוות החדשה יוכלו להתגאות במוצאם, שכן — אם יהודי רוצה להיות סרבי טוב, עליו להיות יהודי טוב וגאה. סגנונם של השנים, ובמיוחד של ד"ר אלבאלה, היה סגנון מנהיג מלהיב-המונים, אשר הקפיד להדגיש את משמעותה ואת גוני צלילה של כל מילה היוצאת מפיו. הוא השמיע את נאומיו במהלך מסע מעיר לעיר, באוזני אוכלוסייה שעד לבואו היתה עזובה לנפשה.

המבוגרים שבין יהודי מקדוניה לא מצאו מיד את דרכם בתוך המערכת החדשה עם כינונה של ממלכת הסרבים, משום שבמהלך חיי דור אחד שלטו בארץ זאת שליטים רבים. האנשים היו מנוכרים גם מן התרבות שעזבו, וגם מזו שעדיין לא רכשו, בעוד שנאלצו להילחם את מלחמת הקיום תוך יציאה לרשות הרבים, כדי להשיג את הדרוש למחיתם. היו להם דאגות של פרנסה, מקום מחסה, הקמת משפחה, גידול ילדיהם וחינוכם וכן אודת החיים בקהילה. הצעירים הסתגלו ביתר קלות למצב החדש, אך לא עברה אפילו שנה ושוב פקדה את האיזור מלחמה, הפעם בממדים גדולים פי כמה ממלחמות הבלקאן: מלחמת העולם הראשונה. הסרבים נסוגו ולמקדוניה נכנסו צבאות בולגריה.

פרק עשירי מלחמת העולם הראשונה

מלחמת העולם הראשונה היתה האכזרית מכל קודמותיה, ואיש לא שיער שמאחורי הפינה מחכה כבר מלחמה אכזרית לאין שיעור ממנה. שדה הקרב נע דרומה, וצבאות אוסטריה ובלגריה זרעו הרס. הגלגל התהפך וידם של הצרפתים, האנגלים והסרבים היתה על העליונה. הסרבים נקמו את נקמתם.

קהילות ישראל במלחמה

לא כל הערים סבלו באותה המידה מהרס והרג, וכך גם קהילות ישראל השונות. דוייראן וסטרומיצה נתחסלו למעשה. בשטיפ נלקחו כמה מנכבדי הקהילה ונשלחו לגלות בבלגריה, אף כי גלות מסוג נסבל בהחלט. בסקופיה שררו תנאי מחייה קשים, אך נסבלים. בראש ועד הקהילה ניצב אליעזר נאבארו.

פינוי הערים בקו החזית

ביטולה, שהפכה לעיר־ספר, היתה זו שנפגעה ביותר, באשר היתה שוב בקו החזית. אשר ליהודי ביטולה: עד שנת 1905 כמעט שלא היתה מוכרת ביניהם תופעת ההגירה זולת העליה לארץ־ישראל. מהשנה הזאת ועד שנת 1912 היגרו משם מעל ל־3,000 נפש. בתקופת מלחמת העולם הראשונה פונתה העיר מתושביה, ורובם עברו ליוון. יהודים רבים לא חזרו לעירם בתום הקרבות. כששים משפחות עברו לגור בעיר לָדִין (פלורִיָּה), שם לא התקיימה קהילה יהודית עד לבואם של יוצאי מונסטיר.

איל קאל די לוס מונסטירליס בסלוניקי

בסלוניקי נשארו 150 משפחות, שלימים בנו לעצמם את בית הכנסת "איל קאל די לוס מונסטירליס" (מעניין שבית כנסת זה הוא היחיד בין כל בתי הכנסת בעיר סלוניקי, שנשארו על תילו ושרד גם אחרי שואת יהודי יוון).

מספר משפחות יהודיות ממקדוניה נשארו באחונה ובקאסטוריה. יתדם חזרו לביטולה, וכמעט שלא האמינו למראה עיניהם. במקום עיר תוססת, בידת המחוז ומקום מושבם של קונסולים מ־12 מדינות, שבדאשית המאה מנתה כ־80,000 נפש, מצאו החוזרים עיר גבול נידחת, הרוסה ועלובה, ללא מקורות פרנסה. ההגירה התחדשה, והופנתה בעיקר לארץ־ישראל ולארצות אמריקה הדרומית, אך מספרם המדויק של המהגרים לא ידוע.

מדינת הסרבים, הקרואטים והסלובנים

לפי חוזה השלום שנחתם בִּוֵּרְסֵי (צרפת) קמה בשנת 1918 מדינת הסרבים, הקרואטים והסלובנים. מקרוניה, כחלק ממנה, נקראה "סרביה הדרומית", כפי שנקראה גם בין השנים

1915—1912.

ROYAUME SERBE
SERBIE UNIE
ROYAUME SERBE

Washington, Dec. 27th, 1917.

Dear Captain Albala,

[I learn that you have to attend on Saturday 29th inst... a meeting of the "Anorah, the great Cultural Society in this country of the Jewish youth." I wish you to express to your Jewish brothers, ~~brothers~~ (on that occasion) the sympathy of our Government and of our people for the just endeavour of reawakening their beloved country in Palestine, which will enable them to take their place in the future Society of Nations, according to their numerous capacities and to their unquestioned right. We are sure that this will not only be to their own interest, but at the same time, to that of the whole of humanity.

You know, dear Captain Albala, that there is no other nation in the world sympathizing with this plan more than Serbia. Do we not shed bitter tears on the rivers of Babylon in sight of our beloved land, lost only a short time ago? How should we not participate in your clamours and sorrows, lasting ages and generations, especially when our countrymen of your origin and religion have fought for their Serbian fatherland as well as the best of our soldiers?

After It will be a sad thing for us to see any of our Jewish citizens leaving us to return to their promised land, but we shall console ourselves in the hope, that they will stand as brothers and leave with us a good part of their hearts, and that they will *for Israel* be the strongest tie between ~~them~~ and Serbia.

Believe me, dear Captain Albala,

Very sincerely yours,

ב-27 בדצמבר 1917 שיגר מ. וסניץ, ראש משלחת סרביה בגולה, מכתב לד"ר דוד אלבאלה, בו הוא הכיר בהצהרת בלפור לזכות קיומה של מדינת היהודים בארץ ישראל. מכתב זה נכתב פחות מחודשיים לאחר איגרתו של בלפור אל הברון רוטשילד, ובכך היתה סרביה הראשונה — לאחר אנגליה עצמה — אשר הכירה בהצהרת בלפור. (ראה כאן, הערה 342).

פרק אחד עשר

בין שתי מלחמות העולם

נסיונות אפליה ותגובת היהודים

אחד מן הסעיפים בהסכמי השלום שנחתמו לאחר מלחמת העולם הראשונה היה בעל משמעות לגבי יהודים רבים. המדובר בסעיף א' שבפרק 3, אשר קבע כי "אזרחי אוסטריה, הונגריה ובלגריה, אשר ביום בו ההסכם המוצע נכנס לתוקפו מתגוררים בכל שטח שהוא של ממלכת ס.ק.ס.³⁴³ — מוכרים כאזרחים בעלי זכויות ללא כל הכרזות וטקסים נוספים". בשטחה של "סרביה הדרומית המשותפת" התגוררו באותה תקופה יהודים רבים בעלי אזרחות זרה. כיוון שתהליך ה"סרביזציה" של היהודים החל כבר בזמנו, לאחר מלחמות הבלקאן, כשבני היהודים שירתו בצבא,³⁴⁴ וגוייסו אף ביתר שאת לאחר מלחמת העולם הראשונה, קיוו הכל כי שוויון זכויות ממשמש ובא, אך למעשה לא היה כך. בשבועונם של יהודי סארייבו לענייני תרבות ופוליטיקה "ההכרה היהודית"³⁴⁵ אנו קוראים באותיות זעירות שמדינת הסרבים, הקרואטים והסלובנים מתכוונת לגרש מספר ניכר של יהודים, בניגוד גמור להסכם אשר ממשלתה חתמה עליו. בין המיועדים לגירוש נמצאו גם נשים וקשישים שבניהם שירתו עדיין בצבאה של המדינה החדשה. פקדות גירוש הוצאו אף לכמה יהודים שנפטרו זה מכבר. מצב היהודים אשר קיבלו צווי גירוש היה קשה, משום שאף מדינה לא רצתה לפתוח לפנייהם את שעריה. צעד אכזרי זה גרם לבהלה בקרב יהודי יוגוסלביה. הורכבה משלחת של אישים יהודים, אשר מטרה לנציגי מדינת ס.ק.ס. בוועידת השלום תזכיר בעניין זה, בנוסף לפניות אל אישים פוליטיים מסויימים.

כעבור שבועיים מביא אותו העיתון בעמודו הראשון ובאותיות מאירות עיניים מאמר שכותרתו רק מילה אחת: "מ ת א ה"³⁴⁶. במאמר נכתב בין השאר:

"... אנו מוחים נגד גירושם של היהודים אשר חיים בארצנו עשרות בשנים. התנהגות השלטונות בעניין זה מהווה הפרה גסה של הבטחות שנתן השר פְּרִיֶצֶ' בִּיץ' למשלחת שלנו. אנו מוחים במיוחד נגד צורת ההתנהגות כלפי אנשינו: רודפים אותם וכולאים אותם כאילו היו פושעים..."

בגילינו מיום 6 בפברואר 1920 מביא העיתון "ההכרה היהודית" באותיות קיריליות בעמודו הראשון מאמר תחת הכותרת "הגם את, יוגוסלביה"³⁴⁷ ובו גם השורות הבאות:

"... לא יכולנו להאמין. התנהגותם של בני העם הסרבי האמיצים הפיגה בכל הזדמנות חששות כבדים אשר התעוררו בנפשנו. לא יכולנו להאמין כי מי שהיו מדוכאים מזה מאות שנים, אשר עוד תמול-שלוש חזו מבשרם את שוט העריצות, יוכלו להכתיים

את החרות הצעירה במעשים בדבריים ובלתי אנושיים, שצמאונם לנקמה וזעמם ימצאו ביטוי בשינאה עיוורת נגד חפים מפשע וחלשים... מהמהפך ועד היום נאלצנו להתנסות בכמה נסיונות קשים ומרים. כל אותו הזמן השלינו את עצמנו והתנחמנו... שאלנו את עצמנו האם אותם מעשי עוול, גירוש נטול כל סיבה ומעשי האכזריות הינם רק בבחינת תופעות מקריות או שמא אלה סימנים המבשרים רעות ליום המחור. זמן רב — בתחילה אפילו ללא מחאה — סבלנו ממעשים המנוגדים לחוקה ושיקרנו לעצמנו...".

כעבור כחודש וחצי, ביום ז' ניסן, ה־26 במארס, מפרסם אותו העיתון מאמר מפרי עטו של יעקב ח. אלפנדרי, סוחר מבלגראד. על מהימנותו של האיש לא נימצאו עוררין, לאחר שהוכיח זאת בשדה הקרב.³⁴⁸ "בחזית הכבוד" — כך נאמר שם, הוא לחם ונפצע פצעים קשים, אך נשאר בשורות הצבא הסרבי, כאשר עמד כבר בגיל שלא היה חייב לשרת בו עוד. על גבורתו זכה בעיטורי כבוד. במאמרו מחה אלפאנדארי נימרצות נגד הגירוישים ונגד קריאה פומבית בעיתונות להסתה ולפוגרום נגד יהודי יוגוסלביה, ואת מחאתו הוא מסיים במילים הבאות:

"...אל נא נשחיו את חרבותינו נגד אזרחינו. משלו ברוחכם וכבשו את יצרכם ודעו שלמען מולדתנו הקדושה שפכו את דמם באמונה ובנאמנות לא מעט יהודים".

יריבויות בצמדת ועד קהילת סקופיה

בתום מלחמת העולם הראשונה סולק אליעזר נאבארו ממישרת ראש ועד הקהילה, ותחתיו מונה למישרה זו יוסף אריה, בעליו של הבנק "וארדאר". יוסף אריה היה איש המשטר החדש, הסרבי, אך גם תרם ביד רחבה לניצרכים בעירו, ללא הבדל מוצא ודת. חברי ועד הקהילה היו רובם סוחרים מבוססים, שלא היה להם עניין בחיי הקהילה. הם דאגו לפרנסתם הם, לקיום משפחתם ולחינוך ילדיהם. רבים מהם היו מהגרים חדשים מסלוניקי. חלקם באו לאחר השריפה הגדולה שפקדה את העיר (ב־1917), אך רבים יותר נימלטו מפני שהאוכלוסיה היוונית, שיכורת הנצחון והמתחרה משכבר הימים ביהודי המקום, פגעה בנפשם וברכושם של יהודי סלוניקי. לרבים מבני העיר הזאת היו קרובי משפחה בסקופיה והם ניהלו ועסקים פורחים בחלק זה של מקדוניה, שנכבש ע"י הסרבים: היו שם מיכרות כרום של משפחות אלטיני ואסיאו, תעשיות לעיבוד עורות, בנקים של משפחת שמחה וכדו'. רוב אנשי ועד הקהילה לא שלטו בשפת המדינה. בוועד עצמו שררו סיכסוכים אישיים, אשר איימו לפלג את המחנה היהודי. המועמדים למשרות רמות בקהילה גילו פעילות יתרה בחיי הציבור רק לקראת הבחירות, כאשר המשרה שימשה להם קרש־קפיצה לקידום האישי ולקידום עסקיהם. הם לא ראו בעין יפה את פעילותם של בני הנוער, מתוך פחד שמא תתפרש פעילות זאת כחתרנית או בלתי־פטריוטית. תנועות הנוער לא קיבלו שום תמיכה, לא מוסרית ולא כספית, וחבריהן היו מתאספים במרתפים לחים ואפלוליים, בזמן שלרשות הודיהם היו אולמות מרווחים של "מועדון יהודי סקופיה". המורה אליהו ברזילי ניסה

לשנות במקצת את המצב, אך לשווא. מקץ כמה שנים עבר בבלגראד, שם פקד אותו אסון, ובנו יחידו אשר נולד בסקופיה, נפטר. אותו מורה, אליהו ברזילי, היה לימים לרבה הראשי של אתונה, שהזהיר את יהודי המקום מפני השואה המתקרבת ובעצמו הצטרף לפרטיזאנים. יריבו של יוסף אריה על משרת ראש ועד הקהילה היה בשנת 1936 יוסף אמודאי (המודעי), יליד זמון ופטריוט סרבי נלהב, היהודי הראשון שהגיע לסקופיה עם כניסת הצבאות הסרביים ב-1912.

לאחר מלחמת העולם הראשונה היה אמודאי למנהלו של בית-חרושת לטקסטיל של האחים ארוואטי. הוא השתלב היטב בחיי העיר בכלל והקהילה בפרט, והיה לאחד מפעיליה. בשנת 1928 בא בעקבותיו אחיו, ד"ר שמואל אמודאי, כרופא יהודי נוסף בעיר סקופיה. הראשון שהשתקע במקום היה ד"ר אברהם נסים, רופא צעיר מעיר ניש, בוגר הפקולטה לרפואה של באול, ציוני נלהב שעמד בקשרי מכתבים עם הוועד הפועל הציוני בברלין. בבחירות לוועד הקהילה בשנת 1936 הובס יוסף אמודאי ועזב את העיר, אך המנצח יוסף אריה נפטר לפתע ביום נצחונו, ובמקומו נתמנה לראשות ועד הקהילה ד"ר אברהם נסים. בפעם הראשונה בתולדות הקהילה נתמנה יהודי למוכיר הקהילה. היה זה יוסף-פפו אלאוף, בוגר האקדמיה למסחר של בלגראד, עתונאי צעיר ודינאמי. שני אישים אלה כיהנו במשרתם עד מארס 1943. ד"ר נסים ניצל הודות למקצועו, ואלאוף הספיק ברגע האחרון ממש לברוח לאלבניה.

תקנות הקהילה היהודית בסקופיה

קשיים רבים נערמו בפני קהילת סקופיה דלת הנסיון, שאלות חדשות צפו ועלו על פרק יומה ולא תמיד היתה מסוגלת להתמודד עם בעיות הזמן. ראשי הקהילה ביקשו עצה ועזרה מאיגוד הקהילות שמרכזו היה בבלגראד, אך זה לא תמיד פתר להם את הקושי או נענה למבוקשם.

ב-7 במארס 1928 הועלה הרעיון להוציא נוסח לכתובות בשפת המדינה:

"...בטכס הנישואין אצל בני עמנו נחתמת כתובה, שבה חותם החתן על גובה סכום הנדוניה שקיבל מכלתו ומתחייב שהסכום הנ"ל ישאר ברשותה לצמיתות. כתובה זו מוצגת תכופות בפני בתי דין אזרחיים, כדי להגן על רכושה של הכלה מפני נושיו של הבעל, אך היא כתובה בשפה יהודית עתיקה (לשון הקודש)... נחוץ מאוד שהאיגוד יוציא לאור כתובה המובנת לכל הקהילות היהודיות בממלכה ושתהיה כתובה בשפה הסרבית (שפת המדינה), ובמקביל לכך היא יכולה להיכתב גם בלשון היהודית העתיקה (לשון הקודש). עם כתובות כאלה יוכלו יהודי מדינתנו לסיים את עסקיהם בבתי הדין ביתר מהירות, ביתר קלות ובפחות הוצאות..."

ב-5 ביוני 1936 יוצאות לאור בסקופיה "תקנות הקהילה היהודית הדתית בסקופיה". מעניין לציין שבסעיף ג', בהגדרת מיהו יהודי, נקטו יהודי סקופיה לפי חוקי המדינה, דהיינו: "יהודי הוא כל אדם שאביו הוא יהודי". לקהילת סקופיה השתייכו כל היהודים אשר

התגוררו בעיר עצמה ובשטחי שיפוטה, ללא הברלי מין, גיל ואזרחות. בתקנות הללו היו 24 עמודים עם 113 סעיפים. בסוף שנת 1939 ובאישור שר המשפטים מ־8 בדצמבר 1939, קיבלה קהילת סקופיה החותמת של הקהילה נשאה במרכזה את סמל המדינה שעליו נשענו לוחות הברית ומסביב הכתובת "קהילה יהודית דתית סקופיה".

"אֵיל קָאָל דִּי אַבְאָשׁוּ" ו"אֵיל קָאָל דִּי אַרְיֵה" בסקופיה

במאה ה-20 לא נשאר עוד זכר לשתי הקהילות שמימים עברו — בית אהרן ובית יעקב. במרכז הרובע היהודי של סקופיה ניצב בית הכנסת שהכל כינוהו "איל קאל מואבו די אבאשו" וממולו "איל קאל די אריבה", בית הכנסת השני, קטן יותר, ששימש רק לשעת הצורך, בימי מועדי ישראל, ובמיוחד ליום הכיפורים ולראש השנה, כשבית הכנסת הגדול לא כלל את כל המתפללים כולם. בקומת הקרקע של אותו בניין שכנו משרדי הקהילה היהודית ובית הספר של העדה. בגדה הימנית של הווארדאר, בשכונת בוניאקובאץ, שבה השתכנו משפחות יהודיות רבות, נפתח בית תפילה בבית פרטי וצנוע, עבור כל אותם יהודים שלא רצו לחלל קדושת השבת, אך בגלל המרחק קשה היה להם להגיע לבתי הכנסת שברובע מעבר לווארדאר.

יפידה תלולה בחיי הדת

בניגוד לעליה בתנופה הציונית בסקופיה שלאחר מלחמת העולם הראשונה, סבלו חיי הדת קשות עד שנאלצו להזמין לעצמם רועה רוחני מסלוניקי. בפברואר שנת 1922 הגיע לסקופיה הרב ד"ר מרדכי סאיאס, לכהן שם כרבה הראשי של הקהילה. השקפת עולמו היתה ציונית, או — כפי שנאמר: "יהודית חדשה". ד"ר סאיאס לא נשאר זמן רב במקום אלא עבר לאַנטוֹרֶפֶן, שם ניספה בשואה. בשנת 1924 היו בסקופיה 4 חכמים: טובי סוסתיאל (עלה ארצה בשנת 1934), יוסף חיים, מנחם לוי ועודיאל חסון. זה האחרון היה גם מורה בבית"ס היהודי, הכין את תלמידיו לקראת טקס בר־מצווה ובעת הצורך שימש גם שוחט. יתר המורים באותה שנה היו יוסף בכר, פלורה גאטיניו, רגינה אלאג'ים ואליעזר כהן. חכמי סקופיה בשנת 1928 היו: משה אדרוקי, ששימש גם חזן ומוהל; נפטר ב־1932; משה בכר, יליד 1867, למד בסמינר לרבנים בקושטא וכיהן כ־20 שנה כחזן בעיר זמון; יוסף חיים ומנחם לוי הוזכרו כבר ארבע שנים קודם לכן. מורה דת בשנת 1928 היה יוסף ביטראן, יליד 1885, שכיהן קודם לכן במשך 5 שנים בסלוניקי ו־7 שנים בביתולה.

עריקתו של הרב אלטאראץ

מהרשימה לקרן פנסיה של שנת 1933 אנו למדים מי היו האחראים לחיי הדת בסקופיה: חכם משה בכר בן 66, חכם יוסף חיים בן 53, שכיהן 35 שנים בסטרומיצה, חכם יעקב

סאפורטה בן 48 ורב ומורה-דת קאלמי אלטאראץ בן 21. זה האחרון עורר מחלוקת קשה בין קהילת סקופיה לבין קהילת בלגראד. זאת אנו למדים מהתכתבות בין שתי הקהילות הללו בשנת 1933, החושפת גם את מצבה האמיתי של קהילת סקופיה באותם ימים. במכתבם מס' 587 מיום 6 באוקטובר 1933 כותבים אנשי סקופיה:

"קאלמי אלטאראץ, רב ומורה-דת בקהילה שלנו, הפתיע אותנו לפני 3 ימים בהתפטרותו, לאחר שקיבל משרה בקהילת בלגראד ללא ידיעתנו וללא הסכמתנו. אנו חונקנו להעריך חרותו של כל אדם, אך במקרה הנדון לא נוכל אלא למחות על חרותו (שאינה אלא ספסרות) של אלטאראץ הצעיר וכך גם נגד הנהגת הקהילה היהודית בבלגראד. הסמינאר התיאולוגי שלנו בסארייבו העמיד רק את הדור הראשון של כ"12-13 חניכיו התיאולוגים והדור הבא ייצא רק כעבור 4-5 שנים. חניכים אלה רכשו את השכלתם על חשבון קורבן שהקריבה כל יהדות יוגוסלביה וחובתם לשרת את יהודי יוגוסלביה ובראש וראשונה בקהילותינו הגדולות.

אלטאראץ הנוכח היה אצלנו מספר חודשים. המקום לא מצא חן בעיניו ולא היה מרוצה מן התמורה, כך שחזר להוריו בסארייבו. לאחר כמה חודשים העלינו את משכורתו והוא חזר אלינו. סידרנו לו משרה כמורה לדת בתשלום בגימנסיה המקומית ושמרנו עליו כעל בבת עינינו והוא אף הודה לנו והיה שבע רצון. ולפתע הנחית עלינו עכשיו מכה והתפטר משרותו. אין אנו רואים צורך במורה-דת נוסף ליהודי בלגראד, אך אנו רואים גם רואים את ההפסד המשווע ליהודי סקופיה. האם אחינו בבלגראד יכולים להרשות לעצמם, כאשר לרשותם מספר כה גדול של עובדי הוראה מוסמכים לגזול מיהודי סקופיה את הרב ומורה הדת המוסמך היחיד? איך ישארו עכשיו, 600 בתי יהודים וכ-500 תלמידי בתי הספר היסודיים והתיכוניים בסקופיה באמצע שנת הלימודים, בלעדי הרועה הרוחני והמורה המוסמך היחיד? זה יהיה חטא לא יכופר למוסדות הראשיים ואף לאחינו בבלגראד..."

תשובת "אחינו מבלגראד"

ד"ר י. צ'לינוביץ', שעמד בעת ההיא בראש הקהילה הספרדית בבלגראד, במכתבו מס' 2129 מ-10 באוקטובר 1933, דחה בצורה בוטה את בקשת "אחינו בקהילת סקופיה", ובתגובה ביטאו אלה את כל כאבם ומרירות לבם בתשובתם מ-10 באוקטובר:

"מכתבכם... הפתיע וציעד אותנו מאוד. ידוע לכם שקהילתנו היא אחת הגדולות והמרכזיות, במקום מושבו של הבאן (ראש הגליל), כשסביבה שוכנים נציגים מובחרים ומלומדים של כנסיות אורתודוקסיות, קאתוליות ומוחמדניות, ואף על פי כן אתם מרשים, אחינו היקרים, שנציגי הקהילה היהודית דהיום יהיו חכמים ומורים בורים ובחתי מתאימים לחלוטין. האמת היא שליד מר אלטאראץ יש לנו עוד מורה-דת אחד, אך הוא בלתי מוסמך, אינו מכיר את שפת המדינה ואנו מעסיקים אותו עוד שנה פשוט מתוך חמלה. הרבנים הם שלושה: האחד ישיש המוטל על ערש

דווי, השני הפך לא מכבר מבעל חנות מכולת לחכם והשלישי, גם זקן וגם אינו שולט בשפת המדינה ואף לא מוסמך. הנה איפוא, אחינו, מי יש לנו כאשר אתם ממליצים בפנינו 'לחלק היטב את הכוחות שלרשותנו', כדי לצפות להצלחה בקהל המונה 500 בני נוער — תלמידים ו-700 משלמי מסים בסקופיה... אנו מקווים עדיין שתרגישו בעוול שבצעד שנקטתם ותודיעו למר אלטאראץ כי אינכם מקבלים אותו..."

כל בקשותיהם ומחאותיהם של אנשי סקופיה לא הועילו: קאלמי אלטאראץ נשאר בבלגראד.

בעקבות בקשות רבות בעניין רב ומורה לקהילה, נתמנה בינואר 1938 ד"ר מנחם לסקו, לידי הונגריה (1911) לציבור שבין כ-3500 חבריו היו רק כ-50 בני העדה האשכנזית. ד"ר לסקו השתדל מאוד להתאים עצמו לכהונה זו, ואפילו למד את שפת הלאדינו כדי שדרשותיו תהינה מובנות לצאן מרעיתו, אך כעבור זמן מה ביקש בעצמו את העברתו משם ועזב את סקופיה כשנה אחר בואו.

מועדון יהודי סקופיה

בתחילת העשור השלישי של המאה ה-20 החליטו יהודי סקופיה לארגן לעצמם מסגרת לפעילותם וכך קם "מועדון יהודי סקופיה", שהיה חייב לקבל את אישור השלטונות. תקנות המועדון כללו 21 סעיפים, ופורסמו ב-15 בפברואר 1920. ראשי המועדון ומייסדיו היו קונורטי ששון, יחיאל קמחי, יעקב כהן, ליאון קארייו, חיים אנג'ל, שמואל עשהאל, שלמה כהן, מואיז אסיאו, יוסף קמחי וליאון לווין, כולם ראשי הקהילה ונכבדיה. בפרק התקנון המדבר על שמו, מיקומו ומטרותיו של המועדון נכתב:

סעיף 1: יהודים תושבי סקופיה מייסדים מועדונם בשם "מועדון יהודי סקופיה" שמיקומו בסקופיה.

סעיף 2: המועדון מציב לפניו את המטרות הבאות:

א. לפעול להעלאת רמתו ולקידומו של החינוך המוסרי והרוחני בקרב היהודים בסקופיה;

ב. לפתח הרגשת הדדיות ולבסס קשרים הדדיים בין כל המעמדות החברתיים של הקהילה היהודית בסקופיה;

ג. לפעול ולעזור לקהילה היהודית להעלות קדנו של בית הספר ולסייע לכל שאר מוסדות הקהילה בסקופיה;

ד. להחיות ולחזק את דגש החובה האזרחית בקרב יהודי סקופיה וכן מסירותם ואהבתם למולדת היא ממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים;

ה. להקציב במידת היכולת מילגות מכספי הקהילה כדי לתמוך בתלמידים המוכשרים מבני יהדות סקופיה בבתי ספר דיאליים, קלאסיים, מסחריים, אמנותיים, חקלאיים ואומנותיים, ולסייע בהשתלמות בלימודים הן בתוך הממלכה והן בחו"ל;

- ו. ליצור לפי הצורך קשר ושיתוף פעולה עם כל המרכזים הציוניים בסרביה או עם חלק מהם;
- ז. מהאמצעים שלרשותו יועמד המועדון לרשות חבריו כמקום למיפגש, לרבות השרותים הדרושים — מזנון, ספרייה, עיתונות סרבית וזרה, להוציא מן הכלל עיתונות פוליטית, וכן ומשחקים שונים, להוציא משחקי מזל.

מוסדות קהילת סקופיה

מדין-וחשבון על פעילותן של ועדות הקהילה הדתית היהודית בסקופיה אפשר ללמוד פרטים רבים. הסיוע שהעניקה הקהילה למוסדותיה הסוציאליים היה יעיל והסתכם ב-12% מכלל תקציבה. אגודת "ביקור חולים", שסיפקה תרופות ודאגה לחברי הקהילה העניים בעת חוליים, פעלה בתקופה שבין השנים 1936–1939 באופן אינטנסיבי. מוסד זה, שהופרד בשנת 1939 מה"חברה קדישא", דאג ל-80 משפחות נצרכות. במשך שלוש השנים הוציא על כך קרוב ל-40,000 דינאר. בחום התקופה נאמד רכושו ב-33,422 דינאר. הארגון "מתנות לאביונים" סיפק מדי יום ארוחות לשלושים ילדים יתומים. בשנת 1939 הסתכמו הוצאותיו של מוסד זה ב-23,000 דינאר. "מתנות לאביונים", שבשנה זו הוכר כמוסד קהילתי, סיים את השנה התקציבית כשלזכותו 124,488 דינאר. "מלביש ערומים" — מוסד קהילתי נוסף, דאג להלבשת ילדי העניים. בשנה 1939 הוציא 13,000 דינאר לרכישת בגדים ל-76 ילדים.

"חברה קדישא" אשר סבלה ממושכות מזעזועים פנימיים, ממדיבות ומסיכסוכים בין חבריה, התגברה על התופעות הללו והמשיכה לתפקד כהלכה. רכושה נאמד בסוף 1939 ב-42,124 דינאר.

נחבר שהנהגה אשר החלה בפעולה בשנת 1936 "ירשה" חובות בסכום של 92,230 דינאר. המשכורות לצוות עובדי הקהילה לא שולמו במשך 2 עד 4 חודשים. בשלוש השנים שהדו"ח דן בהן, התגברה הקהילה על המכשולים והצליחה להחזיר עיקר חובותיה, 79,000 דינאר, כך שנותר רק פרעון החוב לאיגוד הקהילות היהודיות בבלגראד, בסכום של 13,000 דינאר. בסוף שנת 1939 היו בקופת הקהילה 41,707 דינאר.

אחת מפעולות ההנהגה החדשה היה רישום חבריה. עד לסוף התקופה שהדו"ח דן בה, נרשמו 749 בתי-אב עם 2,821 נפש (1424 ממין הוכר ו-1397 ממין הנקבה), אך עדיין נשארו בתי-אב שלא נרשמו. העבודה הקשה ביותר היתה קשורה בסידור האדריכון, שכלל חומר מתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה, לאחד שאוכסן במקומות לחים ולא מתאימים, כך שחלק ממנו נמצא במצב של דיקבון.

לקראת חודף 1939–1940 קנתה הקהילה קרוב למאה מטרים מדובעים של עצים להסקה ביתית, בשווי של כ-10,000 דינאר, ולכך הוסיף הנדבן הידוע אניסו אורואטי את תרומתו השנתית, שהסתכמה ב-60 מטרים נוספים. מספר המשפחות שהקהילה דאגה לצרכיה הסתכם בכ-100. המספר עלה בעיקר עם בואן של משפחות רבות מביטולה, אך גם עקב

המצב הכללי במדינה, כך שבשנה 1940 היה מספר הנצרכים גדול פי 4 ממספרם בשנת 1936. בשנת 1936 הוקצב לסעיף העזרה הסוציאלית סכום של 20,000 דינאר, ובשנת 1940 — 104,000 דינאר, סכום שהיווה מעל 25% מכלל הוצאות התקציב. 25 משפחות קיבלו הקצבה חודשית סדירה ורבים אחרים קיבלו עזרה תקופתית, ביניהם לא רק יהודים מקומיים, אלא גם כאלה שנימצאו במעבר, קדי פליטים. עיריית סקופיה, באמצעות הארגון לעזרה לימות החורף, סיפקה תמיכה ל-70 משפחות יהודיות, שקיבלו חינם אין כסף את כל השירותים הרפואיים (כולל תרופות); 35 משפחות קיבלו גם מצרכים, כגון קמח, שעועית, תפוחי-אדמה ועצי-הסקה. 17 משפחות קיבלו מדי חודש גם עזרה כספית. העזרה הזאת, מטעם הרשויות המקומיות, הקלה בהרבה על המוסדות היהודיים.

לסיכום שנת 1940: מהתקציב המשוער בגובה של 425,000 דינאר, הוצא סכום של 459,331.50 דינאר, וזאת בגלל השיבוש בחישוב הקרן הסוציאלית. התחזית היתה להוצאת סכום של 15,000 דינאר, אך בפועל הוצאו 90,000 דינאר ומכאן הגרעון. כל יתר התחזיות נתגשמו במלואן.

מפקד תושביה יהודים של סקופיה ב-1938

בשנת 1938 נערך מפקד תושביה היהודים של סקופיה. באותה שנה היו שם 631 בתי אב שכללו 2378 נפשות (1274 גברים ו-1104 נשים). בין אלה שלא נפקדו מסיבה זו או אחרת הי' עוד כמאה משפחות ובהן ארבע נפשות בממוצע למשפחה, כך שמספרם הכולל של היהודים נאמד בכ-2,800 נפש. מעניין לציין, שרק 1403 מהם היו ילידי סקופיה, דהיינו קצת יותר מ-50% מכלל יהודי העיר. שיעור הילודה בקהילה היה בירידה תלולה. אף שמספרם הכולל של יהודי סקופיה גדל עקב בואם של המהגרים מהעיירות שבסביבה, נולדו בעיר בשנת 1938 רק 50 תינוקות, לעומת 71 שנולדו במקום בשנת 1924. צויין שבמשפחות אמידות היה שיעור הילודה קטן מאשר במשפחות העניות.

בבתי-הספר למדו בעת ההיא 299 תלמידים: 132 בבתי-ספר יסודיים, 136 בבתי-ספר תיכוניים (84 בנים ו-52 בנות), ו-31 תלמידים בבי"ס למסחר.

בראש ועד הקהילה עמדו בשנת 1938 ד"ר אברהם נסים (יו"ר), יוסף-פפו אלאוקף (מזכיר) וחברי הנהלה: יצחק ש. כהן, חיים ביטי, דוד טאלבי, יצחק אלבכרי, ד"ר אליו פראנסביץ' ואשר כהן.

מגוון המקצועות של יהודי סקופיה ב-1940

בשנת 1940 נערכה רשימה של בעלי זכות ההצבעה להנהגת הקהילה. ברשימה היו 839 שמות, 34 מהם אשכנזים. להלן מגוון המקצועות:

140	סוחרים;	11	סוחר חטים;	3	מדפיסים;
127	זבנים;	9	סנדלרים;	3	בעלי חברות תובלה;
97	פקידים;	9	פועלים;	3	מוכרי פייס;
45	מובטלים;	7	מוכרי דברים משומשים;	3	סבלים;
42	רוכלים;	7	חשמלאים;	3	קצינים;
36	מתווכים;	6	רוקחים;	3	גהצנים;
28	ירקנים;	6	שמשים;	3	מסגרים;
23	משכירי בתים;	5	צבעים;	2	וטרינארים;
20	חייטים;	5	קצבים;	2	נגרים;
17	חלבנים;	5	יצרני מטאטאים;	2	מוכרי גרעינים;
16	זגים;	5	יצואנים;	2	משפטנים;
15	סטודנטים;	4	ספרים (גלחים);	2	נחתומים;
14	פחחים;	4	סורגים;	2	צלמים;
12	רופאים;	3	נפחים;	2	תעשיינים;
11	פונדקאים;	3	מהנדסים;	2	קבלנים ועוד, ועוד.
11	בורסקאים;				

מוסדות קהילת ביטולה

בשנת 1924 נערכו בחירות לראשות ועד הקהילה, שמנתה כ-820 משפחות. בראש ועד הקהילה עמדו אז יצחק נחמה ומשה אהרן עשהאל. ברשות הקהילה היו באותה השנה נכסי דלא-ניידי, ביניהם חורבות בית הספר הגדול, שהיה שייך לפנים לחברת כ"ח, ולפניהם עמדה משימת בנייתו מחדש ושקומו. בינתיים התקיימו הלימודים בבית הספר "חצי אוטונומי" המוחזק ע"י הממשלה. בבית ספר זה למדו 400 תלמידים יהודים, שהיו מחולקים לחמש כיתות: מכינה אחת וארבע כיתות רגילות. ארבעת המורים לדת (מודי ההלכה) קיבלו את משכורתם מהממשלה. בתקציב הקהילה היה סעיף, שנועד לממן רכישת ספרי הלימוד הדרושים, בסכום קבוע. שאר הילדים למדו בבתי"ס ממלכתיים.

תקציב הקהילה נקבע בהתאם להכנסות השכירות של נכסי דלא-ניידי, שנשארו בידיה מן הימים שקדמו למלחמת העולם הראשונה, כאשר הקהילה מנתה 14,000 נפש, לפי דיווחו של הרב ג'אין.

לקהילה היו הכנסות משחיטת הבשר הכשר (גאבילה), ממכירת מצות, מגביית 2% מן הנדוניה ("מסי חתונות") וכד'.

מעטים מבין יהודי ביטולה היו אמידים, וקומץ זה נשא על כתפיו נטל כבד של עזרה לעניים. משפחות אלה התגוררו ברובן מחוץ לרובע היהודי, בשכונות המעורבות של העיר, בין המוסלמים והנוצרים.

במה שהיה מכונה בשם "המעמד הבינוני" — נכללו בעלי חנויות ועירות, רוכלים או חייטים, וכן בעלי מלאכה, שעסקו בבורסקאות, והיו סנדלרים, מעבדי מתכות, עושי פחמים וכדומה. ביתר חלקי יוגוסלביה נחשבו אנשי "המעמד הבינוני" מסוג זה לעניים מרודים, משום שהסנדלרים היו למעשה מטליאי טלאים, החייטים מטליאי בגדים, והסוחרים עסקו במכירת בגדים משומשים. הבנות הועסקו כעוזרות בית, בשכר ארוחה ובגדים בלויים שניתנו להן על ידי מעסיקיהן.

עוזר דלים

בשנת 1894 קם לעניי מונסטיר מליץ יושר, עובדיה בן יוסף פרה, שהאשים את ראשי הקהילה באזלת יד בכל הנוגע לחלוקת כספי צדקה לנצרכים. הוא ביקש לבצע שינוי בגישה לנושא רגיש זה. במסגרת אגודת "עוזר דלים" הנהיג שיטה חדשנית: לא עוד עזרה של העשירים לעניים, אלא אגודה שכל חבריה חייבים לשלם דמי חברות, כל אחד לפי יכולתו. דווקא העניים הקפידו בתשלומים, כדי שלא תבוטל חברותם. במחלת חברי האגודה או בני משפחותיהם, הזעיק "עוזר דלים" רופא, קנה תרופות ומצרכי מזון, ובמקרה הצורך שילם את דמי האישפוז בבתי חולים. במקרים של מחלות קשות שלח המוסד את החולים לבתי חולים גדולים יותר, לעתים אפילו לבלגראד או לווינה.

משפחת ארוטי יסדה בעיר את בית הכנסת "עוזר דלים", שהכנסותיו היו קודש למוסד זה. כמו כן היו ל"עוזר דלים" נכסים שנתקבלו בתוקף צווי הירושה ומתרומות שונות.

מלביש ערומים

מוסד זה סיפק בגדים ונעליים לילדי משפחות השרויות במצוקה כלכלית, וזאת פעמיים בשנה, בשני מועדי ישראל, בפסח ובראש השנה. המוסד נתמך ע"י תרומות מקרב יהודי ביטולה בעיר וממהגרים באמריקה.

מתנות לאבינוים (מינוז די איליביוס פרובי'ס)

קרוב ל-200 יתומים קיבלו מדי יום ביומו ארוחת צהרים בשרית חמה. גם מוסד זה הותזק ע"י תרומות מיהודי המקום ומיהודי ביטולה שהיגרו לאמריקה.

בשרה אמצעית יושבים: ניס ברנן, חכם יצחק אליצמן, חכם דרמס ישראל, הרב שבתאי גאון, חכם זכריה שמי, וכמה מורים
מזרח סרבים.

הקרן האמריקאית

קרן זאת נוסדה מתרומות של יוצאי ביטולה בארצות הברית, והיתה מנוהלת ע"י חמישה אנשים, שמונו על ידי ועד הקהילה. בקופת הקרן הצטברו בשנת 1924 100,000 דולרים. מסכום הריבית (7,000 דולרים) נרכשו אביזרי לימוד שונים לתלמידי בתי הספר וחולקו לתלמידים יהודים עניים.

יתר המוסדות

"חברה קדישא" ו"חברה קטנה" עסקו בגמילות חסדים ודאגו לחלוק כבוד אחרון לנפטרים. אך מאחר שברשות המוסדות הנ"ל היו בתים ומחסנים בעיר, הם תרמו מהכנסתם לחקציבה השנתי של הקהילה סכום של 25,000 דולרים. נשים יהודיות דאגו להכנסת כלות עניות לחופתן. משכילים יהודים הגנו על זכויותיהם של מחוסרי ההשכלה בפני רשויות העיר או המדינה. היו גם קופות לעניי ארץ ישראל. בשנות העשרים והשלושים, כשהיהדות ביטולה הפכה למקום ריכוז של הפרולטריון היהודי, רבו מקרי הסעד, עד שנבצר מכוון של כל האגודות גם יחד לטפל בכולם.

נסיונות התנכלות ליהודים

בשנות העשרים היו נסיונות להתנכל ליהודי ביטולה, וניראה שלרוב על רקע כלכלי: היו אלה תופעות שמטרתן היתה להסיח את דעת התושבים ממצוקתם, מצוקה שנוצלה על ידי חמומי המוח והופנתה לאפיקים גזעניים. הם טענו שעצם סבלם נובע מהימצאות היהודים בעידם. בפועל לא היתה בידי הסביבה הנוכרית כל סיבה להאשים את יהודי המקום ב"פשעים" כלשהם: רובם היו אביזרים, שנתנו כבוד למלך ולמנגנון השררה, שמרו על חוקי המדינה, שלחו את ילדיהם לצבא, שילמו מסים ונענו לכל החביעות שנתבעו מהם. בשנת 1921 נשקפה ליהודי ביטולה סכנה ממשית עקב עלילה שהעלילו עליהם, כאילו רצחו נער נוצרי כדי להשתמש בדמו לאפיית מצות לחג הפסח. הדבר מצא את ביטויו בהתקלסות, בתרפות ובגידופים. יהודים רבים ספגו מכות נאמנות בשכונתם, ורק התערבותו של ה"ג'אנטיק" הוא ראש הכנסיה הפראבוסלאבית במקום, מנעה אסון. הוא יצא לעזרת היהודים, ובניתיים נמצא הילד בריא ושלם אצל קרובי משפחתו בעיר. בשנת 1922 פורסם בעיתון יהודי סלונקי "איל פואבלו", שב-17 במאוס האשימו את שמואל פסח מתושבי ביטולה כאילו חטף ורצח ילד נוצרי, והמונים החלו לצעוד לכיוון השכונה היהודית. הפעם היה מפקד חיל המצב בעיר שהציל את היהודים מעשיית שפטים. הוא אף ציווה לעצור חמישה מבין מחוללי המהומות. עלילת דם נוספת היתה בשנת 1926. שני ילדים נוצרים הובאו על-ידי מסיתים למרתפו של יהודי מקומי, ונאמר להם לזעוק לעזרה. בינתיים דאגו המעלילים להודיע לאנשי משטרה, שיבואו וישמעו כמו אוזניהם את זעקות הילדים, וישחררו אותם משביים ומהרצת המתוכנן כביכול לצרכי הפולחן. ההמון התאסף והחל לצעוק: "היהודים רוצים את דמנו!" תושבי

השכונה היהודית ביקשו מהרופא העירוני ד"ר משה ג'ראסי, שהיה מקובל על כולם, שיבוא ויעמוד לימינם. ד"ר ג'ראסי הגיע מיד, ובשליטה עצמית מוחלטת החל לחקור בקור-דוח את הילדים, בנוכחות קציני המשטרה כשהוא נמצא בין שני מחנות: פניו אל היהודים האומללים, שהתאספו שם, וגבו אל ההמון הנוצרי הזועם. לבסוף נשברו הילדים, החלו לבכות, והצביעו על האנשים ששידלו אותם למעשה, ואלה נלקחו לחקירה.

ממקרים אלה ודומים להם, הזכורים היטב ליוצאי ביטולה, יוצא שדווקא התערבותם של אנשי הכמורה הנוצרית והשלטונות הם שמנעו עשיית שפטים ביהודים, אך המעשים האלה עצמם החישו את הגירתם של היהודים מעירם.

הדו"ח המזועזע

מאז בואו לביטולה בינואר 1931, לכהן כרבה הראשי של העיר, לא פסק הרב אברהם רומאנו להתדיע בפני כל פרום אפשרי על מצבה העגום של הקהילה הגוססת. כשהמים הגיעו עד נפש, פירסם הרב, בעיתון יהודי סאריבו "הקול היהודי" (גליון 6 משנת 1932) דו"ח ובו מספרים אשר זיעזעו את יהדות יוגוסלביה.

בשנת 1932, 88 מבין 823 המשפחות היהודיות בביטולה היו במצב משביע רצון, 139 משפחות במצב בינוני, 267 משפחות עניות, ו-331 משפחות מחוסרות כל אמצעי מחייה. בקבוצת המשפחות העניות, נתהווה מצב, שיהודי שאר הקהילות ביוגוסלביה לא יכלו להאמין בו: כשמינית מכלל האוכלוסייה היהודית בביטולה היו סבלים! אך שלא כסבלי סלוניקי, הפרולטריון הציוני שבעיר הנמל, פרנסתם של סבלי ביטולה לא היתה מובטחת ורבים מהם רעבו ללחם.

הקבוצה האחרונה, מחוסרי הכל, התגוררה בצפיפות ברובע הצר והמחניק, בבתים עלובים פעורי סדקים ומטים ליפול, מצופים בטיט המתפורר. היו שם עשרות חדרים, נמוכים וחשוכים, וכל חדר היווה מישכן למשפחה בת 6 עד 10 נפשות. בימי הקיץ, בחום הכבד, היו הכנים והפשפשים מבריחים מתוכם את הדיירים, והללו היו פושטים את השמיכות על האדמה בחצר והיו לנים בחוץ כמשפחה אחת גדולה ואומללה. הילדים ניזונו — וגם זאת לא תמיד, מפת לחם בבצל ופלפל, ומאכל שעועית נחשב בעיניהם לסעודה דשנה. לבושים היו בבגדים מטולאים ובבלויי סחבות. מבנה רעוע ומזוהם שימש כבית שימוש המשותף לכל דיירי החצר. ריח צחנה חריף עלה גם ממי השופכין, וערימות האשפה משכו אליהן בכל עת נחילי זבובים שהתעופפו סביבן.

"הצפוניים" יורדים לביטולה: היתכן הדבר?

ליאון קמחי הזמין לביטולה את ראשי יהדות יוגוסלביה, כדי שבמו עיניהם יראו את מצוקתם של אנשי המקום, וכדי שיפעלו לתיקון מצבם ע"י עזרה חומרית וע"י מתן זכות קדימה לקבלת רשיונות עליה, כמו גם בהכשרה מתאימה לעולים למען השתלבותם בחיי ארץ ישראל.

לביטולה ירדו מנהיגים ציוניים ולא ציוניים מבלגראד, מזאגרב ומסארייבו, כדי להיווכח במצבם של היהודים שם, וגם כדי לאסוף כסף: מס איגוד הקהילות, תרומות לקק"ל ולקרן היסוד ועוד.

בין היורדים דרומה היו ד"ר צבי רוטמילר,³⁴⁹ ד"ר רודולף בוכוואלד,³⁵⁰ קארלו פרידמן,³⁵¹ ד"ר מוריץ לוי,³⁵² נסים אלפנדארי,³⁵³ דניאל אוזמו,³⁵⁴ ואחרים. רובם דיברו אל הקהל שהתאסף לכבודם בשפה הסרבית-קרואטית, בעוד מאויניהם הבינו את שפת הלאדינו בלבד. ליאון קמחי תירגם את דברי הנואמים מן המקור, ועלה בידיו לרתק את הקהל. בעקבות הכתבות הנ"ל פורסם בעיתון "היהודי" מ-29 ביוני 1932 דין וחשבון על מצבה של הקהילה והצעות לשיפור המצב הכלכלי והחברתי בביטולה. בסוף מאי הגיעה לעיר ועדה מיוחדת, שהיתה מורכבת מנציגי איגוד הקהילות היהודיות, ויצ"ו ושליחי אירגונים ציבוריים שונים מבלגראד ומסארייבו. ראשי המשלחת היו ד"ר פרידריך פופס, יו"ר איגוד הקהילות, ולודו אברמוביץ, מראשי היהדות הספרדית בבלגראד. אברמוביץ שלל בתכלית שלילה את זיקתם של יהודי ביטולה לעליה וטען שהיא אשר מהווה את המכשול לקידמה. צריך להזכיר שמצבם הכלכלי והפוליטי של יהודי בלגראד היה טוב למדי והם לא נידחפו לעלות לא"י. ברוח זו הציע אברמוביץ ליהודי ביטולה להתפזר בערי יוגוסלביה, ובאופן זה להימלט מעולם העוני המרוד והמשוע, שם כדבריו תימצא להם פרנסה בשפע. הוא טען שיהודי ביטולה הם למעשה "כפויי טובה למולדתם יוגוסלביה" ושמוטב להם לחיות בארץ פוריה זו בעלת אוכלוסייה של כ-14 מיליון נפש, מאשר בשממת ארץ ישראל דלת האוכלוסין. באולם קמה מהומה; אחד מהנאספים קרה לעברו: "אם כך, ניסע כולנו לארץ הסינים, שם האוכלוסייה רבה יותר!" ליאון קמחי השתדל להרגיע את הרוחות, אך לא בנקל עלה הדבר בידי, משום שהדובר פגע בציפור נפשם של יהודי ביטולה. בסופו של דבר, מתא גם הוא נגד דברי אברמוביץ, והצביע על כך, כי מה שמניע את יהודי המקום הוא שלילת הגולה. הוא הודה לנציגים שטרחו ובאו לביטולה, אך הדגיש שרצונם ומאווייהם של יהודי העיר מסתכמים בשאיפה אחת: לעלות ציונה. שירת "התקוה" ליוותה את סיום נאומו עם הסיומת הישנה: "עוד לא אבדה תקותינו, התקווה הנושנה, לשוב לארץ אבותינו, לעיר בה דוד חנה".

תמונת המצב בביטולה 1931–1939

בפברואר 1940 פירסם הרב אברהם רומאנו פרטים דמוגרפיים נוספים על קהילתו.³⁵⁵ נביא כאן את עיקר דבריו.

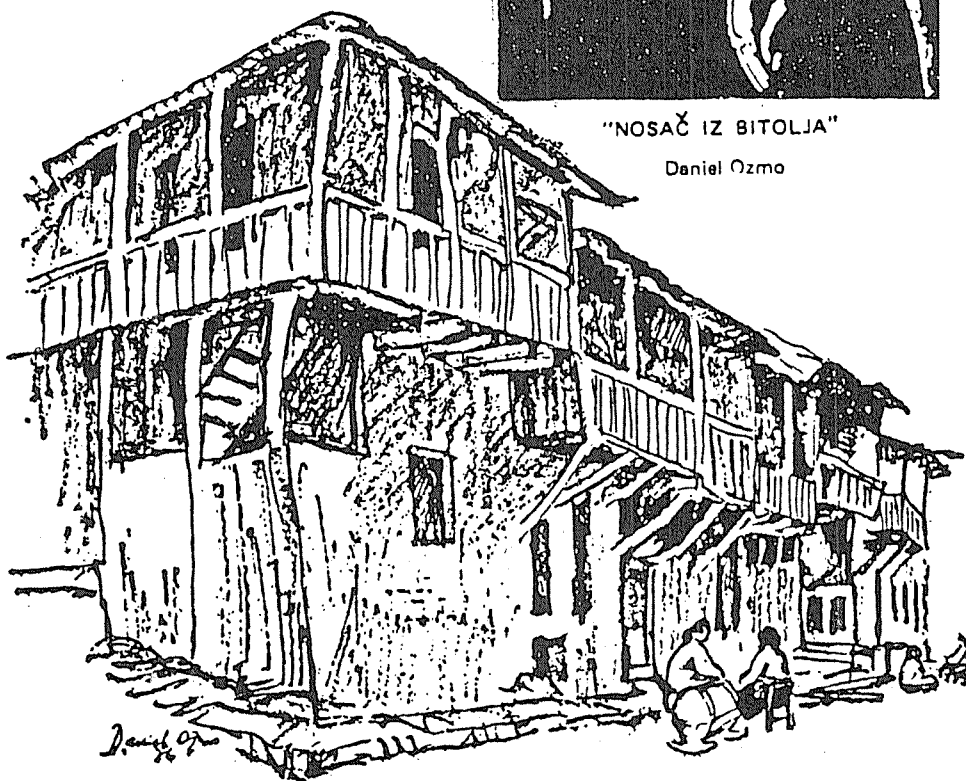
ריבוי טבעי והגירה

בעקבות מפקד האוכלוסין הכללי ביוגוסלביה ב-31 במארס 1931, הוחלט לרשום בספרי הקהילה פרטים על יהודי המקום. באותו התאריך היו בביטולה 757 בתי אב יהודים, שמנו 3,751 נפשות. עד 1 בדצמבר 1939 התוספו להם 457 ע"י ריבוי טבעי, ו-28 באו לביטולה ממקומות אחרים, כך שמספר היהודים היה יכול להגיע ל-4,236, לולא היגרו משם 1,090 נפשות. מזה 203 משפחות ו-120 יחידים, ולפי מין: 521 נשים ו-569 גברים.

"NOSAČ IZ BITOLJA"

Daniel Ozmo

DANIEL OZMO

IZ JEVREJSKE MAHALE U BITOLJU

דניאל אוזמו, צייר יהודי ידוע ליד אולובו, בוסניה (1912), שביקר בביטולה ב־1932, צייר בשונו לסארייבו נושאים מהם

התרשם במיוחד: הסבל היהודי מביטולה, והרובע היהודי שם.

דניאל אוזמו ניספה בשואה. במחנה יאסנובאץ, ב־1942

יעדי הגירה

להלן יעדי הגירתם של 1,090 יהודי ביטולה: לארץ-ישראל עלו 429, זאגרב 205, סקופיה 181, בלגראד 162, נובי סאד 27, אמריקה הדרומית 42, יוון 25, בוסניה 7, שטיפ 7, נובי פאזאר 5.

אופן הגירתם

הרב רומאנו תיאר גם את אופן הגירתם של יהודי עירו: קודם יצאו בדרך-כלל שני גברים לעיר החדשה, לתור ולברר אפשרויות לתעסוקתם. אם מצאו מקור פרנסה כלשהו, ולו הדל ביותר, הביאו לשם את משפחתם המצומצמת. כשנוצר הגרעין לבאים בעקבותיהם — אחים, גיסים, ידידים — היה קל יותר. הם התארחו בבתיהם הצנועים של ראשוני הבאים, עד שבעצמם השיגו עבודה. כך יצאו שני הצדדים נשכרים: הראשונים משום שהרגישו שאינם בודדים, והחדשים משום שגם בידם עלה לעזוב את העוני והמצוקה. באופן זה הקימו יהודי ביטולה מושבות קטנות משלהם בכל מקום שאליו הגיעו. בבלגראד היה זה ברחוב המלך אלכסנדר, בשכונה המכונה "פישקליה", בזאגרב ברחוב ולאשקה, בסקופיה ברחוב פולושקה, בניו-יורק ברוצ'סטר, בירושלים בשכונת שמאעה ולימים במחנה יהודה, וכדומה.

משפחה מורחבת תחת קורת גג אחת

בתי-אב בביטולה כללו מספר רב של משפחות תחת קורת-גג אחת. הם ניהלו משק בית משותף וראשי המשפחות עבדו בשותפות. היו אלה ברוב המקרים ההורים עם בניהם הנשואים או עם הבנות והחתנים. גם לאחר מותו של אבי המשפחה, נשארו הבנים עם החתנים, עד שגם ילדיהם הקימו משפחות. רבים עשו מאמצים כדי לבנות לעצמם קן נפרד, אך רק מעטים הצליחו בכך. אחדים מהם חזרו ל"חיק המשפחה", מטעמי חיסכון.

מלגות לימודים

במשך 8 השנים, 1931–1939, קיבלו כמה מצעירי המקום מלגות ללימוד מקצועות שונים, כגון נגרות, ספרות וחייטות. שבעה מבוגרי בי"ס תיכון החלו ללמוד באוניברסיטאות — כל זאת בעזרת שני אירגוני צדקה, "משען" מבלגראד ו"בנבולנציה" מסאריבו.

סיווג משלמי מסי הקהילה

הרב רומאנו הביא בסקירתו כעין מיון או סיווג המשפחות לצורך גביית מסי הקהילה, לפי 8 קבוצות:

8	7	6	5	4	3	2	1	קבוצה:
42	43	41	28	34	8	12	2	מספר משלמי מיסים:

סה"כ משלמי מיסים: 210 משפחות. שאר המשפחות היו כולן עניות.

מקבלי עזרה מהקהילה

בפסח 1939 היו רשומות 318 משפחות שקיבלו עזרה מהקהילה. משפחות אלו מנו 1,426 נפשות; זאת לעומת שנת 1931, כאשר הוענק הסיוע ל-294 משפחות, שמנו יחדיו 1,155 נפשות. התרוששות המשפחות היתה מהירה יותר מאשר קצב הגידת היהודים, שהגיע לממוצע של 136 נפשות לשנה.

טבלת ענפי תעסוקה

להלן מובאת טבלת ענפי תעסוקתם של ראשי המשפחות היהודיות בכיטולה ב-1 בדצמבר 1939, על פי דישום שנעשה בידי הרב אברהם רומאנו:

6	סוכנים מסחריים	17	פחחים	89	זבנים
6	גלבים	16	סוחר עופות	70	סבלים
5	נפחים	14	מגדלי פירות	63	מחוסרי מקצוע
4	בעלי מסעדות עממיות	14	בורסקאים	57	מטליאי נעליים
4	פחמים	11	פונדקאים	54	מוכרי ירקות
6	גהצנים	10	בעלי עגלות	43	סוחר חפצים משומשים
4	יצואנים	9	חלפנים	43	סוחרים
3	חייטים	9	פקידים	42	פועלים יומיים
3	בעלי מסעדות	8	גנני ירקות	34	רוכלים
3	רופאים (לא ילידי כיטולה)	8	חלבנים	29	מוכרי קמח ואופים
2	נגרים	8	כלי קודש	29	קבצנים
2	כבאים	8	מטאטאי רחובות	26	חייטים-מטליאים
1	צבע	7	סטודנטים	24	בעלי מכולת
1	עורך דין (לא ילידי כיטולה)	6	תופרי "אופנקות"	22	קצבים
1	רופא שיניים	6	זגגים	21	שמשים (משרתים)
1	מהנדס				

נסיונות לשיקום קהילת שטיפ

בתום כל המלחמות שפקדו את האזור, אחרי שהפליטים חזרו לשטיפ, היה צורך לשקם את חייהם במדינת הסרבים, הקרואטים והסלובנים. את שפת המדינה לא הבינו, רכושם נשדד, בתיהם ובית הכנסת שלהם היו הרוסים.

בתי היהודים, שחלקם היו זרועים על פני מורד ההר וחלקם בשכונה ליד נחל האכזב אוטינה, ברובע היהודי הצפוף, היו בנויים כמו שאר בתי העיר, אלא שבזמן הבניה הושם דגש על כך, שלכל בית תהיה גזוזטרה אחת פתוחה לבניית סוכה. בחג הסוכות היו כל הגזוזטראות מקושטות ומכוסות בענפי עץ אלון. לכל משפחה, ולו גם העניה ביותר, היתה מערכת כלי אוכל כפולה: אחת לכל ימות השנה, ואחת "פאסקוואלית" — לימות הפסח. חודש ימים לפני החג החלו ההכנות לקראתו. לכל עשר משפחות היה תנור אחד לאפיית מצות ול"בויס" — הוא מאפה קשיח ללא שמרים.

משלח ידם של יהודי שטיפ

זולת מספר קטן של סוחרים זעירים, עסקו יהודי שטיפ במלאכות יד ובעבודות גופניות. היו בהם סנדלרים, חייטים ותופרות, פחחים ומסגרים, עגלונים ונהגים, ורבים עסקו בסבלות, כדוגמת אחיהם בביטולה. לסבלים היה מעין אוכף על הגב לסחיבת מטענים, סימן ההיכר למקצועם, שבו עסקו עד לסוף ימיהם.

"בשטיפ נזכרים כשדוצים לגבות כסף"

ב־5 ביוני 1928, לאחר ועידת איגוד ציוני יוגוסלביה, אשר נערכה בסקופיה, ביקרו בשטיפ ר' שבתאי ג'אין, רבה הראשי של ביטולה, ליאון קמחי, מנהיג ציוני של עיר דרומית זאת וד"ר שלמה לוי מזאגרב. וכך סיכם את רשמיו ד"ר שלמה לוי:

"... מתקבל הרושם שסקופיה היא התחנה התרבותית האחרונה של סרביה הדרומית. ביקורות תמידיות ברכבות, בתחנות שליד הקופות, באוטובוסים, ביציאה מהתחנות, כל זה מזכיר לנו את זמני המלחמה, כאשר אדם לא היה שווה מאומה ללא תעודה... בגיטו של שטיפ הבתים עלובים והרוסים, הרחובות צרים ולא סלולים. נדמה שמאות בשנים עברו ליד יהודי שטיפ מבלי להותיר עקבות. חייהם נשאר כפי שהיו לפני כמה מאות שנים. בית הכנסת אשר נהרס לחלוטין בזמן המלחמה פינה מקום לבניין פרימיטיבי, שלא מסוגלים לסיימו משום שחסרים האמצעים לכך... יהודי שטיפ הם חסרי ישע. אומרים לנו: 'איש לא דואג לנו. לא איגוד הקהילות, לא אירגון הרבנים ואף גוף יהודי אינו טורח לעזור לנו. בשטיפ נזכרים רק כאשר אירגונים אלה דורשים דמי חברות. כשזקוקים לכסף — מוצאים אותנו. כך ביקרו אצלנו חברי "בנבולנציה" מסארייבו, כדי לאסוף כסף'."

ד"ר שלמה לוי מוסיף בכתבתו:

"... לפי דעתי, היה מוצדק יותר אילו ייסדו בשטיפ סניף של 'בנבולנציה', שהיה מסייע לתושבי שטיפ, במקום לאסוף שם כסף עבור צרכים הומאניטריים המיועדים למקומות אחרים..."³⁵⁶

הקהילה ומוסדותיה

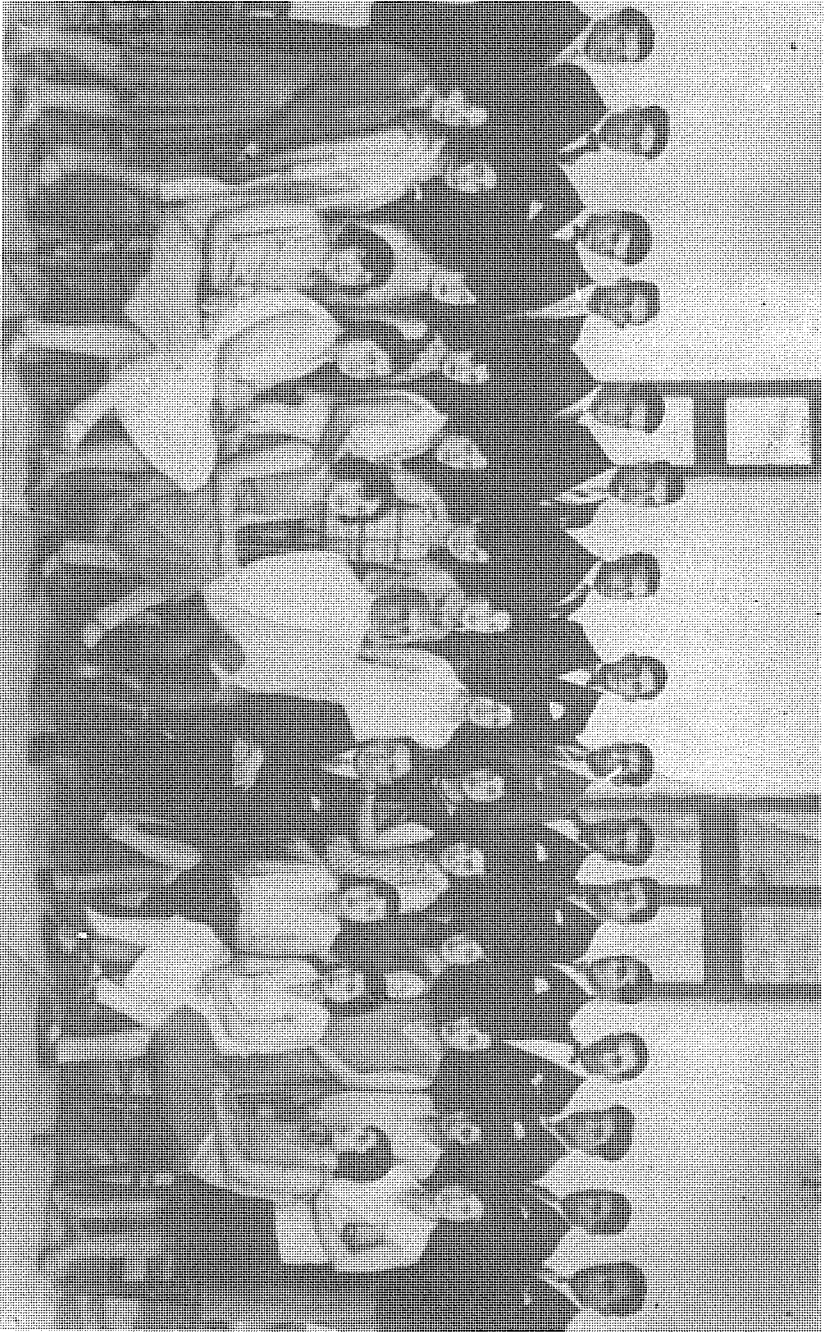
משנות ה-20 ועד המחצית הראשונה של שנות ה-30 כיהן דוד בן מנחם נתן משמש (1867–1943) כחכם, שוחט ובודק בקהילתו. הוא ניהל גם את ספרי הקהילה ורשם גם את תאריכי הלידה, הנישואים והפטירה. כדי ימינו שימש חיים בן דוד לוי המכונה "סיו חיים איל מאיסטרו די לה סקולה ג'ודיה". עזרו להם בהתנדבות כמה מנכבדי העיר, שעשו זאת בחן ולשביעות רצון האוכלוסיה היהודית. במיוחד הצטיינו בכך יעקב בן ברוך לוי, משה בן יצחק לוי ואברהם לוי. בשנות ה-20 פעלו בשטיפ נשים יהודיות במסגרת אגודתן "לה סוצ'יאטה די לאס מוז'יריס", שבשנות ה-30 עברו כל חברותיה לוו'יצ"י. צעירי שטיפ מהבתים היותר אמידים עזרו לעמיתיהם העניים במסגרת "לה סוצ'יאטה די לוס מאנסיבוס".

בשנות ה-30 היה מנחם בן יעקב לוי ראש ועד הקהילה, וחברי הוועד היו יעקב ציון, יצחק לוי, יצחק קאפואנו, ברוך לוי, גדליה קאפואנו ויוסף לוי. בשנת 1936 הגיע לשטיפ מאיר בן משה קאסורלה, יליד 1910, בוגר בית המדרש התיאולוגי התיכוני בסארייבו. הוא סיים את לימודיו במחזור הראשון, בשנת 1932, וקודם בואו לשטיפ כיהן בעיר הולדתו ביטולה. הרב מאיר קאסורלה נשא לאשה את ז'וליה בת יהודה בוכור רפאל לוי משטיפ. שניהם ניספו בטרבלינקה עם בנם הפעוט. מבין לומדי בית המדרש בסארייבו היו עוד מספר תלמידים משטיפ, אלא שלא סיימו לימודיהם, משום שהמוסד נסגר באפריל 1941 עם פלישת הגרמנים ליוגוסלביה.

בצלאל עשהאל

בצלאל בן סימן-טוב עשהאל היה הרוח החיה של קהילת שטיפ, מתום מלחמת העולם הראשונה עד לשואת יהודי מקדוניה, שבה נפל חלל גם הוא עם בני ביתו. הוא יזם פעילויות שונות בקרב אנשי הקהילה, במיוחד בשטחי החינוך והתרבות. הוא יסד והרכיב מקהלה יהודית, ואירגן קבוצת שחקנים חובבים להצגות תיאטרון, וכן היה אביו הרוחני של מועדון יהודי לספורט בשם "הכח".

בודדים עם צרכיהם ומצוקותיהם, עוזבים לנפשם, המשיכו יהודי שטיפ לדאוג לעצמם כמיטב יכולתם, אך עם זאת היו מעורבים בכל הנוגע ליהדות ולארץ-ישראל. אחד הביטויים לכך היתה הקופסא הכחולה של קק"ל, שנימצאה בכל בית יהודי.

מקדלת יהודי שטיפ בשנת 1929

חאגי' דוד ציון

דוד בן מנחם ציון, המכונה חאגי' דוד, היה זקן יהודי שטיפ. לא היה לו שום תואר רשמי, אך נחשב לחכם וניתן לו הכבוד של קריאת "כל נדדי" ביום הכיפורים. בבית הכנסת שמור היה עבודו מקום מכובד ביותר. בביתו התאספו בכל שבת בבוקר נכבדי העיר לקריאת פרקי תורה ולימוד הווה. הוא אירח בדירתו את אורחי הקהילה המועטים שטרחו והגיעו לשטיפ. מאחד הביקורים האלה נשתמרה תמונה של נכבדי שטיפ, בתברת שליח קק"ל שלום פזי וד"ר דוד אלבאלה, מראשי יהדות יוגוסלביה. בסקירתו על התפתחותה של הציונות בערי סרביה הדרומית, כתב ליאון קמחי בשנת 1931 שבשטיפ מצטיינים בואת בצלאל עשהאל ופנחס לוי בראש קבוצת בני נוער, שמצאו את התמיכה המלאה, מוסרית וכלכלית, מראשי ועד הקהילה, ובמיוחד מהחכם חאגי' דוד ציון, אשר ביקר בארץ ישראל מכבר. קמחי כתב:

"הוא ציוני ותיק מסוג מעניין: איש דת ובעת ובעונה אחת אדם ליבראלי, אשר דוגל בתפיסה ראדיקאלית לגבי תנועת התחיה של העם היהודי. אני מגיח שרק מספר קטן של קהילותינו יכול להתגאות בעובדה שבראש דוד הוותיקים עומד איש כה מורדני, המבין לבעיות השעה של היהודים. חאגי' דוד ציון משתתף בוועידות ציוניות ארציות ככל שהזמן מאפשר לו זאת, ופועל שכם אחד עם ציוני שטיפ הצעירים והנחמרים. הוא בהיר מחשבה, ישר ואמיץ לב. כבר בתקופת השלטון העות'מאני עסק בפעילות ציונית, היה תועמלן, שילם שקל וכדומה".

40 משפחות ציון בשטיפ

בשטיפ התגוררו משפחות רבות שנשאו אותו שם משפחה, וקשה היה להבדיל בין משפחה למשפחה. כך, לדוגמה, היו כ-40 משפחות בשם ציון (שכולן ביטאו את ה"צדיק" כ"סמך"), כ-35 משפחות לוי, 12 משפחות קאפואנו, 10 משפחות נתן, 5 משפחות דוביסה וכהן וכדו'. משום כך לא היה יהודי בוגר בשטיפ שלא נשא נוסף לשם משפחתו גם שם-כינוי, שהיה נפוץ במידה כזאת, עד שהשם האמיתי נשכח במשך השנים. לעתים התבסס הכינוי על חזותו של נושא הכינוי, צבע עורו או זקנו, לפי מום כלשהו, לפי המקצוע וכדומה, אך לעתים נשתכחו לחלוטין הסיבה או המאורע שבעקבותיהם הרביקו למשפחה את הכינוי.

היה בשטיפ אברהם "איל איז'ו דיל דיי" (בנו של המלך), שהכינוי נשאר במשפחה מן הימים שאביו היה חלפן עשיר. האיש פשט את הרגל, אך הכינוי נשאר. יהודה "איל פאשארקו" (בעל כנף) היה סבל מקצועי, שכל ימי חייו נשא על גבו אוכף, בדרך נתן האילם נקרא "ברוך איל מורו"; משה אדואסטי, שמשפחתו הגיעה מביטולה, נשאר כל ימי חייו "מושון איל מונסטילדי"; יצחק בונאנו נקרא "סחאקטו איל פריטו" (השחור); דוד ציון היה "איל רויו" (הצהוב) לפי זקנו האדמוני; היו חיים לוי "איל בוצ'יק" (התאום) וחיים לוי "איל בארבודו" (המזוקן). דוד ציון אחר היה "איל קארניסידו" (הקצב), והיו גם הכינויים כגון

"סחה די פושקה", "מושון איל קוג'ה-באשי", "מנחם איל צ'ארשאף", "יעקו איל ביג'אן",
 "יעקו איל פאטלאק" ועוד.
 כפי שאפשר להבחין, גם את השמות הפרטיים היו אנשי שטיפ מבטאים בצורה שונה,
 לעתים משובשת לחלוטין. גדליה הפך לגלידיה, יצחק לסחה, ברוך לביריה, בצלאל לבסאלה,
 סימן-טוב לסינטו ועוד.

חשעה מצעירי שטיפ 10 ימים לפני שנלקחו מבתיהם. תאריך התצלום: 1 במארס 1943. על דש בגדיהם מושה
 צהוב.

פרק שנים עשר

ציונות

ניצני הציונות בסקופיה — שלמה קדמון

עם צבאות בולגריה הגיע לסקופיה קצין בולגרי צעיר, הרוקח שלמה קדמון, שהתאכסן בביתו של הרוקח אהרן צורי, ובמקום נרקם אף סיפור אהבה: בבית המרקחת עבדה רוקחת יהודיה, רחל, בת לאב שגורש לבולגריה.³⁵⁷ לא עבר זמן רב ורחל נישאה לשלמה קדמון, שלפני גיוסו היה ציוני פעיל בארץ מולדתו. קדמון החל להפיץ בין צעירי סקופיה את הרעיון הציוני, והוא שיסד במקום את אגודת הנוער "מכבי", שעסקה בעיקר בהתעמלות. קדמון הדריך את החניכים ותירגל אתם, ואגב אורחא סיפר על תנועת התחיה, על הציונות ועל הצורך בהגשמתה. הוא נשאר בסקופיה עד לסוף מלחמת העולם הראשונה.

מדי פעם היו נסיונות נוספים לארגן את הנוער היהודי, על פי רוב על ידי אנשים שהגיעו לסקופיה ממרכזים יהודים בבולגריה, שהביאו אתם את המסורת הציונית של מקומות מוצאם, בהם היה הנוער היהודי מאורגן באגודות שונות. המורה אסא פעל רבות בתחום פיתוח החינוך הניתן לילדי סקופיה. בנוסף לשפה הבולגרית, לימד גם עברית ותנ"ך, ואילו אשתו הורתה חשבון, טבע וגיאוגרפיה.

בתום המלחמה, ב-1918, הגיע מסלוניקי אליהו ברזלי, שנתמנה למנהל ביה"ס היהודי ולמורה לעברית ("לשון הקודש") ולתנ"ך. כעשר שנים פעל בסקופיה, עד שהוזמן לבלגראד.³⁵⁸ אליהו ברזלי היה אחד העסקנים הפעילים בחיים היהודיים בסקופיה ואחד ממארגני "השקל היהודי".

נסיונות התארגנות בסקופיה

הגרעין הציוני שזרע שלמה קדמון, בדמות אגודת הנוער המתעמל "מכבי", התפתח יפה מאוד. מיד לאחר המלחמה.

בשנת 1919 הוקמה בסקופיה האגודה "תחיית ישראל". יסד אותה דוד חסון, פעלתן ציוני ותיק, שידע להלהיב את בני הדור הצעיר. בתחילת 1921 נימנו עם פעילי האגודה חיים מזרחי, אברהם פילוסוף, משה שאלתיאל, יוסף די מאיו (שהיה מזכיר האגודה לשפה הסרבית) ואברהם חסון (מזכיר לשפה הצרפתית). הצעירים הופיעו במאורגן כשהם צועדים

ראשי קהילת סקופיה ונכבדיה בשנות ה-20

ברחובות סקופיה ושרים שירי-לכת ציוניים בשפת הלאדינו, דבר שעודר רגשי גאווה ביהודי המקום.
עם מותו של דוד חסון בשנת 1923 התפרקה האגודה, אך לא עבר זמן רב ואדולף ברוך הקימה מחדש.

ספורט בסקופיה בין שתי מלחמות העולם

ברוך טיפח במיוחד את הסקציה להתעמלות שבמסגרת "תחיית ישראל". האגודה הקיפה כמעט את כל הנוער היהודי מגיל 14, אך פעילותה לא ארכה זמן רב. כעבור תקופה קצרה נאלצה האגודה להפסיק את פעילותה, בגלל חוסר תמיכה מצד ועד הקהילה, שבה שלטו לרוב אלמנטים פאטריארכליים, באשר הפעילות הספורטיבית של הבנים והבנות בתוך אגודה משותפת ניראתה בעיניהם כבלתי מוסרית.

במקום הסקציה להתעמלות צמחו בסקופיה שתי קבוצות כדורגל, "ז'בוטינסקי" ו"אספראנסה", שהתאחדו לקבוצה אחת ושמה "בני ישראל". קבוצות אלה שימשו מסגרת לפעילות בני הנוער, למרות התנאים הקשים. הן הופיעו לא רק בסקופיה, נגד קבוצות מקומיות, אלה נסעו גם לערים אחרות, מלווים תמיד באוהדים נלהבים.

קבוצת כדורגל "אספראנסה" (החקה) בסקופיה

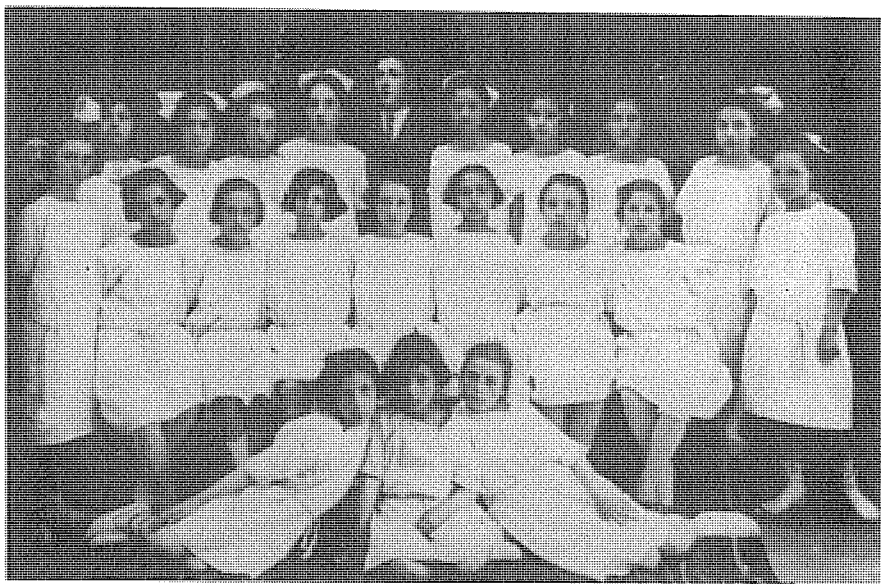
ב־1927: השוער — יוסף ברכה, והשחקנים: מואיז גרשון, דאנו טסטה, יחזקאל קאטאריבאס, מואיז כהן, ז'אק פארדו, משה לאזאר, יוסף אנג'ל, משה מורנו, אהרן דאסה, שמואל לוי, משה קאסטרו ומשה קונפורטי, רק שני האחרונים ניצלו, הראשון כנחין ספרדי, והשני באלכניה.

החוג הדראמתי

למען צעירים שלא התעניינו בספורט בכלל ובכדורגל בפרט נוסד החוג הדראמתי כאפשרות אטרקטיבית. אחרי הצלחות על קרשי הבמה של התיאטרון הלאומי של סקופיה, הוזמנו חברי החוג להופיע באולם התיאטרון בעל המוניטין "מאג'יז" שבבלגראד ב־9 בינואר 1924. הופיעו שם לפני קהל רב, בדראמה "דרייפוס" מאת ז'אק לודי, בבימויו של אהרן חסון; בתפקידים הראשיים שיחקו אברהם בכר כדרייפוס, יעקב כהן כקולונל פיקאר ויצחק קמחי כאסטרזהזי. שפת ההצגה היתה לאדינו. בשנת 1925 הוקם אירגון ציוני מקומי. ליושב־ראש האצ"ם נבחר יוסף בכר.

המקהלה היהודית — גאוות יהודי סקופיה

ב־1926/27 יסדו תלמידי תיכון חברת נוער "גדעון", שפעילותה העיקרית היתה בתחום הסיפורתי. הם התאספו פעם בשבוע וקראו בצוותא את יצירותיהם של הסופרים היהודים, וגם את חיבוריהם. בחוג זה היו פעילים אנה ראובן, ריקטה סורי, משה שאלתיאל ואחרים. בשנת 1929 הוקמה בסקופיה המקהלה היהודית המשותפת ובה יותר מחמישים בני נוער

מכבי־סקופיה, 1926. המדריך: מוריץ קאסטרו

מגיל 18 ומעלה; המקהלה הפכה במהרה לנכס תרבותי־אמנותי יקר והתקיימה במשך שנים רבות, למעשה עד לחיסולה של יהדות סקופיה במארס 1943. לא זו בלבד שהיו למקהלה הופעות בסקופיה; היא הוזמנה גם לערים אחרות. הופעותיה ניתנו בבלגראד, בניש, בנובי־סאד, בביטולה ועוד. מנצחה היה ס. שיאצ'קי, וסגנו, שערך חזרות עם המקהלה, היה משה חסון, צעיר מוכשר ביותר, מתמטיקאי וצ'לן.

חברי המקהלה היהודית בתחנת הרכבת של סקופיה, בדרכם לניש, שם הופיעו בשנת 1929

יוסף בכר — מנהיג ציוני בסקופיה

תנופה ציונית ממשית החלה עם בואו של יוסף בכר, בשנת 1923. יוסף בכר, יליד פרישטינה, נשלח בצעירותו ע"י הוריו לארץ ישראל, שבה התגוררה סבתו, שהגיעה לעיר הקודש למות ולהיקבר בה. בירושלים סיים בכר את לימודיו בסמינר ע"ש רוד ילין, ובשנת 1918 המשיך את לימודיו בשווייץ ולימים החל ללמוד מינהל עסקים באוניברסיטת וינה. היה אחד מהפעילים באגודת "בר-גורא", אידגן קורסים לעברית והורה בהם. עם תום לימודיו חזר ליוגוסלביה, לעיר סקופיה, וקיבל לידייו את הנהלת בית-הספר העברי בעיר זו. בסקופיה נשא לאישה את ג'ויה-פנינה בכר, היהודיה הראשונה מפרישטינה אשר סיימה אוניברסיטה ולימדה ספרות צרפתית ולאטינית בסמינר למורות בסקופיה. יוסף בכר גילם את טיפוס היהודי הגאה, אינטלקטואל ואיש עממי גם יחד. דמות דינאמית זאת כבשה את לב היהודים, זקנים כצעירים. הוא התברך בכושר רטורי רב. לנוער היהודי נתן שיעורי עברית והיסטוריה של העם היהודי, ולמבוגרים אירגן הרצאות מעניינות שעל פי רוב שימש בהן כמרצה. בהנהגתו קיבלה הציונות תנופה דבה דווקא משום שרבים מבני הנוער הרגישו בתלישותם ובחולשתם הרוחנית, אך לא הפקירו עצמם לרגשי חוסר אונים, אלא פנו אל הציונות בתקווה להיוושע ממנה. הם ניסו לזקוף קומתם בהתמודדות עם המציאות ועם בעיית-הבעיות של הזרות. לפתע הצטיירה בפניהם אפשרות של גאולה, שבעיניהם נקשדה באישיותו

ארגון הנוער הציוני בסקופיה בשנת 1926 עם מנהיגים יוסף בכר

הכריזמאטית של מנהיג זה. בכך שקך להיטיב את מצבם של אנשי המקום, שהיו שרויים בדלות רוחנית. היוזמה לכך לא יכלה לבוא מבחוץ. האיש היה צריך להיות אחד מהם, אחד מבני העם, ולא מאלה הבאים מחוץ.³⁵⁹

“חברת נשים יהודיות” — גרעין של ויצ"ו

בשנת 1923 יסדו נשים בסקופיה “חברת נשים יהודיות”, שהיוותה גרעין של ויצ"ו, אשר נוסדה בשנת 1928. עבודתן התרכזה בעיקר בפעילות הומאניטארית.

בשנות ה-20 וה-30 פעלו נשים יהודיות בסקופיה בשטחים נרחבים. בהתחלה היו מאורגנות ב"אגודת הנשים היהודיות" וכשנוסדו — בשנות העשרים המאוחרות — סניף של ויצ"ו רוב רובה של האגודה החל לפעול באירגון הציוני. ליושבת ראש הסניף נבחרה בואנה, רעית שבתי אסיא, ובהנהלה היו אולגה ביטי מבית מולכו, שריקה ראובן מבית קמחי, חנה ראובן מבית ששון, חנה אדיוס מבית ראובן, הילדה סורי מבית פוקס, מארי אירגאס מבית ארואסטי, סטריה אלבאחארי, אורו קונפורטי מבית ימנחם, בוקיצה נסים, בלה נאבארו, תמר כהן ואחרות

(בתמונה: הנהגת ויצ"ו בשנת 1932)

באשר להתארגנות הבנים במסגרותיהם, גילו הנשים גמישות רבה יותר מאשר האבות: הן ראו בעין יפה את פעילות הנוער, ובמרבית מן המקרים אף עודדו את ילדיהן לקחת בה חלק. הן לא הבדילו למעשה בין עולמן הרעיוני של תנועות הנוער, אך היו שבעות רצון שילדיהן נמצאים במסגרת כל שהיא, מה גם שהיתה זאת מסגרת יהודית, ולא יצאו לתרבות דעה ולהשפעות מנוונות, כמרבית המבוגרים.³⁶⁰

אולגה ביטי

הפעילה בחברות ויצ"ו היתה אולגה ביטי, שכל ילדיה היו חברים ב"השומר הצעיר" ובתה אולי,³⁶¹ לאחר הכשרה, עלתה ארצה, בין ראשוני החלוצים, בשנת 1935. אולגה ביטי ידעה

לדבר ללבם של תושבי עיריה: היא אידגנה הצגות, פגישות, חגיגות, טיולים; היא תידגמה ללארדו מערכונים ומחזות, היא זאת שבחרה "שחקנים", והיתה הבימאית והלחשנית מאחורי הקלעים. היא גם תפרה את בגדי השחקנים והוסיפה להם עיטורים מיוחדים לקראת הצגות הבלט. בעת הצורך הוסיפה את קולה מאחורי הקלעים לקולות השרים על הבמה. להצגות הלחינה מוסיקה והתאימה לה מילים מפרי עטה. רוב ההצגות הוצגו על בימת קן "השומר הצעיר". המסך על הבמה היה עושי מקטיפה אדומה; אולגה ביטי קנתה מסך ישן מהתיאטרון הלאומי של סקופיה, תיקנה את המקומות הבלויים, התקינה אותו שיחאים למידות בימת-הקן וגייסה את הבנות למלאכת תפירת המסך ולסידור הטבעות לתלייה, וצעירי סקופיה תלו אותו וסידרו את הבמה להצגה.

בימי החורף הקרים, כשלא היתה הסקה בחדרי הקן, נערכו כל החזרות להצגות בביתה של אולגה ביטי, שליוותה את הזמרים בנגינה על פסנתר.³⁶²

ליאון קמחי — נושא דגל הציונות בביטולה

בתקופת מלחמת העולם הראשונה, כשביטולה הופצה ונהפכה לזירת קרבות קשים, עבר ליאון בן משה קמחי, והוא אז כבן 17, לסלוניקי. בשנת 1917 נסחף גם הוא בגל ההתלהבות שפשט בסלוניקי עם היוודע דבר הצהרת בלפור.

כשחזר בתום המלחמה לעירו ביטולה, היה ליאון לא רק "ציוני שרוף", אלא נתגלה גם כמנהיג שהבין נכונה את תפקידו במציאות העגומה של עירו. ליאון גרס שבני הדור חייבים להכשיר את עצמם לגאולה ועליהם להכריע בעצמם את גורלם, בדרך הקשה והמהפכנית.

תחיית יהודי ביטולה (סוסייטאד ציוניסטה די ז'ובינוס)

בעיר פעלה בתקופה זאת אגודת "מכבי", שלא בנקל התאוששה משנות המלחמה. בשנת 1919 יסד ליאון קמחי אגודות נוער ציוניות "בנות ציון" ו"בני ציון".

בתחילת נובמבר 1923 התאחדו שתי האגודות הללו לאגודה אחת בשם "התחיה", שמנתה אז כ-200 חברים. לתפקיד יושב-ראש "התחיה" נבחר ליאון קמחי. סגנו היה שמואל לוי. יתר חברי ועד "התחיה" היו: אלברט עשהאל (מוזכיר), יעקב ארואסטי (גובר ואחראי לקק"ל), יצחק מסוט (מפקח), יצחק לוי (כלכלן), אברהם קמחי (ספורט), חנה חסון וחנה קאסורלה (סקציית הנשים).

באותה השנה הצטרפה "התחיה" ל"ברית אגודות הנוער היהודי של ממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים" — ס.ז.א.א.

סקציית הספורט של "התחיה"

מטבע הדברים, משכה סקציית הספורט את מרבית בני הנוער בביטולה, והיתה פעילה ביותר. במשך העשור הראשון לפעילותה הוקמו בעיר מספר קבוצות כדורגל, כגון "מכבי", "סיני", "אספראנסה", ועוד. לרוב נערכו משחקים נגד קבוצות מקומיות ונגד קבוצות

הסתדרות של אנדות צעירים יהודים במלכות ס. כ. ס.
SAVEZ ŽIDOVSKIH OMLADINSKIH UDRUŽENJA KRALJEVINE SHS.

BR. 936

GOD. 1933/4

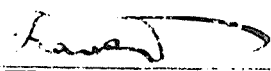
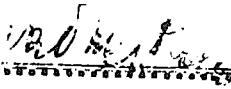
ISKAZNICA

Kaverjal *Li riz R. Kasorla*

član je Saveza Židovskih Omladinskih Udruga
 "aljebine SHS. po društvu *Stehiva u Ljubljani*
 Zagreb, dne *6 10 1931*

Predsjednik:

Tajnik:

הנהלה הציונית בא"י מחלקת-העליה
 PALESTINE ZIONIST EXECUTIVE, IMMIGRATION DEPARTMENT

Palestine Office ZAGREB משרד אי. ב. א. זאגרב

אגודה ציונית "התחיה"
בוטולי

תעודת-עליה

PALESTINE IMMIGRANT CERTIFICATE

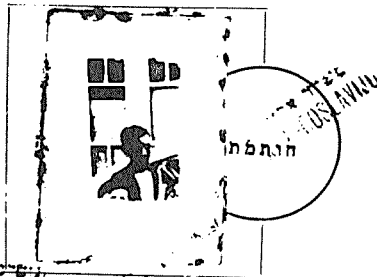
כרטיס - חבר

No. 30/22659B

סוג *Cat. C. Bal/Wel*
Category

השם *KASORLA MOIS R.*
Name

BITOLJ, y UGOSLAVIA

נתנה ביום *1933*
ZAGREB

Uta
(תחית ממל המשרד האי)

משה-מואיו בן רפאל קאסורלה, ליד 1910, חבר אגודה ציונית "התחיה" בכיטולה וחבר ברית אגודות צעירים יהודים (באנ"י). לאחר הכשרה של כששה חודשים זכה לחעודת עליה, והגיע לא"י על סיפונה של האוניה הסובייטית "צ'יצ'רין"

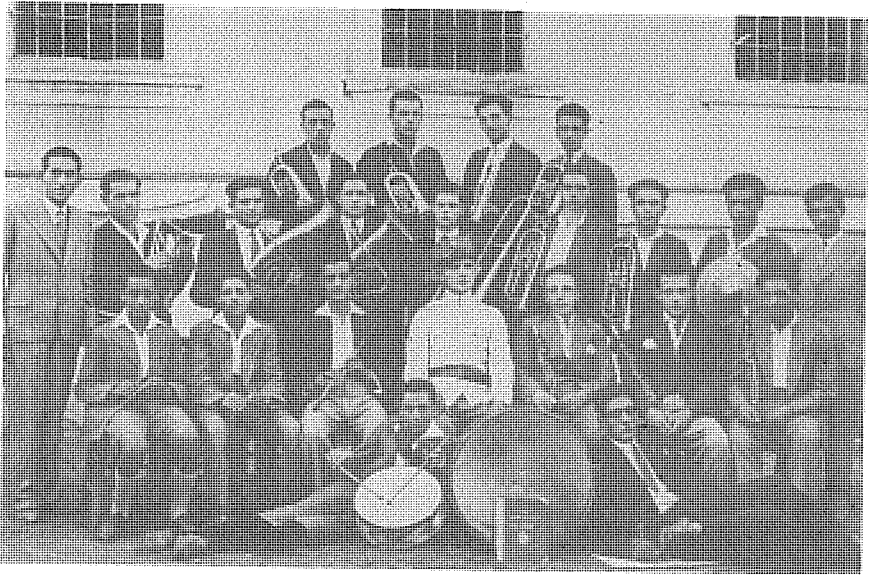

“התחיה” — ביטולה 1927. יושב במרכז: ליאון קמחי

הצגת “דרייפוס” בביטולה, 6 ביוני 1931

ביים: הנרי נחמיאס (ראשון משמאל). בין המשתתפים: נסים טסטה, ויקטור קאסורלה, אליהו קאסורלה, יעקב קלדרון, מנטש קמחי, בן־ציון קלדרון, זאק קלדרון, יוסף־פפו רוסו, רחל אישת, יצחק פארדו ואחרים.

תזמורת "החקוה" בביטולה, 4 בפברואר 1928

כדורגל של הנוער היהודי מסקופיה. הוקם גם "מועדון חדש להתעמלות על שם טרומפלדור".

סקציה לדראמה

צעיר מוכשר בשם הנרי נחמיאס אירגן סקציה לדראמה וביים את הצגותיה. עד לשנת 1924 היו המחזות לרוב מפרי עטו או יצירות בתרגומו. הוצגו גם מחזות אליגוריים, שכתב החכם יצחק אליצפן, שעמד בראש "לומדי תורה". עם בואו של הרב שבתאי ג'אין לביטולה, הועלו על הבמה רוב מחזותיו, כגון "שרה אהרונסון", "דבורה", "יפתח" ועוד.

תזמורות כלי נשיפה

גם תזמורות כלי נשיפה אודגנו בביטולה בעת ההיא. התזמורת ליוותה את כל הופעות מופעי הנוער הציוני בעיד ומחוצה לה. בוועידת הנוער הציוני של עדי אזור "דרום סרביה", שנערכה בסקופיה בשנת 1924, ליוותה התזמורת את נציגי ביטולה עד לסקופיה וצעדה בראש חוצות, כשהיא משמיעה מנגינות עבדיות לגאוות לבם של יהודי סקופיה ולקול מחיאות כפיים של הקהל הנאסף ברחובות.

קבוצת כדורגל "סיני" בביטולה, ב־1929

עומדים (משמאל): שכחאי כהן, משה אלבה, יצחק בן יוסף קלדרון, אהרן ארוואסטי, יצחק לוי חסדאי פיסו
 כורעים (משמאל): נסים קאסורלה, יצחק משולם (שוער הקבוצה) ומרדכי לוי.
 למטה (משמאל): שלמה אהרן יצחק בן מרדכי קלדרון

"שרה אהרונסון"

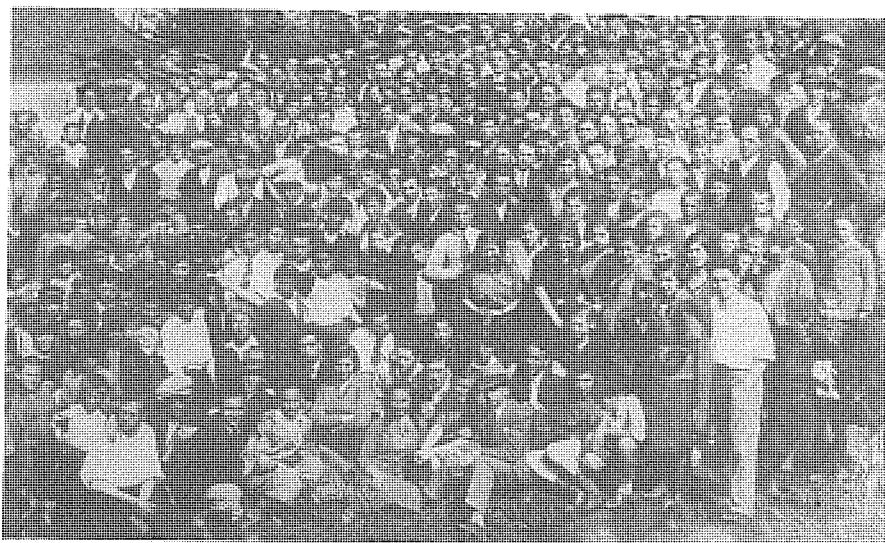
במסגרת "התחיה" פעלה גם אגודת הבנות, שכבר בשנת 1924 מנתה 80 חברות. מטרתה הייתה בעיקר חינוכית ברוח "הלאומיות העברית", כפי שהגדיר זאת הרב ג'אין. נערכו הרצאות, שבהן הרצתה אחת מחברות האגודה, בנוסף על הרצאות מפי מרצים שונים ממשכילי העיר. הוצאות האגודה כוסו ע"י תשלום של דינאר אחד לאיש מכל הנוכחים, וכן מהכנסות הנשפים. אגודה זו הצטיינה בפעילותה.

עליה וכשלונה

בשנות ה־20 עלו קבוצות אחדות מקרב יהודי ביטולה לארץ ישראל וניסו לעסוק בעבודות חקלאיות, אך בבואם ארצה לא מצאו עזרה ועצה אצל שום גורם התיישבותי. על כשלונה של קבוצה בת 15 משפחות שעלתה בשנת 1925 כתב הרב ג'אין:

למעלה: חברי "התחיה" לפני מועדונם, בשנת 1930

למטה: טיול צעירי מועדון "התליה" בשנת 1930

"המכתבים המזעזעים המגיעים אלינו מהעולים מעמידים אותנו במבוכה. אחדים מהם כבר חזרו, ועמם רשמים קשים ומעציבים. בין העולים הללו ישנם בעלי מלאכה וחקלאים. התרשמויותיהם הקשות של החוזרים נפוצות מהר ועוללות להזיק הרבה למצב המוסרי בקהילתנו, ולא רק בביטולה, כי השמועה נפוצה מעיר לעיר. מכתבים ברוח זו מגיעים מדי יום ביומו, והדיהם נישאים למרחקים... אולם אם הדבר יבוא על פתרונו באחד הימים, בטוחים אנו כי מחצית מתושבי ביטולה ירצו להתיישב בארץ ישראל. לפיכך, הננו פועלים במרץ רב לשם ייסוד מושבה בא"י — ליהודי ביטולה".³⁶³

ליאון קמחי מצדד בעליה חלוצית

בשנת 1926 עמד ליאון קמחי בראש משלחת יהודי ביטולה, שבאה לתור את הארץ ולראות כמו עיניו מהן האפשרויות למתיישבים מעירו. בשובו לביטולה, נאם בפני הנאספים הרבים מקרב בני הנוער, שהשפעתו עליהם היתה גדולה, על הצורך לארגן עליה חלוצית לארץ ישראל.

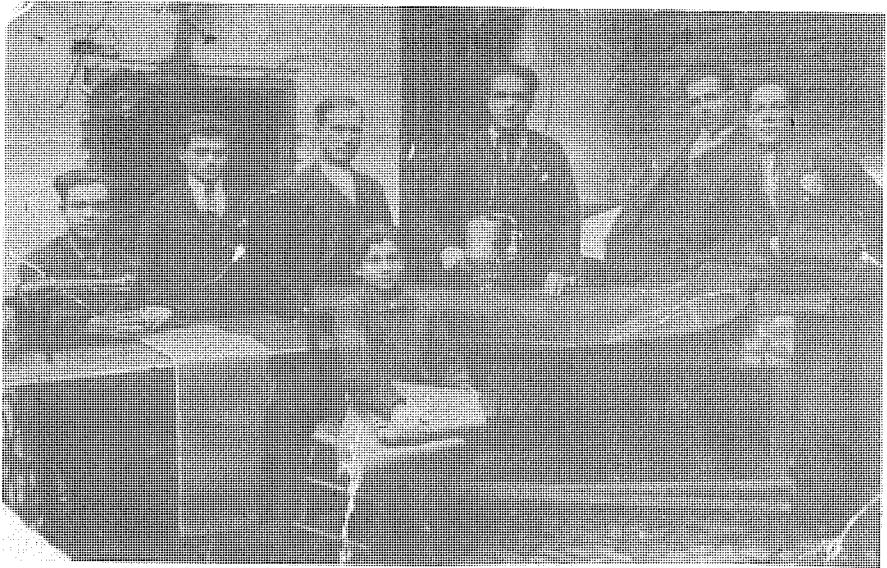
בדצמבר אותה השנה הגיע לאגודת "התחיה" מכתב מאת ההסתדרות הספרדית העולמית בירושלים, ובו שורות אלה:

"במידה שהעולים המתכוננים לבוא מביטולה עוסקים בחקלאות זה מכבר, אנו נוכל לעזור להם בבואם לארץ. אבל אם האלמנט העולה הוא רק חקלאי ברמה חובבנית בלבד, מן הראוי שיקבל חינוך והדרכה חקלאית במשך תקופה מסויימת, בטרם עלותו על הקרקע..."³⁶⁴

הכשרה לקראת העליה

אכן, היה צורך בהכשרה החלוצית. את עול הביצוע קיבל על עצמו ליאון קמחי. הוא הבין לרגשי ליבם של פשוטי העם מבני קהילתו, שלא נתפסו להתבוללות או, להבדיל, לפלילים, אלא נשאו את נפשם לארץ ישראל. הם היו נכונים להתמודד עם כל המכשולים שעמדו בפניהם.

ידועה היטב היתה האימרה שהיתה שגורה בפיו של קמחי במענה לכל מי שבא אליו לבקש כי יצרפו לרשימת העולים: "אם ברצונך לעלות, קודם כל תלמד מקצוע יצרני!" קבוצות צעירי ביטולה יצאו לחודשי הכשרה ארוכים, רובם בחוות חקלאיות שאודגנו מטעם ברית ציוני יוגוסלביה בדחבי המדינה הזאת, ומיעוטם נרשמו להכשרה ימית, שקמה על שפת הים האדריאטי. בנוסף ללימוד מקצוע, היתה זאת הזדמנות להיפגש עם הנוער החלוצי משאר ערי יוגוסלביה. בתחילה שררו ביניהם יחסים מתוחים למדי, במיוחד נוכח החופשיות והמתירנות שלא היתה מוכרת או מקובלת באווירה הפטריארכלית ששררה בעירם, אך במשך הזמן נפלו המחיצות, משום שלכולם היה חלום משותף אחד: לעלות מהר ככל האפשר לארץ-ישראל.

ביטולה: הכשרת החייטים והתופרות לקראת עלייתם לארץ ישראל

בעית הסרטיפיקטים

הרשויות לעליה שניתקבלו במרכז התנועה הציונית בזאגרב היו מעטים, וליאון קמחי תבע לתת לעירו את מרביתם. לאור המצב ששרר בעירו, טענותיו היו משכנעות. ממספר זעום של סרטיפיקטים שקיבל בדרך זאת, חולל קמחי נסים וניפלאות: הוא צירף צירופים מירביים לכל אשרה, אירגן נישואים פיקטיביים ו"הדביק" לבנות עשרים, אשר "נישאו" בדרך זאת, ילדים רבים ככל האפשר. לעתים רחוקות קרו תקלות בנמלי ארץ־ישראל, ובמקרים אלה היו האנגלים מחזירים את ה"מיותרים" באניה ראשונה, אך לא עבר זמן רב, והללו היו חוזרים כקרובים או כילדים של עולה אחר. מנוי וגמור היה עם יהודי ביטולה לנסוע, עם או בלי סרטיפיקטים.

אשרות תיירים וסרטיפיקטים "קפיטליסטיים"

רבים ניצלו "אשרות תיירים" לשהיה של שלושה חודשים בארץ, תמורת פיקדון של 60 לירות שטרלינג. הפיקדון היה חוזר כבדרך נס לביטולה, ומנוצל לעליית משפחות "תיירים" נוספות באותה הדרך. מיד עם בואם ארצה "נעלמו" הבחורים. מאחר שבתקופת העליה הזאת נוצר במידת מה עודף בנות, דאג קמחי להעלות אותן כתיירות, והן היו מצליחות להינשא מיד עם בואן ארצה, לאחר ששמן הלך לפניהן. מעטים בביטולה יכלו להרשות לעצמם רכישת "סרטיפיקטים קפיטליסטיים" תמורת 1,000 לירות שטרלינג. בין העולים מסוג זה היו נסים ברוך ובני ביתו, שבעבודה קשה הקימו ממפעלם הקטן לטקסטיל את מפעלי "ניבה" הנודעים.

הגיגות העליה

כל משפחה ששמה פניה לארץ־ישראל זכתה למסיבת פרידה בהשתתפות כל יהודי העיר, שליווה עד לתחנת הרכבת, ולעתים אפילו עד לנמל סלונקי. "בצאת חלוצים לעלות לארץ, גדולה היתה התכונה, כולם היו יוצאים בסך ללוות את העולים, מקטן ועד גדול, מכר וזר. הלא זכות גדולה היא לראות כיצד יהודים עולים לארץ ישראל... הציונות היתה מושרשת עמוק־עמוק בלבם של אותם יהודים פשוטים, שכל חייהם הם עמל וסבל, וגופם חושל לעבודה פיזית".³⁶⁵

חוב חיים לליאון קמחי

כמעט כל יוצאי ביטולה בארץ חבים את חייהם לליאון קמחי. לוא היה קמחי עולה גם הוא, היתה נפסקת כל התנועה התוססת, משום שלא קם עוד מנהיג כמוהו. הוא נשאר אמנם במקום וניספה עם בני קהילתו בטרבלינקה שבפולין. לאיש דגול זה, למנהיג ליאון קמחי, דאוי להציב יד ושם בתולדות ישראל. בשנות העשרים עמד לימינו רבה הראשי של העיר, ר' שבתי ג'אין, ומתחילת שנות השלושים הרב אברהם רומאנו — שניזכרו לעיל — וכן רופא הקהילה ד"ר ג'דאסי.

ד"ר משה ג'ראסי

ד"ר משה בן אשר ג'ראסי הגיע לביטולה בשנת 1923, והוא אז בן 30. לאחר סיום ביי"ס תיכון בבלגראד, למד רפואה באוניברסיטת וינה וכבר שם היה חבר פעיל באגודת הסטודנטים הספרדים "אספראנסה" וזמן מה שימש גם יושב-ראש שלה. בתום לימודיו ולאחר שירותו הצבאי כדרוש, הגיע ד"ר ג'ראסי לביטולה, שם נתמנה לרופא מחוזי ולמורה להגיגינה בבתי-ספר תיכוניים. היתה לו גם פראקטיקה פרטית ובין היתר טיפל גם באנשי הקונסוליות הזרות שבעיר (קשר זה הציל למעשה את חייו ואת חיי בני משפחתו: היה זה הקונסול האיטלקי שעזר להם להימלט מביטולה לאלבניה בשנת 1941).

בנוסף לעזרתו הרפואית ליהודי העיר, ניקרא ד"ר ג'ראסי לעתים קרובות ליישב משברים וסיכסוכים קהילתיים, ושימש כאיש קשר בין הקהילה לבין האוכלוסיה הנוכרית, כאשר האחרונה היתה פוגעת ביהודים ומציקה להם.

לאחר שראש קהילת ביטולה מנטש קולונומוס עזב ועבר לגור בסקופיה, נבחר ד"ר ג'ראסי לראשות הקהילה. תקופת מה שימש גם יושב ראש האידגון הציוני המקומי. מאחר שחובת בדיקה רפואית יסודית חלה על כל מועמדי העליה, בדק אותם ד"ר ג'ראסי ללא כל תשלום, וחתירתו מופיעה בתעודותיהם של מרבית העולים במשך כמעט שני עשורים.

כשלוך התיישבות בבית שעים

בשנת 1932 יצאה מביטולה קבוצה גדולה של צעירי המקום להכשרה חקלאית, במגמה לגדל ירקות. הרעיון היה ליישבם לאחר עלותם ארצה בקרבת חיפה, שם נבנה נמל חדש שהיה אמור לתרום לשיגשוגה של העיר, ובכך להביא לביקוש רב למוצרי החקלאות. באוגוסט 1932 יצאו מביטולה, באשרת חיירים, 87 מיהודי המקום. קבוצה של שבע משפחות המטופלות בילדים עלתה על חלקת קרקע בבית שעים, שנרכשה עבורם מכספי קרן היסוד ביוגוסלביה. שטחה היה כ-3,000 דונאם. המקום היה שומם מאד. בעבר נעשו נסיונות ליישוב ולא פעם עלו לשם מתיישבים ונטשוהו. הקבוצה מביטולה רכשה מכספה הפרטי את הצריפים מהמתיישבים הקודמים. במקום היה בור אחד עם משאבת מים, שהספיק בקושי לצרכיהם האישיים של המתיישבים. לכל משפחה הוקצבו כ-150 דונאם אדמה, אך בגלל המחסור במים לא יכלו לפתח את משקיהם. הם פנו למוסדות המתיישבים וביקשו הלוואה של 200 לא"י למשפחה, לשם חפירת בורות מים נוספים. בקשתם הנוספת היתה להגדיל את מספר המתיישבים לכ-30 משפחות, אך על שתי הבקשות הללו לא זכו למענה חיובי. לאחר שלוש שנות סבל והפסד של כ-500 לא"י לנפש, נאלצו לנטוש את המושבה.

אידגון יוצאי מונסטיר בירושלים

בשנת 1932 הקימו ותיקי היישוב מבני מונסטיר ("המונסטירליס") "אידגון יוצאי מונסטיר", שפעל רבות בעזרה לעולים החדשים, שרבים מהם נתקפו יאוש. בראש האידגון

בירושלים עמדו חיים נחמיאס ויצחק אלכסנדרוני. האירגון שכר דירה, ששימשה לא רק לצורך מפגשם. שם התנהלו פעולות חינוכיות ותרבותיות, נפתחו שיעורי ערב לעברית ועוד, אך הפעילות העיקרית התפתחה סביב בית הכנסת של יוצאי מונסטיר במחנה יהודה, הנושא את השם "יגל יעקב" ומוסדותיו "עוזר דלים" ו"שיבת "שערי אורה". "עוזר דלים" של יוצאי מונסטיר עזר לביסוסם של העולים, ובאין עליה, עסק האירגון בפעולות צדקה ונדבנות ליתומים ולאלמנות.

ג'יה לפחיו

סמטת
ג'יה כס

ועד "עוזר דלים" של אירגון יוצאי מונסטיר, ירושלים 1932

עומדים, משמאל: אסתר קאטינילה, אהרן אלבוחר, אברהם פארדו, משה יושע, שלמה קלדרון ואלמונית.
יושבים, משמאל: אסתר לוי, חיים אלבוחר, חכם מנחם הכהן, יצחק אלכסנדרוני, עובדיה כהן וג'ויה אשת אליעזר כהן
(פרימן)

יוצאי ביטולה בין מייסדי התאחדות עולי יוגוסלביה

ב־5 בפברואר 1935 התכנסה בתל-אביב אספת היסוד של התאחדות עולי יוגוסלביה. ליושב-ראש האספה נבחר נסים ברוך, איש ביטולה. ליו"ד הראשון של ההתאחדות נבחר ל. פרוינדליך (אריה אריב), מהנדס, לשעבר יו"ר הקהילה היהודית בעיד אוסייק, וחברי הוועד הראשון היו: נסים ברוך ויצחק משולם מביטולה, מהנדס א. ורבר מבלגראד, ה. לנדברג וא. סויחר מסארייבו ונאדה שפיגלר-כהן מזאגרב.

קורבנות הפרעות בארץ-ישראל

בעלותם ארצה, היתה ירושלים מגמת פניהם של מרבית יהודי מונסטיר — ביטולה. יוצאי

מונסטיר היו בין מייסדיהן ודייריהן של שכונות העיד העתיקה והחדשה כאחד. הם היו בין ראשוני תושביה של שכונת שמאעה שמחוץ לחומות, לרגלי הר ציון. הקורבן היהודי הראשון במאורעות הדמים בירושלים בשנת 1929 היה מיוצאי מונסטיר. הוא נרצח בדרכו מהעיר העתיקה לביתו שבשכונת שמאעה.

גם בחברון, בעת הפרעות באותה השנה, נהרגו מספר בחורים מיוצאי מונסטיר, ביניהם יעקב אלבוחר. האב השכול שלח לארץ את בנו השני, למלא את מקום בנו הנרצח.

הדי הפרעות

על תגובת יהודי ביטולה למאורעות הדמים בשנת תרפ"ט כתב יעקב קלדרון:
 "זכורני אותו יום מד ונמהר 'יומא דשוקא' היה. ביום זה יורדים הכפריים העירה למכור יבולם וצאנם. היה זה יום קיץ אחד מאותם ימים חמים של שלהי אב תרפ"ט, והנה נתקבלה ידיעה כי בארץ ישראל נעדכו פרעות ומאות יהודים נפגעו בחברון, צפת וירושלים. מיד החלו יהודי מונסטיר לסגור עסקיהם וחנויותיהם, ומפה לאוזן נמסר כי רשימת ההרוגים הראשונים שנתקבלה מן הארץ תלויה על הכותל של בית הכנסת הגדול. כאילו על פי צו, שבת כל רחוב היהודים ממלאכה, והמונים נהדו לבית הכנסת הגדול... הרב הראשי, חכמי העדה ואצילי העיר ישבו עם כל הקהל הגדול על הארץ ובכו מרה. בחצר הורד הדגל העברי שהתנוסס בה — עד חצי התורן. ובתום אספת האוכרה לחללים, באו ההמונים לרחוב. הגויים תמהו ושאלו: מדוע סגרו היהודים את עסקיהם? הן לא יום חג ולא שבת היום, — כי הגויים ידעו ימים אחדים לפני החגים מתי חל החג... ומה זה ארע היום כי יתהלכו קדורנית? — שואלים הגויים. האם מת איש גדול בישראל? או שיש להם יום צום? וכשהיהודים סיפרו להם על הידיעה שנתקבלה מפלשתינה, שמעו הכפריים ונאלמו דום. הם ידעו היטב שלא כדאי להרבות מלים..."³⁶⁶

הזדהות עם יהודי גרמניה בעלות היטלר לשלטון

חרף הדאגות לקיומה הפיזי בימי המשבר של שנות ה-30, עם עלות היטלר לשלטון, הצטדפה יהדות ביטולה אל תנועת הסולידאריות למען יהודי גרמניה. היה זה כבר בתחילת אפריל 1933. הכינוס החמישי של איגוד הקהילות היהודיות של יוגוסלביה גינה בחריפות את רדיפות יהודי גרמניה. באותו הכינוס נבחרה הנהגה חדשה לאיגוד הקהילות. לחבר ההנהגה החדש נבחר ליאון קמחי ברוב קולות, קולותיהם של כ- 90% מצירי הכינוס.

בסוף אפריל 1933, בכינוס היסוד של אידגון ציוני מקומי בסקופיה, בירך ליאון קמחי את הנאספים בחוקף תפקידו של סגן יושב-ראש התנועה הציונית של יוגוסלביה. תפקידו האחרים של קמחי היו: מזכיר האידגון הציוני המקומי בביטולה, נציג הקרן הקיימת בעיר וקוראטוד של קרן היסוד.

ביוני 1933 התכנסה בביטולה עצרת המחאה נגד רדיפות היהודים בגרמניה. בין הנואמים

היו ליאון קמחי, הרב אברהם רומאנו, ד"ר משה ג'ראסי ועו"ד משה ברכה. יצויין כי באותו היום נאסף במקום סכום נכבד — 13,000 דינאר, שהועבר לקרן העזרה ליהודי גרמניה.

עצרות זכרון לגדולי האומה

מדי שנה נערכו עצרות זכרון לבנימין זאב הרצל ולגדולי האומה האחרים. בשנת 1934 העלה ליאון קמחי קווים לדמותו של ביאליק, ולאחר ההרצאה, שרה מקהלת הנוער את שירו של ביאליק "תחזקנה" והוקראו שירי המשורר בעברית.

משנת 1936 הוצגו בביטולה תכופות סרטי תעמולה של קרן היסוד בפני המוני היהודים הגאים על הישגי ארץ חלומותיהם. גם שכניהם הנוכרים היו באים לחזות בסרטים הללו. ראשון סרטי התעמולה היה "ארץ העמל והעתיד", אשר הוצג בבית הדאינוע בעיר, שהיה מלא עד אפס מקום והיה צורך להקרינו שוב ושוב במשך שבוע ימים.

השקל הציוני

באזור שנחשב לנידח ובשולי ההתרחשויות העולמיות, הצליחו המנהיגים הציוניים, ובמיוחד ליאון קמחי בביטולה, יוסף בכר בסקופיה ובצלאל עשהאל בשטיפ, לעורר עניין בכל הנעשה בעולם בכלל ובעולם היהודי בפרט.

יש לציין שהשקל הציוני היה קדוש בעיני אנשי קהילות מקדוניה. בביטולה נאספו בשנים 1924–1927 עד 800 שקל בשנה, יותר מ-10% מכלל השקלים שנאספו ביוגוסלביה. מכסת הממלכה כולה היתה 6,500 שקל. בשנים 1928–1931, כשמצבם של יהודי ביטולה היה בשפל המדרגה, תרמו הם 400–500 שקל, כ-7% מכלל השקל היוגוסלבי.

בסקופיה, בגליונו הראשון של עתון ציוני סקופיה, ערב ראש השנה 5688 (1927) מופיעים שמותיהם של כ-200 משלמי השקל בעיר הזאת (לוס פאנאדוריס דיל שקל).

יצויין שבשנת 1924 נאספו בביטולה 225 לירות שטרלינג לקרן היסוד. חברי הנהלת הקרן היו הרב שבתאי ג'אין (יו"ר), ויטאל פרג'י, משה ברכה, משה פארדו, צ'לבון פראנקו, דאריו פארדו, שמואל לוי וליאון קמחי.

ועידת הנוער הציוני מערי דרום סרביה

ב-31 במאי 1924 נערכה בסקופיה ועידה של הנוער הציוני, שבה השתתפו נציגים מערי "סרביה הדרומית" — סקופיה, ביטולה, שטיפ, פרישטינה, קוסובסקה מיטרוביצה ונובי פאזאר. את הוועידה פתח אלברט קובו. הדובר הראשי היה יוסף בכר. בסיומה קיבלה הוועידה החלטה מסכמת בעלת 9 סעיפים. בין היתר דרשו הצעירים הקמת אירגון ציוני סרביה הדרומית, כסניף של ברית ציוני יוגוסלביה. הם ביקשו להכיר באירגונם, אף שבכמה ערים לא הצליחו לגבות תשלומים כדמי חבר, עקב המצב הכלכלי הקשה מנשוא, ומאותה הסיבה ביקשו להביא לתיקון בסעיפי התקנון הקשורים בתשלום השקל הציוני. בתחום אחר, ציינו שהורגש צורך בתעמולה רחבה יותר למען הקרנות והמוסדות הציוניים ולכן יש

Los pagadores del chekel en el año 5688.

Isak Gattegno, Moise Gattegno, Leon Menahem, Albert Camhi, David Todelano, Haim Elazar, Joseph Sion, Moise Elazar, Moise Cohen, Moise Castro, Joseph Behar, Pepo Serrero, Moise Sasson, Jacob B. Cohen, Isak Koen, Rafael Avram, Aron Koen, Mentech Beraha, Avram Behar, Avram Guerchon Dr. A. Nissim, David Amarglio, Josef Barouh, Aron Avram, Elie Aboav, Haskel Catarivas, Israel Zaraya, Isaac Mechulam, Aron Dasa, Haim Ruben, Mocha Bahar, Egysto Aroesti, Avram Florentin, Isac Ergas, Elie Barzilay, Moise Menahem, Moise Koen, Mocha Machiah, Moise Hanen, Joseph Angel, Simanto Moreno, Rafael Natan, Daniel Sides, Samuel Levi, David Lazar, Gedalja Sion, Albert Salem, Josef Alcalay, Peres Kasorla, Isak Ichah, Muchon Koen, Josef Demayo, Isak Saltiel, Mercado Beraha, Jacov Alcalay, Salamon Pardo, Moise Hazan, Jermia Nahmias, Isac Elieser, Benko Konforti, Samuel Houli, Sevi Altaras, Avram Aron, Eliezer Bivas, Mercado Kamhi, Sabetaj Huli Muchon Houli, Isak L. Moreno Isak J. Moreno, Josef Guerchon, Sabetaj Guerchon, Josef Echkenazi, Nisim Biti, David Kamhi, Salamon Hasson, Jakov Saltiel, Elie Koen, Menahem Ruben, Jakov Pardo, Salamon Sasson, Leon Aladjem, Ješua Aladjem Konorte Sasson, Jakov J. Koen, Haim A. Levi, Avram Beressi, Josef Kolonomos, Gabriel Serrero, Salamon J. Koen, Haim Andjel, Sabetaj Matalon, Adler Gamliel, Nissim Souri, Aron Souri, Haim Koen, Sabetaj Asseo, Ovadjja Asseo Jak Kolonomos, Israel Massoth, Avram Ergas, Isak Rafael, Rahamim Katarivas, David Matalon, Isak Aladjem, Salamon Strumsa, Jakov Talvi, Adolf Baruh, Elie Haim, Rahamim B. Koen, Salvator Musafia, Josef Arié, Leon Arié, Mentech Sadok, Salamon Menahem, Leon Menahem, Sabetaj Kario, Josef Katarivas, Jakov Saltiel, Isak Talvi, David Bitti, Izak Leon, Jak Leon, Lazar, Modiano, Leon Gattegno, Israel Camhi, Moise Julzary, Avram Ruben, Mouchon I. Ergas, David Ergas, Mouchon Allaluf, Salamon Adroki, Jakov Kamhi, Albert Covo, Josef Jakar, Menahem Sides, Izo Panev, Benko Kabilio, Haim Aroesti, Salamon Calderon, Aron Moreno, Josef Moreno, Elija Moreno, Isak Varon, Mareja Camhi, Hanania Bitti, Haim Salem, Samuel Haim, Sami Alladjem, Bahamim Camhi, Josef Camhi, Haim Camhi, Isak Saporta, Moise Noah, Isak Ergas Avram Aroesti, Dr. Josif Amodaj, Egysto Ergas, Josif Bendavid, Isak Menahem David Nissim, Rafael Pardo Salamon Lazar, Josef Ruben, Israel Lazar Bension Camhi, Josef Navaro, Mouchon Catarivas, Moise Beraha, Naim Beraha, Elvira Saal Ruza Ergas, Marie Bahar, Luna Bahar, Regina Kraus Mmes: Janne Florentin, Marie Kamhi, Mathilda Nissim, Daisy Benadon, Regine Matalon, Louna Ergas, Klara Kamhi, Reya Asseo, Berta Levi Regine Alcheh, Rachel Cohen, Roza Cohen, Rachel Talvy, Marie Modiano, Rachel Alladjem, Mathilda Levy, Tatiana Amodaj, Mathilda Aroesti, Marie Ergas, Sarina Amodaj, Berta Coen, Sara Luaya

משלמי השקל בסקופיה בשנת 1927/28

(מחוך העיתון "לה רנסנסיה ג'ודיאה אין איסקופיה" גליון א.)

לשקול את האפשרות להוציא לאור עיתון אשר יעשה נפשות לרעיון הציוני. על הנציגים הוטל לבדר אפשרות לייסד את בטאונם, ולהעריך את הפוטנציאל הקיים של כותבי מאמרים והמספר המשוער של קוראיו.

“התחיה היהודית בסקופיה”

בערב ראש השנה תרפ"ח (סתיו 1927) יצא לאור גיליונו הראשון של העיתון “לה רינאסנציה ג'ודיה אין איסקופיה”. מאמריו היו כתובים בצרפתית, בסרבית ובלאדינו, אך המשך לא היה לו.

№ 1

Anio I

La renassencia djudia en Escopia

Editada por la organisation Sionista Locala en Escopia

“לה רינאסנציה ג'ודיה אין איסקופיה”

אגודות הנוער הציוני בערי מקדוניה

כמעט כל צעירי מקדוניה היו חברי “ברית אגודות הנוער היהודי” (באנ"י). בשנת 1931 הצטרפה משלחת הנוער מבני באנ"י למושבת קיץ שנערכה בצפון־מערבה של יוגוסלביה. רובם היו מסקופיה: האחים אלפרד ושמואל מלמד, מנחם ראובן, יהושע־סאלוואטור אנג'ל, אשר ביטי ושלוש אחיות מבית קאסטרו: מטילדה, אירמה ורגינה. בפעם הראשונה שמעו צעירים אלה את דבריהם של פעילי “השומר הצעיר” ביוגוסלביה, ובמיוחד מפייהם של פאבאו ורטהיימר (יליד 1911, נרצח בספטמבר 1941 לאחר שנתגלתה פעילותו במחתרת האנטי־נאצית). ליאון גרשקוביץ (יליד 1910, היה מראשי תנועת התנגדות מזויינת נגד הנאצים) ודוברט דומאני (יליד 1908, היה בין לוחמי ספרד ומשנת 1941 ממארגני התנועה הפרטיזאנית. בשנת 1942 נרצח. לאחר המלחמה הוענק לו איתור “גיבור לאומי של יוגוסלביה). הכושר הרטורי של שלושת הפעילים שבה את לבם של צעירי מקדוניה. כבר בשנת 1932 יצאו למושבת קיץ כ־30 צעירות וצעירים מסקופיה, ביטולה ושטיפ, ומאז לא התקיימה מושבה ללא השתתפותם של צעירי מקדוניה.

“השומר הצעיר”

ביטולה

בשנת 1931 נוסד בביטולה קן “השומר הצעיר” שבשיא פעילותו מנה מעל ל-400 בני נוער, בעיקר מהשכבה הלומדת. הם עסקו בפעולות חינוך ותרבות. בירוד וספורט, אך לעומת חברי התנועה במרכזים שבצפונה ובצפון-מערבה של יוגוסלביה, שאף הנוער הציוני של ביטולה לציונות מגשימה, לעליה כפיתרון לבעיות המעשיות הבודדות של המשבר שבו היו שרויים יהודי ביטולה.

בשנת 1932 היגע לביטולה משה אשכנזי, צעיר מוכשר מעולי בולגריה, חבר קיבוץ מרתביה, כשליח תנועת “השומר הצעיר” מארץ ישראל. הוא מצא בביטולה קרקע פוריה לפעילותו, משום שהתנועה הציונית כבר חדרה לכל רבדיה של היהדות המקומית. בבואו לעיר פתח אשכנזי שיעורי ערב לעברית למועמדי עליה. מובן שהכל רצו ללמוד את “לשון הקודש”. גם על המבוגרים היה מקובל, הודות לשפה המשותפת, שפת הספאניוולית.

שליח “השומר הצעיר” משה אשכנזי עם חניכיו, ביטולה 1933

נראה שמישהו הלשין על משה אשכנזי, כאילו הוא תועמלן קומוניסטי המבקש לקנות נפשות לרעיונותיו. צריך לזכור שרק שנתיים קודם לכן נאסרה פעילותו של כל המפלגות, והקומוניסטים נרדפו במיוחד. איגוד הקהילות היהודיות בבלגראד היה צריך להתערב,

ומשרד החינוך הוציא למענו אישור, הקובע כי אשכנזי מועסק בביטולה כמורה הלכה! הוא נשאר במקום שנתיים ויותר.

השליח שבא אחריו, הצעיר מאיר דוידוביץ, המכונה "דאפטה", נשלח מטעם ההנהגה הראשית בזאגרב והשכיל לרכו סביבו את הדור אשר נולד לאחר מלחמת העולם הראשונה, ידע את שפת המדינה ולמד בכיתות הגבוהות של בתי הספר התיכוניים. אך עם המבוגרים לא היתה ל"דאפטה" שפה משותפת.

פעילי "השומר הצעיר" הגשימו את שאיפותיהם ועלו ארצה. הם הצטרפו לקיבוצי "השומר הצעיר", ביחוד לשערה-העמקים ולגת.

בינתיים צמח בביטולה דור חדש. בפעילותם בלטו בו בנימין-בנו ואחיו אברהם-אלברט רוסו, שרינה פיסו, יוסף-פפו קמחי, מוריץ שמי, אברהם צדיקריה, ויקו מוסה, יעקב קלדרון, אדלה פרג'י, ז'מילה קולונומוס, סטלה קמחי, דאדיו אדואסטי, דוד קלדרון ועוד. בשנת 1939 נשלח לביטולה שליח "השומר הצעיר" אליהו ברוך המכונה ליקאץ, שקודם לכן הצטיין כמדריך בזמון ובבלגראד. הוא נשאר בביטולה גם לאחר ביתורה של יוגוסלביה.

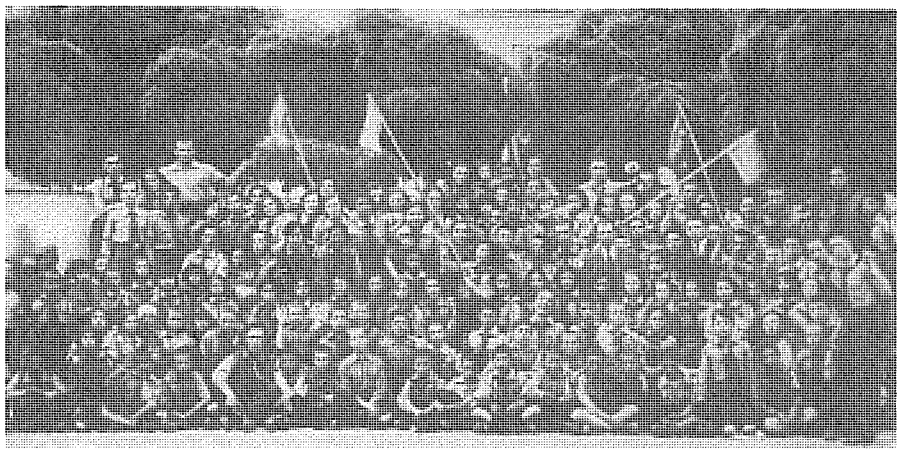
שטיפ

גם בשטיפ פעלו אנשי "השומר הצעיר". בראש הקן, שמנה כ-30 צעירים וצעירות, עמד אברהם-אלברטו בן ברוך ציון. אנשי הקן השתתפו באופן נמרץ בפעולות אירגונם ושלחו את נציגיהם למושבות-הכשרה שהתקיימו ברחבי יוגוסלביה.

סקופיה

הפעולה הממשית להצטרפות צעירי סקופיה ל"השומר הצעיר" באה לאחר מושבת באנ"י בשנת 1931. אלברט-באטה ראובן ניהל שם שיחות עם שמעון רייסמן (בן חנן), שמסר לידי את "הספרון האדום", תורת "השומר הצעיר". מיד עם שובו מהמושבה, אירגן ראובן אסיפות הסברה, וכדי למשוך רבים ככל האפשר אל הרעיון, הציגו הוא וחבריו מחזה על יוסף טרומפלדור ועל הגנת תל-חי, אך הקהל לא בא. לאחר הכישלון, נסוג ראובן מראשות התנועה ומסר את מקומו לחיים סלמונה ולמרסל נאבארו, והוא עצמו התמסר לפעולות ההסברה הרעיונית בקרב הורי החברים, משימה קשה למדי בתנאי החיים השמרניים שהיו בסקופיה.

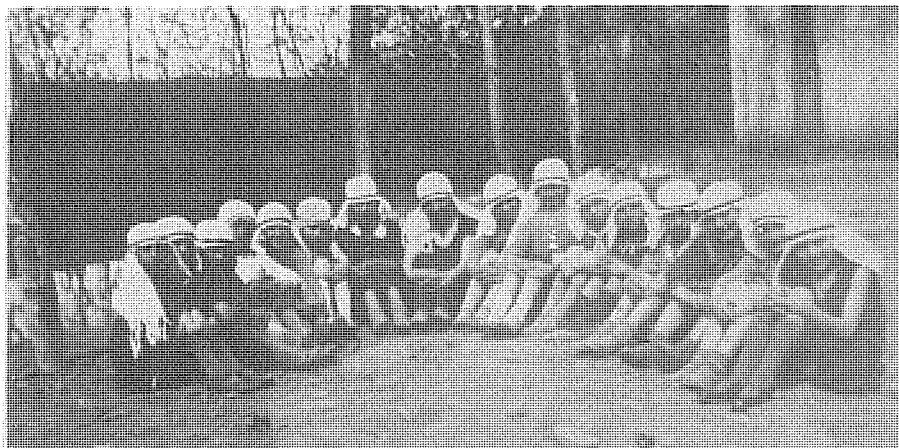
מעטים מאוד הבינו את הרעיון על סינתזה בין הציונות לסוציאליזם, מה גם שהמילה השניה לא היתה אהודה על המשטר, והאנשים פחדו פן יבולע להם ולילדיהם. הרעיון הציוני-סוציאליסטי נפל על אוזן קשבת דווקא אצל תלמידי תיכון משכבות אמידות למדי. מדריכם היה חיים סלמונה, ואחותו גראציה-עתידה נבחרה למדריכת קבוצת בנות. לאחר חבלי אידגון קשים ואליות וירידות בתנופה, היה קן "השומר הצעיר" של סקופיה לאחד הגדולים ביוגוסלביה. מדריכים רבים מראשוני הגרעין עלו ארצה בשנת 1935, והיו בין חלוצי הקיבוצים של התנועה בארץ.

קן "השומר הצעיר" בביטולה, ל"ג בעומר 5694 (1934)

קברוצת בוגרים, קן "השומר הצעיר" ביטולה, 1934

סקופיה, 6 במאי 1934 "השומר הצעיר" — בני מרבר

סתם חלוצים / תכלת־לבן

הנוער העובד כמעט שלא היה מיוצג ב"השומר הצעיר" וראה עצמו מקופח. כש"תכלת־לבן" שלח את נציגיו לערי מקדוניה, הוקמו במקום קנים, שאליהם הצטרפו כמעט כל הצעירים שהיו חסרי מסגרת אירגונית של "השומר הצעיר". בראש קן "תכלת־לבן" בסקופיה עמדו האחים וידאל ומשה סאפורטה. בשטיפ היו מאורגנים ב"תכלת־לבן" כ־15 בני הנוער, ובראשם שמואל בן יעקב כהן.

בביטולה החל "תכלת־לבן" בפעילותו בשנת 1934. לא עבר זמן רב, והקן התרחב ומנה יותר מ־300 חברים, ובראשם נסים אלבה, מרסל די מאיו, ויקטור משולם, מרדכי נחמיאס ושמואל קלדרון. "תכלת־לבן", כמו גם "השומר הצעיר", אידגן הכשרות חקלאיות. אחדים מבוגרי ההכשרות עלו ארצה ונקלטו בעיקר בקיבוץ אפיקים שבצמק הירדן. צעירי מקדוניה מ"תכלת־לבן" השתתפו גם בהכשרה ימית לדייגים ליד סושאק שעל שפת הים האדריאטי, אך בטרם סיימו את הכשרתם פרצה המלחמה. לאחר כניעת איטליה הצטרפו אחדים מהם לפרטיזאנים, ולחמו בשורותיהם עד לשיחרורה של יוגוסלביה.

בית־ד

בשנות ה־30, נוסד בסקופיה קן של בית־ד, צעירי בית־ד הפגינו את נוכחותם בכל הזדמנות, כשדגל כחול־לבן נישא בראש תהלוכותיהם ושידי התנועה בפייהם. הרוח החיה בהקמת הקן היה ויקטור בן אברהם קאסוטו. בוועד המקומי היו בשנת 1934: א. עזרתי, א. גרינוואלד, ד. נח, א. ליאון, מ. פראנסס, מ. מנחם, מ. לזר, י. לויץ, ל. גרינברג ומ. ארואסטי. כך נמסר בעיתון "מלכות ישראל" מ־1 ביוני 1934, עמ' 8.

גננות עבריות ומורים מארץ ישראל

במשך דורות היו נשלחים פעוטים החל מגיל 2–3 לגני ילדים, שנקראו במונסטיר "לה סקוליקה" ופעלו בדרך כלל בדירותיהן של אלמנות מטופלות בילדים, שבדרך זאת נימצאה להן פרנסתן הדלה. מובן שמוסדות אלה לא היקנו לילדים חינוך ממשי ובעיקר הקלו על אמהות ברוכות ילדים בשעות "הבוערות" של חיי היום־יום שלהן.

בשנת 1924, עם בואו של ר' שבחאי ג'אין למונסטיר־ביטולה, נשתנו במקצת פני הדברים. מתרומות יוצאי מונסטיר באמריקה נוסד גן ילדים של ממש בעיר, והוחלט על "יבוא" של גננות עבריות מארץ ישראל, כדי שהפעוטות ילמדו את "לשון הקודש", לקראת העליה המיוחלת של משפחותיהם. הגננת העבריה הראשונה בביטולה הייתה לאה בן דוד, שהכל אהבו וכיבדו ובפי כל הייתה מכונה "לה גברת".

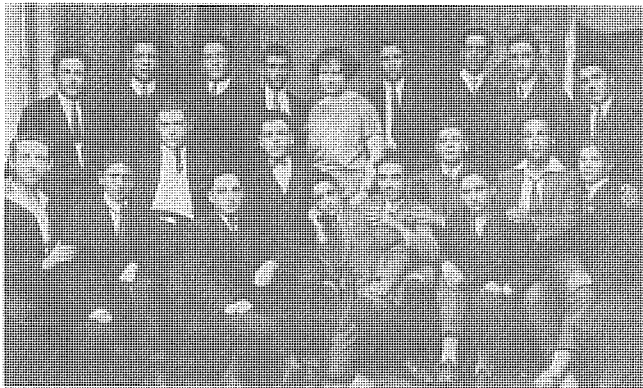
ב־25 בנובמבר 1925 שיגר הרב ג'אין מכתב לנשיא ההתאחדות העולמית של היהודים הספרדים (העיי"ס) בירושלים:

"... יש חדשות למכביר מהעיר, על אודות המוסדות ובפרט על דבר ההתקדמות

גן-ילדים עבדי כביטולה בשנת 1925. מימין — הגננת לאה כן-רוד. כתעודת-הזכרה מאת רכה הראשי ונשיא העדה כתום שהותז
כביטולה כתוב:

"מצד הרבנות הראשית ועד הכולל במונאסטיר, מעירים לנו בזה, שהגברת לא כן-רוד, מודה וגננת בעירנו, שמשנה במשך השנים תרפ"ה-תרפ"ו, והיא היתה התלוצה הראשונה שבאה מארץ ישראל, לשמש בעידונו במשרות הג"ל, והיא התחילת בעבודת העברית ונהלה את הגן, גם בית הספר, ושעורי ערב, במרץ נפלא ובמסירות נפש, והיא אחת הנפשות יקרת המציאות על פי בקשתה לשוב לארצנו החביבה, בתוגת לב מוכרחים היינו להסכים ולהפדר מעבודתה הרצויה על הכל... ושמה ישאו לברכה בקרב עדתנו. מונאסטיר, סוף חודש תמוז תרפ"ו לב"ע..."

חברי אגודת הספורט "התקווה" בכיטולה, שלמדו עברית אצל הגננת לאה כן-רוד בשנת 1925: יצחק מוסה, ז'אק קלרדון, ליאון ברוך, ליאון אלבוחר, יוסף ארואסטי, יצחק פארדו, משה פארדו, משה ארואסטי, ליקו נבן, שלמה אליצפן, ז'אק כהן, חיים רוס, ז'אק נחמיאס, משה לוי, פנחס אלבנדה, משה חסן, ז'אק פארדו, משה ישראל ואברהם אלבאראנס (בגב התמונה חתמו

בעברית. בחנוכה נחוג את חג המכבים, כולו בעברית, נציג את המחזה 'דבורה' בשלוש מערכות... צליל השפה העברית מתחיל להישמע בחוצות מונסטיר הנחרבת, הודות לעבודתה הנמרצת של המורה ששלחתם לנו, הגב' לאה בן דוד (דוידזון), העובדת ימים כלילות ומקדישה לעניין את כל מרצה. בשלום לציון ובברכת התחיה, הרב הראשי שבתאי יוסף ג'אין".

בשנת 1927 הגיעו לביטולה הגננת נעמי בעלול והמורה אהדן בן ברוך (גולדפארב). כעבור כחצי שנה קרה דבר מוזר המתואר במכתבו של בן ברוך, שנשטמר בדינו, ואשר בו הוא מסביר את השתלשלות המאורעות:

"... כידוע לכ' נסענו בהתחלת שנת הלימודים להורות בביה"ס העברי ובגן הילדים של הקהילה המונסטירית. בבואנו לשם, לקח את תעודותינו הרב הראשי ממונסטיר א' ש. ג'אין, נסע אתם לבלגראד, ובשובו משם אמר לנו, שאנו יכולים להשאיר במונסטיר, ושום התנגדות מהממשלה לא תהיה לזה. והנה ב-17 למרס ש"ז, בזמן שהרב ג'אין היה כבר בדרכו לאמריקה, הזמינה אותנו המשטרה המונסטירית, ולקחה מאתנו את הפספורטים מבלי לתת שום באורים לזה. אנחנו הדענו ע"ז לועד ביה"ס, אבל חברי הועד לא העריכו את העובדה הזו, והרגיעו גם אותנו באמדם שהם יסדרו ויבררו שאלה זו. עבדו עוד 5 ימים, והמשטרה הזמינה אותנו שנית, מסרה לנו את הפספורטים עם ויזות מוכנות לחו"ל, וחייבה אותנו לעזוב את מונסטיר במשך 24 שעה. רק אז התעוררו חברי הועד וטובי העיר והתאמצו לבטל את הגזרה הזו, אבל כל השדלותם עלתה לריק וב-23 למרס מוכרחים היינו לעזוב את סרבייה..."

לאחר הרחקתם של המורים הנ"ל, התעוררה הבעיה בשנית. העי"ס ומחלקת החינוך של אירגון ציוני עולמי בירושלים חיפשו מועמדים חדשים למישרה בביטולה. נעמי בראונשטיין, אלמנה בת 26 (עם בנה בן ה-4) הסכימה לנסוע לשנת שירות. יעקב מונזון, שכבר הסכים להצטרף אליה, הסיד את מועמדותו, ובין המועמדים החדשים היה צורך לבחור בין יהושע פרח מורחי (22), רווק יליד פרס, לבין מתתיה גור-אריה (25), יליד רוסיה. הבטיחו להם משכורת של 9 ל"ש לחודש, בנוסף להוצאות הנסיעה במחלקה שלישית. מועמדותו של יהושע הוסרה, משום שלא היה לו דרכון א". בנובמבר 1928 יצאו נעמי ומתתיה לדרך, נסעו ברכבת מירושלים לקנטרה ומשם לאלכסנדריה, שם עלו על האניה "ראשיד" והגיעו לפיריאוס ב-19 בנובמבר. הם נשארו בביטולה עד לסוף שנת הלימודים 1928/1929.

חינוך יסודי ותיכון בין שתי מלחמות העולם

ביטולה

בין שתי מלחמות העולם היתה נהוגה ביוגוסלביה שיטת לימוד של 12 כיתות, מהן 4 כיתות חינוך יסודי חובה ו-8 כיתות חינוך תיכון בבתי-ספר שונים. בביטולה של אותם ימים

לא רבים יכלו להרשות לילדיהם המשך לימודים תיכוניים, כך שכבר בגיל 10 נפלטו ילדים מן המסגרת החינוכית והחלו להשתכר למחייתם: הבנים כשוליות אצל בעלי מלאכה והבנות ככובסות ועוזרות בית.

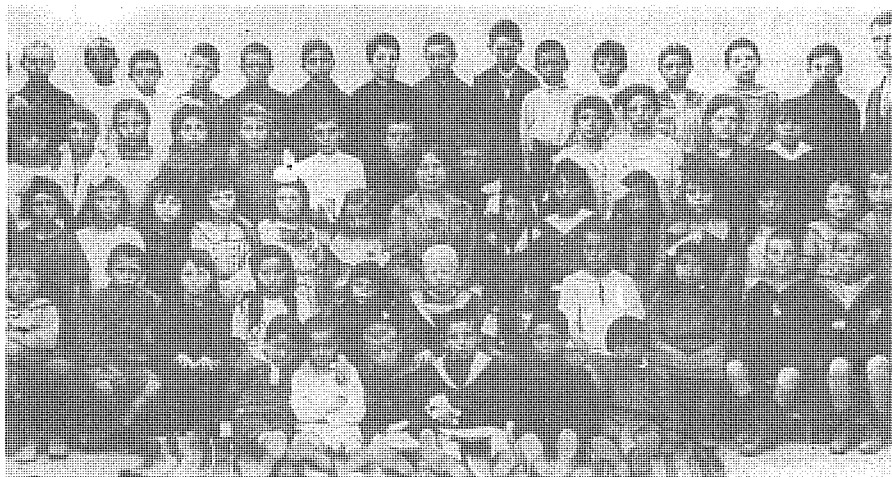
בשנת הלימודים 1935/36 היה מצב העניינים כדלקמן: בבתי ספר עממיים למדו 625 ילדים יהודים, מכלל זה 301 בנות ו-324 בנים. בבתי ספר תיכוניים למדו באותה התקופה 58 תלמידים יהודים: 16 בנות ו-42 בנים. בבית הספר המקצועי לבנות למדו 13 תלמידות. באותה השנה נרשמו ללימודים תיכוניים 20 מתוך 625 תלמידי ביי"ס יסודי! ברו"ח שפורסם ביולי 1936³⁶⁷ מופיע גם פרט על היקף העזרה מצד הקהילות האחיות היהודיות בערים הגדולות: חברת "משען" מבלגראד אימצה 3 ילדים, וחברת "בנבולנציה" מסאריבו 2 ילדים! אירגון נשים יהודיות בביטולה עצמה העניק מענקים ל-7 תלמידות שנרשמו לבי"ס מקצועי לאריגת שטיחים.

ב-28 באוגוסט 1940 נערכה בסקופיה ועידת מודי ההלכה מערי דרום סרביה.³⁶⁸ על המצוקה ששררה בערים אלו נשאו דברים משה בכר ואברהם אלטארדאץ מסקופיה, מאיר קאסורלה משטיפ, יוסף לוי מפרישטינה ואברהם רומאנו ונסים רוסו מביטולה. הרב רומאנו הדגיש את הצורך במתן תשומת לב לילדי בתי הספר היסודיים, כיוון שרובם לא ממשיכים את לימודיהם ומסיום ביי"ס יסודי הם נידונים לחוסר חינוך לכל ימי חייהם. ילדים בגיל 10 הם שהיו מפרנסים את משפחתם, ואחרים היו יושבים בטלים בבתיהם. א. רומאנו התלונן על תנאי הלימוד והחינוך היהודי, על הקושי ללמד בו בזמן ילדים מכיתות שונות, בעלי רמה השכלתית שונה. הוא ביקש להנהיג שיעורי הלכה לבני אותם גילים, אפילו אם הדבר ידרוש הגדלת מסכת השעורים. נסים רוסו הוסיף על דברי קודמו שעל המורים ללמד שעות רבות מספר רב מדי של הילדים, בדרך כלל שלא על מנת לקבל שכר. הוא גם התלונן על שאין בידי הילדים ספר המתאים למתחיל, משום שהספר המומלץ לא רק שמחירו גבוה, אלא שגם לא התאים לצרכי המקום, מה גם שהיה גדול בממדיו ולא נוח לשימוש.

סקופיה

אחרי שנות הכיבוש הבולגרי וכל הקשור במאורעות מלחמת העולם הראשונה (1914–1918) נפתח בסקופיה בשנת 1919 "בית ספר פרטי סרבי-יהודי" עם כיתה מכינה, משום שהתלמידים לא שלטו בשפת המדינה. בית ספר זה עמד תחת פיקוחו של משרד החינוך היוגוסלבי, והוא מינה את רו"ה בריל לשמש מורה בכיתה המכינה. התלמידים והתלמידות, רובם בני 10–12, נאלצו ללמוד בכיתה א', אך רבים נכשלו בבחינות הקבלה. בעניין זה התערבה המורה מכיתה א', נטיקה פינקס הזכורה לטוב, אשר קיבלה על עצמה את האחריות להצלחת התלמידים. בשנת 1919 היא לימדה 78 ילדים בשתי כיתות. ברשימת התלמידים מופיעים גם שמות אבותיהם ומקצועותיהם המהווים קשת רחבה של מקצועות, החל ממטאטאי רחובות, פתחים, ידקנים, סנדלים, זגנים, ספרים, מסגרים, צבעים ועד לחלפנים, לבלרים, פקידים. היו ביניהם גם רב, רוקח ועוד. בית הספר היה ממוקם מול בית

הכנסת "בית אהרן", שנקרא באותם הימים "איל קאל די אבאשו" (בית הכנסת התחתון). מנהלו ומרבית מוריו היו סרבים, ואילו רוב תלמידיו ומיעוט מבין מוריו היו יהודים. זה היה מוכר מטעם שלטונות המדינה, וממנו היו תלמידיו עוברים לגימנסיה לאחר בחינות קבלה, כנהוג ברוב בתי הספר היסודיים ברחבי יוגוסלביה.

בית ספר סרבי-יהודי בסקופיה בשנת 1921, כיחה א'.

במרכז התמונה: המורה גב' נטיקה פינקס. בין הילדים: משה חסון, מוני ארז'יס, רוסקה בכר, מאיר טולדאו, דוד ששון בואנה קמחי, שלמה קמחי, ז'אק חולי, אלגרה כהן, ויקטוריה כהן, סול חולי, דתל ציון, ישראל קונפורטי, דתל קאטאריבאס, גראציה סלמונה, נסים ביטי, הנרי צורי, משה פראנקו, חיים מודחי, שארלו אריה ואחרים.

שנות הרגיעה וההסתגלות

כשנות השלושים מורגשת בערי מקדוניה תקופת רגיעה יחסית. היהודים מסתגלים לחיי החברה הסובבת אותם; השפה הסרבית חודרת אל בתי היהודים בדרך הבטוחה ביותר — באמצעות ילדיהם, המרגישים ששפת אמם, הספאניוילית, מהווה מכשול להתקדמותם. רבים מיהודי מקדוניה הם בעלי מקצוע, בסקופיה ישנם אף בנקאים, חלפנים וסוחרים מבוססים; כן ישנם אינטלקטואלים יחידים, ולצדם גם עניים, עדיין. אלה הם חסרי מקצוע, משפחותיהם ברוכות ילדים, והם נמנים בעיקר על אלה שמקרוב באו, מהעיר ביטולה. האמידים שולחים את ילדיהם בתום ב"ס תיכון ללמוד באוניברסיטאות, וכבר נוצרת והולכת שכבה של אינטלקטואלים ילידי המקום או בני הסביבה: משפטנים, פקידים, רוקחים וכדומה.

מהלומת חוקים אנטישמיים

בשנת הלימודים 1939/40 היו בבתי ספר של סקופיה 335 תלמידים יהודים, מהם 144 מבתי"ס תיכוניים. באותה תקופה כיהן במקום מורה-דת אחד ויחיד לכל הקהילה. יש עדות לכך שגם בסקופיה הופעל הצו הממשלתי להגבלת רישומם של ילדים יהודיים לבתי-ספר (נומרוס קלאוזוס), אפילו לגבי גילאי 10, דהיינו תלמידי כיתה א' של ביה"ס התיכון (באותה תקופה היתה נהוגה ביוגוסלביה שיטת 4 כיתות ביי"ס עממי ו-8 כיתות ביי"ס ובשיתוף-פעולה עם הודי התלמידים המרוחקים, אידגנה הנהגת הקהילה קורסים פרטיים, שהתקיימו בכל ימות השבוע, פרט לשבת. ילדי הכיתה הראשונה של הגימנסיה המשיכו במסגרת זאת את לימודיהם. הועסקו בה מורים מבתי-הספר התיכוניים והלימודים התנהלו בבניין המועדון של יהודי סקופיה. נותרה עדיין בעיית ההכרה בבית-ספר מסוג זה, ונשאלה השאלה האם יהיו ילדים אלה מסוגלים לעמוד בבחינות ממשלתיות, כדי שבבוא העת יוכלו להמשיך בלימודיהם הסדירים. "חוקי קורוּשֶׁץ" (על שם הכומר הקתולי שכהן אז כשר החינוך) פגעו גם בילדי ביטולה. ב-30 באוקטובר 1940 נשלח לסקופיה מכתב (מס' 786) בזו הלשון:

"נודע לנו שבסארייבו ובזאגרב עושות קהילותינו הכנות לפתיחת גימנסיה לתלמידים יהודים, אשר הורחקו מהכיתה הראשונה של גימנסיה ממלכתית כ"מיותרים". מעניין אותנו האם מתכוונת קהילתכם לפתוח בית-ספר מסוג זה בסקופיה. אנו מבקשים להודיענו על כך, כיוון שמהגימנסיה של עירנו יורחקו כ-25 תלמידים ותלמידות. ביניהם נימצאים ילדי הורים אמידים, אשר היו רוצים לשלוח את ילדיהם לסקופיה. ידיעות מפורטות יותר בקשר לפתיחת בית-ספר מסוג זה תוכלו לקבל מאת הקהילה הספרדית בסארייבו. שלום. על החתום — יו"ד הקהילה אהרן לוי.

כר פורה להעמולה קומוניסטית

בשנות ה-30 המאוחרות היתה ביטולה מאגר של אינטלקטואלים, מתנגדי המשטר, בעלי נטיה שמאלנית בעיקר, שנשלחו לערי "סרביה הדרומית" קרוב לוודאי במקום למאסר. בשנת 1937 פעל שם פרופ' ארפאד לבל, יליד סובוטיצה, כמרצה לכלכלה בבית הספר למסחר, ואילו בבית הספר התיכון הממלכתי הועסקה ד"ר מרים פופאדיץ' כמרצה להגיגינה. שניהם היו קומוניסטים נודעים, אידאולוגים בעלי כושר שיכנוע. המקצוע שלימד פרופ' לבל איפשר לו להחדיר לתודעת תלמידיו את מושגי הדיאלקטיקה והסוציאליזם, את רעיונות הצדק והשוויון, ולא קשה היה לו להצביע על דוגמאות של עוול חברתי ועל אי-שוויון אזרחי ששררו בעירם. פרופ' לבל נשאר בביטולה זמן קצר, אך דיו כדי לעורר את הנוער ולטעת בליבו רעיונות חדשים, של השמאל הקיצוני. לרעיונות אלה נתפסו גם כמה מבני הנוער היהודי, בעיקר מבין חניכי "השומר הצעיר", שהצטרפו לסקו"י (ברית הנוער הקומוניסטי היוגוסלבי), אך המשיכו לפעול גם במסגרת "השומר הצעיר", משום שסברו כי חברותם

בסקו"י אינה פוסלת את השתייכותם לאירגון ציוני-סוציאליסטי. ברוח זו פעל גם שליח "השומר הצעיר" שנשלח בתחילת 1939 מבלגראד, הוא אליהו ברוך, המכונה ליקאץ. באותה תקופה היו רבים מבני ביטולה שעזבו את עירם והתפזרו ברחבי יוגוסלביה פעילים במפלגה הקומוניסטית היוגוסלבית — קפ"י. אחד מהבולטים שבהם היה רפאל באטינו, חבר הקפ"י משנת 1935 וממנהיגיה, שריצה את עונש מאסרו באחד מבתי הסוהר השמורים ביותר לאסירים פוליטיים, יחד עם יוסף ברוז'טיטו ועם משה פיאדה. זה האחרון, עיתונאי וצייר, בן למשפחה יהודית מכובדת מבלגראד, היה מראשי קפ"י. במשך שהותו בבית הסוהר תידגם את ה"קאפיטאל" של קרל מארקס לשפה הסרבית-קרואטית, ואילו רפאל באטינו תידגם אותו לשפה המקרונית* (בפרוץ המלחמה ביוגוסלביה השתחרר באטינו מהכלא, והיה בין מארגני תנועת ההתנגדות בחבל סאנג'אק, שם לחם תחת השם מישו צ'קטקוביץ'. כשנהרג בשנת 1942, לא ידע איש שהיה זה היהודי רפאל באטינו מביטולה).

בבלגראד היו רבים בין צעירי ביטולה שהצטרפו לסקו"י, ביניהם אסטריאה עובדיה, ילידת 1922, ממשפחה ענייה מרודה, שהגיעה לבלגראד ושם התפרנסה ברוחק, לימים נתפרסמה כגיבורה לאומית. בבלגראד התבלט גם ויקטור פארדו, צעיר יהודי מביטולה. שניהם עתידיים לחזור לעירם עם ביתורה של יוגוסלביה ב-1941.

* התרגום המקדוני לא פורסם. על רפאל באטינו ראה ב"הסקירה היהודית", בלגראד 7-8, שנת 1976.

פרק שלושה עשר

מלחמת העולם השנייה

בולגריה והשאלה המקדונית

בשנת 1877, לאחר נצחון רוסיה הצארית על צבאות האימפריה העות'מאנית, ולפי חוזה השלום שנחתם בסאן-סטפאנו, נקבע היסוד להקמת מדינת הבולגרים. זו כללה, נוסף על שטחי בולגריה דהיום, גם את תראקיה שבצפון יוון, את מקדוניה וחלקה הדרום-מזרחי של סרביה ושטחים נרחבים מאלבניה, כל זאת לפי דרישתה המפורשת של רוסיה, אשר קיוותה לשלוט על המדינה שזה עתה קמה. כוונותיה של רוסיה לא תאמו את תוכניותיהן של מעצמות אירופה דאו (אוסטריה-הונגריה, גרמניה, בריטניה הגדולה) וכבר כשנה לאחר חתימת החוזה התנערו מעצמות העל הללו ממנו, משום שפחדו מהתעצמותה של רוסיה. הן כינסו ועידה נוספת, הפעם בברלין בשנת 1878, שם הוחלט לצמצם את שטחה של בולגריה ולחלקה לשניים, חלק בצפון בשם נסיכות בולגריה, שבראשה הנסיך אלכסנדר באטנברג, קרובו של הצאר (שלט מ-1879 עד 1886), וחלק ברומליה המזרחית, שהוכרז לחבל בולגרי אוטונומי בחסותה של האימפריה העות'מאנית. האוכלוסיה בשני חלקים אלה של בולגריה לא הסכימה לחלוקה כזאת והתמרדה. המרד פרץ בפלובדיב והתפשט במהירות. ב-6 בספטמבר 1885 הוכרז על איחוד שני חלקי בולגריה — דבר שמעצמות העל הסכימו עליו אך לא סרביה השכנה. פרצה מלחמה שבה הוכו הסרבים. הנסיך באטנברג החל מגלה התנגדות לקו הפרו-רוסי, ולכן קשרו קצינים פרו-רוסיים קשר נגדו, הפילוהו ובמקומו העלו את הנסיך פרדינאנד לבית קובורג-גותה הגרמני (שלט מ-1887 עד 1918). ב-1908 הכריז פרדינאנד על עצמו כי הוא קיסר בלתי תלוי בקושטא, שמעמדה המדיני התרופף עקב המרד של "התורכים הצעירים". ארצות הבלקאן הרגישו היטב בחולשתה של תורכיה והחליטו שהגיעה שעתן. ב-8 באוקטובר 1912 תקפה מונטנגרו לכיוון סקודאר שבאלבניה, ויתר המדינות הצטרפו כעבור עשרה ימים. סרביה ובולגריה היו מעוניינות במוצא לים דרך השטחים שהיו בידי תורכיה: הסרבים — פניהם היו לים האדריאטי, והבולגרים — לים האגיאני. תורכיה נחלה תבוסה אחרי תבוסה, עד שהסכימה לפתוח בשיחות השלום, שבעקבותיהן נחתם חוזה ב-30 במאי 1913 בלונדון. מלחמת הבלקאנים הראשונה השאירה את תורכיה כמעט ללא שטחים באירופה.

בעלי הברית במלחמה הסתכסכו עד מהרה סביב חלוקת השטחים שכבשו, ובמיוחד בעניין מקדוניה. ב-13 במאי בשנת 1913 כרתו סרביה ויוון ברית נגד בולגריה, ומדינת מונטנגרו

שלחה כ-12,000 חיילים לעזרת הסרבים. בתמיכת האוסטרים-הונגרים וללא בריקת כוחותיה, פתחה בולגריה ב-30 ביוני 1913 בפעולות איבה, אך נחלה כישלון. ב-10 באוגוסט אותה השנה נסתיימה מלחמת הבלקאנים השנייה בחתימת חוזה בבוקרשט, שלפיו חולקה מקדוניה בין בולגריה, סרביה ויוון, ואילו רומניה, שאף היא הצטרפה למלחמה נגד הבולגרים, קיבלה את חבל דוברוג'ה. גם תורכיה יצאה נשכרת: היא השיבה לעצמה את העיר אדירנה. בולגריה איבדה כמעט את כל כיבושיה, ורק מוצא צד לים האיגאי על יד שפך הנהר מאריצה נשאר בידיה.

במלחמת העולם הראשונה, שפרצה בשנת 1914, הצטרפו הבולגרים לגרמניה ולבעלי בריתה. בשלב הראשון של המלחמה, ב-1915, כבשו שטחים נרחבים למדי, אך בסתיו 1918 נכנעה בולגריה ולפי חוזה השלום שנחתם ב-4 בנובמבר 1919 איבדה את המוצא לים האגאי לטובת יוון (תראקיה המערבית או בילומוריה, כפי שכינה הבולגרים) ושטחים אחרים לטובת יוגוסלביה. הקיסר פרדינאנד נאלץ להתפטר, ובנו בוריס השלישי ירש את כס הקיסרות. מקדוניה הווארדארית הפכה ל"סרביה הדרומית".

הבולגרים היו אכולי מרירות ושינאה ותאוות הנקם גאתה בהם. בין שתי מלחמות העולם עברו על הארץ הזאת מספר הפיכות. ב-1934 קם משטר צבאי וב-1935 לקח הקיסר בוריס השלישי את רוב סמכויות השלטון לידי. בשנת 1936 נוסד בסופיה אירגון "בראניק" (מגן): תנועה זו שיקפה את הזרם הקיצוני של הלאומנות הבולגרית, שחלם להקים "בולגריה גדולה". בראש הארגון עמד פרופ' קאנטארג'ייב והמשפטינים פטר גאברוסקי ואלכסנדר בלב. לימים נתמנה גאברובסקי לשר הפנים והבדיאות בממשלה הפאשיסטית של בוגדאן פילב, ואלכסנדר בלב היה לראש הקומיסריון לענייני היהודים.

בפרוץ מלחמת העולם השנייה הכריזה בולגריה על נייטרליות, אך הגרמנים היו מודעים לכך, שידידות הבולגרים נחוצה להם להגשמת תוכניותיהם לתקוף את יוגוסלביה ויוון. הרייך השלישי ידע היטב כיצד לטפל בבולגרים: אם ברצונם לממש את חלומם, כי אז, רק בעזרת ארצות הצייד (ברלין — רומא — טוקיו) ישיגו את מטרתם. כדי להמחיש את הפיתוי, הגישו להם את המנה הראשונה — את דרום חבל דוברוג'ה, שהרומנים החזיקו בו ובלחץ הגרמנים ויתרו עליו. היה זה בספטמבר 1940. כשישה חודשים לאחר מכן, ב-1 במאוס 1941, הצטרפה בולגריה למדינות הציר, והפכה לגרורה סלאבית של הרייך השלישי. כבר למחרת היום נכנסו יחידות צבא גרמניה לשטחה, בכרכת הקיסר בוריס השלישי וראש ממשלתו בוגדאן פילוב.

ב-6 באפריל 1941 תקפו הגרמנים את יוגוסלביה, ללא הכרזת מלחמה. היתה זאת תשובה לעם שהעז להתמרד כנגד "הסדר החדש" באירופה. בלגראד הבירה הופצצה קשות וכמעט נהרסה כליל. הגרמנים נכנסו בה שבוע ימים לאחר מכן. מהגבול הבולגרי נכנסו הגרמנים לשטחה של "סרביה הדרומית" וכבר ב-7 באפריל היו בסקופיה. ב-15 באפריל המשיכו הגרמנים דרומה, ליוון, ומקדוניה נמסדה לניהולה של הקיסרות הבולגרית.

מבוכה במקדוניה: שיחרור או כיבוש?

פעילותן של אגודות הנוער הציוני נאסרה. בני הנוער הציוני מצאו מסגרת חדשה בתנועה האנטיפאשיסטית, כך שרובם עברו לסקו"י (הוא ברית הנוער הקומוניסטי היוגוסלבי), שהוצא גם הוא אל מחוץ לחוק. אך גם שם לא מצאו את ביטויים, משום שגם בקרב האוכלוסיה הלא-יהודית שרדה מבוכה. ואם מציינים לעתים, שבין היהודים לא ניכרה בעת ההיא פעילות מתחרתית, צריך להבהיר שבמקדוניה לא הגיעה התנועה לשיחרור לאומי לידי התארגנות ממשית עד לאמצע שנת 1943, מאוחר מדי לגבי כל אותם יהודים, שכבר לא היו בין החיים.

בסקופיה החל להופיע עיתון רשמי, "בולגריה שלמה", ובגליונו הראשון כתב פטר גאברובסקי, שר הפנים ובריאות העם, בין השאר:

"... לפנינו משימות חדשות כדי להענות לצרכי הבולגרים באזורים המשוחררים... אנחנו עם אחד, מדינה אחת וקיסר אחד לנו."

באותו עיתון, בגליונו מס' 26 ב-17 ביוני 1941 (חמישה ימים לפני פרוץ מלחמת גרמניה — ברית המועצות), מפרסם פטר גאברובסקי פקודה האוסרת על היהודים להפיץ ידיעות ולנהל ויכוחים פוליטיים וכלליים, לנוע ברחובות ולבקר במקומות ציבוריים משעה 21.00 עד 6.00 בבוקר, בטענה כי לאחרונה אנשים ממוצא יהודי מפיצים שמועות כוזבות, שתכליתן להחליש ולערער את אחדות העם הבולגרי ואת רוחו. בתגובה, צצו לפתע מאלמוניותם תושבי ביטולה, שרצו להוכיח את נאמנותם לפאשיסטים. בין הראשונים היה העורך-דין טרנצ'ב, אשר הציב בפתח משרדו שלט בזו הלשון: "ליהודים, לוולאכים ולכלבים — הכניסה אסורה!"

ב-22 ביוני 1941 התבהרו במקצת השמיים הפוליטיים ואנשי השמאל נשמו לרווחה: ברית המועצות הותקפה ע"י גרמניה הנאצית. בראש הוועד הפועל המחוזי של קפ"י (K.P.J.) — ראשי חייבות שמה של המפלגה הקומוניסטית של יוגוסלביה) למקדוניה ישב באותה התקופה מיטודי שאטורוב המכונה שארלו, אשר נטה באופן גלוי אל הקו הפוליטי של מפלגת הפועלים (הקומוניסטית) של בולגריה. במקדוניה חל פילוג בשאלה הקארדינאלית: האם סיפוחה של מקדוניה לבולגריה הוא שיחרור או שמא כישוף; האם צריך לקבל את מרות המפלגה הקומוניסטית היוגוסלבית, שמיד לאחר התקפת הגרמנים על ברית המועצות קראה להתארגנות ולפעולות התנגדות נגד הנאצים בכל שטחי המדינה, בהתאם לגבולה לפני הביתור, או שמא יש להיסתנף אל המפלגה הבולגרית, שהתנגדה למרד. המריבות בין הפלגים פרצו בכל עוצמתן וכל צד האשים את משנהו בבגידה. החל חיסול חשבונות, לשמחת הנאצים שמלאכתם נעשתה קלה יותר, משום שעקב חילוקי הדעות לא התארגן כוח פרטיזאני ממשי.

למעלה משנה תמימה נמשכו התמודדויות והתנצחויות פנימיות, שנה שבמהלכה לא נעשה כמעט מאומה בהתנגדות מזוינת נגד הפאשיסטים. פה ושם היו מעשי חבלה, קמו פלוגות התנגדות אשר עד מהרה נחלו כישלון ופוזרו, אף שרבים וטובים היו כבר מוכנים ליציאה

לקרב. בלית ברירה ירדו הללו למחתרת ואידגנו פעולות פגע-וברח נגד מתקנים צבאיים, גרמניים ובלגריים. כששטורוב הודח מתפקידו, נשלח למקדוניה לאזאר קולישבסקי לכהן כמזכירו החדש של הוועד הפועל המחוזי, אך כבר בנובמבר 1941 הוא נכלא, ובמקומו נשלח באנה אנדרייב, שנטה להתפשר עם הבולגרים. רק מאמצע שנת 1943 אפשר לדבר על התנגדות מאורגנת במקדוניה.

מבוכתן של תנועות נוער ציוניות-סוציאליסטיות: ברית בין סטאלין להיטלר

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ב־1 בספטמבר 1939 עמדו יהודי יוגוסלביה, חברי קפ"י, סקו"י וכל בעלי נטיה שמאלנית בפני דילמה קשה ביותר: הרייך השלישי, ששאף בגלוי להשמדת העם היהודי, חתם כשבוע לפני פרוץ המלחמה, ב־23 באוגוסט 1939, על הסכם עם ברית המועצות. הדבר היה קשה לתפיסה רציונאלית, קשה להבנה, וקשה שבעתיים להסברה. חברי "השומר הצעיר", שנקראו בביטולה "שומרי המולדת", ועמיתיהם ב"תכלת-לבן" שניקראו בשם "הדגל העברי", מנו באותה התקופה יותר מ־800 בני נוער, מהם רבים שהיו חברים בסקו"י. המבוכה נמשכה גם בתקופת התקרבותה של יוגוסלביה לצייד ברלין — רומא — טוקיו, וגם בעת פרוץ המלחמה ותבוסת יוגוסלביה.

שלילת האזרחות

המלחמה פרצה ב־6 באפריל 1941, וביטולה נכבשה כבר ב־9 באפריל. כעבור זמן קצר המשיך החלק העיקרי של הכוחות הגרמניים דרומה, ליוון. במחצית השנייה של אפריל 1941 נכנסו לביטולה יחידות צבא בולגריה והוכרו על סיפוחה של "סרביה הדרומית" לבלגריה מיד חל איסור על האידגונים היהודיים בכלל והאידגון הציוני בפרט. האוכלוסיה המקדונית קיבלה אזרחות בולגרית מיד עם סיפוח החבל לקיסרות בולגריה, מי בשמחה ומי בצער. מי שהצהיר שהוא סרבי פוטד מעבודתו וגורש לשטחי סרביה הכבושה בידי הגרמנים. היחידים שנותרו ללא קרקע מתחת לרגליהם, חסרי אזרחות ומשוללי זכויות, היו היהודים. הדבר היה מחושב היטב ואמצעי דיכוי לא איחרו לבוא: כל רכושם הוחרם, הם פוטרו ממשרותיהם ולא הורשו לעבוד.

הגבלת תחום מגורים

ברחבי מקדוניה הוקמו "ועדים מקומיים" ובראשם ה"וועד הפועל המרכזי הבולגרי" בסקופיה. תחום מושבם של היהודים בביטולה הוגבל לשטח צר בגדה השמאלית של נהר הדראגור והוטלו עליהם מיסים כבדים. רבים החלו לחוש חרפת רעב. את המטבע היוגוסלבי (דינאר) החליפו הבולגרים בשער חליפין בלתי דיאלי למטבע הבולגרי (לֶב), ובדרך זאת הוזרם אל הבנק הממלכתי הבולגרי רק מהעיר ביטולה סכום של כ־20 מיליון דינאר. שדודים ומשוללי אפשרות לעבוד ולהשתכר למחייתם, עסקו יהודי ביטולה בסחר חליפין עם איכרי הסביבה, אשר סיפקו להם מצרכי מזון תמורת חפצי בית וחפצים אישיים.

למעלה: שלטים אשר ניתלו במקומות ציבוריים ובחנויות ברחבי מקדוניה
"כניסה ליהודים אסורה" (21x28 ס"מ).

למטה: "מגורי יהודים".

התארגנות ראשונית בביטולה

בחדש מאי 1941, לפי פקודת השלטונות, נאסף חלק מהנוער היהודי המקומי בבניין העירייה ומשם הובילום חיילים חמושים לעבודת פרך: היה עליהם להעביר רובים ותחמושת ממחסני הצבא "טומבה-קפה" לתחנת הרכבת. העבודה נמשכה ימים דכים. הנערים הצליחו להשליך מספר חבילות תחמושת לצדי הדרך, לשדות קוצים, כדי לשוב ולאסוף אותן לאחר מכן, בחסות החשיכה. כבר כחודש ימים לאחר סיפוחה של מקדוניה בולגריה, נערמו כ-100 רובים ותחמושת בביתו של בנימין רוסי — חלק מהחבילות המושלכות ע"י הנערים, וחלק ע"י רכישה בכסף מלא, כל זאת בתקווה שיום יבוא ויקום מרד נגד הנאצים ועושי דברם ובעלי בריחם.

פליטי בלגראד מוחזרים לגרמנים וגורלם נחרץ

עוד בטרם פרצה המלחמה בשטחה של יוגוסלביה, בעת כניסתה של בולגריה למסגרת "הציר המשולש" (ברלין — רומא — טוקיו), חקקו הבולגרים "חוק להגנת האומה", שנכנס לתוקף ב-21 בינואר 1941. מיד עם כניסת הבולגרים לשטחי יוגוסלביה, החלו השליטים החדשים להנהיג את החוקים הללו. במיוחד הקפידו בסעיפים 4 ו-5, שהתייחסו ל"נכסיהם של אנשים ממוצא יהודי" ו"פעילותם המקצועית והכלכלית של אנשים ממוצא היהודי". לפי חוקים אלה כמעט שלא נותר עוד מקצוע שהיה מותר ליהודים, ובכך נשלל מיהודי מקדוניה המקור הטבעי לפרנסת משפחותיהם, שברובן היו ברוכות ילדים. חוק זה הונהג בעיקר בשטחים הכבושים, בעוד שבבולגריה הישנה היה המצב שונה. עם זאת, למרות כל החקיקות נגר היהודים, לא דובר באותה התקופה על השמדתם הפיזית של יהודי מקדוניה. באוגוסט 1942 הוקם "קומיסריון לענייני היהודים" במסגרת משרד הפנים הבולגרי שבראשו עמד פטר גאברובסקי, וב-3 בספטמבר 1942 קיבל אלכסנדר בלב מינוי לשמש קומיסר ראשי, והוא מינה קומיסרים מקומיים בסקופיה, בביטולה ובשטיפ. העובדות הנ"ל אין כוונתן לומר שעד סתיו 1942 לא נינקטו שום פעולות נגד היהודים, מלבד הצעדים הכלכליים. שנה קודם לכן הגיעו לסקופיה יותר מ-300 יהודי בלגראד, כדי למצוא שם מסתור מרדיפות וממות. בחודש אוקטובר 1941 פורסם כרוז ובו פקודת המשטרה הבולגרית, הקובעת שכל הפליטים ממוצא יהודי הנימצאים בנפת סקופיה חייבים להתייצב עד ה-30 באוקטובר לכל המאוחר "להסדרת מצבם". רובם לא התייצבו וברחו לאלבניה השכנה. אלה שנרשמו, כ-60 במספר, הוסגרו לידי הגרמנים, הוחזרו לבלגראד ונירצחו.

רישום לקראת חיסולם הכלכלי של היהודים

כדי שיוכלו לקבל תמונת-מצב מקיפה על נכסי היהודים, אירגנו שלטונות בולגריה, בשיתוף פעולה עם העיריות, המשטרה והבנק הלאומי הבולגרי, ועדות רישום מיוחדות

שפשטו בכל בתי היהודים ובבתי-העסק שלהם. כל יהודי נצטוו למלא בנוכחות חברי הוועדה "הכרזה" ובה הנתנונים הבאים:³⁶⁹

א. נכסי דלא-ניידי:

1. בתים, דירות, מחסנים, בניינים, אמברים, בתייבוש, בתי-חרושת, בתי-מלאכה, בתי-קוט, אזורים חקלאיים ועוד.
 2. שטחים שלא נבנו עליהם בתים, שדות-חריש, שדות-מרעה, כרמים ועוד.
 3. מיכרות, זכיונות למכרות וכדומה.
- ב. מטלטלין:

1. כסף (שטרות בולגריים והמחאות).
2. כסף זר והמחאות).
3. חשבונות בבנקים בולגריים.
4. חשבונות בבנקים זרים.
5. מטבעות-זהב מכל הסוגים; זהב בגריירים; כל סוגי זהב, תכשיטים (שעונים, קופסאות סיגריות, צמידים, סיכות, טבעות, עטרות) חפצי זהב וכלים (חפצים מגולפים, קישוטים, פסלונים, מזלגות, סכינים, כלים וכדומה).
6. אבנים יקרות (יהלומים, פנינים, בהט ועוד). לתאר אותם לפי צורתם ולפי הקאראט (ערכם).
7. ניירות-חוב בולגריים וזרים.
8. ניירות-ערך וחלקיהם במפעלים בולגריים וזרים.
9. רהיטים (חדרי-שינה, חדרי-אוכל, חדרי-אורחים, חדרי-עבודה, פסנתרים, מקלטי רדיו, כורסאות ועוד [להוציא מטבח]).
10. אריגי-חויץ יקרי-ערך, כל סוגי עור (מעובד או לא), מעילי-עור וכדומה.
11. שטיחים ושמיכות מתוצרת בולגריה ומתוצרת חוץ.
12. כל אמצעי תחבורה: א) מכוניות, אופנועים, אופניים, עגלות ועוד; ב) אוניות, דוברות, סירות-מנוע, סירות, ספינות קטנות ועוד.
13. מכוונות בבתי-חרושת ובבתי-מלאכה, וכן כל כלי-העבודה שבמקום.
14. סחורה במחסנים, בבתי-חרושת, בבתי-מלאכה, באמברים ובמקומות אחרים.
15. כל סוגי מיתקנים, חפצים ועוד.
16. דברים נוספים שלא נזכרו.

ג. עזבונות:

1. עזבונות של כל בני המשפחה: א) במקום ב) מטלטלין; ג). נכסי דלא ניידי; ד) דברי-ערך (מפורטים).

ד. דרישות (תביעות):

1. תביעות בארץ — בפוליסות, בהלוואות וכדו'.

2. תביעות בחוץ-לארץ, בפוליסות, ובהלוואות וכדו'.
3. שותפויות במפעלים אחרים, הפקדות וחשבונות סודיים וכדו'.
- ד. חובות:

1. חובות שונים בבלגריה.
2. חובות שונים בחוץ-לארץ.

עד כאן. לא נשאר כמעט דבר שנשכח. הוועדות סיימו את עבודתן עד סוף שנת 1941. תוך כדי עבודתן, צברו חברי הוועדה הון: סחטו כסף ודבדי-ערך תחת איומים, מה גם שלכל קבוצה נילוו אנשי משטרה במדים, כדי להפחיד את הנפקדים.

החרמת רכושם של המהגרים

בנוסף לחובת רישום רכושם של כל יהודי מקדוניה, פירסמה לשכת המס ביטולה פקודות הנוגעות ליהודים הנעדרים כבר זמן רב מעירם בחיפוש אחר פדנסה, ואשר השאירו אחריהם נכסים כלשהם. הם נקראו להתייצב תוך 14 יום ולשלם לקופת המדינה סכומי עתק, ולא — יוחרם רכושם. כיוון שאיש לא התייצב, הוחרמו כל נכסיהם, לכאורה באופן חוקי לחלוטין. ברשימה ניכללו 17 משפחות שהתגוררו בארצות הברית, 8 בערי יוגוסלביה שונות, 4 בארץ ישראל, 7 ביוון ושתי משפחות שמקום מגוריהן לא נודע. גובה הסכום הכולל של הנכסים המוחרמים הגיע ל-34,000,000 לב.

בתחילת שנת 1943 הושלכו לכלא 87 יהודי ביטולה וכל רכושם הוחרם. לאחר ששילמו קנס בשווי של 4,350,000 לב, שוחררו מכלאם.

609 אביונים בסקופיה

בעקבות הצעדים שנקטו שלטונות בולגריה לחיסולם הכלכלי של יהודי מקדוניה עוד לפני חיסולם הפיזי, נוצרה מציאות חדשה גם בקהילת סקופיה, אשר — להבדיל מקהילות ביטולה ושטיפ — נחשבה עד אז לאמידה למדי.

ב-15 בדצמבר 1942 אישר הקומיסריון לענייני היהודים רשימה של 178 בתי-אב עם 609 נפשות (כ-20% מכלל יהודי סקופיה) שהוכרו לעניינים ונוקקים לסעד.

אלכסנדר בלב משתלם בגרמניה

בסוף שנת 1941 נשלח בלב למשך כחודש וחצי להשתלמות בגרמניה (מ-29 בדצמבר 1941 עד 14 בפברואר 1942). בשובו לסופיה מתח ביקורת על מתינותו של החוק להגנת האומה ועל חסרונותיו ומגרעותיו הרבים. הוא תבע חקיקת חוק חדש, וכדי לבצע זאת הלכה למעשה, הציג להקים רשות מבצעת. כדי שהצעותיו לא תדחינה באמתלא של חוסר תקציב, תיכנן בלב לגייס את האמצעים הדרושים להקמת הרשות הזאת מן היהודים עצמם, דהיינו מ"קרן הקהילות היהודיות". הוא גרס שהרשות חייבת להיות בעלת סמכויות נרחבות ביותר וכי עליה לשתף פעולה עם יתר הרשויות במדינה, באשר רק כך אפשר יהיה להגיע לפתרון

ראדיקאלי ומהיר של השאלה היהודית.³⁷⁰ במשך כששת החודשים שבהם פעל מאחורי הקלעים, ללא כל מינוי רשמי, הצליח בלב לבצע מספר רב של פעולות נגד היהודים. כשלבסוף נתקבלה תוכניתו באופן רשמי, נתמנה בלב ב־3 בספטמבר 1942 למנהלו הכללי של הקומיסריון לענייני היהודים בבולגריה, בכתב מינוי שקיבל מאת פטר גאברובסקי, שר הפנים והבריאות בממשלת פילוב. מאז החלו העניינים להתפתח במהירות. בלב קיבל למעשה אור ירוק לכל הפעולות שעתידות היו להתבצע. משרדו התרחב ויארוסלאב קאליצין נתמנה לעוזרו. הוא שלח צירים, באי כוחו, לערי מקדוניה וטראקיה. בפקודתו מס' 14 מ־22 בספטמבר 1942, מינה בלב את איוואן זכרייב, שהיה אז סגן ראש עיריית סקופיה, לקומיסר לענייני יהודים בעיר.

עם מינויו של בלב לקומיסר ראשי, החל שיתוף פעולה בינו לבין בא־כוחו של הגסטאפו, קצין האס.אס. תיאודור דֶאָנְקֶר

תכנון קפדני לקראת ההשמדה

יהודי מקדוניה היו היחידים שלא הוענקה להם אזרחות בולגרית, ומאפריל 1941 הותר דמם.

אף שכבר מכניסתם של הבולגרים למקדוניה היו היהודים משוללי אזרחות, דבר שקיבל חיזוק בצו מס' 3156 של מועצת המיניסטרים מ־10 ביוני 1942, פורסם ב"עיתון המדינה" מס' 124³⁷¹ הסעיף הבא:

"כל הנתינים היוגוסלבים והיוונים, ממוצא לא בולגרי, אשר מתגוררים ביום כניסת הפקודה הזו לתוקף באזורים המשותפים בשנת 1941, הופכים לנתינים של בולגריה, אלא אם כן יביעו את רצונם לשמור על הנתינות הקודמת או יקבלו נתינות זרה אחרת ובאותה עת יעזבו את שטחה של הקיסרות (הבולגרית). פקודה זו לא מיועדת לאנשים ממוצא יהודי..."

ניראה שאלכסנדר בלב חשש שמא בכל זאת "התגנבו" אחדים מיהודי האזורים הכבושים וקיבלו את הנתינות הבולגרית. לפיכך פנה לפטר גאברובסקי, הממונה הישיר שלו, במכתב מחודש פברואר 1943, בזו הלשון:³⁷²

"אל האדון המיניסטר לענייני פנים ובריאות העם: ריץ וחשבון מאת אלכסנדר בלב, קומיסאר לענייני יהודים. הנדון: שלילת נתינות בולגרית של כל האנשים ממוצא יהודי אשר יוגלו אל מחוץ לגבולות המדינה, אם היתה להם נתינות בולגרית. אדוני המיניסטר, בהתאם להסכם עם שלטונות גרמניה, כל היהודים אשר יוגלו ויימסרו לידם, מאבדים את נתינותם הבולגרית, ושלטונות בולגריה חדלים מלהתעניין בהם. משום כך ובהתאם לפקודה מס' 15, הסעיף האחרון של חוק הנתינות הבולגרית, תישלל מכל היהודים אשר יוגלו נתינותם הבולגרית אם היתה להם כזאת. לכן אבקשך לכלול בסדר היום של מועצת המיניסטרים את שאלת שלילת הנתינות הבולגרית מהיהודים אשר יוגלו".

על סמך המכתב הנ"ל הגיש פטר גאברובסקי בקשה בלשון כמעט זהה לראש הממשלה בוגדאן פילוב, וההצעה התקבלה ואושרה כחוק. במכתב נוסף של אלכסנדר בלב לגאברובסקי, מ־4 בפברואר 1943 נדון גירוש היהודים בזו הלשון:

"אדוני המיניסטר, ב־2 בפברואר 1943 בא אלי מר דאנקר בלווית הנספח המשטרתי של הקונסוליה הגרמנית. דאנקר הציג את עצמו כבא כוחו של המימשל הגרמני, כדי לסכם דבר בעניין גירוש יהודי מקדוניה וטראקיה, כדלקמן:

א. הרייך מוכן לשתף פעולה עם בעלי בריתו למען הפיתרון הסופי של השאלה היהודית... היהודים ירוכזו במחנות הקרובים לתחנות הרכבת, כדי שיוכלו להעמיסם מיד עם בואם לשם. צריך לקחת בחשבון שהיהודים חייבים להישאר במחנה המעבר 10 עד 15 יום ואולי גם חודש ימים... לא רצוי שהיהודים המגורשים מתראקיה יועברו דרך שטחה של תורכיה או יוון. על כן חייבים לרכזם בתחנה הרגילה שבשטח הישן (של בולגריה)... גירוש היהודים מכל המקומות צריך לחול בעת ובעונה אחת, כדי למנוע בריחות והצטרפות לגדודים (של הפרטיזאנים)... כדי לבצע גירוש ממקדוניה ומטראקיה יש להקים מחנות ליהודים ממקומות האלה בסביבת סקופיה ובביטולה. מספר היהודים בסקופיה הוא כ־4000, בביטולה כ־3000, בשטיפ כ־800, כ־300. בערים האחרות של מקדוניה יש מעט יהודים. המספר הגדול ביותר בוולס, כ־50 משפחות, ובג'בג'ליה כ־30 נפשות. יהודי הערים הללו ירוכזו במחנות בסביבת ביטולה ובסקופיה..."³⁷³

מבצעי התוכנית גילו חריצות יתרה וסיימו את מלאכתם שבוע ימים לפני המועד שנקבע לכך. במקום מחנות מעבר בשני המרכזים, לפי התוכנית, הוחלט לנצל את מחסני בית החרושת לטבק "מונופול" שבפרברי סקופיה. כדי למנוע בריחה לאלבניה, שכבר יצא שמה כמדינת-מקלט ליהודים, תוגנרו המשמרות לאורך הגבול כשבוע ימים לפני ביצוע המאסרים.

כרוז נגד "מפיצי שמועות כוזבות"

ב־8 ביוני 1943 חולק כרוז, כביכול מטעם ועד הקהילה היהודית בסקופיה, שבו נאמר בין היתר, כי היהודים חייבים לשמור בקפדנות את כללי הגבלת התנועה החלים עליהם, משעה 6 בבוקר עד 9 בערב בלבד; אסור להם לעזוב מקום מגוריהם ללא אישור המיפקדה האזורית של משטרת העיר סקופיה; מדובר לא רק בנסיעות מעיר לעיר, אלא גם באיסור על תנועתם בין חלקי העיר השונים. בסעיף 3 נאמר, שיהודים חייבים לשמור על קור רוחם נוכח מעשיהם של אנשים בלתי אחראים, שכל כוונתם להתעשר, ואשר מפיצים שמועות כוזבות המטילות פחד בקרב האוכלוסיה היהודית. חובתם במקרים כאלה להודיע את הדבר למשטרה או להנהגת הקהילה. רק בדרך זאת אפשר יהיה להילחם בתופעות שמזמן לזמן זורעות בהלה וחרדה בין היהודים, ורק אם ישתפו פעולה עם השלטונות אפשר יהיה להגן על היהודים מהאלמנטים האלה!

ЕВРЕЙСКА ОБЩИНА

Сънагогално настоятелство

№ 272

8 юний 1942 год.

Скопие

ОКРЪЖНО
ДО ВСИЧКИТЪ ЕНОРЯЦИТ у к ъ

На заседанието си отъ 7 юний 1942 година, Настоятелството на Общината взе за разглеждане всичкитъ въпроси които интересуватъ еврейското население въ града ни, и е решило еноряцитъ да се предупреждатъ въ следното:

Всички Евреи отъ градъ Скопие да спазватъ най-строго и въ бъдеще, както и до сега, всички распоредания на законитъ и на властта, Въ това отношение, нарочито обръщамъ внимание върху следното:

1. Да спазватъ строго ограниченията за движението на Евреитъ, сутринята отъ 6 часа, вечерята най-късно до 21 часъ.

2) Да не напускатъ мѣстожителиството си безъ разрешение отъ Обл. полиц. управление въ гр. Скопие. Това разрешение е обвезателно не само когато се касае за движението отъ едно населено мѣсто до друго, вече и за напускане чертитъ на града.

3, Да не даватъ никакво значение и да спазватъ пълно спокойствие, когато видятъ кое неотговорно лице, обикновено за събствена материална облага, разпространява петиции и алармантни слухове между еврейското население. Дългъ е на всѣкия отъ насъ въ такъв случаи, веднага да уведоми надлежната полицейска власт, или Общината ни. Само по такъвъ начинъ ще можемъ да отблъснемъ тѣзи прояви които отъ време на време сѣятъ паника и тревога между еврейското население. Държавната властъ ще може да ни защитава отъ такива хора само когато сътрудничимъ съ нея,

4, Строго съблюдаване на безмеснитъ дни, както и други подобни нареждания било отъ продоволствено, административно или друго естество сж неизбѣжни въ дневнитъ времена за запазване на правния редъ, на спокойствието и на сигурността.

Всичко това налага на еврейското население въ Скопие да бжде въ всѣко отношение крайно внимателно. Трѣбва еноряцитъ ни да бждатъ внимателни, както въ личнитъ свои действия, така и въ своята професионална дейность, внимателна въ отношенията къмъ другитъ и лоялни и изпълнителни въ отношенията къмъ властитъ и законитъ.

Голямо болшинство отъ нашитъ еноряци иматъ съзанието за това, но има още единаци, които не се вслухватъ и въ нашитъ предупреждения. Желанието на Общината е и тѣзи единични случаи да изчезнатъ. Тогавъ нашето спокойствие не може да бжде повредено и съвестъ ще на бжде чиста като знаемъ, че въ всѣко отношение сме лоялни граждани на Обединена България.

ОТЪ ОБЩИНАТА.

הנער היהודי מתנקש בסוכן הנאצי בסקופיה

בתחילת אוגוסט 1942 הגיעה לשיאה פרשת הפילוג בשורות הקומוניסטים. יהודי מקדוניה שמצאו את דרכם לביטוי אנטיפשיסטי במסגרת הפלג הפרר-יוגוסלבי של המפלגה, פעלו במרץ באירגון מחדש של תאי המפלגה. האווירה היתה קשה, כל צד האשים את משנהו. החל חיסול חשבונות הדדי לשמחת הנאצים, שמלאכתם נעשתה קלה יותר. אחר מראשי הוועד המקומי של המפלגה הקומוניסטית בסקופיה היה בימים ההם מאנה מאצ'קוב, ששיתף פעולה עם הכובשים והחל למסור שמותיהם של המתנגדים לשיתוף פעולה זה. בתגובה הוחלט שיש לחסלו פיזית, כדי שלא יגלה את שמותיהם של כל חברי המחתרת. למשימה זו נבחרו ארבעה צעירים — חברי סקו"י (ברית הנוער הקומוניסטי היוגוסלבי): ק. ביטוליינוב, ט. יעקובלבסקי, א. מיכאלובסקי ובראנקו פריצהאנד, לשעבר פעיל ב"השומר הצעיר". לאחר ההתנקשות נתפס בראנקו, שכונה "ייבך ייץ'ה" (יהודי קטן) ונידון — עקב היותו קטין — למאסר של 15 שנה. הוא ריצה את עונשו בהאסקוב שבבולגריה ויצא לחופשי לאחר השיחרור, בספטמבר 1944. כל בני משפחתו — משפחות פריצהאנד ואנג'ל — ניספו ב-11 במארס 1943.

יהודים פעילי המחתרת בסקופיה והקשר שלא נוצר

בין פעילי המחתרת מקרב היהודים יש לציין את אהרן בכר, אדולף פיסקר, ג'ורג'ה בלייד וכמעט כל צעירי התנועות הציוניות שביקשו להצטרף לפרטיזאנים, אך נדחו משום שהגדודים לא פעלו באופן ממשי עד לאמצע שנת 1943, מאוחר מדי לגבי כל אותם יהודים, שכבר לא היו בין החיים. הנסיון האחרון להצטרף לפרטיזאנים היה לפני איסוף היהודים, במארס 1943. קבוצה של יותר מתריסר צעירים הסתתרה וחיכתה לאנשי הקשר שיובילום להרים, אך הללו לא באו.

ג' בלייד ופעילותו

בשנת 1932 הגיע לסקופיה ג'ורג'ה בלייד, מהפכן נודע, שכבר מגיל ה-19 היה מראשי הפלג השמאלי של איגוד הפועלים בבלגראד, שם גם נכלא לעתים קרובות. כדי להרחיק מעיני המשטרה, שלחו אותו ראשי האיגודים המקצועיים המאוחדים לסקופיה. בשנת 1939 נתמנה בלייד למזכיר קפ"י למחוז נירודים. בשנת 1940 היה כלוא 97 יום בבית הסוהר בעיר פרוזון, משם יצא לבלגראד, אך לאחר תבוסת יוגוסלביה באפריל 1941 חזר לסקופיה, שם ניסה לארגן פעולות התנגדות נגד הנאצים. כר פודה בעבודתו היוו בני הנוער היהודי, שהיו מאורגנים באירגוני הנוער הציוני, שבתקופה זו היו מתוץ לחוק. הצעירים היהודים החלו לפעול במסגרת המחתרתית של סקו"י (ברית הנוער הקומוניסטי היוגוסלבי), אף הוא מתוץ לחוק.

עקב מעשה הלשנה נכלא בלייד, ובספטמבר 1942 הועמד לדין בפני שלטונות בולגריה. במקום שבו ריצה את עונשו, בכלא אידריזובו ליד סקופיה, המשיך לתכנן פעולות נועזות

ולארגן בריחת ראשי קפ"י מהכלא, ומאוחר יותר, ב-28 באוגוסט 1944, אירגן את בריחתם של יותר מ-350 אסירים פוליטיים והצטרפותם ליחידות הפרטיזאנים במקדוניה המזרחית. ארבעה ימים בלבד לאחר בריחתו עם הקבוצה הזאת, אירגן ג'ורג'ה בלייר בית חולים של הגדוד ה-42, ששימש גם ביה"ח למטה עליון של צבא שיחרור מקדוניה, והוא נתמנה למפקד ביה"ח. ב-13 בנובמבר 1944 נימנה עם היחידות ששיחררו את סקופיה.

בקשת הצטרפות ליחידות הלוחמות והתשובה הנצחית: "יש זמן!"

צעירים יהודים חברי המחתרת חששו זמן רב מפני דבר-מה גורלי העומד להתרחש, ולחצו להצטרף לפרטיזאנים, אך התשובה היתה תמיד שלילית. "יש זמן" — השיבו להם. בסופו של דבר ביקשו הצעירים רק מחווה אחת: אם וכאשר יודע לוועד הפועל של קפ"י על סכנה כלשהי לעצם קיומם של יהודי ביטולה, למסור על כך בעוד מועד. דבר זה הובטח להם. הנהגת המפלגה לא מיהרה לצרף אותם ליחידות לוחמות: תרומתם ותועלתם בעיר היתה גדולה לאין שעור מאשר בהרים.

תרומת יהודי ביטולה למאמץ המלחמתי

חרף מצבם הקשה, בתנאי לחץ, בשטחם הצר שברובע היהודי, פיתחו יהודי ביטולה עבודה מתחרתית מופלאה, שבה לקחו חלק רוב אוכלוסי הרובע. לא היתה אטימות לב, לא דלתות נעולות. בתי היהודים שימשו לאיחסון הנשק, לטיפול בו ולשיפוצו, לשיכפול חומד תעמולתי והפצתו, לאיסוף חומרי עזרה ראשונה ועוד, אך עיקר פעולתם היה בהסתרת האנשים שירדו למחתרת ומתן מחסה לפרטיזאנים לפני ביצוע הפעולות ואחריהן. הנסיון האירגוני הרב של היהודים עמד גם הפעם במבחן בהצלחה מרובה. בתי היהודים בביטולה היו נכס ממשי לתנועת המחתרת. האוכלוסייה היהודית בעיר מנתה אז כ-10% מכלל התושבים, ואילו בתאי המחתרת ובפעילויות למען התנועה הפרטיזאנית לצודותיהן השונות הגיע מספר היהודים ל-75% ומעלה.

מעצרים והגליית המנהיגים

באפריל 1942, לאחר ההלשנה, נאסרה קבוצה של פעילי קפ"י וסקו"י ובה צעירים יהודים רבים. ביוני אותה השנה נשפטו בבית-דין צבאי בולגרי, אשר דן אותם לעונשי מאסר עד 15 שנה. ראשי המחתרת הסכימו שקבוצה קטנה, שנחשפה עקב המאסרים, תצטרף לגדודי הפרטיזאנים. בעקבות זאת, נעצרו והוגלו מהעיר מרבית מנהיגי העדה וביניהם גם ליאון קמחי. היה זה בתחילת דצמבר 1942, והמעשה היה מחושב היטב, כדי להשאיר את הקהילה במבוכה ובהעדד הנהגה כמה חודשים בטרם הגירוש וכדי להפחיד אותם ככל האפשר. הגליית המנהיגים הסתכמה בפזיזותם בכפרים בבולגריה הישנה. הם לא נדרשו אפילו לעבוד עבודת פרך וגם לא הופקד עליהם משמר. מדי פעם התייצבו בתחנת המשטרה, אך במשך הזמן נפסק גם הנוהל הזה.

הבטחה והפרתה

חורף 1942/43 היה קשה ושלגים כבדים ירדו עוד במארס 1943, כשגונבה לאוזני ליאון אישח שמעוה ממקורות בולגריים, שיהודי ביטולה יגורשו. הוא התייצב בפני הוועד המקומי של קפ"י בערב האחרון לפני הגירוש ותבע בהחלטיות לאפשר לצעירים יהודים לצאת להרים ולהצטרף ליחידות הפרטיזאנים. הוא גם נימק את תביעתו בשמועה, שכל יהודי מקדוניה יגורשו, אך חשב שיגורשו לבולגריה הישנה, אל מחנות ההסגר ולעבודות הפרך. גם הפעם הרגיעו אותו חברי הוועד המקומי באומנם כי אלו הן רק שמועות נטולות כל יסוד: לחברי הוועד קשרים טובים בכל חוגי החברה ובוודאי היו יודעים על הדבר. בבוקר יום המחרת, ה־11 במארס 1943, עם שחר, פרצו חיילי בולגריה לבתי היהודים, הוציאו מהם את תושביהם, ואלה לא שבו עוד.

החזרת הגולים וצירופם למסע המוות

ב־11 במארס 1943 נתבשרו כל המגורשים שהותר להם לחזור הביתה ושעליהם לצאת מיד לדרך. לפי ההנחיות, 11 מראשי יהדות ביטולה עלו בסופיה לרכבת ללא כל ליווי משטחתי או אחר, ונסעו לסקופיה, שם כבר חיכו להם השוטרים. הם הוכנסו לבית הסוהר ולמחרת בבוקר, כבולים באזיקים, מלווים בשוטרים חמושים ברובים עם כידונים, צעדו ליעדם האחרון, אל מחסני בית החרושת לטבק "מונופול", לשם הובלו באותו יום עצמו, ה־11 במארס, כל יהודי מקדוניה.

מהלומה יורדת על יהודי שטיפ

הקשר בין שטיפ לערי סרביה נותק כליל, ורק פה ושם הסתננו ידיעות על הוצאות-להורג המוניות ברחבי סרביה וקרואטיה, אך הידיעות הללו היו כה בלתי מתקבלות על הדעת, שאיש לא נתן בהן אמון. עד כמה שהדבר ייראה מוזר, הלך הרוח בקרב יהודי שטיפ היה אופטימי למדי, למרות שמבחינה כלכלית היו מחוסלים והתפרנסו ממכירת חפציהם תמורת מזון. הם היו משוללי זכויות, נאסר עליהם לשלוח את ילדיהם לבתי ספר ועוד. לאחר הקמתו של "הקומיסריון לענייני היהודים" בסופיה בספטמבר 1942, היה על כל יהודי מקדוניה לענווד כפתורי מגן-דוד, שצורתם היתה משושה צהוב עם פסים שחורים בשולי הצעלות. אף על פי כן, לא חשו שדבר מה גורלי עומד להתרחש. לכן ירד עליהם הדבר כמהלומה: ב־11 במארס 1943, בשעה 5 לפני עלות השחר, בלילה קר של טרם אביב, הקיפו חיילים ושוטרים את הרובע היהודי ויתר רחובות העיר, שהיו שוממים. ההסגר היה מושלם. אימה ריחפה ברחובות הריקים של שטיפ כשהחלו חיילים להיכנס אל בתי היהודים. בידינו תעודות ועדויות מאותם הימים, כמו גם מהימים שקדמו להשמדת יהודי מקדוניה, ובהן עדות על היחסים בין הצבא הבולגרי לאנשי האס. אס., שהיו טובים להפליא. לא נתגלו ביניהם שום חילוקי דיעות. הגרמני תיאודור דאנקר הטיל על אלכסנדר בלב, קומיסאר לענייני היהודים בסופיה, את הפיקוח על חיסולם של יהודי מקדוניה. בשטיפ עסק במלאכת

קבוצת יהודי שטיפ בעבודות-פרך בקיץ 1942.

ההגלייה והחיסול סטויאן באכצ'באנג'ייב, פקיד הקומיסאריזן. וכך מדווח באכצ'באנג'ייב ב-7 במארס 1943, במענה לפקודתו של אלכסנדר בלב' מס' 778 מ-1 במארס 1943: "... העיר שטיפ בנויה על מורדות ההר התלולים. שבילים מובילים עד למקומות הגבוהים של העיר. את הסחורה מעבירים באמצעות עיירים. העיר מחולקת באופן טבעי לשני חלקים שווים, ע"י נחל אכזב. בחלקה הצפוני שוכן הרובע היהודי עם מרבית בתי היהודים, אך גם בחלקה הדרומי ישנן לא מעט דירות של יהודים. מלבד הרחוב הראשי "קורזו", אשר מתמשך לאורך נחל אוֹטִינָה, כל שאר הרחובות צרים ותלולים באופן יוצא מן הכלל ויש קטעים שהופכים למבוך ממשי. הבניינים ישנים, רעועים, הדוסים למחצה משיני הזמן, ובהן כניסות אפלות, המובילות לחצרות הפנימיות, ואלה משותפות לכמה בתים. המרכזיה התרמו-חשמלית משמשת את העיר רק עד חצות, ומאותה שעה ואילך נפסקת כל תאורה ברחובות... המרחק בין העיר לתחנת הרכבת הוא כ-3 ק"מ. בקשר ל"אקציה" לא נעשה דבר חוץ מאשר רשימה שנשלחה לקומיסאריזן ב-8 בפברואר 1943 וגם היא אינה מושלמת ולא מדוייקת...

בעיר נמצאים כ-150 בתי אב עם 500 יהודים. בבית הסוהר בסקופיה כלואים שני אנשים, בכפר ז'ראבנה אחד ובמחנה ריכוז אחד (הוא נשלח ממשטרת סקופיה); אישה אחת שוכבת חולת שחפת בסקופיה ואישה נוספת ביקשה בסקופיה לאפשר לה לנסוע לאיטליה כנתינת מדינה זו, אך לא היו ברשותה תעודות המעידות על כך. רוב המשפחות הן מרובות ילדים; מבחינה כלכלית הם דלי אמצעים וגרים בבתיים רעועים...

יכך אנו מתכננים את ה"אקציה":

ב-11 במארס 1943, בשעה 5 בבוקר (ולא מוקדם יותר, משום העדר תאורה) יטיל הצבא עוצר ברבעים שבהם מרוכזים בתי היהודים. ליד בתיים בודדים ובחלקה הדרומי של העיר נצמיד שמירה אשר תבודד אותם ולא תאפשר קשר בינם לבין בתי הבולגרים והתורכים. נפנה תשומת לב גם ליתר חלקי העיר, שלא יתאספו הסקרנים ואלה המחפשים את הביזה. ב-5.30 לפנות בוקר תודיע הוועדה, המורכבת מאיש משטרה, חייל ואזרח שיגויס באותו בוקר, לכל אבות המשפחה, שעליהם להיות מוכנים לדרך עד לשעה שמונה. נייעזר בעגלות צבאיות, משום שתחנת הרכבת רחוקה, והעברת מזוודות גדולות, נשים וילדים, תהיה קשה...

בעוזבם את דירתם, על הדלתות להיות נעולות, והמפתחות ימסרו יחד עם תווית מקרטון שתהיה מוכנה למטרה זו... כל אלה שיוצאו לכיכר ברובע היהודי, יסודרו בשורה ובליווי צבאי יובאו לתחנת הרכבת עד לשעה 9, שם תיערך בדיקת נוכחות וחיפושי נשק... אין צורך לתת קבלות עבור כסף ודברי ערך מוחרמים...

לשטיפ מיועדים ארבעה עשר קרונות, כלומר בכל קרון יהיו 40 איש... לצורך שמירה על הקרונות דרושים לנו 14 שוטרים, שוטר אחד לכל קרון, ו-7 נוספים, על כל שני קרונות שומר אחד, שיהיה מופקד ללוותם לעשיית צרכיהם.

לפיקך, שוטרי העיר שטיפ לא יספיקו אפילו לצורך השמידה. לכן צריך לחפש מלווים ממקומות אחרים (ג'לס, סקופיה) או להציב בקרונות חיילים.

ב-14:58 יצורפו הקרונות לרכבת נוסעים דגילה. כל האנשים אשר יקחו חלק בעת ההעמסה והחיפושים יחזרו העירה ויתחילו מיד ברישום החפצים ובהוצאתם מהבתים, כדי שלא יפלו בידי בוזזים. את החפצים יש להעביר לבניין בית-הכנסת, בהיותו המקום היחיד שבו אפשר לאחסן כמות גדולה של כלי בית, ובו בזמן לשמור עליהם מפני ביזה. את החפצים צריך לערום לערימה בלי למיינם, וכל ערימה תהווה תכולה של דירה אחת. באופן זה נשתדל להעביר חפצים מהבתים המדרחקים ביותר והנתונים בסכנה, ואילו בקרבת הבתים האחרים נציב שוטרים, אשר יסיירו יומם ולילה סביב הבתים החתומים.

יש להדגיש שבקרב האוכלוסיה קיימת נטיה לשוד ולביזה. מקרים דומים נראו גם בזמן כניסת צבא גרמניה לעיר וגם בזמן ההפצצות, ולא זו בלבד, אלא שהביזה נעשתה בגלוי ואנשים אף הצטערו כשלא הצליחו לשדוד יותר... במצב זה חושבני

שצריך לערוך מכירת מטלטלין בהקדם האפשרי, כדי שלא תינתן הזדמנות להתפתחות של תקריות בלתי רצויות. מפקח המשטרה הביע חשש שלאחר הוצאת המטלטלין מהבתים, תהיינה גניבות של משקופים, דלתות וחלקים מתכתיים מן הבתים המדוקנים, מפני שהם צפופים בעומק החצרות, רחוקים מעין רואה, ולשכנים הסובבים — בולגרים, תורכים או צוענים — הגישה אליהם נוחה למדי.

בקשר לכל האמור לעיל, אבקשך למסור לי טלפונית את ההוראות הדרושות...

1. ב-11 בחודש זה, בדיוק בשעה 4 בבוקר, לפי פקודת מפקד חיל המצב ולפי תכנונו, תבצע מפקדת הצבא הסגר בחלקה המערבי של העיר, כדי למנוע מאנשים שאינם נוטלים חלק בפעולה, כל תנועה בשכונה, וכמו כן אין להרשות כניסה ויציאה אל השכונות הנתונות בהסגר ומהן.

2. בשעה 4 יש לפקוד על ראשי משפחות ממוצא יהודי להכין את עצמם. המבוגרים יקחו עמם מטען עד 50 ק"ג והילדים 20 ק"ג חפצים שיכללו ביגוד והנעלה, כלי אכילה ושתיה, כרטיסי מזון ללחם וכל דברי ערך: כסף, זהב, תכשיטים וכדו' וכעבור שעותיים לכל המאוחר עליהם לצאת מבתיהם והנציבים יחתמו את הדלתות בדונג אדום וירשמו על גבי קרטונים קטנים את שם בעל הבית. כמו כן, יילקחו כל מפתחות הדלתות וייקשרו בצדור הנושא תווית שבה יצויין לאיזה בית שייך הצדור.

חברי הוועדה יסעו בשעה 6 במשאיות לתחנת הרכבת, שהיא מקום המיועד לבדיקה יסודית של כל האנשים ומטענם. יחפשו אחר כסף, דברי ערך, זהב, נשק, מצלמות, טבעות. כל הדברים שיימצאו יילקחו וירשמו בפרוטוקולים.

בחום החיפושים, יועלו אנשים ממוצא יהודי עם מטענם לקרונות שנותקו למטרה זו, ובשעה 2:58 יקשרו אותם לרכבת. הם יעשו דרכם לעיר סקופיה, מלווים בשוטרי מפקדת המשטרה בעיר ולס...³⁷⁴

התוכנית הנ"ל בוצעה בדיוקנות מדהימה. את ראשית הדרך עשו רוב היהודים ברגל, עד לתחנת הרכבת, שם המתין להם סטויאן באכצ'באנג'יאב, אשר הכריז שלפי החלטת ממשלת בולגריה יגורשו כל יהודי מקדוניה, ושהפעולה מתנהלת בכל ערי מקדוניה בעת ובעונה אחת. לפני הגלייתם ירוכזו כולם במקום מסויים, שאת שמו לא ציין. באכצ'באנג'יאב לא הרשה למגורשים לקחת יותר מ-30 ק"ג חפצים ו-100 לב לאדם. לאחר מכן שינה את דעתו ופקד לקחת מהנאספים את כל כספם, בטענה שהסכום אמנם איננו גדול, אך אם 800 (!) יהודים ימסרו סכום של 100 לב, לאיש, הרי שהסכום הכולל יגיע ל-80,000 לב, וקיימת סכנה שיוכלו לשחד משהו מהפקידים.³⁷⁴

לאחר מכן הועמסו כל היהודים על קרונות משא, וכעבור נסיעה של כ-100 ק"מ שעברה בדומיה, כשבדידות מעיקה שודרת בקרונות הדחוסים, הגיעו לתחנה כל שהיא. הם לא ידעו לאן מובילים אותם, ורק לאחר שהורדו מהקרונות וצעדו דרך רחובותיה השוממים מאדם של סקופיה, נתברר להם כי הם נמצאים במחסני הטבק "מונופול" שבעיר הזאת. האנשים היו מפוחדים, עייפים ותשושים. גדר התיל הפרידה את המחנה מיתר חלקי העיר ומסביב לגדר

הסתובבו פרשים של צבא בולגריה. יהודי שטיפ הוכנסו למחסנים והוקצו להם מקומות על גבי דגשים ארבע-קומתיים. הם שהו במקום זה ימים מספר. בימים ספורים אלה הם חשו את האמת, זו שביקשו להסתיר עמוק בקרבם. התנהגות השובים הבולגרים הייתה אכזרית כלפי כולם, אך לשיאה הגיעה בהתעמרות ברבה הצעיר של שטיפ, מאיר קאסורלה. לאחר שעינו אותו ודרשו ממנו כסף, פרמו את כל התפרים בבגדיו וערכו חיפוש קפדני, שלא נשא שום תוצאות. הרב נשאר בכגדים פרומים והחל לבכות חרישית. מראהו עורר גלי צחוק בקרב חיילי צבא בולגריה, משל היה זה מעשה קונדס מוצלח.³⁷⁵

יהודי שטיפ הועמדו על קרונות משא במשלוח השני, שיצא מסקופיה ב-25 במארס 1943 בשעה 14.00 בדיוק. הם הגיעו לתחנת מאלקיניה ב-31 במארס 1943 בשעה 17.30. כך נסתם הגולל על יהדותה עתיקת היומין של שטיפ.

לפי הרשימות הקפדניות של שמות הנספים, שנערכו בשתי השפות, הגרמנית והבולגרית, הועברו לטרבלינקה ושם נרצחו 551 יהודי שטיפ.³⁷⁶

ביטולה: ביצוע מדוייק לפי התכנון

להלן דין וחשבון של גיאורגי רצ'ב ג'אמבאזוב, המפקח על פעולת גידוש יהודי ביטולה, לאחר המעשה:

גידוש האנשים ממוצא יהודי מהעיר ביטולה בוצע בדיוק לפי התוכניות שהוכנו מראש. היה צורך בהגלייתן של 793 משפחות עם 3,351 נפשות. הרובע היהודי חולק ל-20 אזורים. לכל אחד מהאזורים מונו מפקד הקבוצה — מפקד המשטרה, מורה אחד, 5 אנשי משטרה ו-5 חיילים.

ב-11 במארס, בשעה 2 בלילה, התאספו בהנהלה המחוזית של המשטרה כל האנשים שהיו אמורים להשתתף בפעולות הקשורות בהגלייה ושם ניתנו להם הוראות והסברים הקשורים בפעולה שעמדה להתבצע.

אותה שעה הוכרז בעיר עוצר ע"י הצבא וכל התנועה נאסרה.

מהשעה 5 עד 6 נמסר לכל המשפחות היהודיות, שתוך שעה אחת חייבים להיות מוכנים עם כל מטענם, כדי לנסוע אל מרכז המדינה.

בשעה 7 החלו להוציא את המשפחות מדידותיהן ולרכון במקום איסופן של הקבוצות. לאחר שהתאספו, הובלו המשפחות אל תחנת הרכבת, ואילו לרשות החולים הועמדו משאיות אשר הסיעו אותם עם מטענם עד לתחנת הרכבת.

הכל התבצע לפי הסדר הקבוע מראש. לא היו שום תקריות בשעת הוצאת המשפחות מדידותיהן, ריכוזן במקומות האיסוף והובלתן לתחנת הרכבת.

היות שבאותו היום ירד שלג והיה קר למדי, נערכו חיפושים על גופם של העצורים ע"י 10 ועדות אשר נתמנו בפקודתו של מנהל המחוז. ועדות אלה כללו את כל המנהלים האזוריים והמחוזיים. על כל סכומי הכסף ודברי הערך שנאספו נוהלו רשימות שנמסרו לשליח הקומיסריון לשם הכנסתם לחשבון בבנק. החיפושים בוצעו ללא כל תקריות.

לא הורשו חיפושים ע"י אנשים בודדים; כך נאסר על אנשי הוועדות, שתפקירם היה להוציא את המשפחות היהודיות, להיכנס אל הבתים ולבוא במגע עם היהודים. הדירות ננעלו ונחתמו והמפתחות נקשרו לתוויות הנושאות את שם בעל הדירה. הגליית היהודים מביטולה נתקבלה בעין יפה מצד החושבים, והם ראו בפעולה זאת ביטוי לשלטון יציב, שמסוגל לעשות ועושה ככל האפשר כדי לפתור בהחלטיות ואחת לתמיד כל בעיה הקשורה באלמנטים שהיו עלולים להפך את הסדר הציבורי או להזיק לאינטרסים של המולדת.³⁷⁷

מחנה "מונופול"

מחסני הטבק "מונופול" נימצאים בפרברי העיר סקופיה. הבולגרים הפכו למחנה מעבר ליהודים בדרכם למוות. היו שם 5 בניינים, כל אחד בן ארבע קומות, שמסביבם חצר מגודרת בגדר עץ גבוהה. מסילת הברזל, שדרכה הובאו בעבר קרונות מלאים עלי-טבק משובח ממקדוניה, נשאה על פסיה קרונות-משא מסוג אחר. אמנם היו אלה קרונות-בהמות, אך ה"ראשים" שהועמסו בסקופיה במחצית השנייה של חודש מארס 1943 היו ראשי-אדם. ב-11 במארס הוכנסו לבנייני המונופול מעל ל-7,000 יהודי מקדוניה. בבניין לא היו בתי שימוש ואנשים נאלצו לעשות את צרכיהם בפינות, ועד מהרה נעשה הסירחון ללא נשוא. רק כעבור יומיים לכליאתם הורשו היהודים לצאת לחצר, ל-15 בתי שימוש, בקבוצות של 500 איש למשך חצי שעה, עד שרק כמחציתם הספיקו לעשות צרכיהם.

מזמן בואם של היהודים למחנה ועד ליום הרביעי לשהותם שם, לא אורגנה להם כל חלוקת מזון, והם נאלצו לאכול מהמלאי שהביאו עימם בבואם. מהיום הרביעי חילקו את המזון פעם אחת ביום: רבע ק"ג לחם ומרק, על-פירוב שעועית או אורז. לעתים היו מחלקים בשר מעושן, יבש ומלוח, במידה כזאת, עד שאי-אפשר היה ללעוס ולבלוע אותו, גם בהיות האנשים רעבים מאוד.

דו"ח הקונסול ויטה

ב-18 במארס 1943, בעוד יהודי מקדוניה שוהים במחנה 'מונופול' ומחכים לשילוחם, שיגרה הקונסוליה הגרמנית בסקופיה מכתב סודי אל משרד החוץ של הרייך השלישי בברלין, מס' 25/43g, כתוספת למברק שנשלח ב-14 במארס 1943 ולדו"ו מ-10 במארס מס' 15/43g, בנדון גירוש יהודי מקדוניה (ארכיון "יד ושם", מיקרופילם מס' K2122, מס' K207597 עד K207601).

גירוש היהודים ממקדוניה החל, כפי שמעידה איגרת-אלחוט מ-11 ת.ז., בלילה שבין 10 ל-11 במארס 1943, ונסתיים ב-11 לחודש זה בשעות הערב. בתחילה נעצרו, לפי הודעתו של האדון דראגאנוב, מפקד מחנה הריכוז (במחסני

הטבק בסקופיה) 7,240 ראשים, כ־ 10% פחות מכפי שמתברר מתוך רשימת היהודים הרשמית הבולגרית.

יש להניח שחלק מהיהודים החסרים האלה הצליחו לברוח בעוד מועד, ואילו חלק אחד עודנו מתחבא. המשטרה לא הצליחה עד כה לגלות ולכלוא אלא חלק קטן בלבד מיהודים אלה. מן הדין להוסיף ולחפש אחריהם בכל החומרה, כדי לשים יד גם על יהודים אלה, ואולי גם לגלות יהודים נוספים שטרם נתפשו, כי אין ספק שכאלה עודם מצויים במחוז פעילותה של הקונסוליה הזאת.

לפי דברי מר דראגאנוב יועברו יהודים אלה בקבוצות פחות או יותר שוות מסקופיה ברכבת, כדי להסגירם אח"כ לידי השלטונות הגרמניים.

הטראנספורט הראשון ב־22 במארס 1943

הטראנספורט השני ב־25 במארס 1943

הטראנספורט השלישי ב־29 במארס 1943

הטראנספורט הרביעי ב־1 באפריל 1943.

כן ביקש מר דראגאנוב לסייע לו בעריכת רשימות-מסע של היהודים לפי שמותיהם. יש לערוך רשימות אלה לפי בקשת השלטונות הגרמניים בשפה הגרמנית, ואין אתו די יודעי גרמנית ואף לא מכוונות כתיבה באותיות גרמניות. נענית לבקשה למען ביצוע הפעולה הזאת במהירות וללא חיכוכים, וצוותי לתרגם רשימות אלו מבולגרית ע"י מתורגמן ולכתוב אותם בשפה הגרמנית ע"י שני נספחים של הקונסוליה הכללית כאן.

הגירוש בוצע באופן חלק וללא הפרעות או גילויי התנגדות מצד היהודים. שוטרים במדים העבירו את המשפחות לפי שמותיהן ורשומות לפי בתיהם אל מחנה הריכוז. עיריית סקופיה סיפקה עגלות רתומות לסוסים, שהעבירו את המטען המותר — 45 ק"ג לראש — אל המחנה. נטילת חפצי ערך מכל המינים, זהב, כסף ותכשיטים, היתה אסורה. במחנה נבדק כל אחד ואחד, ואף ילדים בכלל זה, וגם המטען עבר בדיקה קפדנית נוספת, וכל דבר אסור שנימצא עדיין ברשותם הותרם. דירות היהודים שגורשו נחתמו רשמית מיד עם צאת תושביהן.

בהתנהגות היהודים במחנה לא היה עד כה כל פגם, נסיונות בריחה לא נעשו לפי שעה.

אם נסתנן דבר מה בטרם עת באשר לתכנית הפעולה נגד היהודים, ואכן נראה שכן קרה פה ושם, הרי לדעת הקומיסר לענייני היהודים, נגדם הדבר ע"י החלפת המברקים הגלויים בין שלטונות סופיה והשלטונות הבולגריים המקומיים, בעניין התקנת מחנה הריכוז ימים אחדים לפני הגירוש, אך רק בקושי ניתן יהיה לקבוע בעניין זה את האמת המוחלטת שאין עליה עוררין.

הואיל ועד ה־17 במארס שוחררו יהודים אחדים עם משפחותיהם מן המחנה, הגשתי שאילתא למפקד המשטרה של סקופיה בוגדאנוב, שהשיב כדלקמן:

לפי הוראת המנהל מטעם השלטונות ד"ר ד. ראייב, שוחררו לפי שעה 4 משפחות יהודיות בעלות נתינות איטלקית, שהם עשרת האנשים הבאים:

1. מטילדה שלמה מאטאלון רח' הנסיך קיריל מס' 83.
2. חיים שלמה מאטאלון
3. אסתר שלמה מאטאלון
4. אלפרד לזר מודיאנו רחוב 248 מס' 3
5. מאריה לזר מודיאנו
6. ג'אקומו לזר מודיאנו
7. שלמה יוסף יוסף רח' 87 מס' 23.
8. אלגרה שלמה יוסף
9. אלברט ליאון אלטאראס רח' הנסיכה יבדוקיה מס' 25
10. פלורה אלברט אלטאראס

על יסוד פקודה מטעם הממשלה בסופיה, שוחררו כל הרופאים והרוקחים ומשפחותיהם, הנזכרים להלן:

1. דחמים נסים מאנדיל עם אמו שרה,
 2. לנה דוד ראובן עם בעלה דוד, אביה רפאל, אמה רחל, בנה ראיקו ובתה רלה.
 3. יעקב מרדכי ביטי עם אמו חנה, אביו מרדכי ואחותו חנה,
 4. הילדה אהרן צורי, עם בניה נסים וליאון,
 5. ריקטה אהרן צורי, עם בנה שמעון וסבתא תרזיה,
 6. אליו אשר פראנסס עם אשתו חנה, בתו רינה, אביו אשר ואמו אסתר,
 7. שלמה יוסף יוסף עם אשתו אלגרה ובתו סולה,
 8. רפאל חזקיה פיאדה עם אביו חזקיה ואמו רבקה,
 9. חיים נסים אברבנאל עם אשתו ברטה, בתו ריינה ובנו נסים,
 10. אבדהם שמואל בנבניסטי עם אשתו לונה, בנו מילה ובנו ראיקו.
 11. בורה חיים וארון עם אשתו מטילדה ובנו חיים,
 12. מטילדה ישי קאסטרו עם אביה ישי, אמה וידה, אחותה אסתר ואחיה אלברט,
 13. יעקב חיים קאלדרון עם אשתו אלה, בתו דראגיצה ובנו חיים,
 14. שמואל אהרן אמודאי עם אשתו טאטיינה, אחותו רלי ואמו רחל.
 15. אברהם נסים נסים עם אשתו מטילדה, בתו שרה, בתו נטליה ובנו נסים.
- הללו אמורים, כפי שהודיע לי היום מפקד המשטרה בוגדאנוב, לפי הוראות רופא המחוז בסקופיה, להיות מוצבים בערי צפון מקדוניה-קומאנובו, וראניה, ולאדישקי חאן, סורדוליצה ועוד, שם מורגש מחסור גדול ברופאים. המפקד צירף להודעה את הבעת צערו על שהוא נאלץ לבצע את הפקודה, והצביע על כך, שיהודים אלו באים לאזור מקדוניה הנתון מבחינה פוליטית בסכנה.
- בהקשר זה מעניינת ההודעה המצורפת (של בוגדאנוב). לפני זמן קצר הוא ביצע

פעולה נגד הפרטיזאנים בסביבת סורדוליצה, שנסתיימה בשביית 160 מבני הכנופיה והוצאתם להורג ביריה של אלה שפשעיהם הוכחו במקום. כעבור יומיים פירסם רדיו לונדון בשפה הבולגרית את הידיעה על הפעולה לכל פרטיה ודקדוקיה. ואולם גרוש היהודים שבוצע לפני שבוע לא נזכר בשידורי לונדון ולו במילה אחת. לדעתו יש בכך משום דאייה, שאחרי סילוק היהודים שובש שרות הביון האנגלו-אמריקני במקדוניה. משום כך נערך כעת בדידותיהם שנעזבו חיפוש מדוקדק אחרי מיחקני שידור מוסתרים. על התוצאות יודיעני בבוא העת.

ממחנה הריכוז בסקופיה שוחררו עוד:

1. ג'רטורד פרידריך אָוואלד

2. וילמה אָגון הופֶרט, ממוצא גרמני, שהיתה נשואה ליהודי, אך התכחשה לבעלה. לבסוף הודיע מפקד המשטרה, שהיהודי ד"ר איוואן ישראל פראנק, נתין גרמני לשעבר, לא גורש ולא נכלא כלל, לפי פקודת מנהל המחוז ד"ר ד. ראייב — השווה הדו"ח שלי מ-10 לח.ז. מס' 15/43g.

בעוד שהאוכלוסיה המקדונית ללא יוצא מן הכלל ברכה על כליאתם של היהודים ואף קבעה לשמחתה שמיום כליאת היהודים ניתן להשיג את מצרכי המזון מכל המינים — בראש ובראשונה חלב, ביצים, שמנים ובשר — במחירים מוזלים עד כדי 50%, וגם השוק השחור חדל להתקיים, הדי יש לדאבוננו לציין, שהמשרדים האיטלקיים בסקופיה, וכן ההגמון הקאתולי ד"ר סמיל'אן צ'קאָדה, גילו התנהגות הראויה לגנאי.

לכך יש להוסיף שהקומיסר לענייני היהודים ומפקד המשטרה בוגדאנוב, אשר נתגלה כאדם מרחיק ראות ובעל מרץ, מסרו בין השאר גם את העובדות הבאות: פקידי הקונסוליה האיטלקית שהו בקרבת מחנה הריכוז במשך כל יום ביצוע המאסרים, וחזרו כפעם בפעם על נסיונם לבוא לידי הידברות עם היהודים. התנהגותם העידה על כך שפעלו בשליחות רשמית, משום שבאותו היום, 11 לח.ז., נאסר המעבר בכל העיר, ואכן לא נודעה סיבה סבידה לשהייתם בקרבת מחנה הריכוז, שנימצא מחוץ לעיר.

גם המפקד האיטלקי של תחנת הדרכות, מלווה ע"י אחד הקאראביניירים, ניסה שוב ושוב, בזמנים שונים, להיכנס אל המחנה.

כל נסיונותיהם אלה של האיטלקים וכן נסיונות דומים של שלושה חיילים איטלקים, ליצור מגע עם היהודים שבמחנה, הוכשלו בהצלחה ע"י המשטרה הבולגרית.

ביום המאסרים שיגר ההגמון ד"ר סמיל'אן צ'קאָדה איגרת מתגרה בתוכנה ובסגנונה אל מפקד המשטרה בוגדאנוב, ובה הוא מכנה בין השאר את הפעולה נגד היהודים כ'עניין מצער'. הוא תבע בצורה חד משמעית את שיחרורם המידי של בסך הכל 31 יהודים, שהתנצרו בשנים 1941–1942–1943 וביניהם גם הגב' דאה די קוק,

חדש גם רשות לבקר אישית, הוא או מיופה-כח שלו, את היהודים שבחנה. בסוף דבריו הוא מאיים על מפקד המשטרה, שיְדוּש ממנו לתת את הדין, אם לא יתייחסו אל יהודי המחנה באופן אנושי. מפקד המשטרה לא הגיב כלל על איגרת זו. יש לקבוע בסיפוק רב שכלל האוכלוסיה גילה פתאום, עם גידוש היהודים, מה כבדה המעמסה שהיהודים היוו עבורם, וראשית כל ההכרה בכך שלראשונה אין מרמים אותם עוד בשוק המזונות כמו בעבר, עוררה שמחה בלב כל. זאת היתה נקודת פתיחה שהמחוישה לאוכלוסיה בפועל את משמעותה העמוקה של בעית היהודים. על אף הצלחה זו, מוסיף להתקיים במקדוניה בתחום הפוליטי והצבאי, כאז כן עתה, ההכרח להרחיק אף את היהודי האחרון מאזור זה, כדי לשלול מן האויבים את עזרת נאמניהם, היהודים. (—ניטה)

אנשי צמרת בולגרים וגרמנים מגיעים לסקופיה

ב-21 במארס 1943 הגיעו לסקופיה כל אנשי הצמרת, ובראשם אדולף-היינץ בקְּרֶלֶה, שגריר גרמניה בסופיה, שעל שמו נקרא אז רחוב בסקופיה, אלכסנדר פֶּלֶב הבולגרי ותיאודור דְּאָנְקֶה הגרמני. היה זה ערב שילוחו של המשלוח הראשון מסקופיה, ונראה שרצו לפקח בעצמם על הפעולה שאותה אירגנו.* הם עברו בחדדים והביטו בעצורים, שעמדו שקטים ומפוחדים.

*להלן גודלם של מתכני שילוחם של יהודי מקדוניה להשמדה ומבצעים:

בֶּאֱגֶדֶאן פֶּילֶב, יליד 1883, היהל פרופסור לארכיאולוגיה (1920), נשיא האקדמיה הבולגרית למדעים (1937–1944), שר החינוך (1938–1940), ראש ממשלת בולגריה ושר החוץ מ־11.4.1942 עד 14.9.1943, ואחרי הרצחו של המלך בוריס, מ־9.9.1943 עד 9.9.1944 עוֹצֵר; נשפט לאחר שיחרור בולגריה ונדון למוות ב־1945.

פֶּטֶר גֶאֶבְרֶבֶסקִי, יליד 1898, שר התחבורה (1939–1940), שר הפנים והבריאות בבולגריה מ־15.2.1940 עד 14.9.1943; נדון אף הוא למוות ב־1945.

אֶלְכְּסַנְדֵר פֶּלֶב יליד 1900, סיים פאקולטה למשפטים בסופיה, מספטמבר 1942 היה קומיסאר ראשי לענייני יהודים בקיסרות בולגריה. במארס 1945 נשפט למוות ע"י בית המשפט העממי הבולגרי מס' 7, זאת שלא בפניו, משום שבלב הצליח לברוח מבולגריה. כך כתב פ.ב. צ'רי בספרו "יהודי בולגריה והפתרון הסופי 1940–1944", פיטסבורג 1972, עמ' 179. לעומתו, טען ב. ארדיטי, שיהודי מסופיה הכיר בעת השחרור את בלב בתחנת הרכבת בקיוסטנדיל. הוא הודיע על כך לתחנת המשטרה, ובלב נעצר. לדברי הער, חוסל בלב בו ביום, ולפי גירסה אחרת, הובא בלב לסופיה, שם הרגוהו בתחנת המשטרה. לא נקבע בוודאות מה היה גורלו של בלב. תיאודור דְּאָנְקֶה, יליד 1912, הגיע לסופיה ב־21.1.1943, כיועץ לציר המשטרה בשגרירות הגרמנית.

לאחר המלחמה פורסם שנכלא בגרמניה, שם התאבד ב־11.12.1945, אך גופתו זוהתה רק ע"י אשתו. אדולף-היינץ בקְּרֶלֶה, יליד 1902, חבר המפלגה הנאצית מ־1922, שממנה הורחק ב־1923, וחזר ונתקבל כחבר ב־1928. היה חבר הרייכסטאג (1932), ראש משטרת פראנקפורט על הנהר מיין מ־1933, ראש משטרת לחד' בפולין הכבושה (1939). מ־28.6.1941 שגריר גרמניה בסופיה, בולגריה, עד 9.9.1944. נשבה בידי

למחרת קיבלו "דיירי" הבניין הראשון פקודה להתכונן לנסיעה. לרחבת החצר הובאו כ-40 קרונות-משא, שעליהם כתובת: "ל-40 איש או ל-8 סוסים". לכל קרון הוכנסו דליים לעשיית הצרכים וחבית קטנה של מים. ליוצאים למסע חולק מזון ל-15 יום: לחם לשבעה ימים וצנימים לשמונה ימים. כן חולק בשר מעושן ומלוח מסוג שאפילו חיות לא היו נוגעות בו.

לפי רשימות

לפני כל קרון ניצב חייל גרמני ושוטר בולגרי. הממונים החלו קוראים שמות ובודקים רשימות. לאחר שהרשימה נשלמה, נינעלה דלת הקרון ונחתמה, והרשימה נמסרה לאחראי מטעם המשטרה.

לכל קרון הוכנסו כ-70 נפשות עם מטענם, כך שלא נותר מקום לישיבה. לקרונות לא היו חלונות. שני אשנבים זעירים משני צדי הקרון היוו את המקור היחיד לחדירת אור ואוויר, וגם הם היו גדורים בחייל.

חיסכון במקום

המשלוח הראשון ובו 659 משפחות עם 2,409 נפשות יצא מסקופיה ב-22 במארס. במשלוחים הבאים היו פחות קרונות ויותר אנשים הוכנסו לתוכם. המשלוח השני יצא משם ב-25 במארס, ובו 611 משפחות עם 2,399 נפשות. על שני המשלוחים הללו פקד פיו דראגאנוב, מפקד המחנה 'מונופול'.

דראגאנוב הגיע לסקופיה מסופיה, שם היה מפקדם של משרדי הקהילות היהודיות. לא ידוע אם העברתו היתה במסגרת של העלאה בדרגה או שהועבר לשם בעל כורחו. היו שמועות שדראגאנוב עורר את זעם האוכלוסייה המקומית בסקופיה בגלל מעשי שוחד וגניבות שביצע. מכל מקום, הוא הוחלף, ועל המשלוח השלישי, אשר יצא לדרך ב-29 במארס, פקד מחליפו, אָסֶן פֶּאִיטְאָשֶׁב, סגן מפקח הקומסיריון. היו בו, במשלוח השלישי, 527 משפחות עם 2,315 נפשות ובזאת נסתיימה ה'אקציה'. לא היה צורך ברכבת נוספת, זו שתוכננה ל-1 באפריל.

לפי הרשימה הבולגרית, שתורגמה לגרמנית, נשלחו לטרבלינקה 1797 משפחות יהודיות מערי מקדוניה, עם סה"כ 7,123 נפשות; לפי הערים הרשימה היא:

הרוסים, וב-1955 שוחרר על בסיס הסכם בין חרושצ'וב לאדינאואר. ב-25.9.1959 נפתח נגדו משפט, אך הוא שוחרר, כיוון שלא הוכח שהשגריר בקרלה לקח חלק בגירושם של יהודי מקדוניה ותרסקיה. ב-1968 הובא שנית בפני בית דין בפראנקורט. לאחר שלטובתו העיד קאנצלר גרמניה דאז, גיאורג-קורט קיזינגר, ומטעמי בריאות שוחרר שוב בקרלה, ונפטר באפריל 1976.

3290	סקופיה
3269	ביטולה
538	שטיפ
11	ג'בג'ליה
5	וראנייה
4	סטרומיצה
4	ולס
2	אודובו
<hr/>	
7123	סה"כ יהודים

גורלם של יהודי פירוט

מספר זה לא כולל את יהודי פירוט, עיר סרבית שסופחה לבלגריה. גורלם של היהודים היה כגורל אחיהם ממקדוניה, אף כי בדרכים אחרות. הם ניכלאו ב־12 במארס 1943 באולם ההתעמלות הסמוך לביה"ס התיכון, ואחר כל שלבי ההתעללות וההשפלה הועברו ב־19 במארס ברכבת לעיר לוס שעל שפת נהר הדאנובה. שם הועמסו על גבי אוניות, שהובילום עד לווינה ומשם לטרבלינקה. באותה דרך עברו כל יהודי תראקיה. בעיר לוס הצליחו להימלט רק שלושה מבין 158 יהודי פירוט, והם: מטילדה קונפורטי, שרה אלקלעי ורפאל-רודולף אברבנאל, שמסרו למחברת את עדותם.

הבולגרים מוסרים את הקורבנות לגרמנים

לפי עדותו של ליאון איש, יליד ביטולה³⁷⁸, על המשלוח הראשון שיצא ממחנה "מונופול" ב־22 במארס 1943, נתברר שיום קודם לכן היו מיועדים למשלוח 1600 יהודים, אשר להם חולק מזון לדרך, אך בבוקר ה־22 במארס החליטו הבולגרים שלא די צפוף בקרונות והודיעו על הצטרפותם של 800 איש נוספים למשלוח. לאלה לא חולק מזון והכל נעשה בפזיזות, משום שהרכבת הייתה צריכה לצאת במועד שנקבע. אישור לעדות זאת אנו מוצאים בתעודות שהוחרמו בתחנת המשטרה הגרמנית בְּנִישְקָה פְּאֶנְיָה, שממנה נלקחו שוטרים לליווי המשלוח. התעודה הראשונה נושאת תאריך 3 באפריל 1943.³⁷⁹ נאמר שם בין היתר, שלפי הפקודה הטלפונית של האופטשטורמפירר תיאודור דאנקר יצאו מהתחנה שבנישקה באנייה 35 שוטרים לתחנת לאפובו, שם קיבלו לידם מהבולגרים משלוח של יהודים. ההעברה נעשתה ב־23 במארס בשעה 15:00. צויין, שהמטרה הסופית של המשלוח היא תחנת הרכבת מאלקיניה, במחנה טרבלינקה. כעבור 6 ימים, ב־28 במארס בשעה 7,

נמסר המשלוח למפקד המחנה בטרבלינקה. באשר לאירועים שהתרחשו בדרך, מדרווחים המלווים שבין לאפובו לז'מוץ נפטרה יהודיה אחת עקב חולשת זיקנה, ובין פיטרקוב למאלקיניה נפטרו עוד 3 יהודים. המצב המספרי של המשלוח היה כדלקמן:

נזקבלו 2,338 איש

פ ח ת 4 איש

נמסרו בטרבלינקה 2,334 איש.

התעודה השניה מנישקה בא'ניה נושאת תאריך 7 באפריל 1943. לפי פקודה טלפונית של דאנקר נסע ב-23 במארס בשעה 12:00 סמל ראשון של משטרת גרמניה בשם האנדריק עם 35 מאנשיו והגיע לסקופיה בשעה 23:00. כעבור יומיים, ב-25 במארס בשעה 6 בבוקר החלה הטענת 2402 יהודים על קרונות משא. הפעולה נסתיימה בשעה 13:00 והרכבת יצאה בשעה 14:00. מאחר שמסילת הברזל נהרסה, עשה המישלוח את דרכו דרך השטח האלבני: למאלקיניה הגיע המשלוח ב-31 במארס 1943, דרך צ'נסטוכובה, פיטרקוב, סקייירנביצה ווארשה, לשם הגיע המשלוח בשעה 17:30. באותו הערב, בשעה 18:30 הועברו 20 מקרונות המשא למחנה טרבלינקה ופרקו שם את מטענם, ואילו יתר הקרונות הועברו למחרת היום, ב-1 באפריל בשעה 6:30, וגם הם פרקו את מטענם במחנה. הפעם הסתכם ה"פחת" ב-3 אנשים שנפטרו בדרך. במשלוח השני היו קבוצות של יהודי סקופיה וביטולה וכל יהודי שטיפ.³⁸⁰ המצב המספרי של המשלוח השני הוא:

נתקבלו 2,402 איש

פ ח ת 3 איש

נמסרו בטרבלינקה 2,399 איש.

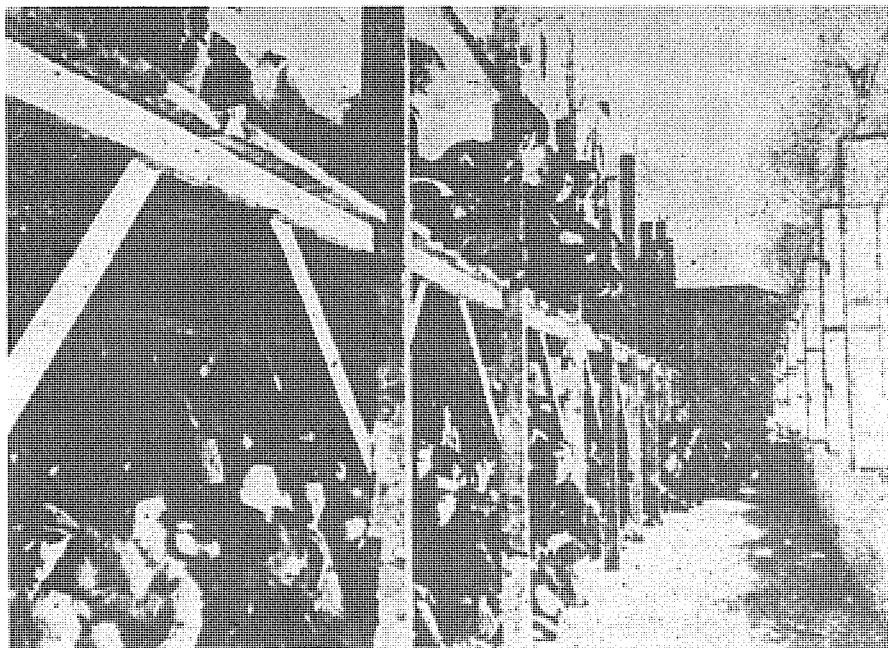
גם על המשלוח השלישי ומצאה תעודה בנישקה בא'ניה והיא נושאת תאריך 12 באפריל 1943.³⁸¹ גם כאן מדובר על שיגורם של אנשי משטרה גרמניים, לפי פקודה טלפונית של דאנקר. 30 אנשי משטרה יצאו ב-27 במארס בשעות הצהריים והגיעו לסקופיה בשעה 23:00. ב-29 במארס בשעה 6 בבוקר החלה טעינת קרונות המשא ב-2404 יהודים. המלאכה נסתיימה בצהריים ובשעה 12:30 נסעה הרכבת, גם היא דרך שטחה של אלבניה. ה"פחת" בדרך היה הפעם 5 איש, 4 קשישים ותינוק בן 6 חודשים. המצב המספרי היה כדלקמן:

נתקבלו 2,404 איש

פ ח ת 5 איש

נמסרו בטרבלינקה 2,399 איש.

הכל נרשם בדייקנות. סה"כ הועמסו בסקופיה 7144 יהודים בשלושה משלוחים. המשלוח הראשון יצא מסקופיה תחת שיטורם של הבולגרים עד ללאפובו ושני המשלוחים הנוספים, כפי שראינו, נילוו כבר מסקופיה ע"י הגרמנים. אף יהודי מכל אותם המשלוחים לא חזר! הדבר היה יוצא דופן, אפילו כשמדובר במחנות מוות כגון אושוויץ, דאכאו, טרויאנשטט, ברגן בליץ וכדו' שמהם חזרו ניצולים. מטרבלינקה לא נותר איש שיספר על מה שהתרחש שם.

במחנה-מעבר מונופול-סקופיה, בהמתנה ל"משלוח", מארס 1943.

הטענת קדונות במונופול-סקופיה, לפני המשלוח.
במרכז התמונה, עם כובע, אלכסנדר בלב.

סוף הדרך: מחנה טרבלינקה

ב"ילקוט מורשת"³⁸² פורסמה לאחרונה עדות יחידה במינה של אחד הבודדים שנותרו בחיים ממחנה זה, ולנוכח העדות הזאת אפשר לשחזר את דרכם האחרונה של יהודי מקדוניה.

כ-100 ק"מ צפונית-מזרחית מווארשה, ליד תחנת הרכבת מאלקיניה, הוקם בקיץ שנת 1941 מחנה ריכוז טרבלינקה א', שנפתח באופן רשמי ב-15 בנובמבר אותה השנה. הקמת טרבלינקה ב' החלה באביב 1942, ונסתיימה באמצע יולי אותה השנה. המחנה נשמר על-ידי עשרות אנשי האס. אס. וכמה מאות אוקראינים. מנהל המחנה היה פראנץ פאול שטאנגל וקורט פראנץ מונה לסגנו.³⁸³

בטרבלינקה ב' היה בשלב הראשון בניין אחד עם 3 תאי גאזים, ובשלהי שנת 1942 נבנה בניין נוסף ובו 10 תאי גאזים נוספים, שיוכלו להכיל ברזומנית 2000 קורבנות.

במבט ראשון אפשר היה להתרשם שזוהי תחנת רכבת רגילה. הרציף בטרבלינקה היה ארוך ורחבי-ידיים, והיה מסוגל לקלוט כ-40 קרונות. ב"תחנת הרכבת" היו מוצבים חיצים ועליהם כתובות: "רציפים", "קופות", "מזנון", "בתי שימוש", ואפילו חץ המכוון ל"משרדי הצלב האדום הבינלאומי"!

הקורבנות הובאו לשם בקרונות-משא לבהמות. בכל קרון נימצאו כמה גוויות של הנפטרים בדרך, וריח צחנת הדיקבון התפשט מיד בהיפתח דלתות הקרונות.

בחצר המחנה בודדו מיד הזקנים, החולים, החשושים וילדים חלשים. הם נשלחו ל"מידפאה", שם נרצחו מיד ע"י אנשי האס. אס. ביריה בראש.

הנותרים חולקו לשתי קבוצות: גברים ונשים. הם נדרשו למסוד מיד (כאילו לפיקדון) את הזהב, הכסף ושאר דברי הערך.

במרחק של כמה עשרות מטרים ניצבו זה מול זה, שני צריפים. בצריף הימני אוחסנו מצרכי המזון שהכלואים הביאו אתם, ואילו הצריף השמאלי שימש ל"מלתחה", שם פשטו נשים וילדים את בגדיהם. הרוצחים העמידו פנים אדיבים ולא "הירשו" לנשים להתפשט בחוץ. הגברים ניצטוו לעשות זאת בחצר, אך בדרכם האחרונה, כשצעדו אל המוות, נפגשו הגברים והנשים כשהם עירומים כביום היוולדם.

מול הרציף הובילה לתאי הגאזים דרך שמשני צידיה היו נטועים עצים, משל היתה שדרה בפארק. בדרך זאת, שעליה היה מפוזר חול בהיר, הריצו השומרים את הקורבנות העירומים בלווי מכות אכזריות. החול היה מוכתם בדם, אשר נוקה לאחר כל משלוח בידי יחידה מיוחדת של העצורים. בקצה הדרך נימצא בניין שבפתחו ניצב חייל גרמני, שבחיוך על פניו היה ממלמל: "בבקשה, בבקשה" ומצביע על הכניסה. במסדרון שלפני תאי הגאזים היתה מוצבת יחידה מיוחדת של "ספרים", שעמדה תחת פיקוחם של האוקראינים, כשבדיהם פדגוים ועל כתפיהם רובים. "הספרים" היו מצוידים במספרים, ונצטוו לעשות את ה"מלאכה" מאחורי ספלים ארוכים שלידם עשרות מזוודות. היה עליהם להקפיד שהשערות הגזוזות לא תיפולנה על הרצפה, ושהמזוודות תהיינה מליאות וארוזות היטב.

מה"מיספרה" הוכנסו הקורבנות הישר אל תאי הגאזים. הרוצחים הסתכלו דרך צוהר קטן לתוך התא, כדי לראות אם כבר נפחו הכלואים את נשמותיהם. כעבור כחצי שעה היה התהליך חוזר על עצמו... מידותיו של כל אחד ממיתקני ההמתה בגאז היו 7×7 מטרים, וקיבולת כל אחד מהם היתה לכ-400 איש. משך ההרג היה בממוצע כחצי שעה. הקורבנות היו מוצאים במצב עמידה, והיו דחוסים, בעקבות התנפחות הגופות לאחר הפעלת הגאז. לאחר מכן, היו הרוצחים מצוים על יחידות מיוחדות של "הרנטיסטים" להוציא בעזרת צבת עקידה את שיני הזהב מפי המתים; על יחידת "הגינקולוגים" היה לחפש באברי המין ובפי הטבעת אחד הזהב המוסתר.

את בורות הקבורה חפרו דחפורים. גודלם של הבורות היה כ-50 מטר לאורך, כ-35 מטר לרוחב ועומקם הגיע לכדי 4 קומות. בורות אלה עבדו צוות גדול בסידור הגויות: ראש לרגליים ורגליים לראש, לשם חיסכון בשטח. קבוצה אחרת היתה מפזרת חול על שכבת המתים, שעליה הונחה שכבה נוספת.

בכל המלאכות שלפני ואחרי הרצח הועסקה קבוצה קטנה מקרב הנידונים למוות אף הם. דובם אכן נירצחו, אחרים שלחו יד בנפשם כי לא יכלו לשאת עוד את חייהם, ורק קבוצה קטנה (ובניהם בעל המאמר), הצליחה להינצל בבריחה, שהיתה בבחינת מעשה התאבדות של אנשים שלא היה להם מה להפסיד עוד.

תוכניות ביזת הרכוש וביצוען

ב-2 במארכ 1943, תשעה ימים לפני איסופם של היהודים למשלוח לטרבלינקה, הוחלט בשיבת הממשלה הבולגרית על אופן ביזת רכוש היהודים לאחר חיסולם הפיסי. בסעיף הראשון כתוב:

"נכסי דלא-ניידי של כל האנשים ממוצא יהודי, אשר יגורשו אל מחוץ לתחומי המדינה, יוחרמו לטובת המדינה".

בהמשך נדון על אופן חיסול רכושן של הקהילות היהודיות ברחבי מקדוניה. אשר למוצרי המזון העתידיים להיוותר במחסני היהודים לאחר הגירוש, החליטו השלטונות לחלקם בין מפקדי המשטרה.

יצוין, כי עוד בטרם ניחשו יהודי מקדוניה את העתיד המחריד הצפוי להם, כבר היו ידועים לשלטונות בולגריה כל פרטי התוכנית למחיקת זכר קורבנותיהם. מיד עם איסופם של יהודי מקדוניה פירסם המהנדס כריסטו פטרוב, מראשי משרד החקלאות ונכסי המדינה, פקודה למכירת נכסי דלא-ניידי בערים סקופיה, ביטולה, אוכריד, פרילפ, ולס, שטיפ וקומאנובו. הורכבו ועדות מיוחדות, ונותר רק לקבוע את אופן החיסול: מה ישאר רכוש המדינה, אילו בתים יחולקו לעובדי המדינה ואיזה ימכרו וכדומה. כמו-כן היה צורך לקבוע את מחיר המטלטלין והנכסים.

חיסול המטלטלין

חיסול המטלטלין נערך במכירות פומביות בערי מקדוניה, שהכניסו לקופת המדינה סכום של 33,112.714 לב (מטבע בולגרי) מכלל זה בסקופיה 12,070.960, בביטולה 19,564.486, ובשטיפ 1,477.268 לב. אנשי הוועדה העריכו שהסכום איננו ריאלי, כיוון שציפו לקבל מסקופיה מעל חמישים מיליון לב, וכ-40 מיליון לב מביטולה. פעולת החיסול בוצעה באופן זהה בכל ערי מקדוניה. בסקופיה, למשל, פעלו ארבע ועדות. הן קיבלו מפתחות של דירות, יצאו לשטח ופתחו את הדלתות. במיון הראשון "לפי מראהו ולפי ערכו" של כל חפץ וחפץ, נעלמו רוב דברי הערך שהיו עתידים להימכר במכירה פומבית. למכירה עצמה הגיעו רק החפצים פחותי הערך. אם נימצאו בדידה דהיטים וחפצים בעלי ערך מיוחד, הם הועברו לבניין בית-הכנסת, ונועדו לצורכי מוסדות המדינה, ששיגרו כבר קודם לכן מכתבי בקשה עם ציון מדוייק של החפצים הדרושים להם: בדינו מכתבי בקשה ששלחו בעניין זה מועדוני קצינים גרמניים, בית הסוהר ומוסדות אחרים. כל המספרים שנימסרו על שווי הנכסים שנימצאו אצל היהודים ושחלקם נמכרו במכירות פומביות, הם כאין וכאפס לעומת הרכוש שנלקח בפועל מיהודי מקדוניה.

До Министерството на
Вътрешнитѣ работи и народното
здраве.

Комисарство за еврейскитѣ
въпроси

С о ф и я.

Приложения изирадамъ Ви 69 молби на
лица отъ еврейски прѣизходъ - чужди поданици,
на разпореждане.

За сведение уведомявамъ Ви, че следъ
упорито въздействие върху останалитѣ въ Скопие
евреи, успѣхъ да ги заставя да поискатъ изсел-
ване. Поради това, независимо отъ обстоятелство-
то, че нѣкои отъ тяхъ са нередовни и иматъ задъл-
жения къмъ държавата и общината, то следъ съгла-
снето на Господинъ Министра на финанситѣ, моля,
Комисарството да разреши изселването, за да мож
Скопие да се очисти и отъ последнитѣ евреи, то-
ва повече, че всякитѣ безъ изключение са чужди
поданици.

ДЕЛЕГАТЪ НА КОМИСАРИЯ ЗА
ЕВРЕЙСКИТЕ ВЪПРОСИ:

/Ив. Захариев/

העודה מס' 556, מ'27 באוקטובר 1943. איוואן זכרייב מדיע לקומיסריון בסופיה, שלאחר מאמצים מרובים הצליח לאלץ את היהודים שבין הנתינים הזדים אשר נותרו בסקופיה, לבקש להגר משם. זכרייב מבקש מהקומיסריון לאשר הגירתם, כדי שסקופיה תנוקה מאחרוני היהודים.

יהודי ביטולה ביחידות הפרטיזאנים

בין צעירי ביטולה שהצליחו להצטרף ליחידות לוחמות בהרי מקדוניה בשנת 1942 היו ויקטור משולם-בוסטריק, מרדכי טודולאנו-ספירו ויוסף-פפו פיסו ביחידת "דאמיין גרויב" ובנימין דוס-קוקי, מרדכי נחמיאס-לאזו, נסים אלבה-מיקי, אהרן ארואסטי, לוד ויוסף (?) שצורפו ליחידה ע"ש יאנה סאנדאנסקי. השניים האחרונים הוחזרו לבתיהם, משום שהיחידה עברה תקופת משבר קשה, והומלץ כי שניים אלה ימשיכו לפעול במחתרת בעידם.

במארס 1943 הצליחו להימלט ממד גורלם, ולאחר תלאות רבות להצטרף ליחידות הפרטיזאנים, שמונה לוחמים נוספים: שלמה צדיקרי-מו, שמואל צדיקרי-סימוליקו, אלברט קאסודלה-בֶּרֶטו, אלברט דוס-קאָטָה, אסתריאה עובדיה-מארה, זמילה קולונומוס-צָבֶּטָה, אסתריאה לוי-לנה, ואדלה פרג'יי-קאָטָה.

ליחידות הלוחמות בשטחה של יוון הצליחו להגיע שמואל קלדרון-בימה, דוד קלדרון, מרסל די מאיו, יוסף-פפו חסון, מנטש אישח, פנחס אישח ולונה אישח. עוד נמלטו האחים אלברט (אברהם שגב) ומשה קאסודלה ויוסף ושמעון ארואסטי, שחיו לאנשי קשר, אך אלה לא באו. הצעירים נאלצו לעבור לאלבניה, שם שהו עד לכניעת איטליה, ואז הצטרפו ליחידת הפרטיזאנים.

אין לדעת בוודאות את מספרם המדויק של צעירי מקדוניה שלחמו בשורות הפרטיזאנים ונפלו בקרבות. לרובם היו שמות מושאלים, כנהוג בתנאי מחתרת. לדוגמא, רפאל באטינו, יליד ביטולה, ממארגני המרד נגד הפאשיסטים בחבל סאנג'אק, נפל בשנת 1942, כשהיה ידוע בשם מִישֶׁה צָבֶּטְקוֹבִיץ'.

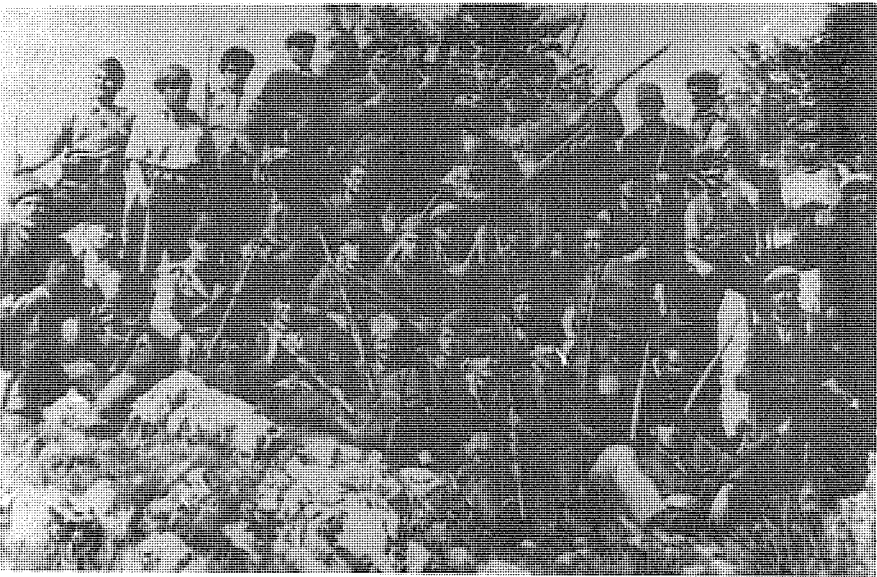
בקרבות נהרגו גם אהרן ארואסטי, מרסל די מאיו, מרדכי טודולאנו, מרדכי נחמיאס, אסתריאה עובדיה, יוסף פיסו, שלמה צדיקרי, שמואל צדיקרי, יצחק צרפתי ועוד. כמעט כל הנופלים החזיקו בתפקידי פיקוד גבוהים: נחמיאס נהרג במאי 1944 כקומיסאר של בריגאדה; אותו תפקיד מילא שלמה צדיקרי, כשנהרג בקומאנובו ב-1944. אחיו שמואל נהרג ב-1945 כקומיסאר של חטיבת התותחנים. אסתריאה עובדיה שימשה מ"מ קומיסאר בטליון. היא נפלה על סף השיחרור, והיתה בת 22 במוותה. באוקטובר 1953 הוכרזה אסתריאה לגיבורה לאומית של יוגוסלביה.

* * *

מאז היוודע דבר שואת יהודי מקדוניה, מתכנסים שרידי קהילות אלה מדי שנה בשנה בכ"ט באדר בבית הכנסת "יגל יעקב", בירושלים, ומקיימים טקס לזכר בני קהילתם שניספו בשואה ובקרבות.

הצנחן נסים טסטה-ארוי

לא רק בהרי יוגוסלביה לחמו צעירי ביטולה. רבים רצו להתנדב לגדוד העברי במסגרת הבריגדה הבריטית, אך רק מעטים נתקבלו אליו. בין המעטים הללו היה גם בחור צעיר מעולי

הפרטיזאנים מביטולה

ביטולה. באפריל 1943, כאשר התנדב לקורס אלחוט לקראת הצנתתו אל מאחורי קווי האויב, לא ידע שכל בני משפחתו שנישארדו בביטולה לאחר עלייתו ארצה ב־1939 כבר לא היו בין החיים.

הצנחן נסים טסטה־ארזי

נסים טסטה־ארזי (1916–1981) היה חבר בתנועת הנוער "השומר הצעיר" ואחד מפעילי הקן בביטולה. עלם תמיר היה, נאה וביישן במקצת, טוב־לב, שהכל חיבבו אותו. בשנת 1934 הגיע להכשרה חקלאית, לקראת עלייתו ארצה. כעבור זמן מה נקרא לשוב לעירו, כאשר פרץ משבר בקן לאחר עליית הפעילים. טסטה ידע היטב שהדבר עלול לרחות את עלייתו, ואף על פי כן חזר לביטולה. בינתיים עלו כל יתר חבריו להכשרה והצטרפו לקיבוץ שער־העמקים, ואילו הוא נאלץ להתגייס לצבא יוגוסלביה, שבו שירת בחיל התותחנים.

בעת ההיא סגר השלטון הבריטי את שערי הארץ בפני יהודים. גורת "הספר הלבן" מנעה מטסטה לעלות ארצה בדרכים מקובלות, אך הוא לא ויתר, וב־24 באפריל 1939 עלה באוניית מעפילים ולמחרת הופיע בשער־העמקים, להפתעתם ולשמחתם של חבריו מההכשרה.

כשהקים הצבא הבריטי יחידת צנחנים מאנשי היישוב, כדי להפעיל אותה מאחורי הקוים של הגרמנים ובתום האימונים שהיחידה עברה במצרים, הוצנח נסים טסטה, שנקרא אז יצחק ארזי, ביוגוסלביה.

"... לא חויילתי עד היציאה ממש. לא ידענו גם מה קורה באירופה... תמיד היה

מישהו ששם מקלות בגלגלים בפני גיוס היהודים לצבא הבריטי... אפילו לאחר שעברנו קורס צניחה ואלחוט... מתוך 1000 מתנדבים גויסו 28, ורק 22–23 יצאו לאירופה הכבושה, ליוגוסלביה 6–7... באפריל 1944 נקבע סוף סוף שאני יוצא. הייתי אלחוטאי טוב... אותו היום הפרטיזאנים לא יכלו לקבל אותי, ויצאנו רק למחרת. היעד שלי היה סרביה, כיוון שמשם קל יותר להקים קשר. הייתי אמור לקפוץ ליד המטה הסרבי. אימנו אותנו לקפיצה מ-300 מטר, אבל הטייס לא היה מעולה וחשש לרדת לגובה זה. הוא בקושי הסכים להנמיך ל-1000 מטר... ליוגוסלבים הייתה שיטה בקבלת הצניחות, לפיה סביב עיגול הנחיתה היו עיגולים עיגולים של שמירה... הייתי ראשון הקופצים. תוך הקפיצה הבחנתי שאני רי רחוק מעיגול הנחיתה המסומן ע"י הפרטיזאנים, והנה הרוח הרחיקה אותי עוד יותר... נחתתי ביער, וקיבלתי מכה בנפילתי. התעלפתי. וכאשר התעוררתי, הסתבר ששברתי רגל. לא היה לי ברור אם הפרטיזאנים אכן יגיעו, וידעתי שצריך לעשות משהו... פתאום שמעתי דשרוש. אני יודע סרבית. למזלי נפלתי בשטח ההבטחה הפרטיזאנית... הייתי אמור להשמיד את הציוד, אבל באותו זמן היה זה דבר יקר מציאות לפרטיזאנים והם ביקשו שלא אעשה כן... למעשה הם היו צריכים להחזיר אותי לאיטליה, כיוון שהייתי פצוע, אבל מלבדי היה רק האלחוטאי האנגלי... כעבור שלושה ימים הגיע רופא אנגלי ושם לי גבס. בינתיים האלחוטאי השני הקים את התחנה... הצמידו לי סוס. היו מעלים אותי עליו, ומדי יום היינו יוצאים למרחקים לשרד. 5 עד 6 שעות של רכיבה עם גבס — זה לא כל כך פשוט... כל הזמן היינו משנים צקום כדי להטעות את האויב, ולא פעם היינו מוקפים... יחסי עם הפרטיזאנים היה מצויין, כי ידעתי את השפה ולא היו שום חיכוכים אידאולוגיים, הרי לא הייתי "אימפריאליסט". הסברתי שאנו נלחמים יחד עם האנגלים נגד הפאשיזם, אבל אני לא מזדהה איתם... בחודש אוגוסט התחילה אופנסיבה חזקה נגד הפרטיזאנים בסרביה. המפקדה תבעה צימצום הצוותים, כי לא יכלה להיות אחראית לבטחונם. בסוף אוגוסט החזירו אותי לאיטליה ומשם לקהיר... למעשה שירתתי בשלושה צבאות: תחילה הייתי חייל יוגוסלבי, אחר כך חייל בריטי ואחר כך בארץ... במבצע קדש עוד השתתפתי, לא כצנחן אלא כתותחן...³⁸⁴

כ-10 שנים לאחר שצנח ביוגוסלביה, נערכה בקיבוץ מעגן שליד הכנרת עצרת לזכר הצנחנים שנפלו מאחורי הקוים הגרמניים, כאשר אירע אסון כבד: מטוס חיל-האוויר נפל על במת הקהל. הצנחן שלום פינצי מקיבוץ גת נהרג במקום, ואילו נסים נפגע קשה. מתוצאות הפגיעה ההיא סבל עד יום מותו. נסים טסטה-ארזי נפטר ב-24 בפברואר 1981.

פרק ארבעה עשר

ההצלה

תעודות חשובות עודן מונחות בארכיונים שונים כאבן שאין לה הופכין. חלקן היו עשויות להביא לתיקונם של אי-דיוקים שנבעו לעיתים מחוסר ידע, ולעיתים גם ממניעים מגמתיים. מעניין לציין שבספדי תולדות העם המקדוני, בשלושה כרכים, אין השמדת היהודים במאוס 1943 נזכרת אלא בשורות ספורות, ואילו על תרומתם של היהודים למאבק נגד הפאשיזם, שהיתה משמעותית ביותר במיוחד ביער ביטולה, לא נכתב כלום. מעניין שדווקא הגרמנים התייחסו בכובד ראש לחלקם של היהודים במאבק, כפי שמשתמע מן הדיווחים ששיגרה הקונסוליה הגרמנית בסקופיה למיניסטריון החוץ של הרייך השלישי בברלין.

מי שיכול — יקום ויציל נפשו

לאחר המלחמה נשמעו קולות שהאשימו את ראשי הקהילה והאירגון הציוני המקומי בסקופיה, על כי השאירו את "עמך" לנפשם ומילטו את עצמם ואת משפחתם בלבד: כשנודע להם על העתיד להתרחש ועל מה שצפוי, לא נתנו פירסום למה שהיה ידוע להם. בתוהו ובוהו שנוצר, נקטו אחרים באמצעי הצלה נואשים, בכחינת "מי שיכול — יקום ויציל נפשו". דבים עשו דרכם לאלבניה השכנה, לשם נמלטו קודם-לכן יהודי חבל קוסובו ובודדים שהגיעו מערי סרביה.³⁸⁵ יוסף-פפו אלאוף, מזכיר ועד הקהילה, הסביר את הצעדים שנקט יומיים לפני ה-11 במאוס הגודלי:

"... הייתי בסקופיה עד 8 במאוס 1943. בליל 9 במאוס הודיע לי ידיד נוצרי נאמן על החלטת השלטונות הבולגרים לתפוס באותו הלילה כמה מבין חברי ועד הקהילה היהודית של סקופיה, לכלוא אותם בבית הסוהר ולהאשימם במעילה בכספי הקהילה. תמרון זה ברגע האחרון נועד לדמות את היהודים, למשוך את תשומת לבם לדבר אחד ובאופן זה להשיח את דעתם מן הגודל הטראגי שהיה צפוי להם כעבור יומיים. נרמז לי בבירור על כוונת השלטונות להסגירני. מיד החלטתי להימלט לאלבניה בדרך בלתי ליגלית. במשך הלילה עברתי ברגל את הדרך מסקופיה עד הגבול, ולמחרת עברתי אל מעבר לגבול עם קבוצת מבריחים אלבניים, יחד עם מספר נימלטים אחרים, שהצטרפו בינתיים לשיירה. דבר עזיבתי הפתאומית וכן עזיבת חבר אחר של ועד הקהילה במקום, שימשו כאות אזהרה חמורה ליהודים, שבעקבותיה נימלטו וניצלו

כמה עשרות משפחות יהודיות נוספות, שמצאו גם הן מקלט באלבניה³⁸⁶.

המסע נגד היהודים התנהל כמעט ללא התנגדות מצד הציבור, לא במקדוניה, לא בארץ-ישראל, לא בשום מקום אחר. הידעו הבריות מה מתרחש שם?

אחת התשובות הקולעות ביותר נימצאת בעיתון "דבר" מתאריך 27 בינואר 1943, בעמוד 2, במקום מוצנע למדי, בכתבתו של י. קולאר, סופרו המיוחד של העיתון באיסטנבול, תחת הכותרת, "השמדה צפויה ליהודי מקדוניה". הכתבה נפתחת במשפט: "ליהודי דרום-סרביה, שניצלו עד עתה מגורל אחיהם בסרביה הישנה, צפויה סכנת השמדה".

רפאל-רודולף אברננאל, שנימלט מבלגראד לעיר פירוט, שהיתה תחת שליטת הבולגרים; כתב לנציגי הסוכנות היהודית בקושטא ב-25 בפברואר 1943 שורות אלה:

"אחי היקר, נודע לי שאתה מתכוון לשלוח אלינו את הדודה עליה. שמחנו מאוד על כך. אנו מבקשים אותך, אחי האהוב, לשכנע אותה שתבקר את כל הקרובים שהתאספו כאן. אלה בפירוט ואלה בסקופיה רצונם לראות את דודה עליה, בו בזמן שקרובינו אשר נשארנו בסרביה לא יכולים ליהנות מחסד זה. יכול אתה להרגיש באיזו שמחה אנו מחכים לבואה של הדודה, אשר תעודדנו ותצילנו. מספר גדול של ידידים היה רוצה לפגוש בדודה עליה, ממש כאילו הכירוה. אנו, אשר הכרנו אותה ובאנו במגע איתה (הכתוב היה מפעילי השומר הצעיר בבלגראד) מאמינים, כי ראויים אנו לתשומת לבה. ידוע לך, כי זרים אנחנו כאן ועל כן דרושה לנו עזרתה המהירה של הדודה עליה. בוודאי יודע אתה על אחי אשר נמצא בפלשתינה. כתובתו היא נסים אברננאל, קיבוץ שער העמקים. אתה יודע שדוד שומר-צעיר נפטר ביוגוסלביה ממחלה קשה. וכעת דרישת שלום לדודה עליה ולדודי קיבוץ ארצי. מסור נא לו שאנו מחכים בקוצר רוח. אחיך רפאל".

איי-אפשר, אם כן, לטעון שלא דווח על ההשמדה. באיסטנבול ידעו שיהודי סרביה הושמדו כולם עד מאי 1942, אך למרבה הצער עבר העולם כולו על כך בשתיקה.³⁸⁷ הגליית היהודים לא נזכרה ולו במילה אחת באמצעי התקשורת ברחבי העולם החופשי, עד כי הגרמנים עצמם התקשו להאמין שה"פעולה" איננה מעוררת תגובות. כיוון שעד לעת ההיא דווח ברדיו-לונדון על כל מיבצעי הפרטיזאנים, הגיעו הגרמנים והבולגרים למסקנה, שהיהודים היו סוכנים פעילים בשירות הביון האנגלו-אמריקאי, ולאחר הגלייתם נערכו חיפושים נרחבים בבתי היהודים, במטרה לגלות מיתקני שידור.

מן הראוי לציין, שבכל הכתובים חס היה מלהזכיר את יחסה האדיש, אם לא העויץ, של רוב האוכלוסיה בערי מקדוניה ליהודים במצוקתם: כמעט איש לא עמד לימין הנרדפים. מן הדיווחים הגרמניים והבולגריים, מגמתיים ככל שהיו, מתקבלת תמונה עגומה למדי: בשטיפ — שוד וביזה של הרכוש מיד עם עזיבת היהודים: בסקופיה — מקדי הלשנה ולכידת הגימלטים; בביטולה — לאלה שנתנו מקלט לפרטיזאנים לא נימצא מקלט בעת הצורך. עדי ראייה סיפרו, שמיד עם הוצאת היהודים מבתיהם החלו לפרוץ לבתיהם שכנים קרובים ודחוקים, שהוציאו מהם כל חלקה טובה, אף שידעו שאילו ניתפסו ע"י השלטונות, היו

צפויים לעונש חמור, כיוון שהשלטונות עצמם היו מעוניינים לבזוז את הרכוש היהודי. השכנים עסקו במיוחד בחפירות בתוך הבתים ומסביבם, זאת באשר מרבית תושבי מקדוניה, ויהודים ביניהם, נהגו לאכסן באותם ימים את מטמונם (מטבעות זהב, תכשיטים וכדומה) בתוך כד־חרס שנשמנו במרתפי הבתים או בבורות שנחפרו בגינות. בחבל ארץ שבו הושמדו יותר מ־95% מכלל היהודים שחיו בו, מיקרי ההצלה בימי השלטון הכולגרי אינם מרובים, ודווקא משום כך חובה לרשום יוצאי דופן אלה.

חסידי אומות העולם

בערב ה־9 במארס 1943 עברו כ־10 יהודים ללון בבית אחד מידידיהם, תורכי תושב סקופיה,³⁸⁸ משום שהכולגרים הפיצו שמועות, שעתידים לגייס את הגברים הצעירים והבריאים לעבודות־פרך בשטחי בולגריה הישנה. בהיותם בדידתו של התורכי, פרצו לשם חיילי צבא בולגריה, שכפי הנראה קיבלו מידע על כך מראש, הוציאו את כל המסתתרים ואת בעל הדירה עמם, וכלאו אותם. התורכי נשאר בבית הסוהר, ואילו היהודים הועברו למחרת למחנה "מונופול" ומשם לטרבלינקה. גם מואיז פרנסס היה אמור להימצא בקבוצה הזאת, אך בדרך פגש את ידידו הטוב טודור חאגי־מיטקוב, הווטרינאר העירוני, שהזמינו אליו, למרות שלא האמין שעתידים לקחת את היהודים מסקופיה, או לפגוע בהם בצורה כלשהי. למחרת היום, כ־10 במארס, הגיעו לאוונזי טודור שמועות כי משהו אכן עומד להתרחש, והוא נוגע לא רק לגברים, ועל כן הציע למואיז להביא אל ביתו גם את בני משפחתו. דקות ספורות לפני שעת העוצר, כשהחושך כבר ירד על העיר, התגנב מואיז אל דירתו והוציא משם את בני משפחתו, בידיים ריקות, ללא חבילות או מזוודה, לבל יעוררו עליהם חשד שמא בורחים הם, וכך הגיעו לביתם של טודור ואשתו ל־אלֶה. למחרת, עם שחר, צפו הניצולים דרך חלונות דירתו של מצילם בהוצאת היהודים מבתיהם, בריכוזם ברחובות ובהובלתם ל"מונופול". כעבור כשבוע ימים שעברו עליהם בפחד, אירגן טודור את העברתם של בני פרנסס בכיכרת השידות שלו, בשתי הסעות, אל מחוץ לסקופיה. איש לא חשד שבימים שבהם מעשה פחות נועז היה גורר אחריו דין מוות, יעביד הווטרינאר משפחה יהודית בת 5 נפשות ב"רכב־שרד". מהמקום שאליו הוסעו, המשיכו בני משפחת פרנסס במסע רגלי של 3 ימים ולילות, עד שהגיעו לשטחה של אלבניה. על מעשה ההצלה שלהם קיבלו בני הזוג חאגי־מיטקוב ואחיה של האישה טרייקו ריבארב, עיטור חסידי אומות העולם.

בגדר "המציל נפש אחת" היתה משפחת טודורוב, אלכסנדר ופֶלֶאָגָה. לאלכסנדר היה שותף לעסקים בחנות למוצרי חשמל, הוא אהרן, בנו של החכם משה בכר. לאהרן ורעייתו רבקה נולדה בשנת 1939 בת, בנבנידה־בטי. ב־1941 נשא אלכסנדר לאישה את בלאגה, ובטי הקטנה, בת שותפם, בילתה הרבה מזמנה בביתם, ונשארה לעיתים קרובות גם ללינת לילה. הם אהבו ופינקו אותה, והיא אהבה אותם. ביום הגורלי, ה־11 במארס, היתה בטי אצל משפחת טודורוב, ושם גם נשארה לאתר שהוריה הובלו לטרבלינקה. בלאגה טודורוב בתדה

להשאיר את הילדה בביתה, גם כשנאלצה לשם כך להמיט קלון על עצמה: היא סיפרה לכל מי שחשד בה ופיקפק שמא הילדה לא שייכת להם, כי הרתה מחוץ לנישואים, עוד בטרם הכירה את אלכסנדר, וכי הבת בתה. ב־1947 נולד להם בן. הם נשארו הוריה, בנם הוא אחיה, ולשני ילדיה של בטי עזורי בארץ יש סבא וסבתא בסקופיה.³⁸⁹

מיקרה נוסף של מעשה-חסר היה זה של ז'רֶה פִּיצ'וֹלִין, ששימשה מטפלת בבית גטניו, ואשר הצילה את הפעוט שאול, יליד 1940. ביום מעצרים של היהודים נאספה עמם גם המטפלת, ורק כעבור ימים מספר, כשהתברר שהיא לא יהודיה, שוחררה ממחנה "מונופול". בתחבולות ובאמצעי שוחד הוברח הפעוט אל מחוץ למחנה, שעות ספורות לפני שילוח הוריו לטרבלינקה, ונמסר לידיה של זורה, אשר טיפלה בו כאם לכל דבר במנזר לטניצה (Letnice), שם היו מוסתרים ילדים יהודים נוספים, שגורלם לא נדע. ב־1945 סיפרה המטפלת-האם לשאול על מוצאו. אסתר חנניה ביטי, אחות-הסבתא מצד אביו של שאול, שניצלה כנתינת ספרד, אימצה אותו והעלתה אותו לישראל בעליה של סוף שנת 1948. זורה פיצ'וֹלִין, המתגוררת בליובליאנה, סלובניה, קיבלה עיטור חסידי אומות העולם.³⁹⁰

בחקופת אימים זו ניסה נציג הכנסיה הקאתולית בסקופיה לפעול להצלת היהודים, וניראה שהוא קשור גם להימצאה של קבוצת ילדים יהודים במגזרים ברחבי מקדוניה ומחוץ לה. ההגמון ד"ר סְמִיל'אן צ'קאָדָה פעל גם להצלת "יהודים בעלי דת קאתולית" — כהגדרתו. ניראה שהיתה זו רק עילה לנסיונות ההצלה מצדו. יתכן שאחדים, ביאושם ובתקווה שבדרך זאת יינצלו, אכן התנצרו בשנים 1941–1943, כפי שהוא טוען. כל פניות המונסיניור ד"ר צ'קאָדָה לא הועילו, אך פעילותו עוררה רוגז רב מצד הגרמנים והבולגרים.³⁹⁰ *

פעולת הצלה חשובה נעשתה על-ידי האחראים לשירותי הבריאות בסקופיה, ובמיוחד ע"י ד"ר א. קוסטוב. הוא פנה לשלטונות בולגריה בתואנה, שמגיפות רבות משתוללות בכל אזורי הסיפוח ואין בכוחות השירות הרפואי להתגבר על הפגע. לכן ביקש ד"ר קוסטוב לשחרר מיד ממחנה "מונופול" את כל הרופאים, הרוקחים והוולטרינארים ולשלחם לאזורים נידחים, כדי שילחמו במגיפות. הוא הצליח להשיג שיחרורם של הרופאים והרוקחים, אך אלה סירבו לצאת מהמחנה ללא משפחותיהם. ד"ר קוסטוב נסע לסופיה ושיכנע את האחראים שם לשחרר גם את בני משפחתם של ה"מגוייטים אודחית". לפי רשימת הגרמנים מ־18 במאדס 1943 יצאו לחופשי 15 משפחות ובהן 59 נפשות, ואילו לפי התעודה הבולגרית מ־9 באוגוסט 1943, מופיעות שם 18 משפחות של הרופאים והרוקחים.

לפי דרישת א. בלב, שלח ד"ר א. קוסטוב את רשימת הרופאים והרוקחים שגוייסו למלחמה במגיפות, ובאופן זה ניצלו ממוות, הם ומשפחותיהם. ברשימה נימצאים: ד"ר בורה חיים וארון, ד"ר אברהם נסים, ד"ר אברהם בנבניסטי, ד"ר יוסף ביבס, ד"ר יעקב חיים קאלדרון, ד"ר חיים נסיה אברבנאל, ד"ר אילונקה אישח קרנר, ד"ר שמואל אהרן אומדאי, ד"ר מארקו בלום, ד"ר משה נסים כהן, יעקב מרדכי ביטי, שלמה יוסף, דיקטה זולטאן ויג, לנה דוד דאובן, ברוך יעקב, אליו אשר פרנסס, דוד מאנדיל ואהרן נסים סורי.

НАРОДНА
ОБЛАСТНА
МЕДИЦИНСКА СЛУЖБА
№ 2290
г. СКОПИЕ 1943 г.

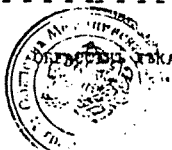
С К О П И Е
Делегатите на Еврейския Конгрес
Въж. Д-р. Давид
1 юни 1943 год.

№ 298

Конрада Ви се искания списъкъ.

С П И СЪ КЪ
НА КОЕЛЛЕГИРАНИТЕ ЛЪКАРИ И АПТЕКАРИ ОТЪ ЕВРЕЙСКИ ПРОТЪХОДЪ
ВЪ СКОПСКА ОБЛАСТЪ:

ИМЕ И ПРЕЗИМЕ	ПРОФЕСИЯ	КАДЕ СЕ НАМЪРА
Д-РЪ ВОРА НАИМЪ ВАРОНЪ	УЧАСТЪКОВЪ ЛЪКАРЪ	С. ПЛАНИ, СКОПСКО
Д-РЪ АБРАМЪ ИСКИМЪ	" "	С. ДРАЛЕВО, СКОПСКО ?
Д-РЪ АБРАМЪ ВЕНВЕШНИКЪ	ЛЪКАРЪ ПРИ ПРОТЪВО- БЪСНАТА СТАНЦИЯ	ХИЖМАНОВО 3
Д-РЪ ЙОСИФЪ БИВАСЪ	УЧАСТЪКОВЪ ЛЪКАРЪ	ХР. ТРАВОТИШИЩЕ, КОЧАНСКО 3
Д-РЪ ЯКОВЪ ХАНЪ КАЛДЕРОНЪ	СТАРШИ ЛЪКАРЪ ПРИ ДЪРЖ. БОЛНИЦА	ИДИПЪ 4
Д-РЪ ХАНЪ ИСКИМЪ АБРАВАШЪ	ГРАДСКИ ЛЪКАРЪ	Х. БОЯНОВО 3
Д-РЪ ИЛОНКА ИШАКЪ КЕЛНЕРЪ	ОБЩИНСКИ ЛЪКАРЪ	Х. ВЕЛЕСЪ 3
Д-РЪ САМУИЛЪ АРОНЪ АНОДАЙ	МЛАДШИ ЛЪКАРЪ ПРИ ДЪРЖ. БОЛНИЦА	ХИЖМАНОВО 3
Д-РЪ МАРКО БЕЛИМЪ	УЧАСТЪКОВЪ ЛЪКАРЪ	Х. С. ТЪРГОВИЩЕ, КРИВОПАЛАНСКО 3
Д-РЪ МОЙСЕЙ ИСКИМЪ КОСОВЪ	МЛАДШИ ЛЪКАРЪ ПРИ ДЪРЖ. БОЛНИЦА	ИДИПЪ 3
ИСОФЪ МОРДЕКАЙ БИТЪ	ЗАВ. ОБЩ. АПТЕКА	Х. ВЕЛЕСЪ 3
СОЛОМОНЪ ЙОСИФЪ	" " "	Х. БОЯНОВО 2
РЕКЕТА ВИКЪ ЗОИТА	ПОС. АПТ. ОБЩ. АПТЕКА	СКОПИЕ
ЛЕНА ДАВИДЪ РЪБЕНЪ	ЗАВ. АПТЕКАТА ДЪРЖ.-Б-НА	ХИЖМАНОВО 3
ВАРГУЛЪ ЯКОВЪ	ЗАВ. ОБЩ. АПТЕКА	Х. КРИВА ПАЛАНКА 3
ЕЛИО АШЕРЪ ФРАНЦЕЗЪ	" " "	ПРЕШЕНО 4
ДАВИДЪ МАВДИЛЪ	" " "	РАДОВИЖЪЛЪ 3
АРОНЪ ИСКИМЪ СУРИ	ЗАВ. ДЪРЖ. БОЛ. АПТЕКА	ИДИПЪ 3

Д-РЪ АТ КОСОВЪ

רשימת הרופאים והרוקחים שוחררו לפי בקשת ד"ר אטאנאס קוסטוב.

לפי דרישת א. בלב, שלח ד"ר א. קוסטוב רשימת הרופאים והרוקחים שגוייסו למלחמה במגיפות, ובוזה ניצלו ממוות — הם ומשפחותיהם. ברשימה נמצאים: ד"ר בודה חיים וארון, ד"ר אברהם נסים, ד"ר אברהם בנבנסטי, ד"ר יוסף ביבס, ד"ר יעקב חיים קאלדרון, ד"ר חיים נסים אברבנאל, ד"ר אילונקה אישח קרנר, ד"ר שמואל אהרן אמודאי, ד"ר מארקו בלוס, ד"ר משה נסים כהן, יעקב מרדכי ביטי, שלמה יוסף, ריקטה זולטאן יוג, לנה דוד ראובן, ברוך יעקב, אליו אשר פרנסס, דוד מאנדיל ואהרי נסים סורי — מעניין שרשימה זו אינה זהה עם הרשימה הגרמנית, כאן, עמ' 213.

ספרד "חוזרת בתשובה"

בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 קם בספרד "מליץ יושר" ברמותו של ד"ר אנחל פולידו, חבר הקורטו והסנאט במאדריד. הוא יצא לארצות הבלקאן בשנים 1893 ו-1903 ונפגש עם היהודים, צאצאיהם של מגורשי ספרד משנת 1492. הם עשו עליו רושם עז ועוררו בו סקרנות והתרגשות בנאמנותם לשפתה ולתרבותה של הארץ אשר גרשה את אבותיהם. בעקבות מסע זה כתב ד"ר פולידו את ספרו "הספרדים ללא מולדת"³⁹¹. הוא הקדיש הרבה מזמנו ומרצו להסרת המחיצות בין היהודים לבין הספרדים, להענקת זכויות מדיניות ואזרחיות ליהודים בספרד ולהגנת היהודים במקומות מושבותיהם מחוץ לספרד, כמו גם לפתיחת שערי ספרד להתיישבותם מחדש של יהודים בארץ זו. ד"ר א. פולידו ובנו ד"ר מארטין פולידו סללו בפועל את הדרך לשינוי האקלים החברתי, הדתי והמדיני בארצם כלפי היהודים, ומאז מלחמות הבלקאנים, במשך שתי מלחמות העולם, בשעות פורענות, העניקו השגרירויות והקונסוליות הספרדיות עזרה רבה ליהודים כדי להצילם מהשמדה וכיליון. עשרות משפחות קיבלו את הנתינות הספרדית באורח רשמי, והדבר כובד גם תחת שלטונו של הגנרל פרימו דה ריווירה. גם הגנרלאיסימו פראנזיסקו פראנקו הלך בעקבות קודמו, והורה לנציגיו בעת מלחמת העולם השנייה להגן על נתיניו היהודים.

לאחר מלחמת העולם הראשונה היו רוב תושבי "סרביה הדרומית" — קרי מקדוניה — לנתיני יוגוסלביה, ביניהם כמעט כל היהודים, שעליהם חל חוק השירות בצבא המלך וכל שאר החובות והזכויות. אחדים ביקשו לערער על חובת שירותם בצבא בטענה שהם נתינים זרים, אך דבר לא הועיל להם: ביוגוסלביה של אותם ימים לא היה נהוג להחזיק באזרחות כפולה. אך דרכונם הספרדי או מיסמך כלשהו המעיד על נתינותם נשמר בכל-זאת במגירות נשכחות בביתם.

בשנת 1941, לאחר שכבשו שטחי יוגוסלביה, העניקו הבולגרים את אזרחותם לכל תושביה הוותיקים של מקדוניה. הסרבים, שנמצאו שם באותה עת עזבו מרצונם או גורשו. היחידים שיצאו מכלל זה היו היהודים: לא הוענקה להם אזרחות בולגרית ולא היה להם לאן ללכת; הם נותרו איפוא מופקרים. ביאושם נזכרו האנשים שאי-פעם, לפני שנים רבות, כספרד החליטה "לחזור בתשובה", ניתן להם או לאבותיהם מיסמך שלא יוחסה לו חשיבות. ביום הפורענות, ב-11 במארס 1943, החלה הקונסוליה הספרדית בסקופיה בפעולה קדחתנית. אנשי הקונסוליה הצליחו להוציא ממחנה-המעבר ב"מונופול", ממש ברגע האחרון, לאחר 13 ימי-אימים בהמתנה למשלוח לטרבלינקה, 25 משפחות ובהן 70 נפשות ונפש נוספת — בחורה יהודיה שנישאה במחנה לנתין ספרדי. הבולגרים לא הכירו בנישואים אלה, אך הקונסוליה הספרדית העניקה גם לה נתינות. רבים מבני משפחתם של הניצולים כבר הועמסו על קרונות ולא עלה בידי הקונסול הספרדי להצילם. המשוחררים חזרו לדירותיהם הריקות ונשארו שם עד לשיחרור, כשהם משוללי זכויות — אבל חיים.

С П И С Ъ К Ъ

На лицата от еврейски произход, които са попълнили
семейни карти.

ИМЕ ПРЕЗИМЕ И ФАМИЛИЯ НА ГЛАВАТА НА СЕМЕЙСТВОТО	Получили карти брой	Върнали карти брой	Семейства брой	Членове на семействата /брой/ вкл. и главата на всяко семейство
Клара Рахамилъ Бохаръ	2	2	1	2
Аврамъ Рахамилъ Бохаръ	2	2	1	3
Леонъ Исакъ Адимовъ	2	2	1	4
Исакъ Йосифъ Адимовъ	2	2	1	2
Лазаръ Яно Модимно	2	2	1	5
Бохоръ Шемуелъ Пардо	2	2	1	2
Ринета Аронъ Сури	2	2	1	2
Морисъ Исакъ Салтиелъ	2	2	1	1
Хаймъ Саломонъ Спиха	2	2	1	1
Яно Саломонъ Нехата	2	2	1	1
Йосифъ Еливеръ Наваро	2	2	1	3
Котора Менахемъ Рубинъ	2	2	1	2
Милка Саломонъ Менахемъ	2	2	1	2
Елвиръ Саломонъ Менахемъ	2	2	1	2
Ментошъ Аврамъ Салорта	2	2	1	3
Яковъ Аврамъ Салорта	2	2	1	3
Изаакъ Аврамъ Салорта	2	2	1	2
Моисей Ешай Кастро	2	2	1	3
Давидъ Мухомъ Кастро	2	2	1	4
Хананя Ашеръ Бити	2	2	1	3
Давидъ Ашеръ Бити	2	2	1	3
Йозе Аронъ Бераха	2	2	1	4
Давидъ Аронъ Бераха	2	2	1	3
Моисей Яно Бенедонъ	2	2	1	3
Яно Давидъ Бенедонъ	2	2	1	2
Моакъ Челсбонъ Аладлемъ	2	2	1	4
Леонъ Бохоръ Аладлемъ	2	2	1	3
Ишуа Бохоръ Аладлемъ	2	2	1	4
Менгешъ Аронъ Ноахъ	2	2	1	3
Давидъ Аронъ Ноахъ	2	2	1	3
Хаймъ /Милко/ Моисей Ноахъ	2	2	2	2
Моисей Аронъ Ноахъ	2	2	1	3
Аронъ Хаймъ Ноахъ	2	2	1	2
ВСИЧКО:	66	66	33	91

гр. Скопие, 18.V.1943 год.

С БЕЛГВАТЪ

רשימת 33 משפחות יהודיות ובהן 91 נפשות, רובן בעלי נתינות ספרדית, שהתגוררו בסקופיה ב-18 במאי 1943.

זעם הגרמנים נגד הקונסול האיטלקי

התערבותה של הקונסוליה הספרדית לא נשארה בודדה. בסקופיה של אותם ימים פעלו גם האיטלקים להצלת היהודים, דבר שהרגיז את הגרמנים במיוחד. ממכתבי נציגיו הרשמיים של הרייך השלישי עולה זעם רב נגד בעלי בריתם.

ב-18 במארס 1943, בעוד יהודי מקדוניה כלואים במחנה דיכוו בסקופיה ומחכים לשילוחם למוות, כותבים אנשי הקונסוליה הגרמנית למשרד החוץ בברלין, כי פקידי הקונסוליה האיטלקית בסקופיה ניסו ליצור קשר עם הכלואים בשליחות רשמית, אך הדבר הוכשל ע"י המשטרה הבולגרית. הקונסול הגרמני קובע, כי התנהגות נציגיה הרשמיים של איטליה ראויה לגנאי.³⁹²

מדובר כאן בעיקר במשפחות רבות שבתקופות שונות היגרו לסקופיה מחבל קוסובו. רובן היו מפרישטינה, בירת החבל. בחלוקת "העוגה היוגוסלבית" ב-1941 נפלה פרישטינה לידי האלבנים, שנשלטו מאז שנת 1939 על ידי האיטלקים (ראה להלן, פרק על הצלת היהודים באלבניה). הקונסוליה האיטלקית בסקופיה רצתה לפרוס חסותה על היהודים כדי להצילם, וכעילה לכך השתמשה בטיעון, שילידי פרישטינה הם אזרחיה, בזכות סיפוחו של החבל. האיטלקים פעלו במידה פחותה של הצלחה מאשר הספרדים; עד כמה שידוע, הם הצליחו להוציא ממחנה "מונופול" דק חמש משפחות, ובהן 16 נפשות.

העצורים ידעו היטב על נסיונות ההצלה ושיתפו פעולה. מכתבים שוגרו להנהלת המחנה, למנהלו פייו דראגאנוב, ובכולם בקשה לשחררם, בתוקף היותם נתיני איטליה. המיסמכים והתעודות — כך כתבו — נימצאים בקונסוליה האיטלקית בסקופיה. הבקשות לא זכו למענה והמבקשים נשלחו לטרבלינקה, שם הומתו.³⁹³

ז'וזף קמחי, תושב ביטולה, מהבודדים שהצליחו לברוח ממנה "מונופול", מצא מקלט-לילה בביתו של לארוזה, קונסול איטליה בסקופיה. הקונסול הציע לקמחי להלבישו במדי חייל איטלקי והלבריתו אל מחוץ לעיר, אך קמחי הצליח בכוחות עצמו להשיג את הגבול לאלבניה.³⁹⁴

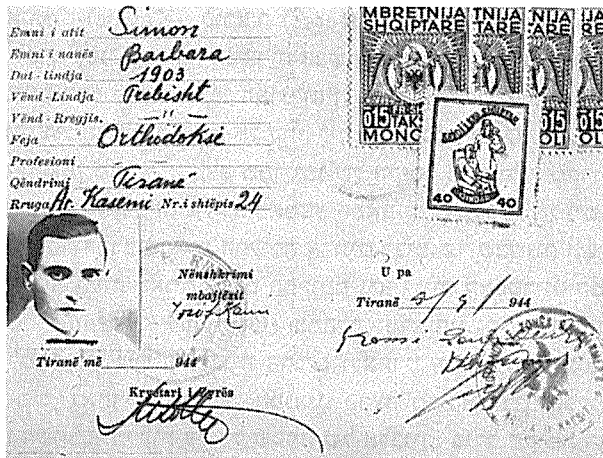
באותה תקופה — מארס 1943 — עמד הרוזן לוקה פיאטרומארקי בראש מחלקה מיוחדת במשרד החוץ האיטלקי, שהיתה מופקדת על ניהול העניינים הפוליטיים באזורי הכיבוש האיטלקיים בבלקאנים. בתוקף תפקיד זה היה, איפוא, דיפלומאט איטלקי זה ממונה על כל הפעולה להצלת יהודים שנעשתה בארצות אלו.³⁹⁵

השבויים בגרמניה

מספר קטן של יהודי מקדוניה ניצל הודות לשבייה בידי הגרמנים. עד 11 במארס 1943 התנהלה התכתבות בינם לבין משפחותיהם לפי כל כללי אמנת ז'נבה. לאחר תאריך זה הוחזרו לשבויים מכתביהם (שצורף להם טופס המיועד לתשובה), בתוספת הערה בשפה גרמנית קלוקלת: Zurig / Abgeriest (להחזיר / נסעו). השבויים ביקשו לדעת מה קרה לבני

תעודה אלבנית מזוייפת של ז'וזף קמחי.

מכתב שהוחזר לשבוי עם הערה: "להחזיר — נסעו".

משפחותיהם, ופנו לצלב האדום הבינלאומי. תשובת האירגון לא אחדה לבוא: "לפי מידע שנמסר לנו ע"י הצלב האדום הבולגרי, עזבו (וכאן בא פרוט השמות) לכיוון בלתי ידוע. במידה שייודע לנו דבר-מה, נדאג להודיע לך על כך מיד".

יצויין כי שבויי מלחמה יהודים, שנכללו ברשימות שהוגשו לצלב האדום, היו מוגנים על פי המשפט הבינלאומי (אמנת ז'נבה מ-27 ביולי 1929 בדבר היחס אל שבויי מלחמה), ועל כן אי אפשר היה לפגוע בהם אלא במעשי התעללות.³⁹⁶ זמן מה נאלצי לשאת על מדיהם טלאי צהוב המסומן במגן דוד. הם הופדרו בתוך מחנה השבויים והוקפו בגדר תיל דוקרני מחושמל. מאוחר יותר צורפו אל היהודים גם שבויים נירדפים בעלי השקפה קומוניסטית. הם הובלו ממחנה למחנה בידיים כבולות, זאת ועוד מעשים שסחרו את האמנה, אך בדיעבד הצילה אותם השבייה מן הגורל המר של אחיהם שנשארו ביוגוסלביה.

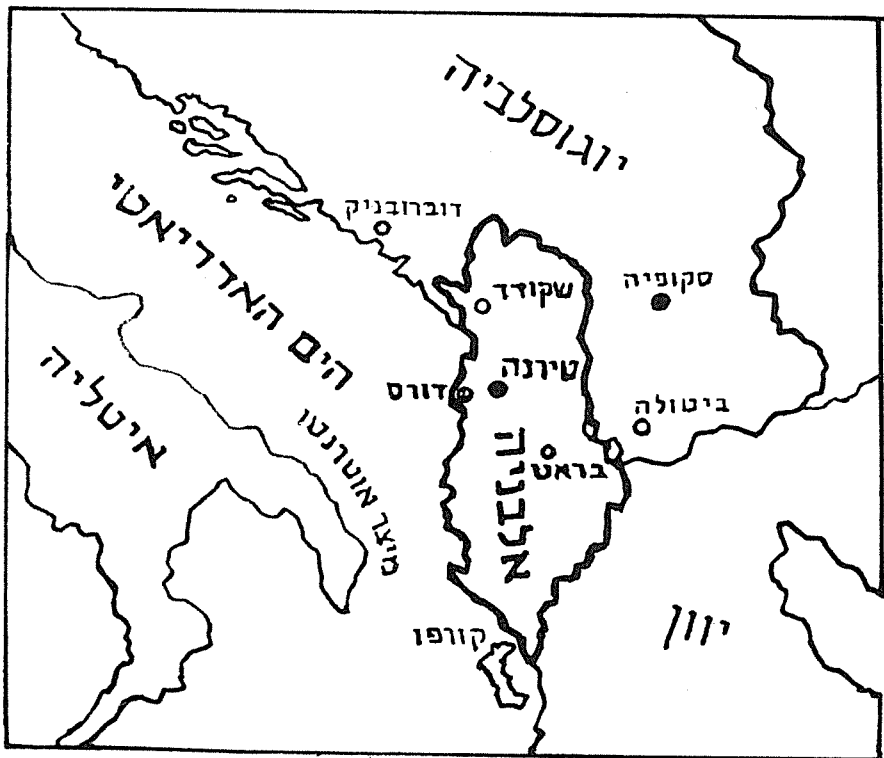
צל"ש לאלבנים: עם חסיד היה!

אלבניה היא אחת הארצות הזעירות באירופה. שטחה 28,738 קמ"ד ומספר תושביה הגיע בשנת 1967 לכ-1,950,000, אך יותר אלבנים חיים מחוץ לגבולותיה, מרביתם ביוגוסלביה (חבל קוסובו) ויתרם ביוון ובאיטליה. אלבניה היא ארץ הררית, שהריה מתנשאים לגובה של למעלה משניים וחצי ק"מ. עיר בירתה היא טיראנה (Tiranë) ובה כ-160,000 תושבים. יחד ערי אלבניה הן שקודר (Shkodër), דורס (Durrës) הידועה יותר בשמה האיטלקי דוראצו, ואלונה (Vlorë), בראט (Berat) שנקראת במקורות העבריים ארנאוט בילוגראדו, אלבשן (Elbasan), קאוואיה (Kavaje), קורצ'ה (Korcë), לושניה (Lushnje) ועוד.

בשנת 600 לערך לפני הספירה הנוצרית כבשה קלטים ואחריהם אילירים. עד היום, על אף נדידות העמים התכופות וחילופי האוכלוסין, טוענים האלבנים שהם צאצאי האילירים. הכובשים הבאים היו הרומאים. בעת חלוקתה של האימפריה, נכללה אלבניה בחלקה המזרחי — היא ביוזנטיון. זמן מה היתה חלק ממדינתו של הקיסר סמואלו המקדוני (שגם הסרבים וגם הבולגרים טוענים לקרבחם אליו). באמצע המאה ה-14 נכבשו חלקים של אלבניה ע"י סטפאן דושאן, קיסר הסרבים. היא החליפה אדונים רבים, עד שבשנות השלושים של המאה ה-15 החלה פלישת העות'מאנים, נגדם התקומם גיאורגיוס קאסטרויט המכונה סקנדר-בג (Georgius Kastriot "Skender-beg"). במהלך המרד היו גם הצלחות מסויימות, משום שעלה בידיו לגשר בין שבטי אלבניה הרבים ולאחרם, והא נחשב לגיבורה הלאומי של אלבניה, אך מיד לאחר מותו של המנהיג פרצו מריבות בין הפלגים השונים, כך שהעות'מאנים השתלטו בקלות על כל שטחה של אלבניה. בגלל מקומה האסטרטגי הטוב באופן יוצא מן הכלל, נעשית אלבניה מטרה להתעניינותם של גורמים רבים. היא נמצאת במוצא הים האדריאטי לים התיכון, בחופו המזרחי של מיצר אוטראנטו, מול "עקב המגף" האיטלקי, וכל המדינות היו מעוניינות בכיבושה או לפחות בנגיסה משטחה. בשעת גסיסתה של האימפריה העות'מאנית נידמה היה שאכן הגיע זמנם. בקונגרס ברלין בשנת 1878 סופחו חלקים נרחבים מאלבניה לשכנותיה — סרביה, יוון ומונטנגרו. בתגובה על החלטות הללו

נוסד "הוועד המרכזי להגנת הזכויות של העם האלבני". אף על פי כן, הושגה כעין אוטונומיה במסגרתה של האימפריה העות'מאנית, ובדצמבר 1912, בוועידת לונדון של שגרירי מעצמות העל, הוכרה עצמאותה של אלבניה. בטרם הספיק המשטר להתייצב, פרצה מלחמת העולם הראשונה, ודרך שטחה נסוגו גייסות סרביה. בחלקה הדרומי של אלבניה ובמישור-עד העיר סלוניקי התארגנו צבאות הברית (אנגליה, צרפת וסרביה) להתקפת-נגד ("חזית סלוניקי"). בשנת 1921 הוכרזה אלבניה למדינה עצמאית ונתקבלה ל"חבר העמים". לאחר סיכסוכים מדוברים בינה לבין יוגוסלביה, נקבע בשנת 1926, קר-הגבול ביניהן. ראש ממשלת אלבניה אחמד זוגו (Ahmet Zogu) היה לנשיא הרפובליקה, ובספטמבר 1928 הכתיר את עצמו למלך והפך את אלבניה לממלכה. כעבור 11 שנה, באפריל 1939, פולשת איטליה לאלבניה, כדי להשתלט על מוצא הים האדריאטי ולנצל את השטח כקרש-קפיצה לפלישתה ליוון. האיטלקים נשאר באלבניה עד לכניעתם בספטמבר 1943.

בשנת 1939 התגוררו באלבניה כ-200 יהודים בלבד, רובם ככולם יוצאי יוון השכנה

מפת אלבניה

והאיים בים היוני. בעת ההיא מצאו בה מקלט כמה עשרות משפחות יהודיות מפליטי אוסטריה, שעוד המלך אחמד זוגו התיר להם ישיבה ארעית בארצו, והם המתינו בנמל דוראצו להזדמנות לצאת לאיטליה ומשם לארץ ישראל.

באפריל 1941, לאחר ביתורה של יוגוסלביה, כשמקרוניה (עד אז "סרביה הדרומית") סופחה לבלגריה כמעט בשלימותה, קיבלה גם אלבניה נתח קטן ממנה. חלק גדול מחבל קוסובו סופח אף הוא ל"אלבניה הגדולה" שהועמדה תחת חסותה של איטליה. החלק השני של החבל נשאר בסרביה הכבושה (הערים קוסובסקה מיטרוביצה, נובי פאזאר וראשקה). פרישטינה, שהיתה בירת החבל, היתה בירי האלבנים, ואחרים מיהודי שלושת המקומות הנ"ל, שהיו קשורים קשרי משפחה וכלכלה עם אחיהם בפרישטינה, ברחו לשם. בימי תווה ובוהו אלה לא ידע איש איזה מהכובשים הוא אכזרי פחות, אבל עד מהרה התברר שהאלבנים (קרי האיטלקים) לא היפלו לרעה את היהודים, ומשפחות רבות מבלגראד השיגו ברכים-לא-דרכים אישורים שונים או תעודות מזויפות ועברו לשטחים הללו. כל אלה שהגיעו לפרישטינה, לפריזון השכנה או לאודוֹשבאץ (פְּרִיזוֹבִיץ') נתקבלו בעין יפה לא רק ע"י האוכלוסיה היהודית, אלא גם האיטלקים והאלבנים "לא שמו לב" לבאים והניחו להג להתגורר ללא שום הגבלות.

ב־2 במארס 1942 כלאו הגרמנים את כל יהודי קוסובסקה מיטרוביצה, וב־5 לחודש זה הובאו לשם כל יהודי נובי פאזאר, שמנו כ־40 משפחות. כעבור כשבוע ימים הובלו הגברים לעיר ניש, שם כבר נרצחו כל יהודי המקום והסביבה, ואילו הנשים והילדים הועברו לזמון, אל מחנה הריכוז "סיימישטה" שבביתני היריד אשר ממול לבלגראד. כל הנפשות הללו נרצחו מיד עם הגיעם ליעדם.

יהודי קוסובו ומקרוניה בביראט שבאלבניה, לאחר תפילת ראש-השנה תש"ג (12 בספטמבר 1942).

כשהגיעה לאלבניה הידיעה על גורלם של היהודים הללו, ניכלאו כל הפליטים שנימצאו באותה עת בפרישטינה, כ־120 נפשות, וכ־30 מבין אלה ששהו בעיר פריזון. האיטלקים הסבירו שמאסרם נועד לשם שמירה על בטחונם. בריזמנית ניקראו גם יהודי פרישטינה להתאסף במקום ריכוז, כדי להגבירם לשטחה של אלבניה הישנה. בקבוצה זו היו כמעט כל אבות המשפחה. נשותיהם וטפם נשארו באין מפריע בפרישטינה. קבוצת הגברים הועברה במאורגן לעיר האלבנית ביראט (במקורות עבריים "ארנאוט בילוגראדו", שם נפטר ונקבר שבתאי צבי). בבואם לביראט הודשו להתפוד ושכרו לעצמם דירות וחדרים, כל איש לפי יכולתו. במשך הזמן, לאחר שנוכחו לדעת שאיש אינו מתנכל להם ושחשבי המקום קיבלו אותם בחביבות ובחמימות, הזמינו גם את בני משפחותיהם להצטרף אליהם.

בבית הסוהר של פרישטינה נימצאו, כאמור, כ־120 פליטים, רובם מבלגראד. הגרמנים החלו ללחוץ על האיטלקים שימסרו את יהודי פרישטינה לידיהם. לאחר סירובם של האיטלקים, הסתפקו הגרמנים במסירת הפליטים. בסופו של דבר, נאלצו האיטלקים למסור 50 מבין הכלואים, ואותם העבירו אנשי הגסטאפו לבלגראד, שם נרצחו כולם. בראותם שלא יוכלו לעמוד בפני הלחץ הגרמני, העבירו האיטלקים את יתר הכלואים לאלבניה והוציאו לחופשי. כל משפחה מצאה לה מקום מגורים בבתי האוכלוסיה האלבנית, בכל רחבי המדינה. באופן רשמי, היה עליהם לחתום כל בוקר במשרדי הקאראביניירים, דבר שלא הקפידו עליו ובמשך הזמן אף "נשכח".

האלבנים, עם תמים, פשוט וטוב לב, קיבלו את הפליטים לבתיהם וקרבו ללבם. רובם לא שמעו מעודם על היהודים, והאנטישמיות היתה זרה להם. יצויין, שלא דק פשוטי העם קיבלו את היהודים; גם האינטלקטואלים ואנשי המיסד הממלכתי העניקו מקלט ליהודים או עודו להם להסתדר.

ב־1941–1942 התנהלו החיים במקדוניה הכבושה בידי הבולגרים פחות או יותר על מי מנוחות. למרות החוקים שעל פיהם נושלו היהודים מזכויותיהם, נכסיהם ומשדותיהם, סכנת נפשות ממשית לא נשקפה להם, ודבר זה היה העיקר באותם ימים.

בסוף פברואר 1943 החלו מתפשטות שמועות על גירושם הקרוב של יהודי מקדוניה. אלה שהאמינו בשמועות סברו שהמדובר רק במחנות עבודה בשטחה של בולגריה הישנה. שטיפת המוח היתה כה מוצלחת, עד שרק מעטים הרגישו שהבולגרים זוממים אחד מהפשעים הגדולים בתולדותיהם, בשיתוף פעולה עם אנשי הגסטאפו.

המעטים שהרגישו כי דבר־מה גודלי עומד להתרחש, החליטו להימלט. המשימה לא היתה קלה. הגבול בין בולגריה לאלבניה היה שמור היטב. אך הגבול השמור ביותר לא מרתיע את המבריחים, ובמקום שישנם מבריחי סחורה, ניתן להבריח גם נפשות. ראשוני הבורחים עשו טעות גורלית ולקחו עמם את כספם. הם נרצחו בדרך, לאחר שממונם נשדד מהם. הבאים אחריהם, למודי נסיון, פעלו בשיטה מתוחכמת יותר: רק לאחר שה"סחורה" הגיעה לייעדה, קיבלו המבריחים את שכרם במקום המוצא, ולפי אישור שהיה עליהם להציג. כך נעשו "עסקים", הרשת פעלה, מורי הדרך והמסייעים להברחה התעשרו, אך העיקר היה לעבור

לשטח אלבניה מהר ככל האפשר. כמה מאות עשו בדרך זו את דרכם אל החיים. גם הם, כמו אחיהם מערי חבל קוסובו, מצאו בין האלבנים מקלט עד יעבור זעם. ב-9 בספטמבר 1943 נכנעה איטליה. חילות גרמניה נכנסו לשטחה ולשטחים תחת חסותה. היהודים הסתתרו בכפרים נידחים או בערים אצל משפחות אלבניות, שדאגו למחבואם. צעירים יהודים רבים הצטרפו ליחידות הפרטיזאנים בהנהגת אנוואר חוג'ה. היו בין האלבנים גם מעטים יוצאי דופן, שהתנהגו כדוגמת אדוניהם הנאצים ולא נפלו מהם באכזריותם. אך חובה לזכור ולרשום, כי רוב העם האלבני חסיד היה בימים קודרים אלה, וזאת אין לשכוח.

סוף המלחמה: ציפיה לשובם של המגורשים

בדצמבר 1944 חודשה פעילותה של הקהילה היהודית בסקופיה, בציפייה לשובם של המגורשים. בתקופה זאת טרם נודע בוודאות היקף שואת יהודי מקדוניה. בראש הקהילה עמד ג'ורג'ה בלייר, שקשר את חייו בעיר סקופיה. הוא קיבל תמיכה משלטונות יוגוסלביה החדשה, שבמסגרתה הוכרזה מקדוניה כרפובליקה פדראלית. בנובמבר 1946 הוקמה בביטולה ועדה אשר קבעה כי הנוק שגרמו הבולגרים לאוכלוסייה היהודית עלה על סכום של חצי מיליארד דינארים, טרום-מלחמתים. נראה כי במשך כשנה וחצי מתום המלחמה לא הגיעה אל אוני אנשי הוועדה הידיעה שמן המגורשים לטרבלינקה לא נותר בחיים אפילו יהודי אחד: בוועדה אין מדברים על רציחתם של כ-8,000 נפש. צויין רק שחיי הכלכלה של העיר ביטולה ניוקו בהפסד של 1,745,987,000 דינארים טרום-מלחמתיים עקב העדרותם של יהודי ביטולה מעירם!

עליה ארצה ב-1948

מ-1945 עד 1948 נקבצו בסקופיה שדידי השואה מכל רחבי מקדוניה ומחוצה לה. מספרם הסתכם בכ-650 נפש. מיד עם פתיחת ההרשמה לעליה ארצה, בשנת 1948, נרשמו כמעט כולם, ולאחר הפלגה דראמתית על האניה הרעועה "קפאלוס", שנמשכה עשרה ימים, הגיעו לחופי הארץ בדצמבר 1948.

רעידת אדמה בסקופיה

בשנת 1963 היו בסקופיה 106 חברי הקהילה היהודית. ב-23 ביוני אותה השנה פקדה את סקופיה רעידת אדמה קטלנית. כ-1,000 מתושבי העיר נהרגו ורבות נפצעו. דבע מיליון נפש נשארו בלא קורת גג. באותו היום שכלה הקהילה היהודית בעיר 7 מתבריה. גם מספר תיירים יהודים ששהו בעיר מצאו את מותם תחת חורבותיה. מדינת ישראל היתה בין הראשונות שהציעה ואף שלחה את עזרתה: 113 ק"ג תרופות אנטיביוטיות, 410 ק"ג תרופות שונות, 424 ק"ג פלאסמת הדם, 200 אוהלים, 250 שמיכות,

גלעד ליהודי מקדוניה בסקופיה.

3,000 ק"ג דברי הלבשה, 5,000 מיצים מפרי הדר ועוד, כל זאת בדרך האוויר. ב-13 באוגוסט יצא מנמל חיפה משלוח של 2,500 מ"מ"ר גגונים מאזבסט עם ציוד להרכבתם, ו-500 טון מלט, שהטעינוהו פועלי נמל חיפה ללא תשלום. גם התאחדות עולי יוגוסלביה תרמה את תרומתה לסקופיה.

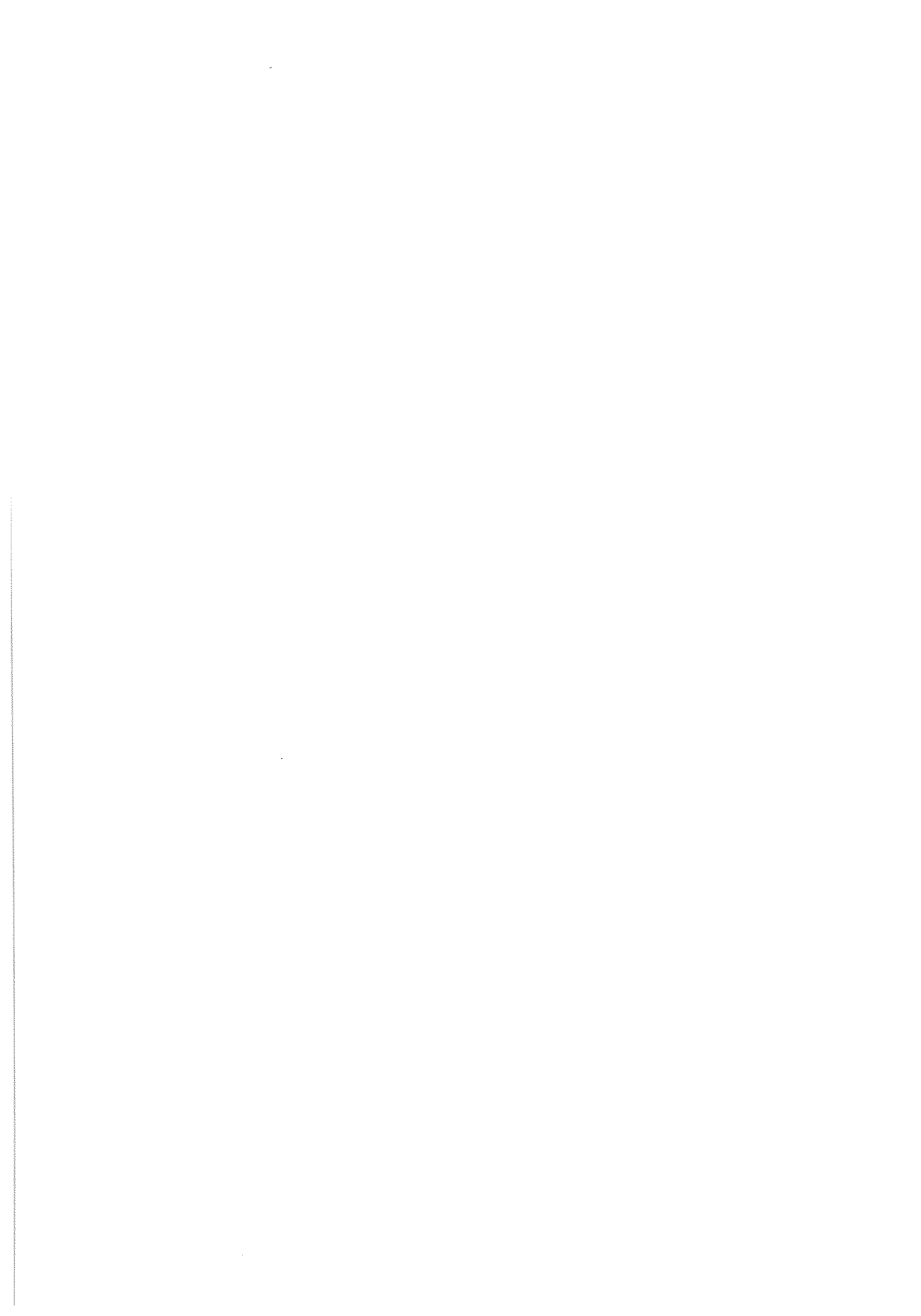
ניתוק היחסים הדיפלומאטיים

בשנת 1967 ניתקה יוגוסלביה את יחסיה הדיפלומאטיים עם מדינת ישראל וטרם חידשה אותם, אך ביחס ליהודי יוגוסלביה בכלל וליהודי סקופיה בפרט היא מתנהגת בהגינות. בנימין סאמוקובליה — ראש קהילת סקופיה ראש הקהילה היהודית בסקופיה מאז פטירתו של ג'. בלייר הוא בנימין סאמוקובליה, יליד בוסניה, שעושה רבות להנצחת זכרם של קורבנות השואה במקדוניה.

אנדרטה לקדושי ביטולה בהרי ידושלים

נספחים

שמותיהם של יהודי מקדוניה

לשמות הפרטיים ייחסו יהודי מקדוניה חשיבות רבה. הם האמינו בהשפעתו של השם על גורל האדם הנושא אותו.

הבן הבכור נקרא בשם סבו מצד אביו, בחוספת הציון "בוכור" או "בוקו", שהפך לשמו הנפוץ והשם האמיתי כמעט שנשכח. הבן השני נשא את שם סבו מצד האם, וכך גם לגבי שמות הבנות: הבכורה היתה "בוכורה" או "בוקיצה" ושמה היה כשם הסבתא מצד האב, ואחריה — מצד האם.

ליתר הבנים והבנות קראו בשמות העבריים או הספרדיים. אם הילד נולד בסמוך לחגי ישראל, היה מקבל שם מתאים, כגון: בפורים — מרדכי (מנטש); בל"ג בעומר — שמעון; סמוך לתשעה באב — מנחם; בשבת — שבתאי, בחודש ניסן או אחרי מחלה — נסים וכדו'. בעת המצוקה או המחלה או מיד לאחריה נהגו לשנות את השם או להוסיף שמות כגון, חיים, ויטאל או וידאל, נסים, רפאל וכדו' ולבת — וידה.

משפחה שלא התברכה בבנים או שבניה נפטרו בשעת לידה, וסוף-סוף זכתה להולדת בן זכר חי, היו פוהים אותו ע"י "מכירתו" לאחד הקרובים, ואז הוסיפו לשמו "מרקדו". הבן הבכור ענד בדרך-כלל עגיל באוזנו השמאלית.

לבנים הוסיפו תמיד סיומת — חיבה כגון: אברהם — אברהמיקו, דוד — דויקו, יצחק — איזאקיניו או קוצ'ו, משה — מושון או מואיזיקו.

שמות-חיבה שניתנו לבנות: חנה — חנולה, מזל — מזלוצ'ה, רבקה — ריקולה, שמחה — סונחולה, שרה — שריקה וכדו'.

אצל הבנות היו השמות הספרדיים הנפוצים ביותר: אורו (זהבה), אלגרה (שמחה), אנג'לה (מלאך), אסטריא (כוכבה), בואנה (טובה), בלאנקה או בלאנשה (לבנה), בלה (יפה), ג'ויה (פנינה), דיאמנטה (יהלום), לונה (לבנה-ירח), לינדה (יעלת-חן), סול (שמש), פלומבה (יונה), פרלה (פנינה), קלארה (בהירה), רוזה (ורד), וכדו', וכמו כן שמות כגון רונה, דוקה, סולטאנה, סיני'ורה, רג'ינה, ריינה ועוד.

שמות המשפחה היו בדרך-כלל עבריים: חזן, חסון, יקר, כהן, לוי, מלמד, צורי, ציון, שאלתיאל, שמחה, ששון וכדו'.

תופעה נפוצה בערי מקדוניה וסרביה היתה השמטת האותיות ו/או החלפה באותיות אחרות, במיוחד מהשי"ן הימנית לשמאלית או לסמ"ך וכך גם לגבי האות צד"י. לדוגמה: סאביתאי, סיון, סורי, סאלתיאל, סרפתי, סמואל, סולומון, סבן וכדו'. דוגמאות להשמטת או הוספת אותיות: יעקו, יוסה, מזלטה, יודה, אברם, ארון, מורדו, יונטו (יוס-טוב), סינטו (שם-טוב). בררון (בר אהרן) וכדו'.

שמות משפחה העידו על מוצאם או מקומות מגוריהם של אבות-אבותיהם: אלקלעי, אשכנזי, ביבאס, בכר, די מאיו, ואלנסיה, טודולאנו, טולידאנו, מהדיליאנו, מזרחי, נאבארן, פאפו, פראנסס, צרפתי, קובו, קאסורלה, קאסטרן, קאריליו, פלורינטין, רומאנו, רוסו וכדו'. השפה הספרדית הותירה עקבות גם בשמות המשפחה: אמאריליו (צהוב), סאפורטה (פרנס, תומך), פיארה (רחמן), פרסיאדו (יקר), קונורטי (תנחום), קונפורטי (מעודד), קונפינו (מגורש), רוביסה (רבנית) וכדו'.

השפעת השפה הסרבית על שמות היהודים פעלה בכמה כיוונים. האחד הוא התאמה לשם הנהוג אצל הסרבים: בכור — בֹּרָה, גבריאל — גֶּבְרָו, דניאל — דִּנְיָלו, חיים — מִיקו, שמואל — מִיֶּלָה, שמעון — סִימָה, בנימין — בֶּנְקו, נסים — נִיקו, רפאל — רָאפו, בואנה — בויאנה ועוד.

הכיוון השני הוא על-ידי הוספת ההברה "ביץ'" כסיומת לשמות משפחה יהודיים, וזאת תופעה יחידה במינה שדווקא יהודי ספרד ניקראו כך. לדוגמה: אֶבְרָמוֹבִיץ', אלבוֹחֶרוֹבִיץ', אַנְגֵּ'לְקוֹבִיץ', אֶשְׂרוֹבִיץ', בְּרוֹכוֹבִיץ', דִּיֶּדוֹבִיץ', דֶּמְאִירוֹבִיץ', חוֹנוֹבִיץ', יוֹנטוֹבִיץ', יוֹסיפּוֹבִיץ', יַעֲקוֹבִיבִיץ', כוֹהֶנוֹבִיץ', לֵוִיץ', מוֹשִׁיץ', מאַנְדִּילוֹבִיץ', מאַנוֹילוֹבִיץ', סוֹלוֹמוֹנוֹבִיץ', עוֹזָרוֹבִיץ', פֶּאפִּיץ', פֶּראַנסְבִּיץ', רוֹבֶנוֹבִיץ' ועוד.

بود که انقضای آن المیین اول و ثانیة المومنین معدة النفس والنفس با اذن علم الانبیاء
 جنت بخود یا نکلون بعضی الخفی فزید غنیمت الملك المعبود مولانا بیکر شریف بنویس که بر بزرگوار
 انحصار و حکم معادن النفس و الكلام قرینه و مستند و سبب اطلاق آنرا و انفع اولی آنست
 فزید فاضلیم تو بیع رفیع می بود و کسب آنچون معلوم اولکه در آن مقام بگویند که اینست که
 اشرفان چو قوری او زین تبیین او نماه جنت فزید در بیان علم قدوفا نهاده بود و انما
 لیس فزید جرحه حاله الجوان سما بود آده و عین حال کون روب قیضه مرتوبه ان چو نه کشید می بود
 بعضی از فزید روب و روب ذکر او نشان فیله و ساکن او غنی بود و نقصان او زین اشرفان
 یا جنت او بود و مقوله قد بدین جوفه اشرفان بود و او فزید ساکن او جنت او بود و نقصان او زین اشرفان
 او بگوید قدیمی بر او کون و بگوید سبب بن فزید چو قد اشرفان نامند امر شریف و بر کون
 اعظم اینکیز ایدن قد بدین جوفه اشرفان بود و بر فزید سبب کون و بگوید کون و بگوید اشرفان
 جوامع روب بیور و کون حکم شریف
 امرم او زین جوامع روب دفن قد بدین جوفه اشرفان کون و بگوید و زین ساکن او زین اشرفان
 قادر بر سبب اشرفان کون و بگوید امرم جوفه اشرفان او زین اشرفان نامند امر شریف و بر کون
 دادن بجایست امر از اینکیز شو بید کون و بگوید اشرفان کون و بگوید اشرفان کون و بگوید اشرفان کون

סיגיל מס' 8, דף 37 ב-3.

בנובמבר 1640 נשלחה פקדה נוספת להחזיר את האורגים היהודים שברחו מסלונקי והשתקעו במונסטיר.
(ראה באן, עמ' 52, והערה 102).

ОРНОДЕНО-ИНОУЧНА ЈЕВРЕЈСКА ОБИТКА
У СКОПЈЕ

COMMUNAUTE ISRAËLITE — SKOPLJE

№ 480

Skopje, le 4 août 1925

À Monsieur

délivré à M. Joseph Behar,
Directeur de l'École Israélite à Skopje, lequel
a été élu comme délégué au Congrès Mondial
des Juifs Sépharades, qui aura lieu du 13 au 15
août à Rome.

Monsieur Behar, est autorisé de représen-
ter notre Communauté dans
les discussions et travaux du Congrès
de caractère

J. Behar

Le président:
Dahy Sepala

ЈЕВРЕЈСКА ОБИТКА
У СКОПЈЕ
קומוניטע ייִדישע
אױטאָריטעט
מ.ס.

Commune séparée de *Chitje*

Ррн VDI 2.

Pouvoir par lequel M. *Morice De Hays*, avocat
est autorisé de représenter notre Commune séparée de *Chitje*
— — — — — comme délégué à la Conférence des Associations des Juifs
Sépharades et Orientaux qui aura lieu à Rome du 13 au 15 août 1925.

La secrétaire
P. Looze

Le président
Dahy in cuor

Chitje, 30 juillet 1925.

למען: יפוי כוח ליוסף בכר, מנהל ביה"ס היהודי בסקופיה, שנשלח כציר נבחר לקונגרס עולמי של
יהודים ספרדים, אשר התקיים ב-13-15 באוגוסט 1925 בווינה.
למטה: יהודי שטיפ בחרו בעו"ד מוריץ די מאיו מבלגראד לייצגם בקונגרס.

„משרד הרבנות“ ביטול”
РАВИНАТ ЦРКВ. ШКОЛСКЕ ЈЕВР. ОПШТИНА

БНТ 57 _____
(телефон 57)

Бр. 83
926.

תעודה

מצד הרבנות הראשית וועד הכולל במונאסטיר, מעידים אנו בזה, שהגברת **לאה בן דוד** מורה ונגנת בעירט שמשכה במשך השנים תרפ"ה תרפ"ו הייתה החלוצה הראשונה שבאה ממרץ יסלץ, לשמש בעירט במשרות הנ"ל

והייתה החלוצה בעבודת העברית ובהלכה את **הגן** גם בית הספר, ושעורי ערב, במרץ נפלא, ובמסירות נפש, והייתה אחת הנפשות יקרות הנולדות.

על פי בקשתה לשאול לחרונו החטובה, כמזכיר לב עובדים היינו, להקדים ולהסדר, ומעבודתה הישגה על סגל.

חזונו האזורים את התעודה, ותמלילים עליה ועל קדושתה הפריה ככל מקום שיהיה צורך להמליצה זו.

מצד הרבנות וועד הכולל, אנו מחמיאים לגב' **לאה בן דוד** על עבודתה ושמע ישראל לברכה בקרב עמנו.

מונאסטיר סוף חודש זמח תרפ"ו לבע

נשיא העדה
מנו יצחק אשכול

הרב הראשי
אבנר יוסף גליץ

תעודה לגב' לאה בן-דוד: "מצד הרבנות הראשית וועד הכולל במונאסטיר, מעידים אנו בזה, שהגברת לאה בן דוד, מורה ונגנת בעירנו, שמשכה במשך השנים תרפ"ה-ת"ו, והיא הייתה החלוצה הראשונה שבאה מארץ ישראל לשמש בעירנו במשרות הנ"ל, והיא התחילה בעבודת העברית ונהלה את הגן, גם את בית הספר, ושעורי ערב, במרץ נפלא, ובמסירות נפש, והיא אחת הנפשות יקרות המציאות..." (ראה כאן, עמ' 186).

МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ
 Бр.114725/33-ХУ
 25 децембра 1933 год.
 Београд

САВЕЗУ ЈЕВРЕЈСКИХ ВЕРОИСПОВЕДНИХ ОПШТИНА

Београд

Усвајајући молбу Савеза јеврејских вероисповедних општина у Београду бр.4011/33, а на основи §-18 Закона о верској заједници Јевреја у Краљевини Југославији г. Министар правде, под бр.114725, од 25 децембра 1933 год., изведео је донети следене решења:

"Одобравам р. Ешкецази Моши, свештенику јеврејске вероисповедне општине у Битољу, из Палестине, да може вршити своје верске функције код поменуте општине до краја априла 1934 године."

По наредби Министра правде,
 Шеф отсека-Инспектор:

Сл. Хранисављевић, с. р.

/М. П./

Препис веран оригиналу,

Генерални секретар:

[Handwritten signature]

לפי בקשת איגוד הקהילות היהודיות בבגראד, אישר משרד המשפטים של יוגוסלביה (אישר מס' 114725, מ' 25 בדצמבר 1933) "לר' משה אשכנזי מפלשטינה, רבה של הקהילה היהודית הדתית בביתולה, שיוכל למלא את תפקידי הדתיים בקהילה זאת עד סוף אפריל 1934". (ראה כאן, עמ' 183).

Нареждане за лицата отъ еврейски произходъ Къде сж длъжни да се явятъ

Областното полицейско управление съобщава, че всички лица отъ еврейски произходъ, дошли въ Скопска област отъ съседни и други държави следъ 6 априлъ 1941 година и нѣматъ постоянно мѣстожителство тукъ, най-късно до 30 т. м. сж длъжни да се явятъ въ Областното полицейско управление, стая № 106, III етажъ, за уреждане на положентето имъ.

Неявилитѣ се ще бждатъ наказани, съгласно действащитѣ въ страната закони.

באוקטובר 1941 פורסמה בסקופיה פקודת המשטרה הבולגרית, לפיה חייבים כל הפליטים ממוצא יהודי, הנמצאים בנפת סקופיה, להתייצב עד ה-30 באוקטובר לכל המאוחר, "להסדרת מצבם". (ראה כאן,

צמ' 198).

МИНИСТЕРСТВО НА ВЪТРЕШНИТЕ РАБОТИ И НАРОДНОТО ОБРАЗОВАНИЕ
КОМИСАРИАТЪТ ЗА ЕВРЕЙСКИТЕ ВЪПРОСИ
 СОФИЯ, БУЛ. „ДОНДУКОВЪ“ № 61

<p>До Господина Делегата при еврейската община</p> <p><u>гр. С К О П И Е</u></p>	<p>Телегр. адрес: Комисариатът еврейските въпроси, София</p> <p>Телефони: 25-46; 25-47; 25-48; 70-46</p> <p>Копие на Комисариатът на еврейските въпроси № 11 26. I. 1943 год. гр. Скопие</p>		
<p>Ваше съобщение 2</p> <p>Отлично</p>	<p>Ваше съобщение от 15. I. 1943 год.</p>	<p>Наше съобщение от 21 Януар 1943</p>	<p>Наше въвеждане 1575</p>

Съобщава Ви се, че заповѣдта Ви № 1, издадена въз основа на чл. 19 от Наредбата на Министерския съвет от 26. VIII. 1942 год., е одобрена от Господина Комисаря съ забележка, да се допълни, като се прибави нова ТОЧКА 9, а именно: "забранява се на евреите да посещават магазините и пазарниците по-рано от 10 часа преди обѣдъ въ всички дни".

Отговорете, какви сѫ съображенията Ви, евреите да могат да посещават Народния театър въ празнични дни, а не въ нѣкой другъ день презъ седмицата, напримѣръ сѣбота?

Одобрена е и заповѣдта Ви № 2, издадена въз основа на чл. 21 отъ същата наредба.

И двете заповѣди могатъ, следъ поправката, да бъдатъ приведени въ изпълнение.

На вратите на хотелите и заведенията, забранени за посещения отъ евреи, чаредете да се поставятъ означения, по приложенъ къмъ настоящето образецъ, даденъ отъ Комисариатството, като се следи най-зорко за приложението на това наредждане.

ПРИЛОЖЕНИЕ: 1 образецъ.

Получено от: *Шавровъ*
 Л. Павлова

תשובת הקומיסריון בסופיה על מכתבו של א. זכדייב מ־15 בינואר 1943, בה נכתב בין היתר: "אנו מודיעים לך שפקדתך מס' 1, שהוצאה על יסוד סעיף מס' 19 של פקודת מועצת המיניסטרים מ־26 באוגוסט 1942, אושרה ע"י ארון הקומיסאר, עם הערה שצריך להוסיף סעיף חדש, מס' 9, לפיו: "נאסר על היהודים לבקר בחנויות ובשווקים מוקדם יותר משעה 10 לפני הצהריים בכל ימות השבוע".

Во Всесоюзная Академия
 Кооперации и Экономии
 СССР

Заявление

- от: Самуил Борисов Асаян (3 мес.)
 Дико С. Асаян (3 мес.)
 Григорий Абрам Кангерова (4 мес.)
 Абрам Григорий Кангерова (4 мес.)
 Майя Тога Колева (4 мес.)
 Колеф Колеф Рудев (2 мес.)
 Исак Колеф Рудев (3 мес.)
 Абрам Колеф Рудев (2 мес.)

Всесоюзная Кооперация,
 В связи с тем что нами
 уже проделано в 17. Приказа и Указа
 В соответствии с данными и документами с
 чашечкой в Киевской области Коопе-
 рации
 Эти пункты являются, да и
 уже введены в действие на территории
 нашей.

21. Москва 1943
 17. СССР
 Колеф К. Рудев

С. Самуил
 Дико С. Асаян
 Г. Григорий
 А. Абрам

פקסימיל בקשתם של שמונה ראשי משפחות יהודיות שמוצאם מהעיר פרישטינה. הבקשה נמסרה ב-21 במרס 1943 לפי דראגאנוב, מפקד מחנה "מוגופול". העצורים מציינים שכל המסמכים והתעודות שלהם נמצאים בקונסוליה האיטלקית בסקופיה ומבקשים לכלול אותם בדשימת נתינים זרים. העותרים לא נענו כלל, וכולם נשלחו לטרבלינקה. ואלה שמות המבקשים (בסוגריים — מספר בני משפחתם): שמואל בוכור עשאל (3), אליהו ש. עשהאל (3), מרדכי אברהם קאלדרון (4), אברהם משה קאלדרון (4), מאיר יהודה כהן (4), יוסף יצחק ראובן (2), יצחק יוסף ראובן (3), אברהם יוסף ראובן (2).

С П И С К И

на аташе отъ оръпанскаго проєктора, брѣна крѣтомъ на рѣ.Сѣвѣнѣ - Сѣвѣнѣ

Всѣмъ чинамъ и лицамъ на чинахъ
 Командиромъ и Начальникомъ Брѣны
 № 1209
 9-го Априля 1946 г.

Делителю на рѣ.Сѣвѣнѣ
 Начальнику Брѣны
 Начальнику Брѣны
 Начальнику Брѣны

до Подполковника
 Сѣвѣнскаго полка
 ордена ордена
 рѣ.Сѣвѣнѣ

Въ извѣстїи на "жиза отъ аррѣстанта проєктора, брѣна крѣтомъ на рѣ.Сѣвѣнѣ, които са задъ-търѣни и не можѣта да дадатъ вѣдѣнїи въ затѣра-Сѣвѣнѣ.

Въ извѣстїи на Подполковника Командира, брѣна крѣтомъ, которѣ и жѣта садрѣтъ жѣта са Командиромъ рѣ.Сѣвѣнѣ.

ИЗДАВАМЕ:

ИЗДАВАМЕ: /И. Командиромъ/

1. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
2. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
3. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
4. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
5. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
6. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
7. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
8. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
9. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
10. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
11. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
12. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
13. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
14. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
15. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
16. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
17. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
18. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
19. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
20. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
21. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
22. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
23. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
24. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
25. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
26. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
27. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
28. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
29. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ
30. АТАШЕ ОТЪ ОРЪПАНСКАГО ПРОЕКТОРА, БРѢНА КРЕТОМЪ НА РЕ.СЕВЕНЕ

ИЗДАВАМЕ: /И. Командиромъ/

ב-9 באפריל 1943 שלח יורוסלב קאלצ'יץ, סגנו של א. בלב, דרישה של 29 יהודי סקופיה לשעבר, שומלעו או שלא יוכלו לחזור אותם במחנה דיכתי, ובקשה להסביר מתי ואיך עוד כל אחד מהם את הצייר. תשובת סקופיה נשלחה על אותו דף עצמאי החסורים בכתיב הדי.

Kriegsgefangenenpost
Correspondance des prisonniers de guerre

25.2.43
-13
d

An Zürich
A Abgeriest

Ado Zürich

Empfangsort: Skopje
Lieu de destination

Straße: ad. Bexarile (2255) 1017
Rue

Kreis: _____
Arrondissement

Landesteil: Sofia
Dépt. Сопяново

Gebührenfrei Franc de port!

מספר קטן של יהודי מקדוניה ניצל, הודות לשבייה בידי הגרמנים. עד 11 במארס 1943 התנהלה התכתבות בינם לבין משפחותיהם לפי כל כללי אמנת ז'נבה. אחרי תאריך זה, הוחזרו לשבויים מכתבים שלהם (שהיו בעלי טופס המיועד לתשובה), בתוספת הערה בשפה הגרמנית קולקלת: Zurig / Abgeriest (להחזיר — נסעו)

ТВЪРДЕ БЪРСО.

ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ
ГЕВГЕЛИ
ДАВЪЧНО УПРАВЛЕНИЕ
№ 11/12
1943
Г-р ГЕВГЕЛИЯ

КОМИСАРИ ПОСТАВЯЩИЯТЪ ВЪПРОСИ
при общината

Домътът: гр.С'КО П'И Е.
СА БЪРСО. 21
Вж. № 245
27.11.1943 год.

Г-нъ Комисаръ,

Съ постановление № 31 на Министерския съветъ, взето въ заседание му отъ 24.11.1943 год. протоколъ № 143, се отнематъ въ полза на държавата:

1/ на Радумъ Ишуа Мануелъ отъ Гевгели, прадино мѣсто оценено за 4.000 лв.
на Мануелъ Ишуа Мануелъ - Гевгели единъ етажъ на къща, общината на която не се определя допълнително.

Отъ представенитъ документи, искани съ писмо ббр.1 къмъ 3 т.1 отъ ар.наредба, сждитъ новостаниха удостоверение съ следнитъ условия:

1/ Рекула Ишуа Мануелъ съ общ.дан. 194255.-
194350.-} = 105.-

2/ Мануелъ Ишуа Мануелъ а/къмъ общ.1942 ... 647.-
1943 ... 588.-} 1835
б/къмъ държавата 830
в/за наемъ отъ 24Х/42-11-III/43 1084+3149.-

Всичко 3254.-

тъй като сждия е далъ подъ наемъ, етажъ и коридоръ оставенъ за него, а живѣлъ въ етажъ, който се отнема за държавата.

Понеже при изселване на Мануелъ Ишуа Мануелъ при списа на вещитъ, сж намѣрени налични суми, съ писмо № 11 отъ 20-III 1943 год. до околийския управителъ Гевгели, искахъ отъ тия намъ лични суми да се внесатъ дълговетъ, сждия обаче ме отправи къмъ Васъ - да ми се брой сумата.

Понеже трѣбва веднага да изпратя цѣлото досие въ Дирекцията, моля нареждането Ви да ми се преведе горната сума 3.254, за да бжде внесена: по чекова смѣтна № 29, на общината и на държавния бирникъ, тъй като ако наложимъ запоръ върху сумитъ отъ движимоститъ, ще се забави преписката.

Директоръ на Давъчното управление:

[Handwritten signature]

25- במאָרס שיגרה לשכת המס מג'בג'ליה מכתב לקומסריון לענייני יהודים בסקופיה, שבו היא מבקשת סך 3.254 לב, סכום שנשארו חייבים לה מנואל יהושע מנואל ואשתו רבקה, יהודים שהוגלו. ביתם ומגרשם הולאמו עוד בנובמבר 1942.

На № 27234
и Къиз № 296 отъ 2.VIII.1943 год.

Уведомявамъ Ви, че продажбата на
движими имущества на лица отъ еврейски
произходъ въ гр. Струмица е привършена и
сумата въписана въ Б. П. Важа, която възлиза
на стойность 220.884 лева.

ДЕЛЕГАТЪ НА КОМИСАРИ
ЗА ЕВРЕЙСКИТЕ ВЪПРОСИ:

[Signature]
/гв. Захариев/

Мн. Бързо!

ДО ГОСПОДИНЪ
КОМИСАРА ПО ЕВРЕЙСКИТЕ ВЪПРОСИ
ПРИ СКОПСКАТА ОБЩИНА
Гр. С К О П И Е.

ЦЕНТРАЛНА АДМИНИСТРАЦИЯ
НА ДАНЪЧНО УПРАВЛЕНИЕТО
№ 1764
8. 1943
Гр. ВЕЛЕСЪ

№ 1502208
40. V 1943 год

Господинъ Комисаръ.

Управлението ми получи отъ Околийскиятъ полицейски на-
чалникъ гр. Велесъ разни движими вещи останали отъ изселено
еврейско семейство,

Вещитъ се преха съ протоколъ и подробенъ описъ, които
се съхраняватъ въ Управлението ми.

Моля, да ми се разреши да ги продадемъ, тъй като пог-
мешението въ което се съхраняватъ вещитъ е необходимо за
нуждитъ на Управлението ми.

Също така да ми се даде пълно указание за реда и на-
чина на продажбата на въпроснитъ вещи, да не изпадна
къ грѣшка.

ДАНЪЧЕНЪ НАЧАЛНИКЪ

סטרומיצה: לא ידוע לנו מספרם המדויק של יהודי סטרומיצה ב־11 במארס 1943, אך כ־4 חודשים
לאחר העברתם לטרבלינקה, ב־2 באוגוסט, דיווח איוואן זכרייב לממונים שלו בסופיה, שנסתיימה
מכירתם של הנכסים הניידים שהיו שייכים לאנשים ממוצא יהודי, והסכום של 220.884 לב הועבר לבנק
הלאומי הבולגרי.

מהעיר ולס נשלח ב־8 במאי 1943, מכתב לקומיסריון לענייני היהודים בסופיה, ובו שאלה, אם מותר
להם למכור את נכסי ולא־ניידי שנשארו לאחר הגליית המשפחה היהודית.

Bedürftiger Weihnachts Stempel O.K.

134/Br. D. Nr. 290/43

Anforderung von Juden

An
Stadtschreiber
Focalisariet für jüdische Angehörigen,
S. R. O. U. U.

Zur Ausstattung der Standortkommandatur, der deutschen militärischen Dienststellen und den neu einzureisenden deutschen Wehrmacht-Einheiten und deutscher Offiziers-Wohnungen bitten wir um Zuweisung folgender Möbel und Gebrauchsgegenstände aus den jüdischen Beständen:

- 1.) 1 gut erhaltenes Klavier
- 2.) 2 Gitarren
2 Violinen
1 Akkordeon
1 Gramophon und 100 Schallplatten
- 3.) alle Schreibmaschinen in deutscher (jüd.) Sprache
- 4.) 4 Schreibstühle mit allen Zubehör (Vorhänge u. d.)
4 Stühle dazu
- 5.) 8 Zimmerschneidbretter (Partner) 3 x 4 m
- 6.) 30 Tischdecken
- 7.) 20 Kumpel, Vorhänge und
6 für Kleinfamilie
- 8.) 3 Staubsaugapparate
- 9.) 30 Tische
3 große Tische
60 Stühle
- 10.) 10 Hauchtlische mit 40 Anchenwechsef
- 11.) 15 Kleiderschränke
- 12.) 5 Kumpel, Betten und
60 Gemituren Bettwäsche
- 13.) 5 Christelangen
- 14.) 12 Sessel und
2 Sofas aus Leder
- 15.) 11 Spiegel (1 großer)
- 16.) 5 Bücherschränke (klein)
- 17.) 30 große Bilder, 10 5 1/2 m

- 18.) 4 Tischlampen
- 19.) 7 elektr. Klingeln mit Drähten = 7
- 20.) 6 große Kreiselochter mit 30 Glühlampen
- 21.) 2 Herde und
6 Ofen mit Rohren
- 22.) 3 elektr. Kochplatten (zweitsellig)
- 23.) 10 Porzellanartikel (Teller, Tassen, etc.)
- 24.) alle Bücher in deutscher Sprache
- 25.) 5 Motorräder
1 Motorrad
- 26.) 1 Barfett und
1 Krodenz
- 27.) 15 Kristallfliegen für Wein
15 Kristallfliegen für Orange
15 Kristallfliegen für Wasser
15 Kristallfliegen für Bier
- 28.) 30 Handlanger
30 Gläser
30 Bierlanger
30 Untertassen
12 Kuchenteller
60 Suppenlöffel
- 29.) 60 Kaffeelöffel = 60
60 Gabeln = 60
60 Messer = 60
60 Teller = 60
60 Tassen = 60
- 30.) 10 Schachparolen = 10
- 31.) 3 Parakultrifon = 3
- 32.) 3 Fotoapparate

Hauptmann u. D. W. St. Oltz

יומיים לאחר כליאת יהודי מקדוניה לקראת השמדתם, ב-13 במאוס 1943 דרשה מפקדת הווהרמאכט בסקופיה את הנחה מהרכוש היהודי הנשרד: פסנתרים, כלי נגינה אחרים, שטיחים פרסיים, תכולות בתים, כולל תמונות, ספרים (בשפה גרמנית) ועוד, כל זאת כדי לסדר ולרטה את מועדון הצבא הגרמני ודירות של הקצינים. הבולגרים תידגמו לשפתם את הדרישות ומילאו אותן במלואן. (מתוך הארכיון ההיסטורי בסקופיה).

סקופסקי
אבלאסעני-זאטוורף
 № 2310
 11-11-1944
 - סקופיה -

До Господина
К И М Е Т А
 на гр. Скопие
 /Представителя на Комисаря
 по едроземитѣ въпроси/

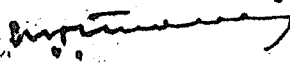
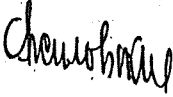

Моимъ разпорѣжданото Ви, Господианъ Ивасте, да ни се отплати
 нѣтъ за ползувано наследованитѣ, овъ въ областта Ви, еврејски еко-
 номически инструмѣнти и инвентаръ отъ вѣковно популѣраци и не-
 тнотѣ ниа работни и неосложниа нужда.
 Въ зашторѣ има околу 1000 зашторѣника и околовдно вносе
 отъ тѣмъ, стрѣдѣтѣ отъ Кошницѣ, бѣше да нѣмо да нѣтъ отъ тѣ-
 нѣ.

• Коментарието ни зашторѣникѣ за забовѣнење въ градѣ а евреј
 зацо отъ работни форманности и, брѣнѣнѣнѣи, по прѣдѣлѣнѣи, ни
 и прѣдѣлѣнѣи економическиа инвентаръ мога да се одѣдо еше въ е-
 ниа инвентаръ око ниа едроземитѣ.

Въ вѣдѣна ни нѣтъ зашторѣника, и, работни економическиа инвентаръ
 вѣнѣтѣ с. постѣлѣ да обложѣна стрѣдѣтѣ, во нѣ, аниѣна инвентаръ
 нѣнѣтѣ.

• Шо вѣнѣ моимъ да ни се отплатѣтѣ и стрѣдѣтѣ, се нѣнѣ
 вѣнѣ одъ ниа економическиа инструмѣнти, но нѣнѣтѣ, коментѣрѣи
 нѣнѣ-и, здѣнѣтѣ, по нѣ да дарѣнѣ дѣнѣи економическиа инвентаръ.

Д-р П. Стамбовъ /

 Д-р П. Стамбовъ /

לפי בקשת הנהלת בית הכלא המחוזי של סקופיה, מס' 2310 מ-4 באפריל 1944, שם היו באותה עת
 כ-1,000 כלואים, העניקה להם עיריית סקופיה 173 פריטים שהוצאו ממרפאות רופאים ומרפאים יהודים
 בסקופיה. (מתוך הארכיון ההיסטורי של סקופיה).

О П И СЪЬ
НА ЗЪБНИМАРОСКИТЕ ИНСТРУМЕНТИ ПОЛУЧЕНИ ОТЪ СКОПСКАТА ГРАДСКА
ОБЩИНА ЗА ВРЕМЕННО ПОЛЗВАНЕ ОТЪ СКОПСКИЯ ОБЛАСТЕН ЗАТВОРЪ

№ по редъ	Брой	Наименование на инструмента	Забележка
1.	1	Крайна Зъболъкарска машина безъ колечникъ	
2.	3	Запасни части за същата машина	
3.	2	Гумони пуостера отъ 2 наставки	
4.	1	Стъклона чашка за дезинфекция майко осупена	
5.	1	Гумона Паничка за бъркане гипсъ	
6.	5	Дюла за валонс корони	
7.	1	Дръжка за осикъ въ три части	
8.	1	Инструментъ за роекция на корони	
9.	2	Скалпюла	
10.	8	Различни клещи	
11.	1	Шприцовка за вода	
12.	1	- " - Карпулъ	
13.	1	- " - Фишеръ	
14.	1	- " - Рекордъ 1 ос.	
15.	1	Свърделъ за корони	
16.	1	Ръчна Лупа	
17.	5	Огледалца за уста съ дръжки	
18.	2	- " - " безъ дръжки	
19.	6	Стари Шпатули за циментъ	
20.	1	Малък ножъ за вроскъ	
21.	18	Сонди	
22.	14	Инструменти за пълнене	
23.	10	Инструмента за чистене азбентъ камъкъ	
24.	3	Зентиметри	
25.	1	Инструментъ за азби по Ивори	
26.	1	Техническа пила	
27.	2	Шпатули за бъркане на гипсъ	
28.	7	Разни ножици	
29.	1	Метална кутия за памукъ	
30.	1	Дървонъ отетоскопъ	
31.	3	Дървени инструменти за капсене на живакъ	
32.	2	Стъклони спиртни ламби	
33.	1	Порцелановъ хаванъ за амалгаша отъ дръжка	
34.	1	Стъклона хаванъ отъ 3 дръжки	
35.	5	Стъклони плочи за бъркане циментъ	
36.	1	Стъклона кутия отъ металенъ капакъ за марля	
37.	11	Мажкици за долни мѣрки	
38.	11	- " - " Горни	
39.	5	- " - " коронки	
40.	2	Полулжжици	
41.	2	Гумони пръстени	
42.	2	Дървени касетки за свърдоли	
43.	1	Дървона наставки за карпулишприцовки	
44.	1	- " - " - " фишершприцовки	
45.	2	Стъклони кутии за сонтични свърдоли	
46.	2	- " - " - " стъклони безъ капакъ	
47.	2	Инструментъ за матрици	
48.	1	Токпечиски дъета за гипсъ	
49.	4	Броя пипети	
50.	1	Стъклона пловалница безъ капакъ	
51.	8	Щанци за коронки	
52.	1	Малка наковалня	
53.	1	Стенна ламба	

безъ цилиндъ

ДИРЕКТОРЪ :

КАСИЕРЪ :

דו"ח הקונסול הכללי של גרמניה בסקופיה, ארתור ויטה (ראה כאן, עמ' 211–215) מ-18 במארס 1943, נשלח לברלין באמצעות שגריר בסופיה, אדולף היינץ בקרלה (Adolf Heinz Beckerle). למעשה ביקר בקרלה, לבוש במדי פאר של קצין הס.א., עם רעיתו בסקופיה ב-21 במארס 1943, עשרה ימים לאחר כליאתם של יהודי מקדוניה במחנה "מונופול" וערב שילוחו של המשלוח הראשון לטרבלינקה. בקרלה נתקבל בסקופיה בקריאות שמחה ובריקודי מעגל ברחובות העיר. יש לציין שקודם לכן הוחלף שמו של רח' סאטויאן נובאקוביץ', מדינאי, היסטוריון וסופר סרבי ידוע (1842–1915), ונקרא רח' אדולף בקרלה. בשובו לסופיה שלח בקרלה את דו"ח הקונסול ויטה למשרד החוץ בברלין, בצירוף מכתב-לוואי כולקמן:

ש ג ר י ר ו ת ג ר מ נ י ה

סופיה, 26 במארס 1943

(נתקבל בברלין ב-2 באפריל 1943)

ס ו ד י

A 367/43 g

בתוספת למברק מ-16 בפברואר ודין וחשבון מ-23 בפברואר ש.ז.

A 235/43 g

הנדון: גירושם של יהודי מקסוניה ותרסקיה.

3 נספחים (כ"א ב-4 העתקים)

3 כפולים.

רצוף בזה דו"ח מסכם של הקונסוליות הכלליות בסקופיה ובקאוואלה על גירושם של היהודים ממקדוניה ומתרסקיה.

מדו"ח הקונסוליה הכללית בסקופיה ראוי לתשומת-לב מיוחדת הבעת הסיפוק של אוכלוסיית מקדוניה עקב גירוש היהודים ותגובתם המבטאה שמחה, במיוחד בשוק למצרכי המזון, לעומת התנהגותם המתועבת של הרשויות האיטלקיים.

גירוש היהודים מתרסקיה נסתיים: 4219 יהודים כבר עזבו את לום, והובלו באוניות לווינה, משם יועברו לשטחים במזרח.

שילוחם של היהודים מסקופיה החל בהתאם לתוכנית ב-22 במארס ויטתיים באפריל.

(—) בקרלה

אל משרד החוץ ב בר ל ין

A.A. eing - 2 APR 1943

Deutsche Gesandtschaft

Sofia, den 26. März 1943

A 267/43

Im Anschluss an den Drahtbericht Nr. vom 16.2. und den Bericht vom 23.2. d. J. - A 235/43 S

Inhalt: Aussiedlung der Juden aus Mazedonien und Thrazien.

2 Anlagen (je vierfach)
3 Doppel

~~Geheim~~

822

2 4 3

In der Anlage werden je ein Abschlussbericht der Generalkonsulate in Skopje und Kavalla über die Aussiedlung der Juden aus Mazedonien und Thrazien vorgelegt.

Aus dem Bericht des Generalkonsulats in Skopje verdienen besonders die Genugtuung der mazedonischen Bevölkerung über die Aussiedlung der Juden und deren günstige Wirkung insbesondere auf den Lebensmittelmärkte sowie die ablehnende Haltung der italienischen Amtstellen hervorgehoben zu werden.

Die Aussiedlung der Juden aus Thrazien ist inzwischen abgeschlossen worden; 4219 Juden haben bereits den Ort verlassen und werden auf Schiffen nach Wien transportiert, um von dort in die Ostgebiete gebracht zu werden.

Der Abtransport der Juden aus Skopje hat programmäßig am 22. März begonnen und wird im April beendet sein.

Handwritten notes:
1) ...
2) ...
3) ...
4) ...
5) ...
6) ...
7) ...
8) ...
9) ...
10) ...
11) ...
12) ...
13) ...
14) ...
15) ...
16) ...
17) ...
18) ...
19) ...
20) ...
21) ...
22) ...
23) ...
24) ...
25) ...
26) ...
27) ...
28) ...
29) ...
30) ...
31) ...
32) ...
33) ...
34) ...
35) ...
36) ...
37) ...
38) ...
39) ...
40) ...
41) ...
42) ...
43) ...
44) ...
45) ...
46) ...
47) ...
48) ...
49) ...
50) ...
51) ...
52) ...
53) ...
54) ...
55) ...
56) ...
57) ...
58) ...
59) ...
60) ...
61) ...
62) ...
63) ...
64) ...
65) ...
66) ...
67) ...
68) ...
69) ...
70) ...
71) ...
72) ...
73) ...
74) ...
75) ...
76) ...
77) ...
78) ...
79) ...
80) ...
81) ...
82) ...
83) ...
84) ...
85) ...
86) ...
87) ...
88) ...
89) ...
90) ...
91) ...
92) ...
93) ...
94) ...
95) ...
96) ...
97) ...
98) ...
99) ...
100) ...

Handwritten signature: Beckeb

R207602

H522299

An die

Auswärtige

Legation

Handwritten address: Berlin, Unter den Eichen 107, 1000 Berlin, W. 1000

480314

- 2 -

№	שנה	שם	מין	מעמד	תאריך	מקום	הערות
№	שנה	שם	מין	מעמד	תאריך	מקום	הערות
22	5	Lea FESE Ischack	w	EH	1893	Bitolja Hireloff 4	Jugoslavien
23		Hole "	w	So	1825	"	"
24		Salomon "	m	So	1825	"	"
25		Strea "	w	To	1929	"	"
26		Lepe "	m	So	1830	"	"
27	6	Abram Salomon Sahinovic	m	EH	1896	Apriloff 7	Genotvire
28		Hana Abram	w	Ehfr	1898	"	"
29		Sara "	w	To	1924	"	"
30		Salomon "	m	So	1825	"	"
31		Halamba "	w	To	1928	"	"
32		Kalof "	m	So	1898	"	"
33		Dora "	w	To	1933	"	"
34		Josef "	m	So	1834	"	"
35		Lingo "	m	So	1936	"	"
36		Retron "	w	To	1938	"	"
37		Mosche "	m	So	1942	"	"
38	7	Gabriel Mosche Mosche	m	EH	1913	Apriloff 2	Kutokolov
39		Klara Gabriel	w	Ehfr	1917	"	"
40		Jeanne "	w	To	7.27	"	"
41		Mosche "	m	So	1938	"	"
42	8	Klara Mosche Moschi	w	EH	1893	Tscholan 21	"
43		Sabitai "	m	So	1920	"	Estenow

דף מתוך רשימה מס' 56, ובה 22 שמות. המבוגרת בהם היא לאה אישח מביטולה, ילידת 1883, והצעיר הוא משה בן אברהם צדיקריי, יליד 1942.

JEVREJSKI HISTORICKI MUZEJ - PRAHA

2621, 2.12.1943

M. B. J.
Familie
mitglieder
Familien

Liste Nr. 56

SONEN JÜDISCHER HERKUNFT AUS DEM KONZENTRATIONSLAGER
S:K.O.P.J.E. (MÄRZ 1943)

IN DIESER LISTE WERDEN AUFGEFÜHRT:

25 FAMILIEN MIT

102 FAMILIENMITGLIEDER

ABKÜRZUNGEN ZU SPALTE 4:

Männlich — M

Weiblich — W

ABKÜRZUNGEN ZU SPALTE 5:

Familienhaupt — FH

Ehefrau — Ehf

Tochter — To

Sohn — So

Vater — Va

Mutter — Mu

Bruder — Br

Schwester — Schwe

Schwager (in) — Schwa

Onkel — On

Tante — Ta

Nichte — Ni

Enkel — En

רשימה מס' 56 של אנשים ממוצא יהודי, הנמצאים במחנה ריכוז בסקופיה, במאוס 1943. ברשימה
מוצגות 25 משפחות, המונות 102 נפשות.

כל הרשימות נמצאות במויאן היהודי ההיסטורי בבלגראד, מס' 2621.

572 c bis

**Internationales Komitee vom Roten Kreuz
Zentralstelle für Kriegsgefangene**

Referenz:

C.C.Y.4973

GENEVE, den 23. Dezember 1943

AL/CG

H	A. NAVON Jakob No. 514 STALAG XII F Deutsches Reich
---	---

Das Internationale Komitee vom Roten Kreuz beehrt sich, Ihnen nachstehend die auf Ihre Anfrage vom 12. IV. 43. erhaltene Antwort bekanntzugeben: Laut Auskunft des Bulgarischen Roten Kreuzes, haben NAVON Mato und seine 5 Kinder das Land nach einer unbekanntem Richtung verlassen.

Sollten dem I.K.R.K. weitere Nachforschungen zukommen, so würde es nicht unterlassen, diese Ihnen sofort mitzuteilen.

השבויים ביקשו לדעת מה קרה ליקיריהם, ופנו לצלב האדום הבינלאומי. תשובת האירגון לא אחרה לבוא: "לפי מידע שנמסר לנו ע"י הצלב האדום הבולגרי, עזבו (וכאן באו השמות) לכיוון בלתי ידוע..." תשובת הצלב האדום הבינלאומי מן ה-23.12.1943 ליעקב נבון, בה מודיעים לו שאשתו וחמשת ילדיו עזבו את מקום מגוריהם לכיוון בלתי ידוע.

הערות

הערות

- 1 בשן, שבייה ופרות, עמ' 188.
- 2 שו"ת מהרי"ט, ח"ב, סי' טז.
- 3 שו"ת מהרשד"ם, או"ח, סי' לד.
- 4 שו"ת מהריב"ל, ח"ב, סי' עב.
- 4* הידוע ברבני אשכנז שהשתמש בראשי התיבות ס"ט היה ר' צבי בן יעקב הירש יליד וילנה, שהתחנך בבית מידרשו של ר' אליהו קובו בסלוניקי וחתם בתשובותיו: חכם צבי אשכנזי ס"ט. חכם צבי היה רבה של קהילת סארייבו (בוסניה) בשנות השמונים של המאה ה-17, אחד-כך כיהן בקהילות אה"ו (=ראשי תיבות של שמות הערים הגרמניות אלטונה, האמבורג, ונדסבק, שקהילוחיהן התאחדו ב-1641) ומשם עבר לכהן כרבה של קהילה האשכנזית באמסטרדם והיה מעורב בפולמוס נגד נחמיה חייא חייק, הנוכח כאן כרבה של סקופיה.
- 5 וייזמן-זיסי (1971–1976); הצלב והמנורה, 1977, עמ' 147–157.
- 6 מגזין (1876), עמ' 41–51; אוצר טוב (1878), 1–10, 17–25, 41–42.
- 7 גלנטי, תעודות (1931), עמ' 51.
- 8 דברי חפץ, דף קמו, א.
- 9 בית דוד, דרוש נב, דף קיג, א.
- 10 אהל יוסף, או"ח, הלכות פסח, סי' ט.
- 11 שם, הלכות תולעים, סי' יז.
- 12 שם, הלכות פסח, סי' ט.
- 13 שם, הלכות תולעים, סי' יז.
- 14 שם, הלכות שבת, סי' ה.
- 15 דבר משה, ח"א, יו"ד, סי' לח.
- 16 עמנואל, מצבות, 1568.
- 17 צדור הכסף, חו"מ, סי' ז.
- 18 ספונות, כרך ח', תשכ"ה, עמ' דיט–דכא.
- 19 אבנטוב, כרך א', עמ' 132.
- 20 נחמה, תולדות, עמ' 548.
- 21 גלנטי, תעודות, עמ' 40.
- 22 בני שמואל, סי' סב.
- 23 תורת חסד, סי' יז.
- 24 פלוניץ היא דוידאן.
- 25 פרח מטה אהרן, ח"ב, סי' קיד.
- 26 עדות ביעקב, סי' כט.

- 27 קוסטיץ', עמ' 112.
- 28 שו"ת מהרשד"ם, אה"ע, סי' עד.
- 29 פרח מטה אהרן, ח"ב, סי' א.
- 30 מגן גבורים, סי' עט.
- 31 אין להחליפה בקהילה אחרת, קהילת קריובה שבדומניה, כפי שטוען יעקב גלד בספרו "היהודים הספרדים בדומניה", תל-אביב תשמ"ג, עמ' 55.
- 32 קוסטיץ', עמ' 105-108.
- 33 קולונמוס, פתגמים, עמ' 184.
- 34 הברמן, ספר היובל, עמ' 160-176.
- 35 שם, עמ' 161.
- 36 שם, עמ' 173-174.
- 37 רא"ם נולד ב-1452 לערך, נפטר ב-1525.
- 38 שו"ת רא"ם, סי' פב.
- 39 שו"ת מהרשד"ם, חו"מ, סי' פב.
- 40 קולונמוס, פתגמים, עמ' 189.
- 41 שו"ת מהרשד"ם, חו"מ, סי' דמט.
- 42 קורא הדורות, נב, ב.
- 43 קוסטיץ', עמ' 9-11.
- 44 שו"ת מהרשד"ם, חו"מ, סי' מו.
- 45 שו"ת מהרש"ך, ח"א, סי' לו.
- 46 שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סי' קמג.
- 47 שם, שם.
- 48 דברי ריבות, סי' שפז.
- 49 שם, שם.
- 50 שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סי' קמג.
- 51 שם, שם.
- 52 שו"ת מהרש"ך, ח"א, סי' לו.
- 53 שם, שם.
- 54 שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סי' קמג.
- 55 שם, סי' קנד.
- 56 תעודות אל"ם (1966), עמ' 3 ופקסימיליה מס' 1, מינואר 1627.
- 57 בית הדין השרעי הוא בית הדין של הקאדים, שופטים וחכמי דת מוסלמים, בעלי מעמד נכבד במערכת השלטון המקומית בארצות האיסלאם.
- 58 כתוב גם וארדאל או ב'ארדאר וסיראביה. נחל סראוה הפך לנחל-אכזב, ואין איש מתושבי סקופיה שידע על קיומו.
- 59 ואקאלופולוס, מקדוניה, עמ' 142.
- 60 Evliya Çelebi סייר במשך יותר מ-40 שנה באימפריה העות'מאנית ומחוצה לה, ורשם בנפקסיו פרטים רבים, לעתים מוגזמים, מהמקומות שבהם שהה.
- 61 פרח מטה אהרן, ח"ב, סי' נד.
- 62 ראה את הציור כאן, עמ' 34.
- 63 פרח מטה אהרן, ח"ב, סי' נד.

64 שם, שם.

65 שם, שם.

66 שם, שם.

67 שו"ת מהרשד"ם, חו"מ, סי' תסב.

68 גינסברג, אמונת, עמ' 7-28.

69 במכתב שנשמר במוזיאון היהודי ההיסטורי בבלגראד, קופסת סקופיה, ללא מספר, רשום ברבנות ביאלובאר, מס' 110 מיום 23 באוקטובר 1940, כתב ד"ר גינסברג לראשי קהילת סקופיה: "הנני מתכבד להודיעכם, שבקרוב אני עומד לפרסם מחקר על אודות קהילתכם, וזאת על בסיס המקורות היהודיים ומקורות אחרים. לכן מבקש אני לסייע לי ולשלוח אלי מסמכים מסויימים שיש בידכם. מאחר שהכתובת על שער בית הכנסת חשובה לי מאד, אבקשכם לצלמה ולשלוח לי את התמונה. בזמנו העתקתי אותה, אך רצוני ללמדה שנית על סמך התצלום, כדי לפרסם אותה לפי צורתה המקורית. נוסף לכך הייתי מבקש להעביר לרשותי רשימת חברי הקהילה (אני משוכנע שהיא מצויה בידכם). היא נחוצה לי, משום שלעיתים קרובות אני יכול לזהות שמות, שאני מוצא במקורות. לכן נחוצה לי גם רשימתכם, כדי לקבוע שורשיהן של משפחות מסויימות במקום. מהספרים הנימצאים בספרייתכם נחוצים לי "ברכת אברהם" ואחרים, אשר נכתבו ע"י רבנים בערכם. התוכלו לשלוח לי רשימת הרבנים במדיה ששמותיהם נחרטו בזכרוןם של בני קהילתכם הקשישים? אני עורך גם רשימת רבנים אשר כיהנו בסקופיה. אין צורך להדגיש חשיבותו של מחקר מסוג זה, במיוחד בימינו אלה. התלהבתי מאודת החיים של יהודי קהילתכם, אך מצטער אנוכי צער רב על כי עברה של קהילתכם, שנתברך במסורות כה יפות, אינו ידוע אצלכם. אלה שכוחבים על כך ניראה שאינם מכירים די הצורך את המקורות או שאינם מכירים אותם כלל. אבקש לשלוח אלי את מבוקשי, באשר גם לכם חשוב ודאי להכיר את עברה של קהילתכם ולהעניק לרברים פירסום".

70 ישעיהו ב.ב.

71 תהלים קלב, יד.

72 שם, כח, ט.

73 שם, כד, ז.

74 שם, קכו, ד.

75 שם, קיח, ג.

76 הברמן, עמ' 163.

77 טאדיץ, עמ' 500 (ראה גם פאקסימיליה בעמ' 41).

78 פרח מטה אהרן, ח"ב, סי' קט.

79 שם, סי' קיח.

80 קוסטיץ, עמ' 12-25.

81 דברי ריבות, סי' ש.

82 שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סי' קמג.

83 קוסטיץ, עמ' 21.

84 נאמן שמואל, סי' מו.

85 תעודות מחתע"מ (1958), עמ' 93.

86 חקקי לב, ח"ב, חו"מ, סי' מג, מד.

*86 ערב היה, ערב אחד

ערב שבמוצאי שבת

כאשר אדון יוסף

את ההבדלה אמר.

אונה נוג'ה, אירה די נוג'ה,

אונה נוג'ה די אלחה

קואנדו איל סינייור יוסף

איסטה דיניינדו לה הברלה.

- הקשיבו אנשים טובים, שימצו ההבדלה הזאת.
הקשיבו אנשים טובים, שימצו ההמולה הזאת.
הרוג אחד מוטל בשערי בשן.
לא תורכי ולא נוצרי לא נמצא איש שיקח אותו.
אז קמו השכנים לשוק העבירו אותו.
ההרוג היה חליל-פאשה.
87 ברכת אברהם, הקדמה.
88 שו"ת מהרשד"ם, חו"מ, סי' תנט.
89 בארות המים, יו"ד, סי' יב.
90 סקופיה וסביבתה, עמ' 8-9.
91 עמנואל, מצבות, 320.
92 קוסטיץ', עמ' 21.
93 דברי ריבון, סי' צו; תעודות אל"מ (1969), עמ' 109.
94 תעודות אל"מ (1963), עמ' 97.
95 שם, שם.
96 בשן, קשרים, עמ' קמה.
97 פרח מטה אהרן, ח"ב, סי' א.
98 שם, שם.
99 שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סי' קכב; חו"מ, סי' שסג; שו"ת מהרש"ך, ח"ג, סי' עו.
100 תעודות אל"מ (1966), עמ' 69.
101 שם, (1969), עמ' 38.
102 * שם, (1963), עמ' 60.
102 א שם (1966), עמ' 62.
103 שם, (1966), עמ' 68, 82, 102, 106.
104 שם, (1963), עמ' 32, מינואר 1619.
105 טאדיץ', עמ' 70.
106 שו"ת מהרי"ט, ח"ב, סי' קיא.
107 "מכס הקאפאן" — המכס שהיו גובים בומן שקילת הסחורה.
108 שו"ת מהרש"ך, ח"א, סי' טז.
109 טאדיץ', עמ' 141.
110 שם, שם.
111 טאדיץ', עמ' 155.
112 שם, עמ' 166.
113 תעודות אל"מ (1966), עמ' 78.
114 שם, עמ' 124.
115 תעודות מחתע"מ (1957), עמ' 39.

צייחקוגייס לה בואינה גינטי,
איסקוגייס איסטה הבדלה:
איסקוגייס לה בואינה גינטי,
איסקוגייס איסטה שימאטה:

און מאטאדו איי איג'אדו
אה לה פואירטה דיל באשאן.
נו איי ני טורקי ני קריאסיאנו
קן קי לו בייין אליביאנטאר.
יא סי אליביאנטאן לוס ביזינוס
אל באזאר יא לו ב'אן אה איג'אר.
קיל מאטאדו איזו איל מאגיאנום חליל-פאשה

- 116 שם, עמ' 103.
- 117 דבר משה, ח"א, יו"ד, סי' יו.
- 118 תעודות אל"מ (1972), עמ' 96.
- 119 אהל יוסף, או"ח, הלכות פסח, סי' ט.
- 120 דבר משה, יו"ד, סי' יב.
- 121 תעודות מחתע"מ (1951), עמ' 114–115.
- 121* תעודות אל"מ (1966), עמ' 117.
- 122 בשן, תעודה, עמ' רכט.
- 123 תעודות מחתע"מ (1953), עמ' 72.
- 124 שם, עמ' 90.
- 125 תעודות מחתע"מ (1957), עמ' 86.
- 126 כרומאסיאו, עמ' 1464–1471.
- 127 קונסטנטינוב, חיסולם, עמ' 172–180.
- 128 תעודות אל"מ (1972), עמ' 51.
- 129 שו"ת מהרשד"ם, חו"מ, סי' תנט.
- 130 תורת חיים, סי' ה.
- 131 עפרק, 'פעמים' 11, עמ' 117.
- 132 טאדיץ, עמ' 351–352.
- 133 שו"ת מהרש"ך, ח"א, סי' י.
- 134 עמנואל, מצבות, ח"א, עמ' 140. במאה ה־16 התגוררו בראגוזה אנוסים רבים, שנימלטו מצפורני האינקוויזיציה. הכולט שבהם היה אמאטוס לויטאנוס, או — בתרגום מילולי: האהוב או החביב מפורטוגל. הוא נולד ב־1511 בעיר קאסטלו בראנקו, בשם הואן רודריגו (בלטינית: יואנוס רודריקוס). למד רפואה בעיר הספרדית סאלאמאנקה והיה לדופא ידוע. עם החמרת מצבם של האנוסים עזב את פורטוגל, ומשנת 1533 עד 1555 שימש רופא באנטוורפן, שם גם הדפיס את ספרו הראשון. מאנטוורפן עבר לזומן־מה לאנקונה, עיר נמל איטלקית בים האדריאטי, דרומית מפיזארו, שם המתין לכתב־המינוי הרשמי למשרת רופא העיר ברפובליקה החופשית של ראגוזה. כשעלה האפיפיור פאולוס הרביעי לשלטון ובאנקונה הוכרזו חוקי האינקוויזיציה נגד האנוסים, נשדדה גם דירתו של אמאטוס. הוא הצליח להימלט לפיזארו ומשם לראגוזה, שם עסק ברפואה וטיפל בין השאר בנכבדי העיר. שמו יצא למרחקים, כך שגם בנו של הסולטאן בא להתרפא אצלו. בשנת 1558 עבר אמאטוס לסלוניקי ושם חזר באופן גלוי אל היהדות. כרופא מהולל נהנה מכבוד גדול ואליו באו מכל ערי הבלקאן וממקדוניה בפרט. אמאטוס מת במגיפת־דבר שהפילה חללים רבים בסלוניקי ב־1568. את קברו לא מצאו. אך ידועה כתובת שנועדה להיחרט על מצבת קברו, פרי עטו של ידידו ההומאניסטן וידאקוס פידוס.
- 135 אהלי יעקב, סי' נו.
- 136 קונפורטי, דף מה, ב.
- 137 עמנואל, מצבות, מס' 1780; עמ' 885–886.
- 138 המגיד, גליון 2, משנת 1901.
- 138* הנני מודה לבנו ד"ר אליו פרנסביץ' ולבתו גב' אנה אלאוף על המידע.
- 138** פרטים עליו קיבלתי מבנותיו ד"ר ויקטוריה סמואל והרוקחת דיקטה קמחי.
- 139 שו"ת מהרשד"ם, חו"מ, סי' קמא.
- 140 שם, אה"ע, סי' לה.
- 141 חקקי לב, ח"ב, סי' מד.
- 142 שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סי' קנה.

- 143 עמואל, מצבות, עמ' 212–213.
- 144 שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סי' קכב.
- 145 שו"ת מהרש"ך, ח"א, סי' י.
- 146 שם, סי' סג.
- 146* שו"ת מהרשד"ם, חו"מ, סי' שצד.
- 147 דברי ריבות, סי' קנו.
- 147* תורת אמת, סי' קלו.
- 148 בורנשטיין, מפתחות ו'.
- 149 שו"ת מהרש"ך, ח"ב, סי' מה.
- 150 שם, סי' קא.
- 151 תעודות אל"מ (1972), עמ' 51.
- 152 בשן, המשבר, עמ' 109–110.
- 153 תורת אמת, סי' קיב.
- 154 מעשה נסים, ר' אהרן הכהן מראגוזה, ויניציאה תרנ"ב (1892).
- 155 טאדיץ, עמ' 305.
- 156 שם, עמ' 207.
- 157 שם, עמ' 197.
- 158 שם, שם.
- 159 חראבאק, עמ' 72, הערה 60.
- 160 שם, עמ' 72.
- 161 שו"ת מהרשד"ם, חו"מ, סי' תמה.
- 162 טאדיץ, עמ' 146.
- 163 שם, עמ' 329.
- 164 אשדות הפסגה, חו"מ, סי' יח.
- 165 טאדיץ, עמ' 205.
- 166 דברי ריבות, סי' שז.
- 167 ר' שלמה אוהב כתב את הספר "שמן הטוב". נכדו דוד הכהן הוציא לאור בוונציה, ב-1657, כתבי סבו שלמה ואביו אהרן. לחלק שכלל דברי אביו קרא "זקן אהרן". בשנת 1798 יצא לאור בוונציה ספרו הנוסף של אהרן בן דוד הכהן מראגוזה בשם "מעשה נסים" או "מעשה ישורון". על העלילה נגד היהודים בשנת 1622, שקורבנה העיקרי היה יצחק ישורון.
- 168 טאדיץ, עמ' 326.
- 169 שם, עמ' 169.
- 170 שם, עמ' 333, הערה 7.
- 171 שם, הערה 8.
- 172 שם, עמ' 338.
- 173 שם, עמ' 147.
- 174 שם, עמ' 151.
- 175 שם, שם.
- 176 שם, עמ' 155.
- 177 חראבאק, עמ' 72.
- 178 טאדיץ, עמ' 155.
- 179 חראבאק, עמ' 86.

- 180 שם, עמ' 67.
 181 טאדיץ', עמ' 178.
 182 שם, עמ' 170, 207, 208.
 183 צדפת היתה המעצמה האירופית הראשונה שחתמה הסכם קפיטולציות: ב-1535 נחתם הסכם בין המלך פראנסואה הראשון לבין הסולטאן סולימאן (המכונה המחוקק או המפואר). אנגליה היתה המדינה השניה (1583). עם רוסיה נחתם הסכם קאפיטולציה דק בשנת 1783.
 184 דבר משה ח"ב, סי' מח.
 185 תעודות אל"מ (1966), עמ' 35, 52, 121, ועוד. בשנת 1634 נגבה סכום כולל של 823,610 אקצ'ה מיהודי תשע הערים הבאות: סלוניקי, מונסטיר, סקופיה, שטיפ, סידרוקאפסי, סרס, טריקאלה, ייני-שחיר (=לאריסה) וקאסטוריה.
 186 גרבר, עמ' 44, 47, 119.
 187 תעודות אל"מ (1966), עמ' 57 (מ-18 במארס 1634).
 188 שם, עמ' 71-72 (מאי 1634).
 189 שם, עמ' 57.
 190 שם (1972), עמ' 37, מנובמבר 1640.
 191 שם (1966), עמ' 26 ו-116; שם (1972), עמ' 38 ועוד; בדצמבר 1633 נרשמה בבית-הדין במונסטיר תביעתו של עלי איבן אחמד, על שהיהודים ממונסטיר יצחק בן ארסלן, דוד בן פנילה ויהודה בן גרביה, שערבו ליהודים יצחק בן פראנקו ולשכן טלבי, חייבים לשלם את הסכום הנקוב בסך 5,000 אקצ'ה וכן ריבית בסך 2,000 אקצ'ה; בדצמבר 1634 ליווה חסן-אגא 21,000 אקצ'ה לקוחיאל, דן, קאראקאש, משה ושמואל; בנובמבר 1640 הודה אסטרוק בן יעקב בפני בית-הדין שחייב 22,600 אקצ'ה למחמד-צ'לבי.
 192 שם (1966), עמ' 38 ו-65; שם (1972), עמ' 94-95 ועוד.
 193 שם (1966), עמ' 14 ו-132-133 ועוד.
 194 שם (1972), עמ' 93.
 195 ספר זכרון 20 שנה לשחרור סרביה הרומית, סקופיה 1937, עמ' 673.
 196 תעודות אל"מ (1966), עמ' 98.
 197 שם, עמ' 108.
 198 שם, עמ' 118.
 199 תעודות מחתע"מ (1958), עמ' 63.
 200 שם, עמ' 86-87.
 201 שו"ת מהרשד"ם, חו"מ, סי' שסג, תמא; יו"ד, סי' קכב; שו"ת מהרש"ך, ח"ג, סי' עו.
 202 תרומת כסף, חו"מ, סי' מא.
 203 אלף כסף, חו"מ, סי' מ.
 204 במחצית השניה של המאה ה-16 היתה במונסטיר "קופת צדקה" וממנה פרעו לבני הישיבות, לחוננים, למלמדים ולכל צרכי שתי הקהילות שבעיר; ראה מהרשד"ם, יו"ד, סי' קנד.
 205 מגן גבורים, חו"מ, הלכות מסים, סי' טל וסי' מ.
 206 שמו משה, חו"מ, סי' טו.
 207 שו"ת מהרח"ש, ח"ב, סי' לח.
 208 שם, סי' מט.
 209 שו"ת מהרשד"ם, אה"ע, סי' קטו.
 210 שם, סי' רלט.
 211 שו"ת מהרש"ך, ח"ב, סי' קלד.

- 212 דברי ריבות, סי' א.
 213 שם, סי' רצ.
 214 ראנן, קהילה, עמ' 255–256.
 215 אהלי יעקב, סי' נו. נושא זה של קידושי הקטינה אביגיל בת אברהם וידאל לדודה, אחי אמה דוד פינטו, נדון גם בשו"ת מהרש"ך, ח"ד, סי' כ, כא, ושם קיימים הברלים מהותיים בתיאור המקרה, מלווים בעלבונות ופגיעות אישיות קשות, ולפיכך גם המסקנות שונות. ואלה דבריו של מהרש"ך: "מה שנתגלה אח"כ שחכמי אישקופיא וזקניהם וראשיהם ידעו תוכן הנבלה... ולא רצו לגלותו... על דין עסק ביש שאירע באישקופיא, שעשה אותו האיש דוד פינטו להעליל עלילות ברשע על היתומה בת ה"ר אברהם וידאל נ"ע... תחבולות הרשע דוד פינטו... התועב דוד פינטו... המעשה הרע שעשה הבליעל הנו'..."
- 216 שו"ת מהרש"ך, ח"ב, סי' קה.
 217 דברי שמואל, חו"מ, סי' ה.
 218 תורת חסד, סי' צו.
 219 שם, שם.
 220 ברכת אברהם, הקדמה.
 221 שו"ת מהרשד"ם, אה"ע, סי' סט.
 222 פרח מטה אהרן, ח"ב, סי' כב.
 223 בארות המים, סי' כג.
 224 מחזה אברהם, דף נא, ב.
 225 שם, סי' יט, דף נח, א.
 226 שם, סי' ז, דף סג, א.
 227 שער אשר, אה"ע, סי' ז.
 228 שו"ת מהרשד"ם, חו"מ, סי' פח.
 229 תעודות אל"מ (1966), עמ' 143, מחודש מארס 1635.
 230 תורת חסד, סי' מה.
 231 דבר משה, ח"א, יו"ד, סי' לח.
 232 בארות המים, סי' סה; דבר משה, ח"ב, סי' מח.
 233 טאדיץ, עמ' 141.
 234 שם, עמ' 351–352.
 235 שו"ת מהרשד"ם, אה"ע, סי' רמד.
 236 שם, יו"ד, סי' רד.
 237 שער אשר, סי' כ.
 238 שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סי' ר.
 239 קונפינו (1937), עמ' 65–74.
 240 זנה, ציון, עמ' 55.
 241 יערי, שלוחי א"י, עמ' 174; עזרא המנחם, בן למשפחה יהודית מסקופיה, אשר עלה ארצה בילדותו, שמע מפי אביו וסבו על המסורת הזאת, ובספרו "בצל ימים" כתב "הילולה ררב נתן".
 242 עמנואל, מצבות, 1306.
 243 רזאניס, ח"ד, עמ' 444. ראה גם קונפינו (1937), עמ' 65–74; קונפינו (1954), עמ' 82, 85.
 ר"ד ז'אק קונפינו, שהעברית לא היתה שגורה בפיו, נעזר בהעתקת המכתם במר א. בכר, שנלווה אליו בביקורו במקום בשנת 1937, ופירסם את הכתובת כדלקמן:
 בית מועד / לכל חי / מצבת מנוחה מהרב האלהי / שר וקדיש מן שמיא בוצינא / קדישה לא הארכתי

- בשניתין / מפני שלו דומה תהלה כמהר"ר / א ב ד ה ם ב נ י מ י ן נ ת ן א ש כ נ ז י / שנחבקש
 בישיבה של מעלה ביום / ששי אחד עשר לחדש שבט שנת / (עונף) בת ציון לפ"ק ת"צ/ב"ה'
 אפשר לעמוד על מספר הבדלים בין הכתובת הנ"ל לכתובת שהבאנו כאן בעמ' 93; כולט במיוחד העדרה
 של שנת פטירתו, שנת ת"ם (1680). נוסח שלנו הוא לפי רוזאניס, אשר כותב בהערת המחבר: "אחרי
 כתבי הדברים האלה והחלק הזה עודנו בכתב יד, החלה מלחמת העמים של שנות תרע"ז–ה', בעת היא
 חיילות הבולגרים כבשו העיר המוקדונית סקופיא היא איסקוב, והיה לי באפשרויות להשיג ידיעות
 ברורות על קבר נתן העוזי, הנמצא עד היום הזה בבית הקברות היהודי בעיר הזאת, על המצבה היא
 היה גם ידידי הרב הכולל ר' דוד פיפאנו ז"ל כאשר ספר לי, ותודות לבן אשתי ז"ל הרופא דוקטור ברנך
 עובדיה, וממלא שרות הדתי לאנשי חיל היהודים בגדוד התשיעי מר אברהם אסא, העתיקו בעבורי נוסח
 כתבת המצבה..."
- 244 זנה, ספונות, עמ' רצה. י. זנה שיער שהם התכוונו ל"ספר הבריאה" של נתן העוזי. ידוע כי
 "דרוש אדם קדמון" נכתב ע"י ר' חיים ויטאל, תלמיד האד"י. היתכן שרצו להשיג את הנוסח שהיה
 בידי נתן העוזי בגלל הערותיו בשולי הספר?
 245 עמנואל, מצבות, 964.
 246 שם, מצבה 1253.
- 247 מודעא רבא, דף כ, ע"ב: "... ויצאתי משכם בן י"ח שנה אני ומר אבי ובאתי לסאדאי"י בן
 י"ט שנה ונשאתי שם אשה בת שמואל אלמולי נ"ע ושם אשתי מול טוב. ואח"כ הלכתי לבילוגרא"ד כי
 שם נלכדתי בשביה ואחר שיצאתי מן השביה הלכתי לביתי פעם אחרת ומשם נסעתי יחידי לאסקופי"ה
 ולקחוני שם לרב. והיא קרובה לסאלוניקי יע"א מהלך ח' ימים. ולא קבלוני לרב עד אשר שלחו לשאול
 את פי הגאון המפורסם כמוהר"ר אהרן פרחיא זלה"ה אב"ד ור"מ בעיר ואם בישראל סאלוניקי יע"א
 אם היה מכיר בי. ושלח להם לאמור: יורה יורה ידין דיין".
 248 על הרב הצדיק הנ"ל ידעו לספר כל יצאי מונסטיר, אך איש מהם לא ידע באיזו תקופה
 מדובר.
- 249 שו"ת מהרש"ך, ח"ב, סי' מא.
 250 שם, סי' מה.
 251 מחזה אברהם, סי' ב, אות ג.
 252 שם, הלכות מתנות, סי' לג.
 253 יערי, שלוחי א"י, עמ' 464.
 254 טולידאנו, שריר ופליט, עמ' 43–44.
 255 שם, עמ' 49.
 256 שם, עמ' 51.
 257 יערי, שלוחי א"י, עמ' 485.
 258 שדרט (1718), עמ' 147.
 259 בשן, תעודה על יהודי סקופיה, עמ' רכו–רמג.
 260 שם, שם.
 261 Mütévelli הוא מנהל הוקף (=ההקדש); בית דוד, סי' קי.
 262 פרח מטה אהרן, ח"א, סי' קט.
 263 שם, ח"ב, סי' נד.
 264 לאה בורגשטיין, "מבנה הרבנות באימפריה העות'מאנית", ממזרח וממערב, כרך א, תשל"ד.
 265 גינסברג, עמ' 22, אך אינו מביא מקור.
 266 דרשותיו בסקופיה: דברי שלמה, דפים קלט, קמא, קמה, קמו, קנו.
 267 הגה חלק מדבריו: "...יש בזה מקום עיון אם דארי שהמנהיגים יהיו רבים ויהיו שוים במדרגה

אחת בלי תוספת זה על זה, או אם ראוי שישתרר ביניהם אחד גם השתרר, כי על האמת מצד אחד נראה שבהיותו אחד, לא יביט אל תועלת הכלל כ"כ כמו בהיותו רבים... ועוד שאין אחד מספיק לרדת לעומק ההנהגה כמו בהיות רבים. ובהיותם כלם שוים נר' שלא ימצא ביניהם קנאה ושנאה... ועוד שצריך שידורכו כלם במעלותיהם בהבטחת השגת אותו הכבוד מהיות א' מהם שר וקצין על כלם. ובפרט שאחד שמדרגות האנשים מתחלפות והכבוד הוא סימן ושכד המעלה, דאוי שיוכד כל א' כפי מעלתו ומדרגתו... כי תכלית שני מיני ההנהגות אחד הוא שהוא הצדק והמשפט".

268 אחד הפוסקים הגדולים של התקופה, ר' שלמה כהן — מהרש"ך, בשו"ת, ח"ג, סי' קב, כותב: "חכם שלם ומאד נעלה לתהלה כמה"ד אליא ארבארו נד"ו, אחדי ריישת שלום כ"ת באתי באותותי אלה להודיע איך עתה מקרוב הגיעוני שני כתבים מש"ת וה' היודע ועד כי אני שש ושמה בראו' כתבין כי אהבת עולם אהבתין מימי קדם... ומצורף לזה שאלתי פה להחכם השלם כמה"ד אהרן אביוב נד"ו על ענין הסכמות העיר ההיא והשיבני דבר כי נפשו ידעת מאד שכך קיימו וקבלו עליהם כל בני ק"ק אישקופייא יע"א להיות נמשכים אחרי ההסכמות ותקוני העיד הזאת (סלוניקי)... עדות החכם השלם כמה"ד אהרן נד"ו כי כמוהו יודע בענייני תקוני העיר ההיא (סקופיה) אשר הרביץ שם דעת והשכל ועל כן כתבתי מה שכתבתי".

- 269 לדוגמא: שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סי' ר; שם, חו"מ, סי' תנט; שם, סי' תסב.
- 270 שמן המור, שאלוניקי שנו"ו (1596).
- 271 שו"ת מהרש"ך, ח"א, סי' י.
- 272 שו"ת מהרשד"ם, חו"מ, סי' שפט.
- 273 תורת חסד, סי' מה.
- 274 דברי ריבות, סי' שז.
- 275 שם, סי' קב.
- 276 תורת חיים, ח"ב, סי' ו.
- 277 שם, סי' ה.
- 278 שו"ת מהרשד"ם, חו"מ, סי' קיא.
- 279 שו"ת מהרש"ך, ח"ב, סי' קה; עמנואל, מצבות, 603; משה בדרשי נרצח בסלוניקי ב-1634.
- 280 שו"ת מהר"ח"ש, עיגונא דאתחא, סי' ס.
- 281 עמנואל, מצבות, 555.
- 282 גינסברג, עמ' 22.
- 283 שם, שם; קונפורטי, קורא הדורות, דף מד, ב.
- 284 קונפורטי, קורא הדורות, דף מה, ב; ג, ב.
- 285 מגן גבורים, סי' נד.
- 286 תורת חסד, דף מה.
- 287 פרח מטה אהרן, ח"ב, סי' קיח.
- 288 זנה. ספונות, עמ' רצה.
- 289 ראה כאן, הערה 247.
- 290 נאמן שמואל, סי' יב.
- 291 עמנואל, מצבות, 1332.
- 292 בית דיד, חו"מ, סי' קכו; עמנואל, מצבות, 1261.
- 293 קונפורטי, קורא הדורות, דף מה, ב.
- 294 משפחת מולינה מוזכרת בסקופיה בשנת 1674; פרח מטה אהרן, ח"ב, סי' קיח.
- 295 בארות המים, סי' כב.
- 296 שם, סי' יב.

- 297 הון רב, ח"ב, אה"ע, סי' ו; עולת שמואל, הקדמת המחבר.
- 298 הון רב, ח"ב, אה"ע, סי' ו.
- 299 שער אשר, ח"א, אה"ע, סי' ז.
- 300 צדור הכסף, יו"ד, סי' יא.
- 301 שו"ת מהרש"ך, ח"א, סי' לו, עז; ח"ב, סי' מא, מה, קלד; ח"ג סי' עו ועוד.
- 302 שו"ת מהרשד"ם, חו"מ, סי' קמא.
- 303 רבדי ריכות, סי' א.
- 304 עמנואל, מצבות, מס' 346, עמ' 150.
- 305 רבדי ריכות, סי' שי.
- 306 שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סי' לט.
- 307 שו"ת מהרש"ך, ח"ב, סי' קלד.
- 308 עמנואל, מצבות, מס' 505, עמ' 224.
- 309 שו"ת מהרש"ך, ח"ב, סי' מא.
- 310 עמנואל, מצבות, מס' 731, עמ' 320.
- 311 שם, מס' 1344, עמ' 621.
- 312 בני יצחק, חו"מ, סי' ז; פרח מטה אהרן, ח"ב, סי' כב.
- 313 כרם שלמה, הלכות עיגונא דאתחא, סי' ט.
- 314 גבעות עולם, אה"ע סי' ט.
- 315 קונפורטי, קורא הרורות, דף ג, ב; נב, ב.
- 316 בארות המים, אה"ע, סי' כו.
- 317 מחזה אברהם, שאלוניקי תקנ"ה (1795); עמנואל, מצבות, עמ' 659.
- 318 ראש משביר, ח"א, אה"ע, סי' ח; מחזה אברהם, סי' חי, דף נא, ב.
- 319 ראש משביר, ח"א, אה"ע, סי' טו.
- 320 הון רב, אה"ע, סי' ג.
- 321 אלף כסף, חו"מ, סי' סב.
- 322 חקקי לב, חו"מ, סי' מג.
- 323 שער אשר, ח"א, אה"ע, סי' כ.
- 324 צל הכסף, חו"מ, סי' ז.
- 325 צדור הכסף, אה"ע, סי' א.
- 326 תרומת כסף, חו"מ, סי' נ.
- 327 הרב יעקב יוסף ישראל נפטר בירושלים. בית הכנסת של יוצאי מונסטיר ברח' אלפנודי בבירה נקרא "יגל יעקב". למעשה, עוד בראשית המאה ה-20 בנו עולי מונסטיר בירושלים את בית הכנסת ברחוב הקראים, בקרבת חורבת רבי יהודה החסיד. אחרי שהוא נחרב, בנו יוצאי מונסטיר את בית הכנסת "יגל יעקב", שבשכונת מקור ברוך, לזכרו של החכם הנ"ל, אשר כאמור בערוב ימיו עלה לעיר הקודש.
- 328 גאון, ח"ב, עמ' 535.
- 329 העולם, גליון כב, סיון תרע"ד (1914), עמ' 12-13.
- 330 עזריה, ילקוט, עמ' 90-91, 97-98.
- 331 שני המאורות הגדולים, ח"א (פני יהושע), סי' כג.
- 332 שו"ת מהרשד"ם, חו"מ, סי' חמא.
- 333 פרח מטה אהרן, ח"ב, סי' קט.
- 334 שם, סי' נד.

- 335 תורת חיים, ח"ב, סי' ו.
 336 בית דוד, סי' קכו.
 *336 ההבדל בין "תלמוד-תורה" לבין "מילדאר" הוא בזה, שהת"ת היה מוסד ציבורי, ואילו ה"מילדאר" היה מוסד פרטי. המילה "מילדאר" (Meldar) באיספניוולית הוראתה גם כפועל — ללמוד וללמד, וגם כשם-עצם — בית ספר ("ה"חרד"). יש סברה שהמילה "מילדאר" אינה אלא שיבוש, חילוף אותיות, של המילה העברית "למד". במושג "מילדאר" משתמשים גם בימי זיכרון לנפטרים, אך נפוץ יותר בקהילות ספרדיות בבלקאן מונח "לימד" ואפילו "יארציט" (המבוטא "יארסי"), השאול מהעדה האשכנזית. גם בשפה היום-יומית היה שימוש במושג זה: מי שקרא ספר או עיתון נקרא "מילדארר".
 337 בולטין כ"ח (1864).
 338 בולטין כ"ח (1913), עמ' 123, 147.
 339 א. אשכנזי, בבטאון "ידיעות יהודיות", סופיה 1963.
 340 שלאנג, "העולם" (1914), עמ' 12-13.
 *340 יידישה רונרשאוו, 21 בנובמבר 1913, עמ' 505.
 341 הרב ד"ר יצחק אלקלעי, יליד בולגריה, כיהן כרבה הראשי של יהדות יוגוסלביה עד לפרוץ המלחמה ביוגוסלביה, ב-6 באפריל 1941. אז נמלט מבלגראד ומאוחר יותר הגיע לארצות הברית.
 342 בזמן מלחמת העולם הראשונה נשלח ר"ד דוד אלבאלה כתועמלן סרבי לארצות הברית. ב-27 בדצמבר 1917 הופנה אליו מכתבו של מילנקו וסניץ', ראש המשלחת של ממלכת סרביה בווישינגטון ובו הבעת תמיכת ארצו בתחיית המולדת היהודית בארץ ישראל. מכתב זה נכתב פחות מחודשיים לאחר מכתבו של הלורד בלפור אל הבארון רוטשילד, וכך הייתה סרביה הראשונה מארצות ההסכמה שהצטרפה להצהרת בלפור.
 343 ממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים (ממלכת ס.ק.ס.) היה שמה הרשמי של המדינה עד שנת 1929, כאשר הוחלף שמה לממלכת יוגוסלביה.
 344 שלאנג, העולם (1914), עמ' 12-13.
 345 מיום י"א טבת 5680 (2 בינואר 1920), עמ' 3.
 346 שם, 23 בינואר 1920.
 347 העיתון יצא לאור בסארייבו, באותיות לטיניות, אך המאמר נכתב באותיות קיריליות. המאמר, שלא היה חתום, נכתב בידי מיכאל לוי, כיום תושב תל-אביב.
 348 המאמר ב"ההכרה היהודית" הועתק מהעיתון הבלגראדי "בלקאן" מ-9 במארס 1920.
 349 ד"ר צבי רוטמילר, "הנוער היהודי של סרביה הדרומית", ספרית "הנוער", זאגרב 1932.
 350 ד"ר רדוולף בוכוואלר כתב סדרת מאמרים בביטאון "היהודי" (ז'ידוב) של אירגון ציוני יוגוסלביה.
 351 קארלו פרידמן, ביטולה — סלוניקי של יוגוסלביה, "הנוער", עיתונו של הנוער העברי ביוגוסלביה, דצמבר 1931 — ינואר 1932, עמ' 83-91.
 352 ד"ר מוריץ לוי, "שלנו מהדרום", "אמנות" מס' 10-11, 1940, עמ' 169.
 353 נסים אלפנדר, מיכאל גולד היה שורף את "היהודים בלי ממון" שלו, לו היה מכיר את תנאי היהודים העניים בביטולה: "הקול היהודי", סארייבו, 25 ביוני 1937.
 354 דינאל אוזמו פירסם מספר ליטוגרפיות על נושא זה. דינאל אוזמו, אמן מסארייבו, נספה בשואה בשנת 1942.
 355 רומאנו, ידיעון, פברואר 1940, עמ' 7-8.
 356 "היהודי", זאגרב, גליון 49, דצמבר 1931, עמ' 3.
 357 יהודי סרביה הדרומית גויסו במלחמת העולם הראשונה במסגרת צבא סרביה. הם לחמו בשדה

- הקרב, אחדים נפלו, רבים נפצעו. יצויין, כי לעיתים קרובות נלחמו באחיכם שבצבא בולגריה.
- 358 בבלגראד פקד אותו אסון כבד: בנו יחידו, אשר נולד בסקופיה, נפטר. הוא עלה עם רעייתו ובתם לארץ ישראל, ומכאן הוזמן לכהן באחונה. בעת מלחמת העולם השנייה, אחונה הייתה עד לכניעת איטליה בספטמבר 1943 מקום מבטחים ליהודים, אך משנכנסו אליה הגרמנים, היה זה הרב ברולי שהזהיר את יהודי המקום להימלט נוכח הסכנה. הוא ובני משפחתו הצטרפו לפרטיזאנים יוונים.
- 359 עם פלישת הגרמנים ליוגוסלביה, נמלטה משפחת בכר לאלבניה, וכך ניצלה מן השואה. בעליה הראשונה מיוגוסלביה בשנת 1948 הם עלו ארצה. כבר במעברת העולים "שער העליה" פעל בסיוע לעולים החדשים בצעדיהם הראשונים. לאחר תקופה קצרה קיבל בכר את משרתו הראשונה — מוזכיר קופת-חולים ברמלה, התיישב במקום ומכאן ואילך "חי את רמלה". משנוסד סניף בנק דיסקונט במקום, ב-1953, קיבל לידי את ניהולו. הוא נפטר ב-18 במאי 1966, בגיל 62.
- 360 ר"ר מוריץ לוי, "שלנו מהדרום", "אמנות", גליון 10-11, 1940.
- 361 אולי ביטי ובעלה חיים סלמונה, שניהם פעילי "השומר הצעיר" בסקופיה, הם בין מייסדי הקיבוץ גת.
- 362 על פעילותה של אולגה ביטי, בביטאון של הקהילה היהודית בבלגראד, מס' 3-4, 1979, עמ' 48; ערות של ילדיה, אולי סלמונה (קיבוץ גת) ואשר ביטי (גבעתיים).
- 363 אוע"ס, מונסטיר, א.
- 364 שם, שם.
- 365 קלדרון, הד המזרח, 12 באוקטובר 1945, עמ' 10.
- 366 שם, 21 בספטמבר 1945, עמ' 9.
- 367 "הקול היהודי", 17 ביולי 1936, עמ' 6.
- 368 שם, 20-29 בספטמבר 1940, עמ' 6.
- 369 קונסטנטינוב, עמ' 172-180.
- 370 ארדיטי, עמ' 71-72.
- 371 גרינברג, תעודות, עמ' 43.
- 372 שם, עמ' 31.
- 273 שם, שם.
- 374 שם, עמ' 155-159.
- 375 שם, עמ' 161.
- 376 להלן יובאו שמויהם וקורותיהם של אלה מבני שטיפ, שנותרו בחיים לאחר שואת היהודים

שם:

יצחק בן ברוך ציון, יליד 1916, למד כלכלה באוניברסיטת לייובליאנה, בירת סלובניה, וחזר בפרוץ המלחמה לעירו שטיפ. בצעירותו היה חבר "השומר הצעיר" ואחיו אלברט-אברהם היה ראש הקן. בשובו אל עירו היה יצחק חבר קפי" ובין הפעילים בכל מיבצעי המחנכת. ביום איסוף היהודים, ב-11 במאדס 1943, הצליח ממש ברגע האחרון, לאחר מספר נסיונות נפל, להימלט משורת היהודים המובלים לתחנת הרכבת, ולמצוא מקום מסתור עד שהצטרף לפרטיזאנים. הוענק לו העיטור "ראשוני הפרטיזאנים" ועיטורים אחרים. לאחר המלחמה כיהן כמישנה לנגיד בנק יוגוסלביה, עד שפרש לגימלאות. (תודתי נתונה לו על עזרתו הרבה ועל החומר התעודי שמסר לרשותי).

חיים בן יהודה לוי ואחיו יוסף-פפו היו מתחילת המלחמה פעילים בתנועת ההתנגדות. חיים נכלא בתחילת 1943 בבית הסוהר הבולגרי. במשפטו, שהתנהל בפברואר 1943, זוכה מחוסר הוכחות, אך למזלו נכלא בשנית כעבור שבועיים, עונה ונשלח למחנה ריכוז בולגרי לאסירים פוליטיים ליד העיר פלובדיב, משם הצליח להימלט ולהצטרף לפרטיזאנים שפעלו במקדוניה, והגיע לדרגת אלוף משנה. כיום חי כגימלאי בסאריבוב, בירת בוסניה.

אחיו של חיים, יוסף פפו לוי, בוגר הפקולטה לרפואה באוניברסיטת בלגראד, חזר

לעירו שטיפ ויחד עם אחיו פעל בתנועת ההתנגדות. ב־11 במארס 1943 נלקח עם שאר בני עירו ונשלח למחנה "מונופול" בסקופיה. בעת שהותו הקצרה במחנה ועד שנשלח לטרבלניקה, שם ניספה, הצליח להעביר מכתב ובו פרוט מדוייק על מקומות המיסחור, שבהם הטמינו יהודי שטיפ את כספם, תכשיטים ומטבעות הזהב שבמטמונים המוחפזים בבתיהם ובחצרותיהם. המכתב נמסר לוואליס ולאטארב, שליח קפ"י לשטיפ. לפי המידע שהיה במכתב, אירגנו חברי קפ"י פלוגות סער כבר במחצית השנייה של מארס 1943, והללו פלשו בלילות לבתי יהודים, שהיו סגורים וחתומים. בפעולה זו נתגלו כמויות גדולות של מטבעות זהב ותכשיטים, והכל נמסר לרשות הוועד המקומי של קפ"י. בתקופה קשה זאת היווה האוצר שנמסר תרומה גדולה לחיזוק ולעליה בתנופה של התנועה האנטיפאשיסטית, שהתארגנה ליחידות לחומות רק לאחר שאחרוני יהודי שטיפ כבר נרצחו בטרבלניקה.

מנחם בן משה ציון היה בין ראשונה חברי "תכלת-לבן" שיצאו להכשרה חקלאית בחוותו של זולטאן אינגוס בקראלייב בריג (כיום באצ'קי וינוגאדי). בתום ההכשרה עלה מנחם ארצה ונקלט בקיבוץ אפיקים.

יצחק בן חיים לוי יצא להכשרה ימית מטעם הקן "תכלת-לבן" ושם נימצא גם בפרוץ המלחמה באפריל 1941. כשבוטרה יוגוסלביה, סופח לאיטליה, אזור סוּפּאק, שם התקיימה ההכשרה. לאחר כניעת איטליה, בספטמבר 1943, הצטרף יצחק לפרטיזאנים, ולחם בשורותיהם עד לשחרורה של יוגוסלביה. היה בשירות צבאי פעיל בדרגת רב־סרן עד למותו, בשנת 1973. בניו חיים כיום בעיר ניש, סרביה.

גם ויטאל — ויקטור בן שמואל ציון היה בין חברי "תכלת-לבן" שיצאו להכשרה הימית, וגם הוא הצטרף לפרטיזאנים בספטמבר 1943. כיום חי כגימלאי בעיר רִיִיקה.

ולאדו קנז'יץ' אמנם לא היה יליד שטיפ, אך הגיע לשם עקב שירותו הצבאי ונשא לאישה את בת המקום, מטילדה בת אברהם "איל קושו" ציון. היא נספחה בשואה עם בנם הפעוט, ואילו הוא נשבה ע"י הגרמנים וכך ניצל מההשמדה. לאחר המלחמה חזר ליוגוסלביה ובשנת 1948 עלה ארצה.

נסים בן דוד ציון ניצל גם הוא תודות לשבייתו. מאז 1948 מתגורר נסים במושב קידרון. **ליאון קאפואנו** עזב את עיר מולדתו עוד בשנות ה־30 ולמד רפואה וטרינארית באוניברסיטת זאגרב, שם גם הקים משפחתו עם אחת מבנות המקום. בתקופת המלחמה נמלטו רעייתו ובתם הקטנה לאיטליה ומשם הועברו למחנה הפליטים בשוויץ. כעת חי קאפואנו בזאגרב.

פאלומבה בת דוד ציון, שנקראה "לה סולומנה", היתה נערה יפהיה ממשפחה ענייה מדודה. הוריה ראו לה לשירוק, אך הבחורה המאורסת ברחה עם בחיר לבה, רב־סמל סרבי מחיל־המצב, והתחתנה איתו. המשפחה ישבה שבעה אחריה, כנהוג במקרים כאלה. כל משפחתה נספחה בשואה.

כפי שראינו, פחות ממניין בחורים ניצלו, ועוד כמספר הזה בחורות, אשר הגיעו ארצה, רובן לפני השואה: **ידה בת יוסף בונאנו**, **חנה בת יהודה ציון**, **אורו בת משה לוי**, ועוד, ולאחר 1948 **דונה בת יעקב בונאנו** ו**רחל בת דוד ציון**. אלה שרידיה של קהילת שטיפ עתיקה הימים, שהיתה ואיננה עוד.

377 גרינברג, תעודות, עמ' 153–154.

378 פשעי הכובשים, עמ' 193: עדותו של ליאון איש, משפטן מביטולה, 3 במאי 1945. ליאון אישח שוחרר ממנה "מונופול" ב־28 במארס, ערב שילוחו של המשלוח השלישי והאחרון לטרבלניקה, כבעלה של הרופאה ששוחררה עם "קבוצת ד"ר קוסטוב".

379 פשעי הכובשים, עמ' 193–194.

380 שם, עמ' 193.

381 שם, עמ' 195.

382 רייכמן, עמ' 33–70.

383 לאחר המלחמה נכלא שטאנגל בידי האמריקאים, אך הצליח לברוח לבראזיל, שם היה נציג "פולקסוואגן" והתגורר בוילה מפוארת. צייד הנאצים שמעון ויזנטאל עלה על עקבותיו והוא הוסגר לגרמניה המערבית. נשפט למעצר עולם, שהומתק ל־20 שנה. נפטר בכלא, ביוני 1971.

- 384 מתוך עדותו של נסים טסטה — ארזי, שהוקלטה ושמורה בארכיון קיבוץ שער העמקים.
 385 לבל, אלבלניה, במערכה, גליון 268.
 386 עדותו של יוסף-פפו אלאוף, ארכיון "יד ושם".
 387 עדותו של אמיר אופנר, בראיון עם המחברת.
 388 למרסל פרנסס, בנו של מואיז, לא זכור שמו של התורכי ולא ידע מה עלה בגורלו. מרסל, שמסר עדות הנ"ל, היה אז ילד בן 8.
 389 העדות מפיה של בטי בכר — עזורי.
 390 עדותו של שאול גטניו, בראיון עם המחברת.
 390 א על כך — ראה כאן בעמ' 167; מוצאו של ד"ר צ'קאדה (Dr. Smiljan Čekada) מהעיר טראבניק, בוסניה. לא ידוע מה עלה בגורלו בתום מלחמת העולם השנייה.
 391 פולידו, מדריד 1905.
 392 הטקסט המלא של המכתב, שמקורו בשפה גרמנית, ראה כאן בעמ' 165/7.
 393 ראה תצלום המכתב שנשלח למנהל מחנה "מונופול", כאן בעמ' 264.
 394 עדותו של זיוף קמחי למחברת.
 395 קארפי, יהודי יוון.
 396 לדור-לדור, עמ' 157–174.

הפניות ביבליוגרפיות ולוח קיצורים

אבנטוב יקר, תולדות יהודי יוגוסלביה, כרך א, תל-אביב תשל"א (1971).	אבנטוב
ארכיון ועד העדה הספרדית, ירושלים, תיק מונסטיר א. Omanut, Zagreb, V, 1-2 (1941), pp.7-28.	אוע"ס, מונסטיר
ארדיטי בנימין, יהודי בולגריה בשנות המשטר הנאצי 1940-1944, חולון — תל-גיבורים, תשכ"ב (1962).	אמנות ארדיטי
אשכנזי אלי, פעיל בולט של התנועה המהפכנית המקרונית, ידיעות יהודיות, סופיה, 30 בספטמבר 1963 (בולגריה).	אשכנזי, ידיעות יהודיות
Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle, Extraits dem. trim.	ביולטין כ"ח (1864)
Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle, III serie, No. 38/1913, Ecoles primaires	ביולטין כ"ח (1913)
בורנשטיין לאה (עורך), מפתח לשאלות ותשובות ר' שמואל די מדינה, אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ט.	בורנשטיין, מפתחות ר'
בשן אליעזר, המשבר המדיני והכלכלי באימפריה העות'מאנית החל בשליש האחרון של המאה הט"ז לאור ספרות השו"ת, מתוך דברי הקונגרס העולמי הששי למדעי היהדות ב', תשל"ו (1976).	בשן, המשבר
בשן אליעזר, קשרים בין ליוורנו ליהודי צפון אפריקה, מיכאל ה', תשל"ח.	בשן, קשרים
בשן אליעזר, שבייה ופדות בחברה היהודית בארצות הים התיכון (1391-1830), בר-אילן תש"מ (1980).	בשן, שבייה ופדות
בשן אליעזר, תעודה על יהודי סקופיה לאחר כיבושה בידי האוסטרים, מיכאל ז', תשמ"ב (1982).	בשן, תעודה
גאון מ.ד., יהודי המזרח בא"י, ח"ב, ירושלים תרצ"ח (1938).	גאון
D.Ginsberg, Iz prošlosti Jevreja u Skoplju, Omanut V, 1-2 (1941)	גינסברג, אמנות
Abraham Galanté, Documents officiels Turcs concernant les Juifs de Turquie, Stanboul 1931, Titre VI	גלנטי, תעודות
גרבר חיים, יהודי האימפריה העות'מאנית במאות ה-16-17: כלכלה וחברה, ירושלים 1983.	גרבר
Natan Grinberg, Dokumenti, Sofia 1945	גרינברג, תעודות
Abraham Danon, La communauté Juive de Salonique au XVIe Siècle., REJ, 41/1900 (Revue des Etudes Juives)	דאנון, קהילה
הברמן א.מ., הפייטן אליה משטיפ, ספר היובל לרבי חנוך אלבק, ירושלים 1963.	הברמן, ספר היובל

- Židov, Zagreb
היהודי, זאגרב
המנחם
המנחם עזרא, כצל ימים, עם עובדת תל-אביב תשט"ו (1955), עמ' 130-163.
- Dean L. Moe, The Cross and the Menorah, in "Archaeology"
הצלב והמנורה
30 (1977)
- Jevrejski glas, Sarajevo
הקול היהודי, סארייבו
ואקאלופולוס
A. E. Vacalopoulos, History of Macedonia 1354-1833,
Saloniki 1973
- J. Wiseman and Djordje Mano-Zissi, Reports for the
ויזמן-זיסי
1970-1972 Seasons in "American Journal of Archaeology"
75 (1971), 76 (1972), 77 (1973)
- זנה י., עוברים ושבים בביתו של רבי אברהם רוויגו, ספונות ה'.
זנה, ספונות
תראבאק
Bogumil Hrabak, Jevreji u Albaniji od XIII do kraja XVII
veka, Jevrejski istorijski muzej, Zbornik 1, Beograd 1971
- Jorjo Tadić, Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća,
Sarajevo 1937
טאדיץ'
- טולידאנו יעקב משה, שתי אגרות מחברון וצפת, בקובץ "שריד
ופליט", ח"א, תל-אביב תש"ה (1945).
טולידאנו, שריד ופליט
יערי אברהם, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א (1951).
יערי, שלוחי א"י
- Trials of war criminals, Vol. IX, Case 10 (Chromasseo
כרומאסיאו
דקמנצ)
לב ל ג'ני, כשיהודי הבלקאן נשלחו למחנות המוות היתה אלבניה "אי"
של חסד בגיהנום האירופי, במערכה, ירושלים, ארך תשמ"ג (1983),
גליון 268.
- לדור-לדרר יוסף, יהודים כשבויי מלחמה בגרמניה, ילקוט
לדור-לדרר
תש"ח-תשל"ח של התאחדות עולי יוגוסלביה, ירושלים 1978.
- MWJ = Magazin für die Wissenschaft des Judenthums,
Berlin 1876
מגזין
- J. Nehama, Histoire des Israelites de Salonique, Salonique
נחמה, תולדות
1935-1959
- ספונות, כרך ה', ירושלים תשכ"א (1961).
ספונות
- Jovan Hadži-Vasiljević, Skoplje i njegova okolina, Beograd
סקופיה וסביבתה
1930
- הרב עזריה-הלפגוט צבי, בית המדרש התיאולוגי התיכוני בסאראייבו,
עזריה, ילקוט
ילקוט תש"ח-תשל"ח, התאחדות עולי יוגוסלביה, ירושלים 1978.
- עמנואל, י. ש., מצבות שאלוניקי, ב"ח, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ח
עמנואל, מצבות
(1963-1968).
- עפרון, זוסיא, פעמים, גליון 11, ירושלים 1982
עפרון, פעמים
- Angel Pulido Fernandez, Los Espaňoles sin Patria, Madrid
פולידו, מרדיד
1905

- Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv
.Jevreja u Jugoslaviji, Beograd 1952 פשעי הכובשים
- קארפי דניאל, יהודי יוון תחת שלטון הכיבוש האיטלקי, ילקוט מורשת,
חוברת לא, אפריל 1981. קארפי, יהודי יוון
- קולונומוס ז'מילה, פתגמים, מימרות וסיפורים של היהודים הספרדים
במקדוניה, בלגראד 1978. קולונומוס, פתגמים
- Duško Hr. Konstantinov, Ekonomska likvidacija bitoljskih
Jevreja (1941-1943), Jevrejski almanah, Beograd,
.1961-1962 קונסטנטינוב, חיסולם
- Žak Konfino, Jedan dan u Skoplju, Jevrejski narodni
.kalendar, Beograd 1937-1938 קונפינו (1937)
- Žak Konfino, Tragom lažnog mesije, Jevrejski almanah,
.Beograd 1954 קונפינו (1954)
- Kosta N. Kostić, Naši novi gradovi na Jugu, Beograd 1922
קלדרון יעקב, הד המזרח, ירושלים 1945. קוסטיץ'
קלדרון
- Vesnik jevrejske sefardske opštine u Beogradu 1939-1941
רייכמן יחיאל מאיר, (הנריק רומנובסקי), שנה אחת בטרבלינקה,
ילקוט מורשת, חוברת לב, דצמבר 1981. רומאנו, ידיעון
רייכמן
- Johann Jacob Schudt, Jüdische Merkwürdigheiten. Leipzig-
Frankfurt 1718 שודט
- הרב שלאנג יצחק, מכתב מסרביה, העולם, גליון כב, סיון תרע"ד
(1914). * שלאנג, העולם
- Državni arhiv na SR Makedonija, Turski dokumenti za
istorijata na makedonskiot narod I-IV, 1963-1972, Skopje תעודות אל"מ
- Institut za nacionalna istorija, Turski dokumenti za
makedonska istorija, I-V, Skopje 1951-1958 תעודות מחתע"מ

מפתחות

1

- א
- אזמו דניאל 153.
 אורטאס רוד 69.
 אחמר הראשון 2, 29.
 אטיאס מורה 125.
 אטיאס, אברהם 70.
 איברהים הראשון 2, 64, 65.
 איברהים, שליח הסולטאן 52.
 אידריסי אל — 3.
 איסחאק פ' 2.
 אירגאס יוסף משה 126.
 אירגאס יעקב 69, 70.
 אירגאס יצחק 68, 69.
 אירגאס שמואל בן יצחק 68, 95, 113.
 אישח־קרנר ד"ר הלנה 62, 230.
 אישח לונה 223.
 אישח ליאון 206, 217.
 אישח מנטש 223.
 אישח פנחס 223.
 אישטרומשה חיים בנימין 126.
 אישק־אלונה יוסף 111.
 אלאגאבאלוס, קיסר 13.
 אלאג'ס רגינה 143.
 אלאטיני, משפחה 57, 132, 141.
 אלאלוף יוסף־פפו 142, 147, 227.
 אלבאלה ד"ר דוד 137, 139, 160.
 אלבגלי 98.
 אלבה נסים — מיקי 186, 223.
 אלבה שמואל 114.
 אלבו אורו אשת אברהם 123.
 אלבוחר יעקב 179.
 אלבחארי דן 114.
 אלבחארי יהודה 114.
 אלבחרי ד"ר יצחק בן דניאל 132.
 אלבחרי יצחק בן משה 147.
 אלבילדה אברהם 113.
 אלטאראס אלברט ליאון 213.
 אלטאראס פלורה 213.
 אלטאראץ אברהם 189.
 אלטאראץ קאלמי 122, 143, 144, 145.
 אלטכיב יהודה בן משה 69.
 אליה בר שמואל פרנס 26, 40.
 אליעזר 82.
 אליצפן יצחק 115, 118, 171.
- אאיליון רוד 21, 22.
 אאיליון מיוחס 21.
 אאיליון שלמה 21.
 אבא ישראל 109.
 אבולאפיה (הבולאפיה) יעקב 93, 110.
 אביוב אהרן 38, 58, 89, 107, 109.
 אביוב שלמה בן אהרן 109.
 די אבילה חיים 85.
 אבימאיר שמואל 88.
 אבינון אברהם 70.
 אבינון יעקב 70, 72.
 אביעטר דניאל 70.
 אברבנאל אשר 21, 88.
 אברבנאל ברטה 213.
 אברבנאל ד"ר חיים 62, 213, 230.
 אברבנאל יוסף 67.
 אברבנאל משה 21.
 אברבנאל נסים 228.
 אברבנאל נסים בן חיים 213.
 אברבנאל ריינה 213.
 אברבנאל רפאל־רודולף 217, 228.
 אברהם בן אלעזר 55.
 אברהם בן יעקב 55.
 אברהם בן יצחק 55.
 אברהם בן צדיק 73.
 אברהם בן שמואל 55.
 אברהם גרצדק 22, 114.
 אברמוביץ לוד 153.
 בן אדוט יוסף 114.
 אדיזיש דוד 112.
 אדיזיש יעקב 110.
 אדיזיש שלמה 111.
 אדלר אלקן 130.
 אדנאואר קונראד 216.
 אדרבי יצחק בן שמואל 31, 82, 109.
 אדרוקי משה 143.
 אהרן בכ"ר משה 111.
 אהרן־בן ניקולא 9.
 אוהב שלמה 69, 70.
 אוואל־גרטרוד פרידריך 214.
 אווליה־צילבי 24, 29, 30, 35.

- אלכסנדר הגדול 3
 אלכסנדרוני יצחק 178
 אלמושינו משה 23
 אלמלה יהודה 54
 אליעזר בן יעקב 55
 אלפאנדארי יעקב 141
 אלפאנדארי נסים 153
 אלפארין יעקב 60, 63
 אלקאירי אברהם 110
 אלקוציר אברהם 96
 אלקלעי ד"ר יצחק 134, 137
 אלקלעי שמואל 137
 אלקלעי שרה 217
 אלרואיטי יוסף 85, 111
 אמאטוס לוויתאנוס 47, 60, 68
 אמאריליו משה בן שלמה 21, 56
 אמדאי טאטיאנה 213
 אמדאי יוסף 135
 אמדאי רחל 213, 142
 אמדאי רלי 213
 אמדאי ד"ר שמואל 62, 142, 213, 230
 אמיגו חיים 110
 אמיגו משה 43
 אנג'ל חיים 145
 אנג'ל יהושע־סאלוואטור 182
 אנגלוס 60
 אנדרייב באנה 196
 אסא, מורה 162
 אסטרוק (אוסטרוג) היהודי 33, 56
 אסיאו, משפחה 57, 132, 141
 אסיאו מואיו 145
 אסתר, שפחת שלמה בן משולם 87
 אראף אוגלי 86
 ארבארו אליא 107, 109
 ארואטי, אחים 142
 ארואטי אג'יסטו 146
 ארואיטי אברהם 113
 ארואיטי אסתר 113
 ארואיטי חיים 113
 ארואיטי יוסף 97
 ארואיטי יעקב 97
 ארואיטי ישועה 114
 ארואיטי מזל־טוב 96
 ארואיטי רפאל 96
 ארואיטי שלמה 114
 ארואיטי שם־טוב (1763) 96
 ארואיטי שם־טוב (1860) 114
 ארואיטי אהרן 223
 ארואיטי דאריו 184
 ארואיטי יוסף 223
 ארואיטי יעקב 168
 ארואיטי מ' 186
 ארואיטי שמעון 223
 אריד אברהם 57
 אריה ד' 126
 אריה יוסף 141, 142
 ארסלן־אוגלו מנטש 55
 ארסניה ה־3 צ'ארנויביץ' 99
 ארסניה ה־4 שאקאבנטה 75
 אשכנזי, מורה 125
 אשכנזי אליעזר 98
 אשכנזי יונה יוסף 109
 אשכנזי משה 183
- ב**
- באבו השודד 30
 באטינו רפאל 192, 223
 באטנברג אלכסנדר 193
 באכצ'באגנייאב סטוייאן 207, 209
 בארוקאש יוסף 82
 באשה יוסף 82
 בדרשי משה 109
 בואה אמי 25, 0
 בואה שלמה 82, 112
 בוגדאנוב, מפקד משטרה 213, 214
 בוגדאני פטר 99
 בוז'ור, בארון 30
 די בוטון אברהם בן יהודה 23, 96, 113
 בוטון אברהם 132
 די בוטון דוד 113
 בוכוואלר ד"ר רדוולף 153
 בולי בן־ציון 134, 135
 די בולי מצליח 113
 בונה דונה בן מאיור 82
 בוריס ה־3, קיסר בולגריה 194

- בורלה יעקב 72.
 בושקוב ו' 2.
 ביאטוס 3.
 ביאליק חיים נחמן 180.
 ביבאש סול בת יעקב 21, 88.
 ביבס ד"ר יוסף 230.
 ביג'אראנו חייא 50.
 ביג'אראנו ריינה 50.
 ביטוליינוב ק' 204.
 ביטון יצחק 97.
 ביטון משה 70, 72.
 ביטי אולגה 167, 168.
 ביטי אולי 167.
 ביטי אסתר 230.
 ביטי אשר 182.
 ביטי חיים (1690) 110.
 ביטי חיים (1938) 147.
 ביטי חנה 213.
 ביטי חנה 213.
 ביטי יעקב 213, 230.
 ביטי מרדכי (1674) 43.
 ביטי מרדכי (1943) 213.
 ביטי שמואל 110.
 ביטראן יוסף 143.
 בישורדה שלום 113.
 בכר אברהם (1860) 114.
 בכר אברהם (1924) 164.
 בכר אהרן-מילאן 204.
 בכר אהרן בן משה 229.
 בכר ג'ויה-פנינה 166.
 בכר יוסף 143, 164, 166, 167, 180.
 בכר משה 143, 189.
 בכר-עזורי בנבנידה-בטי 229, 230.
 בכר רבקה 229.
 בלאנקו אברהם 28.
 בלב אלכסנדר 194, 198, 200, 201, 202, 206, 207, 215, 230.
 בלום ד"ר מארקו 230.
 בלייר ג'ורג'ה 204, 205, 240, 242.
 בלפור ארתור ג'יימס 139, 168.
 בן אריזיו משה 43.
 בן ברוך (גולדפארב) אהרן 188.
 בן ברוך יוסף 113.
- ג**
- גאברובסקי פטר 194, 195, 198, 201, 202, 215.
 גאטיניו אברהם 21, 23, 114.
 גאטיניו בנבנישתי 21, 111, 114.
 גאטיניו ברוך 110.
 גאטיניו דוד 43.
 גאטיניו חיים אברהם 56.
 גאטיניו משה 110.

- גאטיניו פלודה 143.
 ג'אין זימבולה 118.
 ג'אין שבתאי 90, 118, 120, 149, 157, 171, 172,
 176, 180, 186, 188.
 ג'אמבאזוב גיאורגי דצ'ב 210.
 ג'אמבאזובסקי פ' 2.
 גאסקון יצחק 95, 113.
 גור-אריה מחתיה 188.
 גטניו שאול 230, גינסברג ד"ר דוד 38.
 ג'ראסי ד"ר משה 62, 152, 176, 177, 180.
 גראסיאנו יקוחיאל 86.
 גרויב דאמיין 128.
 גרויב פידאן 128.
 גרינברג ל' 186.
 גרינוואלד א' 186.
 די גריפיס טילווסטר 88.
 גרשון בכ"ר זלמן 109.
 גרשקוביץ' ליאון 182.
- ו**
- ואלנסיה, שוחט 110.
 ואסילייביץ' 46.
 וארון ד"ר בורה 213, 230.
 וארון חיים 213.
 וארון מטילדה 213.
 וידאל אביגיל 83.
 וידאל אברהם 83.
 וידאל אישטריליא 83.
 ויטה ארתור 215.
 וייזמן גיימס 15.
 וסניץ' מילנקו 139.
 ורבר (אבישור) אברהם 178.
 ורטהיימר פאבאו 182.
 ורטהיימר שמשון 101.
- ז**
- זבולון אהרן 43.
 זוגו אחמד 237, 238.
 זווריק' ב' 70.
 זונאנה משה 63.
 זכרייב איוואן 201, 222.
 זנו ק' 24.
- ח**
- חאגי כאלפא 24, 29.
 חאגי-מיטקוב טודור 229.
 חאגי-מיטקוב לאלה 229.
 חאיין קלמי 110.
 חאליל-פאשה 46.
 חאנדאלי יהושע 109.
- האנדריק 218.
 הוברט וילמה 214.
- ה**

- חאנדאלי יוסף 88, 109.
 בן חביב משה (1575) 109.
 בן חביב משה (1674) 110.
 חוג'ה אנוואר 240.
 חונן נתן בכור 114.
 חונן עובדיה 113.
 חזן אברהם בן יאושע 114.
 חזן דן בן יאושע 114.
 חזן יאושע 114.
 חזן יהודה בן יצחק 68.
 חזן יעקב (1773) 113.
 חזן יעקב, (1853) 114.
 חזן יצחק 68.
 חזן מירוג'ה 114.
 חזן-חונן מלכה 114.
 חזן רפאל 114.
 חזן שמעיה 114.
 חיים יוסף 143.
 חיים יעקב 54.
 חיון נחמיה חייא בן משה 21, 93, 110.
 חלפאקי יוסף 111.
 חנניה נתנאל 113.
 חסון אברהם 162.
 חסון אהרן 164.
 חסון דוד 162, 163.
 חסון חנה 168.
 חסון יוסף-פפו 223.
 בן חסון יצחק 56, 110.
 חסון משה (1738) 113.
 חסון משה 165.
 חסון עוריאל 143.
 חסון שלמה 113.
 חסן, חוטב העצים 87.
 חפץ יוסף 88.
 חרושצ'וב ניקיטה 216.
- ט**
 טאבוק מיכאל 89.
 טאדיץ' יוריו 88.
 טאיטאצאק יוסף 111.
 טאיטאצאק יעקב 82.
 טאלבי אהרן 113.
- טאלבי דוד 147.
 טאלבי יצחק 113.
 טאלבי רפאל 122.
 טבי שמואל 101.
 טובי בן שלמה 55.
 טובי יצחק 82.
 טוביא יעקב 83.
 טוביה בן אליעזר 17.
 טודולאנו מרדכי 223.
 טודורוב אלכסנדר 229, 230.
 טודורוב בלאגה 229.
 טודורוס היהודי 55.
 טושב פרו 128.
 טסטה-ארזי נסים 223, 225, 226.
 טרומפלדור יוסף 184.
 טרנצ'ב, עו"ד 195.
 טרפיאנו פ' 88.
- י**
 יאושע-שמואל 114.
 יהודה בן יקר 112.
 יהודה בן שאול 55.
 יובאן בן ג'ורג'ה 53.
 יוחנן בן ראובן 17.
 יוסוף חאליפא 87.
 יוסטיניאנוס, קיסר 9.
 יוסיפוביץ' 75.
 יוסף, פרטיואן 223.
 יוסף אלגרה שלמה 213.
 יוסף בכ"ר משה 113.
 יוסף בן ברוך 113.
 יוסף ישראל 113.
 יוסף סולה 213.
 יוסף שלמה יוסף 213, 230.
 יושע חיים יעקב 113.
 יחיא דוד 70.
 יחיא יצחק 93, 110.
 יחיא משה 70.
 ייני דוד 113.
 ייני יצחק 113.
 ילין דוד 166.
 יעקב הצורף 58.

כהן ד"ר משה בן נסים 230.
 הכהן מתתיהו יעקב 114.
 הכהן רפאל שלמה 110.
 הכהן שלמה בן אברהם (מהרש"ך) 31, 52, 77, 82.
 111.
 כהן שלמה 145.
 כהן שמואל בן יעקב 186.

ל

לאזאר, נסיך הסדבים 10, 25.
 לארוזה, קונסול איטליה בסקופיה 234.
 בן לב דוד בן יוסף 111.
 בן לב יוסף בן דוד (מהדיב"ל) 12, 106, 111.
 בן לב משה בן יוסף 111.
 לבל ד"ר ארפאד 191.
 להוויג מבאדן 99.
 לוויץ' י' 186.
 לוויץ' ליאון 145.
 הלוי אבישי רפאל 126.
 לוי אברהם (המאה ה-18) 21.
 לוי אהרם 158.
 לוי אהרן 191.
 לוי אסטריאה (לנה) 223.
 לוי ברוך 158.
 לוי דן 113.
 לוי ז'וליה 158.
 לוי חיים בן רחל 158.
 הלוי חיים בן מרדכי 113.
 הלוי חיים בן שלמה 113.
 לוי יוסף בן יעקב 45.
 לוי יוסף משטיפ 158.
 לוי יוסף מפרישטינה 189.
 הלוי יחיאל נחמן 126.
 לוי יעקב בן ברוך 158.
 הלוי יעקב 93.
 לוי יצחק 158.
 לוי יצחק 168.
 הלוי מאיר אברהם 126.
 לוי ד"ר מודייץ 153.
 לוי מנחם 143.
 לוי מנחם בן יעקב 158.
 הלוי משה נזיר 97.

יעקב הצהוב 55.
 יעקב מנחם 52.
 יעקב בן משה 53.
 יעקב בן עזרה 112.
 יעקב בן קלדרון 53, 73.
 יעקב בן שמואל 83.
 יעקב ברוך 230.
 יעקובלבסקי ט' 204.
 יצחק בן פלוני 111.
 יצחק בן שמואל 55.
 יקותיאל, נכדו של אליה משטיפ 26.
 בן יקר יהודה 111.
 יקר רחל בת אהרן 23.
 בן יקר שלמה 114.
 ישורון יצחק 67.
 ישעיה אהרן 68.
 ישדאל יוסף (סבא) 115.
 ישראל יוסף בן יעקב 114, 115.
 ישדאל יעקב בן יוסף 114, 115.

כ

פה/ ?בזהו 86, 103.
 כהן אליהו (1687) 86.
 כהן אליהו-פאשה 61.
 כהן אליעזר 143.
 כהן אשר 147.
 כהן בכור 94.
 הכהן גבריאל 50.
 הכהן דוד מראגוזה (1607) 69, 70, 72.
 כהן דוד (1674) 43.
 כהן יהודה 69.
 הכהן יוסף 97.
 הכהן יעקב בכ"ר אבשלום (1761) 86, 113.
 כהן יעקב 145, 164.
 הכהן יצחק אלעזר (1588) 113.
 כהן יצחק (1674) 43.
 כהן יצחק (1677) 97.
 הכהן יצחק גבריאל (1865) 114, 126.
 כהן יצחק ש' 147.
 הכהן-לונלי אהרן 69.
 כהן-מאסטרו 70.
 כהן משה בן יהודה 82.

- לוי משה בן יצחק 158.
 הלוי משולם 86, 98, 113.
 לוי פנחס 160.
 לוי רפאל (1501) 40.
 לוי רפאל (1582) 81.
 לבית הלוי שלמה בן יצחק 107, 109.
 הלוי שלמה 94.
 הלוי שלמה נחמן 126.
 לוי ד"ר שלמה 157.
 לוי שמואל 157.
 לוקה דוד 112.
 לודי ז'אק 164.
 לושאנו דוד 86, 110.
 לזר מ' 186.
 לזר, פרטיזאן 223.
 ליאון א' 186.
 די ליאון ברזילי 112.
 ליאון משה 109.
 לינדו דוד 69.
 לינדו חיים 68, 69.
 לינדו יוסף 69.
 לירמה אברהם 112.
 לנדרג ה' 178.
 לסלו ד"ר מנחם 145.
- מ**
- מאטאלון אסתר 213.
 מאטאלון חיים 213.
 מאטאלון מטילדה 213.
 די מאיז אברהם 113.
 די מאיז יוסף 162.
 די מאיז מרסל 186, 223.
 מאיז משה 86, 113.
 בן מאיזר בונה דונה בת אברהם 82.
 בן מאיזר שלמה הזקן 113.
 מאיר מקאסטוריה 17.
 מאנדיל רוד 230.
 מאנדיל חסדאי בר יצחק 43.
 מאנדיל יוחנן 135, 137.
 מאנדיל רחמים 213.
 מאנדיל שרה 213.
 מאנרוזיס ג'ורג'ה 15.
- מאסטרו משה 70.
 מאצ'קוב מאנה 204.
 מארו, השפחה 87.
 מארציוס 29, 35.
 מארקס קארל 192.
 מגיד, סולטאן 60.
 די מדוונסה ד"ר אלדר 62.
 מדינה בנימין 113.
 די מדינה שמואל (מהרש"ם) 12, 28, 31, 38, 52, 58, 62, 64, 77, 81, 82, 89, 109, 123.
 מודיאנו אלפרד 213.
 מודיאנו ג'אקומו 213.
 מודיאנו מאריה 213.
 מוחמד 2.
 מוטאל אברהם בכ"ר יורה 49.
 מולייה נחמן יעקב 126.
 מולינה אברהם 43.
 מולינה יהודה 43.
 מולינה יצחק 43.
 מולינה שמואל 86, 110.
 מולכו מיכאל 48.
 מולכו שלמה (דיאגו פירס) 111.
 מומסן תיאודור 35.
 מונג ליאו 17.
 מונוון יעקב 188.
 מוניין משה 109.
 מוסה ויקו 184.
 מוסה משה 109.
 מוסקוני יהודה 17.
 מוראד ה"1 10, 10.
 מוראד ה"2 44.
 מוראד ה"4 2.
 מוריניו יעקב 123.
 מורסה שלמה 111.
 מזרחי אליהו (רא"ם) 26.
 מזרחי רוד (1674) 43.
 מזרחי רוד (1819) 86, 110.
 מזרחי חיים 162.
 מזרחי יוסף 110.
 מחמד ה"1 44.
 מחמד ה"2 (הכובש) 10, 29, 36.
 מיכאלובסקי א' 204.
 מירוסליץ' איוואן 40, 42.

- נחמיאס מרדכי 186, 223.
 בן נחמיאש משה 113.
 נחמיאש רפאל אלעזר 110:
 נחמיאש שלמה 114.
 נחמן שאסו 54.
 ניניו יוסף 112.
 ניקולא, נסיך הברסייקים 9.
 ניקולאידי 25, 30.
 נסים ד"ר אברהם 62, 142, 147, 213, 230.
 נסים אהרן 126.
 נסים אלברט 61.
 נסים אליאס 61.
 נסים דניאל 61.
 נסים חיים דוד 61.
 נסים יעקב — ז'אק-פאשה 61.
 נסים מטילדה 213.
 נסים נטליה 213.
 נסים נטיג בן אברהם 213.
 נסים שרה 213.
 נשיא-מנרס גראציה 122.
 נשיא רון יוסף 122.
 נשיא ריינה 122.
 נתן אברהם 85.
 נתן דוד בן מנחם 158.
 נתן העזתי 92, 93.
 נתן יעקב 85.
 נתן משה 81.
 נתן ד"ר פאול 130.
- ס**
- סאיאס ד"ר מרדכי 143.
 סאמוקובליה בנימין 242.
 סאפורטה וידאל 186.
 סאפורטה יעקב 144.
 סאפורטה משה 186.
 סאפורטה שמואל 43.
 סבע חיים אהרן 43.
 סויחר א' 178.
 סולם דוד 70.
 סולם יצחק מנחם 54.
 סוסתיאל טובי 143.
 סוקולובסקי מ' 2.
- מלמד אברהם 60, 110. ^
 מלמד אלפרד 182.
 מלמד מאיר 109.
 מלמד שמואל 182.
 מלמד שם-טוב 109.
 מנדה, מורה 127.
 מנרס-נשיא גראציה 122.
 מנואל בן דוד 55.
 מנואל בן נחום 82.
 מנחם בן דוד 17.
 מנחם מ' 186.
 מנחם תמר 17.
 מנטש היהודי 74.
 מנשה יעקב 23.
 מסוט יצחק 168.
 מסעוד דניאל בן אברהם 83.
 מר חיים סעדיה 43.
 משה בן אברהם 52, 74.
 משה בן יעקב 53.
 משה החרש 55.
 משה בן ניקולא 9.
 משולם ויקטור-בוטטריק 186, 223.
 משולם יצחק 178.
- נ**
- נאבארו אליעזר 132, 138, 141.
 נאבארו מרסל 184.
 נאקוה אפרים 43.
 נורדאו ד"ר מקס 118.
 נח ד' 186.
 נחום יוסף 112.
 נחום מנואל 112.
 נחמה יצחק 148.
 נחמה שלמה בכור 126.
 נחמיאש אלעזר 110.
 בן נחמיאש אסתר בת דוד 113.
 בן נחמיאש אפרים אברהם 109.
 נחמיאס דוד 60.
 בן נחמיאש דוד (1773) 113.
 נחמיאס הנרי 171.
 נחמיאס חיים 178.
 נחמיאס יעקב רחמים 126.

- סטאלין יוסיפ ויסרינוביץ' 196.
 סטיפאן אורוש 10.
 סטיפאן דושאן 236, 10.
 סטיפאן דצ'אנסקי 25.
 סטיפאן נמאני'ה 9, 10.
 סטדובה ע' 2.
 די סיסה גבריאל 112.
 סלמונה גראציה-עתידה 184.
 סלמונה חיים 184.
 סמאון אברהם 109.
 סמואל, קיסר 9, 22, 25, 236.
 סקנדר'בג (ג' קאסטרוט) 236.
- ע**
- עבר אל כארים 87.
 עובדיה אברהם 55.
 עובדיה אסטריאה 192, 223.
 עובדי'א אברהם 113.
 עוזיאל יהדה בן שמואל 109.
 עוזיאל יצחק 83.
 עוזיאל פאלומבה, אלמנת יוסף 70.
 עוזרוביץ' אברהם 134.
 בן עזרא יעקב 111.
 עזרת' א' 186.
 עומאר-צ'ילבי 53.
 עות'מאן (עוסמאן) ה' 2, 74.
 עמנואל יצחק שמואל 93.
 עמנואל סעדיה 110.
 עשהאל אלברט 168.
 עשהאל בצלאל 158, 160, 180.
 עשהאל מנחם 23.
 עשהאל משה אהרן 148.
 עשהאל סימן טוב 86.
 עשהאל שמואל 145.
- פ**
- פאולוס (שאלוה התרסי) 8.
 פאיטאשב אסן 216.
 פאלקון אברהם (1575) 112.
 פאלקון אברהם (1643) 113.
 פאפו אליעזר בן שם-טוב 114.
- פאפו דוד ב"ר שלמה 115.
 פאפוסאפט אברהם 72.
 פארדו דאריו 180.
 פארדו דוד 28.
 פארדו ויקטור 192.
 פארדו יצחק בן יוסף 110.
 פארדו מאיר 110.
 פארדו משה (איזמיר) 78, 79.
 פארדו משה 180.
 פולידו ד"ר אנחל 232.
 פולידו ד"ר מארטין 232.
 פוליכארמוס טיבריוס 13, 15.
 פוליכרון אסא 86, 110.
 פופאדיץ' ד"ר מרים 62, 191.
 פופס ד"ר פרידריך 153.
 פוקביל ה' 30.
 פוייגולדמן שלום 160.
 פטולומיי 3.
 פטרוב ג'ורצ'ה 128, 129.
 פטרוב כריסטו 221.
 פיאדה חזקיה 213.
 פיאדה משה 192.
 פיאדה רבקה 213.
 פיאדה ד"ר רפאל 213.
 פיאטרומארקי לוקה 234.
 פיג'ו דוד 83.
 פילוב בוגדאן 194, 201, 202, 215.
 פילוסוף אברהם 162.
 פיליפ ה' 2, 3.
 פינטו אהרן 83.
 פינטו דוד 83.
 פינטו יוסף 110.
 פינטו יעקב 49.
 פינטו יצחק 60.
 פינטו שלמה 70.
 פיני'א יצחק 110.
 פיני'א משה 110.
 פינצי שלום 226.
 פינקס נטיקה 189.
 פיסו אברהם 114.
 פיסו בנימין 111.
 פיסו חיים אברהם 114.
 פיסו יוסף (1761) 113.

- פיטו יוסף-פפו 223.
 פיטו יצחק 113.
 פיטו שרינה 184.
 פיסקר אדולף 204.
 פיצי'ולין זורה 230.
 פיקולומיני ג'ובאני נורברטו 45, 99, 101, 103.
 פלאביאן, קיסר 13.
 בן פלוני יצחק 112.
 פלוסוף ברוך 87.
 פלורינטין יעקב בר שמואל 46, 72, 88.
 פלורינטין שמואל 21.
 פנחס בכ"ר שבתאי 23.
 פראנסס (פראנסביץ') ד"ר אליו 147, 213, 230.
 פראנסס אסתר 213.
 פראנסס אשר 62, 213.
 פראנסס חנה 213.
 פראנסס מ' 186.
 פראנסס מואיז 229.
 פראנסס רינה 213.
 פראנסס שלמה יצחק 126.
 פראנצ'סקו מאורו 88.
 פראנק ד"ר איוואן ישראל 214.
 פראנקו יעקב שלמה 109.
 פראנקו פראנצ'סקו 232.
 פראנקו צ'לכון 180.
 פראנץ קורט 220.
 פראשר אלבאדו 57.
 פרג'י אדלה 184, 223.
 פרג'י אליאס 57.
 פרג'י ויטאל 180.
 פרדינאנד, קיסר 193, 194.
 פרודיליך ל' (אריה אדיב) 178.
 פרח-מורחי יהושע 188.
 פרחיא אהרן הכהן 93, 104, 123.
 פרחיא חסדאי הכהן בן שמואל 84.
 פריביצי'ביץ' סבטוואר 140.
 פריג'ה משה 82.
 פרידמן קארלו 153.
 פריצהאנד בראנקו-ברוך 204.
 פרינק ישעיה 68.
 פרס יוסף חיים 126.
 פרץ אברהם בן יוסף 101.
 פרץ מרדכי (1607) 109.
- פרץ מרדכי מדויראן 21.
 פרהר עובדיה בן יוסף 149.
- צ**
- צבטקוביץ' מישו (רפאל באטינו) 192, 223.
 צדוק שמואל 21, 113.
 צדיקריו אברהם 184.
 צדיקריו שלמורמו 223.
 צדיקריו שמואל-סימוליקו 223.
 צורי (סורי) אהרן נסים 62, 162, 230.
 צורי הילדה 213.
 צורי יוסף 45.
 צורי ליאון 213.
 צורי נסים 213.
 צורי-וייג ריקטה 164, 213.
 צורי שמעון 213.
 צוריאל משה 53, 68.
 ציון אברהם-אלברטו 184.
 ציון חאגי' דוד 160.
 ציון יעקב 158.
 ציון מנחם מרקאדו 90.
 צ'לבונוביץ' ד"ר יעקב 144.
 צ'קאדה ד"ר סמיליאן 214, 230.
 צרפתי אברהם בן שלמה טריזיש 46, 85, 107.
 צרפתי אברהם (1864) 126.
 צרפתי יצחק (1541) 88.
 צרפתי יצחק (1834) 114.
 צרפתי יצחק 223.
- ק**
- קאבוגה 47.
 קאביסון חסדאי 82.
 קאזיס יום טוב 95, 113.
 קאזיס שם טוב 110.
 קאטאריבאס יחזקאל 110.
 קאלדירון יעקב (1575) 112.
 קאלדירון יצחק 113.
 קאלדירון שמואל 96.
 קאלו יצחק 113.
 קאליצין יארוסלאב 201.
 קאן ברנהארד 130.
 די קאנג' 17.

- קאנטארג'ייב 194.
 קאסוטו אברהם 98.
 קאסוטו ויקטור 186.
 קאסוטו יהודה 86, 113.
 קאסורלה אלברט (אברהם שגב) 223.
 קאסורלה חנה 168.
 קאסורלה מאיר י' 122.
 קאסורלה מאיר בן משה 122, 158, 189, 210.
 מספרים 804–808: כולל
 קאסורלה משה בן יהושע 122.
 קאסורלה משה 223.
 קאסטרו אירמה 182.
 קאסטרו אלברט 213.
 קאסטרו אסתר 213.
 קאסטרו וידה 213.
 קאסטרו ישי 213.
 קאסטרו מטילדה 182, 213.
 קאסטרו רגינה 182.
 קאסטרו גיאורגיוס (סקנדר'בג) 236.
 קאפואנו גדליה 158.
 קאפואנו יצחק 158.
 קאפוטו אברהם 113.
 קאפוטו יוסף 113.
 קאפוטו שמעיה 113.
 קארה־אוגלו יעקו 55.
 קארה־יהודה 55.
 קארייו ליאון 145.
 קארייליו יהודה 95, 113.
 קארייליו יצחק 50.
 קארייליו רפאל שלמה 114.
 קדמון רחל 162.
 קדמון שלמה 162.
 קובו אלברט 180.
 קובו אשר 89.
 קובו יוסף 93.
 קובו רפאל 23.
 קובו שמעיה 110.
 קדוטו יהשע 82.
 קוזין אברהם 70.
 קולאר י' 228.
 קולונמוס ז'מילה 184, 223.
 קולונמוס מנטש 177.
 קולונמוס היהודי 55.
 קולישבסקי לאזאר 196.
 קונסטנטין הגדול 8.
 קונפורטי אשר 110.
 קונפורטי דוד 110.
 קונפורטי מטילדה 217.
 קונפורטי מרדכי 110.
 קונפורטי שמואל 110.
 קונפינו ד"ר ד'אק 90.
 קונפינו שמחה אשת חפץ 124.
 קוסטוב ד"ר א' 230.
 קוסטיץ' קוסטה 29, 30, 44.
 די קוק ראה 214.
 קורושץ אנטון 191.
 קותל בן צרפתי 74.
 קיוינגר קורט־גיאורג 216.
 קלאודיוס, קיסר 8.
 קלדרון אלה 213.
 קלדרון דוד 184, 223.
 קלדרון דראגיצה 213.
 קלדרון חיים 213.
 קלדרון ד"ר יעקב 213, 230.
 קלדרון יעקב 179, 184.
 קלדרון שמואל 186, 223.
 קמחי אברהם (1761) 113.
 קמחי אברהם 168.
 קמחי דן 114.
 קמחי זיוף 129, 234.
 קמחי יוסף 145.
 קמחי יוסף־פפו 184.
 קמחי יחיאל 145.
 קמחי יצחק (1674) 43, 110.
 קמחי יצחק 164.
 קמחי ליאון בן משה 118, 122, 152, 153, 157, 160, 168, 174, 176, 179, 180, 205.
 קמחי מנחם 113.
 קמחי מרדכי 114.
 קמחי משה (1702) 113.
 קמחי משה בן שבתאי (1853) 114.
 קמחי משה בן שלמה (1864) 126.
 קמחי סטלה 184.
 קמחי רפאל 128, 129.
 קמחי שבתאי (1738) 113.
 קמחי שבתאי (1819) 110.

ריבארב טרייקו 229.
דה ריווירה פרימו 232.
רייסמן (בן חנן) שמעון 184.
ריקומה שמואל 40, 42.

ש

שאטורוב מיטודי-שארלו 195, 196.
שאלתיאל משה 162, 164.
שאנג'י יצחק 110.
שאנטראוגלי חיים 113.
שאקי זכריה 86.
שבתי צבי 86, 92, 239.
שבתי חיים (מהרח"ש) 80, 81, 109.
שודט יוחאן יעקב 99.
שוניצין שלמה בר נתן 82, 112.
שושן לוד 43.
שטאנגל פראנץ פאול 220.
שיאצ'קי סטיבאן 165.
שלאנג יצחק הכהן 133, 135.
שלמה בן משולם 87.
שלמה חיים 110.
שלמה בן לוי 73.
שמואל אברהם 28.
שמואל בן גדליה 23.
שמואל בן קאראקאש 74.
שמואל רפאל מרדכי 110.
שמחה, אחים 132, 141.
שמי מוריץ 184.
שמריה בן אליה מכרטים 19.
שפיגלר-כהן נאדה 178.
ששון גבריאל 70.
ששון יעקב צורי 68.
ששון קונורטי 145.

ת

תיאודוסיוס פלביוס ה" 1, 8, 15.
תיאודוסיוס ה" 2 8.
תיאופילקטוס 17.

קמחי שבתאי (1860) 114.
קמחי שלמה אברהם 126.
קנצ'וב ר' 4.
בן קסטיאל יעקב 69.
קפסטו יהודה בן שלמה 112.
קפשאלי משה 11, 26.
קרופ אלפרד 57.

ר

ראובן ב"ר אברהם מאישטיפי 28.
ראובן אברהם 113.
ראובן אלברט-באטה 184.
ראובן אנה 164.
ראובן חיים 131.
ראובן לנה 213, 230.
ראובן מנחם 182.
ראובן ראיקו 213.
ראובן רחל 213.
ראובן רלה 213.
ראובן רפאל 213.
ראובן שבתאי (1674) 43.
ראובן שבתאי בן חיים 131.
הראובני דוד 111.
ראייב ד"ר ד' 213, 214.
ראמאדן איל באקאל 86.
רובס יצחק 70.
רוויגו אברהם 93, 110.
רווליינ נסים 98.
רוטמילר (רוחם) ד"ר צבי 153.
רוטשילד לורד ואלטר 139.
רומאנו אברהם (1672) 123.
רומאנו אברהם (1895-1943) 120, 153, 155.
156, 180, 189.
רוסו אברהם-אלברט 184, 223.
רוסו בנימין 184, 198, 223.
רוסו גבריאל 49.
רוסו יוסף 110.
רוסו יצחק 43.
רוסו נסים 189.

ש ל מ י ת ו ד ה

אני מודה מאד לאנשים הבאים, שמסרו לי עדויות ובכך סייעו לי בכתיבת מחקרי זה:

אברבנאל רפאל, שער העמקים; אדיז'ס חנה, תל-אביב; אדיז'ס סולומון-מוני, תל-אביב; אלאלוף חנה, בת-ים; אלבה משה, שער העמקים; אמאריליו מוני, נוה מגן; אמודאי יוסף, תל-אביב; אנג'ל דודון, בת-ים; אשכנזי משה, קיבוץ מרחביה; אשר אשר, ירושלים; ביטי אשר, גבעתיים; בכד אברהם, תל-אביב; בכר ג'ויה, רמלה; בן-דוד לאה, דחובות; גטניו שאול, ירושלים; יושע נסים, רחובות; ישי משה, ראשון לציון; לזר אברהם, שדה חמד; כלב משה, קיבוץ אפיקים; גרינברג בלה וליאו, בת-ים; לסלו מנחם, תל-אביב; מודיאנו אלפרד, חיפה; משולם ויקטור, ירושלים; משולם יצחק, ירושלים; משולם משה, ירושלים; נח חיים, תל-אביב, נסים נסים, הרצליה; נתן בלאנשה, גבעתיים; סאמוקובליה בנימין, סקופיה; סימון יהושע, חיפה; סלמונה אולי וחיים, קיבוץ גת; סמואל אלברט וסמואל-סורי ויקטוריה, הרצליה; עזורי-בכר בטי, נוה מגן; פארדו ניקו, כפר סירקין; פרנסביץ' אליו, בת-ים; פרג'י אלי, חיפה; פיאדה רפאל, חולון; פרנסס מרסל, רמת גן; ציון יצחק, בלגראד; ציון נסים, קידרון; ציון מנחם, קיבוץ אפיקים; קאריו מוני, ראשון לציון; קלדרון אלה, תל-אביב; קלדרון חיים, ראשון לציון; קלדרון יעקב, חולון; קלדרון נחמה, חולון; קלדרון שמואל, כפר סירקין; קונפינו, רמת חן; קונפינו מטילדה, קיבוץ העוגן; קמחי זיוף, תל-אביב; קמחי-סורי ריקטה, תל-אביב; ראובני אלברט, שער העמקים; פריצהאנד בראנקו וראטיסלב, סקופיה; שאלתיאל מוריץ, קיבוץ נגבה; ששון אברהם, בת-ים; ששון דניאל, תל-אביב ורבים אחרים.

ברצוני להודות במיוחד לחיים יפת, לשלמה אלבוחר ולדוד בן רפאל חיים הכהן על עזרתם הרבה בכל שלבי הדפסת הספר.

השלמות ותיקונים

בהמשך להפניות הביבליוגרפיות שבעמ' 296 יש להוסיף את הרשימה הביבליוגרפית הבאה:

- אהל יוסף, שו"ת יוסף בן אברהם מולכו, שאלוניקי תקט"ז (1756).
- אהלי יעקב, שו"ת יעקב בן אברהם קאשטרו, ליורנו תקמ"ג (1783).
- אהלי תם, ח"א מהספר תומת ישרים, יעקב בן יחייא תם ובנו גדליה, ויניציאה שפ"ב (1622).
- אשדות הפסגה, שו"ת יוסף נחמולי, שאלוניקי תק"נ (1790).
- בארות המים, שו"ת יצחק בן אליהו שאנגי, שאלוניקי תקט"ו (1755).
- בית דוד, שו"ת יוסף בן דוד פילוסוף, שאלוניקי ת"ק — תק"ו (1740–1746).
- בני יצחק, יצחק חנוך, שאלוניקי תקי"ז (1757).
- בני שמואל, שו"ת שמואל בן יצחק חיון, שאלוניקי שע"ג (1613).
- ברכת אברהם, אברהם בן שלמה טריויש צרפתי, ויניציאה שי"ב (1552).
- גבעות עולם, שו"ת יוסף קובו, שאלוניקי תקמ"ד (1784).
- דבר משה, שו"ת משה חיים בן שלמה אמארייליו, שאלוניקי תק"ב (1742).
- דברי חפץ, שו"ת אהרן די טולידו, שאלוניקי תקנ"ה (1795).
- דברי ריבות, שו"ת יצחק בן שמואל אדרבי, ויניציאה שמ"ז (1587).
- דברי שלמה, שלמה בן יצחק לבית הלוי, ויניציאה שנ"ו (1596).
- דברי שמואל, שמואל בן יעקב ארדיטי, שאלוניקי תרנ"א (1891).
- הון רב, שו"ת רפאל אלעזר נחמיאש, שאלוניקי תקמ"ד (1784).
- חקקי לב, שו"ת חיים פאלאגי, שאלוניקי ת"ר–תר"ג (1840–1843).
- יגל יעקב, יוסף יעקב ישראל, בילוגראדו 5660 (1900).
- כל החיים, חיים פלאגי, אומיר תרל"ד (1874).
- כרם שלמה, שו"ת שלמה בן יוסף אמארייליו, שאלוניקי תע"ט (1719).
- לחם רב, שו"ת אברהם חייא בן משה די בוטון, קרקא תרמ"ב (1882).
- מגן גבורים, שו"ת דניאל אישטרושה, שאלוניקי תקי"ד (1754).
- מהריב"ל, שו"ת יוסף בן דוד בן לב, אמשטרדם תפ"ו (1626).
- מהרי"ט, יוסף בן משה מטראני, לבוב תרכ"א (1861).
- מהרש"ם, שו"ת שמואל בן משה די מדינה, שאלוניקי שנ"ד–שנ"ח (1594–1598).
- מהרש"ך, שו"ת שלמה בן אברהם הכהן, שאלוניקי שמ"ו–תי"ב (1652–1586).

- מודעא רבא, נחמיה חייא חיון, אמשטרדם תע"ר (1714).
- מחזה אברהם, שו"ת אברהם ב"ר יאודה די בוטון, שאלוניקי תקנ"ה (1795).
- נאמן שמואל, שו"ת שמואל בן יצחק מודיליאנו, שאלוניקי תפ"ג (1723).
- מעשה נסים, אהרן בן דוד הכהן מראגוזה, ויניציאה תרנ"ב (1892).
- עדות ביעקב, יעקב די בוטון, שאלוניקי ת"פ (1720).
- פני יהושע, כרוך עם "אדרת אליהו" לר' אליהו בן יהודה קובו (שני המאורות הגדולים), קושטא תצ"ט (1739).
- פרח מטה אהרן, שו"ת אהרן בן חיים אברהם הכהן פרחיא, אמשטרדם תס"ג (1703).
- צל הכסף, שו"ת אברהם בנבנישתי גאטיניו, שאלוניקי תרל"ב-תרמ"א (1881-1872).
- צורר הכסף, שו"ת אברהם בנבנישתי גאטיניו, שאלוניקי תקט"ז (1756).
- קורא הדורות, דוד קונפורטי, ברלין 1846 (הוצאת ד. קאססעל).
- קורות היהודים בתוגרמה, שלמה א. רוזאניס, ח"א-ח"ו, תל-אביב, סופיה, ירושלים, תר"ץ-תש"ו (1946-1930).
- ראש משביר, שו"ת יוסף בן שמואל מודיליאנו, שאלוניקי תקפ"א (1821).
- שמו משה, שו"ת משה פארדו, אזמיר תרל"ב (1872).
- שמן המור, אהרן אביוב, שאלוניקי שנ"ו (1596).
- שער אשר, שו"ת אשר בן יעקב קובו, שאלוניקי תרל"ז (1877).
- תורת אמת, שו"ת אהרן בן יוסף ששון, ויניציאה שפ"ו (1626).
- תורת חיים, שו"ת חיים שבת, שאלוניקי תע"ה-תפ"ב (1722-1715).
- תורת חסד, שו"ת חסדאי הכהן פרחיא, שאלוניקי תפ"ג (1723).
- תרומת כסף, שו"ת בנבנישתי גאטיניו, שאלוניקי תרכ"ז (1867).

תיקוני טעויות

לצערנו נפלו בספר טעויות, שלא תוקנו בהגהה. השתדלנו לתקנן כאן, אך עקב ריבוי המושגים והשמות ייתכן שנותרו טעויות נוספות, ועם הקוראים הסליחה.

עמוד:	שורה:	במקום:	צריך להיות:
7	4	— 1520	1535–1520
37	34	התורמים	התוגרמים
46	24	נפטבית-	בית-
71	6	שמעון בכ"ר	שמעון בן חביב, שמעיה בכ"ר
92	15	איברהם	אברהם בנימין
97	18	ובקאטובו	ובקראטובו
113	19	במוסטיר	במונסטיר
126	18	קמחי. 333730	קמחי. 337
167	6	1928	1932
191	6	8 כיתות ביי"ס	8 כיתות ביי"ס תיכון)
202	26	1943	1942
235			בכתיב של התמונות הוחלפו הכותרות
295	21	(דקמןצ	(Mines
296	23	arniv	arhiv
304	20	כהו?בהו	כהן אברהם

עיצוב העטיפה: גרשון אפפל